



TACITUS
ÖNMARADÁS
ÖSSZES
MŰVEI



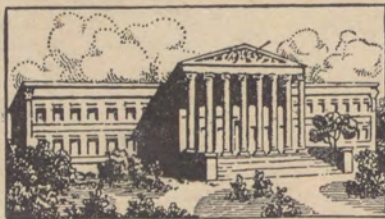
2



609781

Kinga 25-273

MAGYAR NEMZETI MUZEUM
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRA



OLVASÓTERMI KÉZIKÖNYVTÁR

018.905.

KIKÖLCSÖNÖZNI NEM SZABAD

TACITUS

FÖNMARADT ÖSSZES MŰVEI.



AZ EREDETIBŐL MAGYARRA FORDÍTOTTA,
A SZERZŐ ÉLETRAJZÁVAL S MŰVEINEK ISMERTETÉSÉVEL BEVEZETTE,
JEGYZETEKKEL S MAGYARÁZATOKKAL ELLÁTTA

CSIKY KÁLMÁN,
JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYOK DOCTORA,
EGYETEMI TANÁR.

MÁSODIK KÖTET.
TÖRTÉNETEK. AGRICOLA ÉLETE. GERMANIA.
BESZÉLGETÉS A SZÓNOKOKRÓL.



BUDAPEST, 1903.
LAMPEL RÓBERT (WODIANER F. ÉS FIAI) CS. ÉS KIR. UDVARI
KÖNYVKERESKEDÉS BIZOMÁNYA.

TACITUS

FÖNMARADT ÖSSZES MŰVEI.



AZ EREDETIBŐL MAGYARRA FORDÍTOTTA,
A SZERZŐ ÉLETRAJZÁVAL S MŰVEINEK ISMERTETÉSÉVEL BEVEZETTE,
JEGYZETEKKEL S MAGYARÁZATOKKAL ELLÁTTA

CSIKY KÁLMÁN,
JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYOK DOCTORA,
EGYETEMI TANÁR.

MÁSODIK KÖTET.

TÖRTÉNETEK. AGRICOLA ÉLETE. GERMANIA.
BESZÉLGETÉS A SZÓNOKOKRÓL.



BUDAPEST, 1903.

LAMPEL RÓBERT (WODIANER F. ÉS FIAI) CS. ÉS KIR. UDVARI
KÖNYVKERESKEDÉS BIZOMÁNYA.

~~1. köt.~~
~~2000 k.~~

SZILVÁNYI

NYOMTATÁS

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár



OLV

609781

018905

M. N. MŰEMELŐ KÖNYVTÁRA
I. Nyomt. Kövedéknapió
1903 év 866 sz.



TÖRTÉNETEK KÖNYVEI.

(HISTORIARUM LIBRI.)



OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A TÖRTÉNETI KÖNYVEK.

ELSŐ KÖNYV.

Tartalmazza a Kr. u. 69. év egy részének eseményeit. A felső-germaniai legiók lázadásának hírére elhatározza magát Galba, hogy öreg korára való tekintettel a császári trón örököséül fiává fogadja Pisót. E választás kihirdettetik a testőrségi csapatok táborában. Határoztatik, hogy követség küldessék a germaniai legiókhoz. — Otho összeesküvése, annak előkészületei, kitörése. A katonaság elpártolása. Galba határozatlansága. Otho beszéde a testőr csapatokhoz. A katonaság lázadása; Galba és Piso meggyilkoltatása. A tanács hódolata Otho előtt. Vitelliusról hírek érkeznek a fővárosba. A felső-germaniai legiók Vitelliushoz csatlakoznak; előre küldi Valens és Cæcina vezéreket. Otho kormányzása. Katonai lázadás Rómában, Otho beszéde, Az általános bizalmatlanság. Otho búcsút vesz a néptől és háborúba indul.

Kr. u. 69.

1. Servius Galba másodszeri s Titus Vinius consulsága idejére esik művem kezdete. Mert az előbbi korszaknak a város alapítása óta nyolczszáz és húsz esztendeje alatt lefolyt történeteit sok író hagyta emlékezetben, mikor még a római nép viselt dolgairól egyenlő ékesszólással és szabadsággal lehetett beszélni. De az actiumi csata után, midőn a béke érdekében minden hatalmat egy kézbe kellett összpontosítani: eltűntek azok a nagy elmék, s egyszersmind meggyöngült az igazmondás is sokféle okból, először is a politikai életnek, mint most már idegenné vált dolognak, hiányos ismerete folytán, majd meg a hatalom uraival szemben nyilvánuló hizelgvágy avagy viszont az ellenséges érzület következtében. Így a gyűlölet vagy meghunnyászkodás közt egyik fél sem törődött az utóvilággal.¹⁾ Ám a történetíró önös hizelgésétől könnyen elfordul az ember; de a gáncsolás és irigykedés mindig figyelő fülekre talál. Mert a hizelgésre rá van ütve a szolgalelkűség vádbélyege, míg a rosszakarat a szabadelvűség hamis leple alatt jelenik meg. Velem Galba, Otho és Vitellius se jót, se rosszat nem tett. Hogy társadalmi állásomat Vespasianus alapította, Titus gyarapította, Domi-

tianus följobb emelte: nincs miért tagadjam. De a ki a romlatlan igazság hívének vallja magát, senkiről sem fog se előszeretettel, se gyűlölettel szólni. Hogyha életemnek kedvez a sors, a boldogult Nervának kormányzását és Trajanus uralkodását, ezt a bő és békés anyagot, öreg napjaim foglalkozása számára tartogatom, mint oly ritka szerencsés korszakot, a melyben az ember gondolhatja azt, a mit akar, és a mit gondol, szabad kimondania is.²⁾

2. Most megkezdem művemem: egy viszontagságokban gazdag, harczokban szörnyű, ellenséges viszályoktól dult, még a békében is véres korszak történetét. Négy császár pusztult el fegyvertől; három polgárháború folyt le, még több a külföldön, sokszor együttesen is; kedvezőek keleten, szerencsétlenek nyugaton. Illyria lázadásban, Gallia tétovázó helyzetben, Britannia alig hogy alávetve, már mindjárt magára hagyatott. Ránk támadtak a sarmatak és svévek népei; a dák kölcsönbe adott és vett csapásokkal tette híressé nevét; majd-hogy a parthusok is fegyvert nem fogtak egy ál Nero bolond tréfája következtében.* Végül pedig Italiát új, vagy századok hosszú sorozata után újból ismétlődő csapások sujtották le. Campania legtermékenyebb vidéke elpusztult vagy eltemetődött;** a fővárost tűzvészek dulták, megemésztvén a legrégebb templomokat; magát a capitoliumot polgárok kezei gyujtották föl. Megfertőzték a szent dolgokat is; nagyszabású paráznaságok. A tenger tele száműzöttekkel, a sziklaszigetek vérrel föstve. Még kegyetlenebb dühöngés folyik a fővárosban; előkelő származás, gazdagság, visszaütasított vagy viselt hivatal üldözésre szolgált okúl, és az érdemek legbiztosabb bére a végromlás. Az árulkodóknak gázságuknál nem kevésbé útálatos jutalma, midőn némelyik papi hivatalt és consulságot kapott hadi zsákmány gyanánt, mások pedig tisztartói vagy befolyásos udvari állásokat nyertek, mindent a gyűlölet és rettegés örvényébe sodort magával. Gazdáik ellen a rabszolgák, véduraikkal szemben a szabadosok agyarkodtak, s a kinek nem volt ellensége, barátai buktatták meg.

3. De a korszak még sem volt annyira érényekben meddő, hogy szép példákat is ne hozott volna létre. Anyák követték bujdosó fiaikat, hitvesek követték férjeiket a száműzetésbe; elszánt rokonok, kitartó vő, még a kínoztatással szemben is makacsúl állhatatos szolgák hűsége, s hires férfiak életének erőszakos vége, magának

* Hist. II. 8.

** A Vezuv Kr. u. 79-ben elpusztítá Pompeji, Herculanium és Stabiæ városokat.

a végszükségnek bátor eltűrése s hasonló elmúlás a régiekéhez, kiknek halálát dicsőíti a történetírás. Az emberi dolgok sokféle esetein kívül égen és földön csudatünemények, figyelmeztető villámcsapások, jövendők jósjelei, vidámak szomorúak, rejtelmesek és nyilvánvalók. Mert soha borzasztóbb csapások s igazságosabb jeladások nem bizonyították a római népen, hogy az istenek nem törődnek a mi jólétünkkel, hanem csak a rajtunk való bosszúállásra gondolnak.

4. Mielőtt azonban szándékolt előadásomba fognék, jónak látok egy visszapillantást tenni, hogy milyen vala ekkor a főváros állapota, milyen a hadseregek hangulata, milyen a tartományok helyzete, mi volt az egész földkerekségen életerős, mi beteg; hogy így ne csupán az események folyását és kimenetelét, a mely többnyire véletlen, hanem alapját és okait is megismerjük. Nero halála, habár az öröm első rohamában szerencsének tűnt föl, úgy másfelől különféle érzelmeket keltett nemcsak a fővárosban a tanácsurak vagy a nép meg a városi katonaság körében, hanem az összes legiók és hadvezetők között is, mivel föltárult az egyeduralomnak az a titka, hogy Rómán kívül másutt is lehet államfő valaki. A tanácsurak azonban örültek, hogy mindjárt korlátlanabbúl élvezhetik a szabadságot az új és még távollevő császárral szemben; a lovagok előkelői osztoztak a tanácsurak örömében; a népnek épen maradt és a nagy családokkal kapcsolatban álló része, az elítéltek és javaiktól megfosztottak védencei és szabadosai ismét reményt tápláltak; míg ellenben a circushoz és színházhoz szokott piszkos csócselék,³⁾ vele együtt a leghitványabb rabszolgák, vagy a kik saját vagyonuk elherdálása után a Nero gyalázatának konyháján élősködtek, szomorkodának és mohón lestek minden mende-mondára.

5. A fővárosi katonaság eskűjénél fogva hosszú idő óta a Cäsarokhoz volt kötve, s Nero föláldozására inkább mesterséges eszközök hatása alatt, mint saját jószántából volt rábirható. Miután pedig látta, hogy a Galba nevében ígért ajándékot nem adják meg neki, és hogy békében nagy szolgálatokra s jutalmakra nem nyílik annyi alkalom, mint a háborúban, meg hogy a legióktól csinált császár kegye már le van foglalva: hajlandóvá lesz a fölforgatásra, s azonfölül is izgalomban tartaték Nymphidius Sabinus parancsnok*⁴⁾ bűnös fondorkodása által, ki magának akarta a főhatalmat megszerezni. Nymphidius ugyan rajta vesztett kísérletén, de bár vele a pártütés feje eltűnt, megmaradt mégis sok katonánál a

* V. ö. Ann. XV. 72.

meggyőződés, s hallatszött elég szidalmazó szó Galba vénségéről és fukarságáról. Régebben dicsért és a katonák száján elhiresült szigorúsága aggasztá azokat, kik az ősi fegyelmet útálták, és Nerótól tizenégy évig úgy voltak szoktatva, hogy nem kevésbbé szerették az uralkodók vétkeit, mint hajdan tisztelték erényeiket. Hozzájárult mindehhez Galbának a közjót tekintve, becsületes, de önmagára nézve kétes értékű az a mondása: „hogy ő a katonaságát szedi, nem veszi“, mert egyéb körülmények nem álltak ezzel összhangzásban.

6. A tehetetlen vén ember tekintélyét aláásta Titus Vinius és Cornelius Laco,⁵⁾ kik közül amaz a leghitványabb, emez a leggyávább embereknek egyike volt, s a gázságaik által fölidézett gyűlölet Galbát terhelte, a kit erélytelensége miatt ők semmibe se vettek. Galba útja lassú és véres volt, megöletvén Cingonius Varro kijelölt és Petronius Turpilianus volt-consult; amaz, mint Nymphidius czinkostársa, ez mint Nero vezére, mind a ketten meghallgatás és védelem nélkül, úgyszólván ártatlanul veszték el. A fővárosba való bevonulása, annyi ezer fegyvertelen katona lemészárlásának baljóslatú jegyében,⁶⁾ még azokra is borzalmas hatást gyakorolt, a kik a gyilkolást végrehajtották. Miután a hispán legio is bevonult, a tengerészekből Nero által alakított legio pedig bentmaradt: a város szokatlanul tömve volt katonasággal. Azonkívül is sok csapat volt még Germaniából, Britanniából és Illyriából, melyeket Nero soroztatott be s előre küldött a kaspiai kapukhoz az albánok ellen tervezett hadjárat czéljára, majd pedig visszahívta volt őket Vindex lázadásának elnyomása végett. Mindez a tömeg szertelen nagy anyagúl kínálkozott valamely fölforgató vállalkozás számára, és ha most még nem is hajlott rokonszenvével egy bizonyos személy felé: kész eszköze lesz annak, a ki mer.

7. Történetesen egy időpontban érkezett hír Clodius Macernek és Fontejus Capitonak megöletéséről. Macert, a ki kétségtelenül zavargást csinált Afrikában, Galba parancsára Trebonius Garutianus tisztartó, Capitót pedig, ki hasonló terven törte a fejét Germaniában, még mielőtt parancs jött volna, a legiók alvezérei Cornelius Aquinus és Fabius Valens ölték meg. Némelyek úgy hitték, hogy habár Capito kapzsiséga és kicsapongó élete miatt útálatos és megbélyegzett ember volt, mégis távol állt minden fölforgató gondolattól; de alvezérei, kik őt a háború eszméjének meg akarták nyerni, nem érvén nála czélt, maguk koholták ki ellene a vádat és cselet; Galba pedig, akár lelki nemességéből, akár azért, hogy ne kelljen mélyebben kutatni azt, a min már változtatni úgy sem lehet, helybenhagyta

eljárásukat. Azonban mind a két gyilkosságot nagyon rosszul fogadta a közönség, s a mint a császár egyszer gyűlöletessé tette magát, azután akár jó, akár rossz tettei egyenlő ellenszenves fogadtatásra találtak. Mindent meg lehetett vásárolni; szabadosai túlkapók, szolgálóinak körmei minden kínálkozó alkalmat megragadtak, s mivel urok öreg volt, annál jobban siettek, s így az új császári udvar megint csak a régi és csak oly súlyos bajokban sínlett, de nem talált hasonló mentségre. Galbának öregsége is gúny és útálat tárgya volt azok szemében, a kik Nero fiatalságához voltak szokva és a kik, a köznép ízlése szerint, testi szépségökre s alakjukra nézve állíták egymás mellé a két uralkodót.

8. Ilyen volt Rómában, az oly nagy népsokadalomban, a lelkek hangulata. A tartományok közül Hispania élén Cluvius Rufus állt, egy szónoki tehetségű s a béke munkáiban otthonos, de a hadviselésben járatlan ember. Gallia le volt kötelezve a Vindex ellen tanúsított magatartásának jó emléken fölül a római polgárjog újonan nyert ajándékával és jövőre adókönyvítés ígéretével is. De a german hadseregekhez legközelebb fekvő gall városok, melyek nem részesültek ugyanazon kitüntetésben, sőt közülök némelyek még földektől is meg lettek fosztva, egyenlő fájdalommal méregették a többieknek jutott előnyöket és a maguk károsodását. A germaniai hadak — oly nagy erő birtokában veszedelmes tünet — aggódtak és haragudtak, egyrésztől újonan aratott győzedelmökön * büszkélkedve, más résztől a miatti félelmökben, hogy előbb egy másik párt mellett buzogtak. Mert Nerótól csak habozva álltak el, s Verginius** nem mindjárt szegődött Galba mellé, nem bizonyos, vajjon azért-e, mivel maga is vágyott volna a trónra, melyet, tudvalevőleg följajánlott neki a hadi népe. Fontejus Capito meggyilkoltatásán még azok is, a kik nem panaszkodhattak miatta, méltatlankodtak. Miután Verginiust barátság színe alatt eltávolították tőlük,*** nem volt vezérök, s maguknak tettek szemrehányást a miatt, hogy nem bocsátják vissza, vagy talán még felelősségre is vonják.

9. A felső hadsereg nem becsülte alvezérét Hordeonius Flaccust, mint a ki vénség és lábának elgyöngülése miatt tehetetlenné vált, s minden határozottság s tekintély hiányában még akkor sem tudott volna parancsolni, ha a katonaság nyugodt állapotban leszevala; most pedig, mikor fékezni akará őket, gyöngesége csak annál

* Vindex lázadását ők verték le.

** L. a XVI. könyv pótl. 46.

*** Galba kíséretébe hívták meg.

nagyobb dűhre gyúlasztá őket. Alsó Germania legiói hosszabb ideig voltak consuli vezér nélkül, míg Galbától küldve oda nem ment A. Vitellius, Vitellius censornak és háromszoros consulnak fia, s ez elégnék látszott. A britanniai hadseregben nem történt semmi zavargás, s valóban az összes polgárháborúk mozgalmai alatt sehol nem viselték a legiók kifogástalanabbul magukat; vagy azért, mert távol és az oceán által elválasztva valának, vagy mert a gyakori hadjáratokban megtanulták gyűlöletüket inkább az ellenség ellen fordítani. Illyriában is nyugalom honolt, ámbár a Nerótól fölhívott legiók, míg Italiában bizonytalan volt a helyzet, Verginiuszhoz fordultak követségek útján, de az egymástól messze térközökkel elválasztott két sereg, a mi csakugyan legüdvösebb szere a katonai hűség megőrzésének, se a bűntevésre, se erejük kifejtésére nem egyesült egymással.

10. Napkelet még nem mozdult. Syria és négy legio fölött Licinius Mucianus parancsolt, jó és rossz oldaláról egyaránt ismert ember. Fiatal korában neki adta magát a rangos barátságok hajhászásának; majd vagyona eltékozlása után ingatag talajon állva s mivel Claudius haragjától is kellett tartania: Ázsiának egy félreeső zugába vonultan oly közel állott egy száműzött sorsához, mint később a császári trónhoz. Érzékiség, férfias erély, nyájas modor és gőg, jó és rossz tulajdonságok vegyítve voltak benne. Túlságos kéjencz, ha alkalma nyílt rá; mikor pedig felocsúdott, nagyok valának erényei; nyilvános életét dicsérték, de a mit zárt ajtók mögött tett, arról csak rosszat lehetett hallani. Alárendeltjeire, a hozzá közelállókra, tisztársaira különféle csábjaival tudott hatni, s olyannak tűnt föl, mint a kinek könnyebben menne császárságot osztogatnia, mint magának szerezni meg. A zsidó háborút Flavius Vespasianus, kit Nero tett vezérré, három legióval folytatá. És Vespasianus semmi vágyat vagy szándékot nem táplált Galba ellen, sőt fiát Titust küldé hozzá tiszteletének s hódolatának kijelentésére, a hogy a maga helyén el fogjuk mondani. A végzet titkos intézkedésére s hogy csudajelek és jóslatok által volt az uralkodás Vespasianusnak s fiainak szánva: csak fölemelkedése után gondoltunk.⁸⁾

11. Egyiptom és azon haderő fölött, melylyel féken tartatik, már a boldogult Augustus óta királyok helyett római lovagok gyakorolják a hatalmat. Így látszott megoldhatónak az a föladat, hogy egy nehezen hozzáférhető, gazdag gabonatermő, babonás szokások és feslettség miatt egyenetlenkedő és ingadozó tartományt, mely nem ismer törvényt, nem akar tudni hatóságáról, önkormány-

zattal lehessen rendben tartani. Most Tiberius Alexander kormányozta, egy benszülött. Afrika és a benne tanyázó legio Clodius Macer megöletése után akármilyen császárral beírta, a kisebbik urával tett tapasztalatok alapján.* A két Mauritianát, Rætiát, Noricumot, Thraciát és azokat a tartományokat, melyekben tiszttartó parancsolt, a szerint, hogy melyik hadsereggel voltak szomszédosak, az erősebbel való érintkezés hajtotta barátságos vagy ellenséges táborokba. A fegyvertelen tartományok s első sorban maga Italia, mint minden elnyomásnak kész tárgya, majdan a háború árába valának menendők. Ilyen volt a római állam helyzete, mikor Servius Galba másodsor és Titus Vinius consulok megkezdték az évet, mely rájuk nézve az utolsó s a birodalomra nézve is majdnem a végső lett.

12. Január elseje után néhány nappal a belgiumi tiszttartótól Pompejus Propinquustól levél érkezik, hogy a felső germaniai legiók esküjük megszegésével más császárt követelnek, de hogy lázadásuk enyhébb megítélés alá essék, a választás jogát a római tanácsra és népre bízzák. Ez a hír megérlelte Galba elhatározását az örökbefogadás iránt, melyről már rég tanakodott magában, meg a hozzá közelállókkal. E hónapokban bizonyára semmiről sem esett több szó a polgárság közt, mint erről a tárgyról, először azért, mivel szabad volt és vágytak róla beszélni, azután, mert Galba már fáradt öreg korra jutott. Kevesen vezetetének érett megfontolás vagy hazaszeretet által; sokan dőre reménykedésből ezt vagy am azt, ahhoz képest, a mint baráti vagy védenctsi viszonyban álltak hozzá, jelölték ki önző híreszteléssel, Titus Viniusnak is bosszantására, a ki minél inkább gyarapodott napról napra befolyásban, ugyanazon arányban lett gyűlöletesebbé. Ugyanis barátainak dús gazdagság után lihegő vágyait csak fokozta Galba gyöngesége, mert egy erőtlen és hiszékeny ember mellett kevesebb veszélylyel s nagyobb jutalommal bíztat a vétkezés.

13. Az egyedurra való befolyáson Titus Vinius consul és Cornelius Laco testőrparancsnok osztozkodtak; de nem kisebb kegyben állt Icelus, Galba szabadosa sem, a kit, mióta gyűrűvel lett megajándékozva, lovagi nevén Marcianusnak hittak. Ezek hárman nem értettek egyet, s kisebb dolgokban mindegyiknek maga felé hajlott a keze, de a trónutód kiválasztása tárgyában két pártra

* A császárnál kisebb úr t. i. a helytartó, Clodius Macer, hivataloskodása alatt keményen bánt a tartományi lakossággal.

szakadtak. Vinius M. Otho mellett vala; Laco és Icelus egyetértőleg nem annyira bizonyos jelöltet pártoltak, hanem valaki mást. Galbának is volt tudomása Otho és Titus Vinius baráti viszonyáról, és a semmiről hallgatni nem tudók pletykabeszéde ipának és vőnek szánta őket, mivel Viniusnak özvegy-lánya volt, Otho pedig nőtlen. Azt hiszem, hogy az állam érdeke is eszébe juthatott,* mert hiába ruházták Neroról őreá a főhatalmat, ha azt Othóra hagyja. Otho ugyanis gyermekségét könnyelműségben, fiatal éveit csintalanságokban töltötte, s Neronak is azért volt kedveltje, mert kicsapongásaiban utánozni tudta. Ezért Poppæa Sabinát is, a császári ringyót, ő nála, mint bujálkodásai czinkostársánál helyezte el addig, míg nejét Octaviát le nem rázhatta nyakáról. Majd épen Poppæa miatt gyanút fogván Otho ellen, hivatali megbízás színe alatt Lusitania tartományba távolítá el. Tartományát meglehetősen jól kormányozván, elsőül és nem habozva állott Galba pártjára, s míg a háború tartott, ő volt a környezetben a legnagyobb gavallér, s az örökbefogadás felől agyában rögtön megfogamzott reményt napról-napra hevesebben táplálta, pártolván őt sokan a katonák közül, s Nero volt udvara is iránta, mint hasonló természetű egyén iránt, mutatott hajlandóságot.

14 Galba azonban a germaniai fölkelés hírének vétele után, habár Vitelliusról még semmi bizonyos nem volt hallható, a fölött való aggodalmában, hogy vajon melyik hadseregnél fog törésre kerülni a dolog, s mivel még a fővárosi katonaságban sem bízhatott: az egyetlen mentő eszköznek vélte, az utódlás iránt teendő intézkedést. Viniuson és Lacón kívül Marius Celsus kijelölt consult és Ducenius Geminus fővárosi előljárót hívta magához, s előbb néhány szót ejtvén a maga öreg koráról, parancsolja, hogy hívják elő Piso Licinianust, már akár a saját választása volt ez, akár — mint némelyek hitték — Laco sürgetésére tette, mint a ki Rubellius Plautus házában baráti viszonyt folytatott Pisóval, de ravasz módon úgy ajánlotta, mintha ő nem is ismerné, s a Pisóról való kedvező közvélemény csak nagyobb hitelt adott tanácsának. Piso M. Crassusnak és Scriboniának fia, tehát mind a kétfelől előkelő származású, arczára s tartására nézve régi szabású ember, helyes ítélet szerint szigorúnak, a kedvezőtlenebbül magyarázók bírálata szerint ridegnek tartaték. És épen jellemének ez az oldala tetszett az örökbefogadó atyának, bármily bizalmatlansággal tekintettek is arra ellenségei.

15. Galba tehát most, megfogván Piso kezét, körülbelül —

* Galbának.

mint mondják — így beszélt: „Ha téged én magánemberként curiai határozat alapján, a főpapok előtt, mint szokás, fogadnálak örökbe: nekem is örvendetes volna Cnæus Pompejus és M. Crassus ivadékát hoznom be családi hajlékomba; s neked is díszedre válnék a Sulpius és Lutatius család dicsőségét csatolni nemességedhez. De most engem, a kit istenek és emberek egyetértő akarata hívott az uralkodásra, a te kitünő szellemi adományod és a hazaszeretet indított, hogy a legfőbb hatalmat, melyért őseink fegyverrel harcoltak, háborúban elnyervén, közreműködésed nélkül ruházzam reád, dicsőült Augustus példáján indulván, a ki nővére fiát Marcellust, azután vejét Agrippát, majd unokáit s végül mostohafiát Tiberius Nerót állítá maga után a legmagasabb polczra. Csakhogy Augustus saját családjában kereste utódját, én pedig az egész polgárságban, nem mintha nem volnának rokonaim és harcztársaim, de mert magam sem utánjárással kaptam a főhatalmat, és szabad választásomnak legyen bizonyosága az, hogy nemcsak saját rokonságomat tettem hátrább nálad, hanem még a tiedet is. Hiszen van neked testvéred, hozzád hasonló derékségű s idősebb nálad, a ki méltó is volna e kitüntetésre, ha téged többre nem tartanálak. Oly életkorban vagy, mely már az ifjúság szenvedélyein túlhaladt; életpályád olyan, melynek multjára nem kell mentséget keresni. Eddig csak a balsorsot tűrted; ám a szerencse keményebb próbára teszi a lelket, mert a nyomorúságot elviseljük, míg a kedvező helyzet megront bennünket. A hűséget, szabadelvűséget, a barátságot, az emberi lélek e legfőbb javait, te ugyan egyenlő állhatatossággal fogod megőrizni; de mások igyekezni fognak hódolat színe alatt megingatni azokat. Betör hozzád a hizelgés, a mézes szó, és az igaz érzelem legrosszabb maszlaga: a maga hasznát néző önzés. Még ha én és te ma a legőszintébb módon beszélünk is egymással: mások inkább állásunkra, mint személyünkre vannak tekintettel; mert a fejedelemnek oly tanácsot adni, a minőt kellene, nehéz föladat; de bármily fejedelemmel szemben a színeskedést érvényesíteni: könnyű dolog.“

16. „Ha a birodalomnak roppant teste egyetlen intéző nélkül tudna főnállni és egyensúlyban maradni: méltó volnék rá, hogy velem újra kezdődjék a köztársaság. De most rég oda fejlődött már a kényszerhelyzet, hogy se az én vénségem nem adhat egyebet a római népnek egy jó utódnál, se a te erőteljes karod mást, mint egy jó fejedelmet. Tiberius, Cajus és Claudius alatt, úgy szólván, egy családnak öröksége valánk; hogy mi velünk megkezdődik a

választás: az mintegy pótolni fogja a szabadságot, s a Juliusok és Claudiusok házának végződésével a legderekabb férfiakat az örökbefogadás fogja kiszemelni. Mert hogy valaki fejedelmektől származott és született: a véletlenség dolga, s nem nagy értéke van; ellenben a fiúvá-fogadás a szabad elhatározás ténye, s ha választani akarsz, a közvélemény helyeslése ad útmutatást. Álljon szemünk előtt Nero, a kit Cæsarok hosszú sorával kevélykedőt, nem Vindex az ő támadásra képtelen tartományával, vagy én egy legiómmal, hanem a saját galádsága és kicsapongása rázott le az ország nyakáról, s nem is volt még eddig példa, hogy egy fejedelem így elítéltetett volna. Mi, a kiket a háború és az emberek ítélete hívott el a trónra, bármily érdemesek legyünk is, mindig irigységtől leszünk kísérve. De azért ne ijedj meg, ha e megrendült világ mozgalmában két legio még nem nyúgodott meg. Én sem léptem biztos állapotok terére, de ha híre megy az örökbefogadásnak: nem látnak legalább többé vénnek, a mit egyedül hánynak most szememre. Nerót a legrosszabbak mindig vissza fogják kívánni; nekem és neked arra kell ügyelnünk, hogy a jók is vissza ne kívánják. További intelmeket adnom nincs is most idején, s minden tanácsom teljesül, ha téged jól választottalak meg. A jó és rossz dolgok közt való választásnak leghasznosabb s legrövidebb útja: elgondolni, hogy mit helyeselnél vagy kárhoznatnál egy más fejedelem alatt. Mert itt nincs úgy, mint a királyoknak alávetett népeknél: egy uralkodó-ház, a többi pedig csak rabszolga, hanem oly embereknek fogsz parancsolni, a kik se a teljes szolgaságot, se a teljes szabadságot nem tudják elviselni.“ Galba ilyen és több efféle szavakat intézett ahhoz, a kit fejedelemmé tett; a többiek mintegy a tényt hagyták maguk helyett szólni.

17. Mondják, hogy Piso, kire mindjárt kezdetben mindenkinek figyelme és szeme irányult, a zavarnak vagy ujjongó örömnök semmiféle indulatát nem árulta el. Beszéde atyjával és császárával szemben tiszteletteljes, magáról szerényen szólt; tekintetében s magatartásában mi sem változott, mintha inkább tudna, mint akarna parancsolni. Tanácskoztak azután a fölött, hogy a szószéken vagy a tanácsban, avagy a táborban hirdettessék-e ki az örökbefogadás. Úgy határozták, hogy a táborba fognak menni; megtisztelő lesz az a katonákra nézve, a kiknek jó indulatát a mint vesztegetéssel és utánjárással keresni helytelen volna, úgy tisztességes eszközökkel megnyerni nem hiábavaló. Ezalatt a császári palotát körülvette a várakozó nép, türelmetlenülkedve a nagy titoktartás miatt, s a kik

a nem hiteles alakban kiszivárgott híreket megczáfolták, még jobban növelték a kíváncsiságot.

18. A ~~január 10-iki csúnya zivataros~~ napot, dörgések és villámlások s más égi fenyegető jelek mértéken túl megzavarták. De mindez, a mi régi idők óta útmutatásnak tekintett a választógyűlekezetek elnapolására, nem riasztá vissza Galbát, hogy a táborba ne menjen, akár mivel az ily esetleges dolgokra semmit sem adott, akár mivel a végzet határozata, bármennyire lett is előre jelezve, ki nem kerülhető. A katonák népes gyülekezete előtt parancsnoki rövidséggel kihirdeti, hogy örökbefogadta Pisót Augustus példájára és azon katonai szokás szerint, a hogy egyik férfi a maga bajtársát maga mellé választani szokta. S nehogy az eltitkolt lázadást nagyobbnak higyjék, önként kijelenti, hogy a negyedik és huszonkettedik legio néhány kolompos izgatása következtében, de nem a puszta szavak és kiabálások határán túl, megtévedt, s rövid időn vissza fognak térni az engedelmességre. Beszédet nem toldta meg semmi csábítással vagy jutalommal. Mégis a tribunok, centuriók és a legközelebb álló katonák szívesen hallott választ adnak, míg a többieket levertség és hallgatás fogta el, a miért még a béke alatt is szükségképen szokásos pénzajándékot most a háborúban tagadják meg tőlük. Bizonyos, hogy a fukar vén ember megnyerhette volna szívöket bármily csekély adománnyal is, de ártott magának régies szabású ridegségével és tulszigorával, melyet ma már nem vagyunk képesek elviselni.

19. Majd a tanács előtt sem beszélt Galba tetszősebben, vagy hosszabban, mint a katonaság előtt. Piso fölszólalása megnyerő volt; jól is fogadták a tanácsurak, sokan meggyőződésből, sőt túlozva azok, a kik nem óhajtották; a többiek is s legtöbben, a kik önös céljaikat, a közérdekkel nem törődve, tarták szem előtt, előzékeny meghunyászkodással. És a következő négy nap alatt, mely az örökbefogadás és a gyilkosság közt lefolyt, Piso nem is szólt, se nem tett többé semmit a nyilvánosság előtt. Minthogy a germaniai pártütésről napról-napra sűrűbb hírek érkezének, és a polgárság minden ujdonság befogadására és elhívésére könnyen hajlott: elhatározták a tanácsurak, hogy a germaniai hadsereghez követek küldessenek. Tanakodtak titkon, vajon ne utazzék velök Piso is, a ki ott nagyobb tekintélyvel fogja képviselni a tanács akaratát s magának meghozza onnan a császárjelölt méltóságát. Indítványozták, hogy Laco, a testőrség parancsnoka is menjen vele, de az elhárítá magáról a megbízatást. A küldöttség össze-

állítására is (mert a tanács Galbára bizta kiválasztásukat) visszataszító látványt nyújtott a sokféle ingadozás miatt; némely választottak kimentették, mások helyettesítették magukat, egyik maradni, másik menni vágyott, ahhoz képest, a mint kit-kit a félelem vagy a remény hajtott.

20. Nagyon sürgős gondot okozott a pénzhiány, s midőn mindenféle segélyforrás után kutattak, legjogosabbnak tűnt föl oda nyúlni érte, a honnan a szükség származott. Nero kétezerkétszázmillió sesterciust tékozolt el ajándékozásokra. Galba elrendelte, hogy a megajándékozottak egyenkint fölhivassanak,* úgy hogy az adomány tizedrésze kinek-kinek meghagyatik. De azoknak birtokában alig volt már meg tizedrésze a kapott ajándéknak, mivel az idegen eredetű pénzt ugyanazzal a tékozló kedvvel pazarolták el, mint a tulajdonukat, s épen a legfalánkabb és romlottabbaknak közülök nem maradt földjök vagy tőkéjök, legfőlebb csak a bűnös életök folytatására szükséges eszközeik.** A végrehajtással harmincz római lovag bízaték meg, új fajta hivatal, mely a vele szemben kifejtett ellenállás, meg a sok munka miatt terhes volt; mindenféle megjelenik a lánDSA meg az osztó,⁹⁾ s az egész várost fölzavarja a törvényes eljárás. És még sem volt nagy az öröm a fölött, hogy a kiknek Nero ajándékot adott, épen oly szegényekké lettek, mint azok, a kiktől elvette a vagyont. E napokban négy tribun bocsáttatott el a hadi szolgálatból: a testőrségtől Antonius Taurus és Antonius Naso, a városi cohorsoktól Aemilius Pacensis, s az éjjeli őrségtől Julius Fronto. De ez nem volt orvosszer a többiekkel szemben, csak a megfélemlítés kezdete, mintha csellel s ijedségből dobnának ki egynehányat, mikor valamennyi gyanús.

21. Othót az alatt, mivel a rendezett viszonyok közt semmi jóra nem nyílt kilátása, ellenben a zavarosban remélhette terveit megvalósíthatni, minden egyaránt előre sarkalta: fényűző életmódja, mely még egy fejedelemnek is terhes lett volna; pénztelensége, mely még egy egyszerű magánember által is alig lett volna elviselhető, Galba elleni haragja, Pisóra való irigysége. S mivel nagy volt a dicsvágya, úgy mutatá, mintha rettegne is, „hogy ő rá már Nero is féltékeny volt, s nem szeretne bevárni egy új Lusitaniát*** s egy második száműzetés képében adandó hivatalt. Gyanús mindenkor és gyűlöletes az uralkodók szemében az, a kit a trónhoz leg-

* T. i. a kapott ajándék visszaadására.

** Fényűzési szerek.

*** Lásd. Ann. XIII. 46.

közelebb állónak tartanak. Ártalmára volt az neki az öreg fejedelmnél is, még inkább fog ártani a fiatalnál, a ki szilaj természet s elvadult a hosszú száműzetés alatt. Lehet, hogy megöleti Othót; minélfogva cselekedni és merni kell, míg Galba tekintélye inog, a Pisoé pedig még nincs megerősödvé. Az átmeneti idő alkalmas a nagy vállalatokra, s nem szükséges tétovázni, mikor vézesebb a tétlenség, mint a vakmerő elszánás. A halálban, mely természetnél fogva mindenkinek egyenlő osztályrésze, csak az utódok feledése vagy dicsőítése tesz különbséget, s ha ártatlanra és bűnösre ugyanaz a végsors vár, úgy a bátor férfinak méltóan kell meghalni tudnia.“

22. Otho lelke nem volt testéhez hasonlóan elpuhulva, s bizodalmas szabadosai és szolgái, romlottabbak, mint egy magánember házában szoktak lenni, Nero udvarát, kicsapongásait, szerelmi viszonyait, házasságait és a többi királyi bűnöket ragyogtatták vágyakozó szeme előtt, hogy az mind az övé lesz, ha merészen nyúl feljök, s pirongatták, hogy tétlenségével mindazt másra engedi szállni. A csillagjósok is sürgetik, állítván, hogy új mozgalmat és Othóra nézve szerencsét hozó esztendő t olvasnak ki az égi testek állásából. Oly emberfajta* ez, mely hűtlen a hatalmasok iránt, megcsalja a reménykedőket, s melyet a mi fővárosunkból mindegyre kitiltanak, s mindegyre megint befogadják őket. Poppæa sok csillagjósval, fejedelmi házasságának e leghitványabb eszközlőivel, tartott fönn titkos összeköttetést, kik közül Ptolomæus, Othó kísérelője Hispaniában, azt jövendőlte neki, hogy Nerót túl fogja élni, s miután a következmény igazolta szavát, támaszkodva azoknak számítására és szóbeszédére, a kik Galba vénségét és Otho fiatalágát összehasonlították, meggyőzte urát arról, hogy ő fog elhívatni a főhatalomra. Otho azonban e jóslatokat úgy vette, mintha tudományból és a végzet intelméből származnának, mert az emberi lélek hajlandó örömelebb hinni a titokszerűségben. Segítette ebben Ptolomæus, ki most már bűnre is izgatta őt, melyhez az olyan természetű vágyódástól nagyon könnyű az átmenetel.

23. Bizonytalan azonban, hogy a büntetetre való maga-elszánása rögtönösen jött-e; mert a katonák vonzalmát a trónöröklés reményében vagy a gaztett előkészítése végett már rég kereste, midőn úton, menetelés közben, a pihenő-helyeken a legöregebb katonákat nevékön szólítá, s Nero kíséretében való együttlétök emlékére bajtársaknak nevezé őket; egyiket fölismerte, másik után kérdezős-

* T. i. a csillagjósok.

ködött; pénzzel vagy pártfogással segített rajtok, közben gyakran ejtvén el Galba ellen valami panaszt vagy kétértelmű mondást s egyebet, a mivel meg lehet zavarni a közember fejét. A fáradalmas utak, a szűk élelmezés, a kemény parancsszó rossz kedvre hangolta őket, midőn szokva valának Campania tavaihoz s Achaja városaihoz hajókon menni; most pedig a Pyrénéken és Alpokon s mérhetetlen hosszú úton fegyver alatt kellett átküzdeni magukat.

24. A katonáknak már is forrongó lelkét mintegy tűzcsóvával lobbantá lángra Mævius Pudens, Tigellinus bizalmasainak egyike. Ő a legizgékonyabb fejű, üres erszényű és új dolgokra vaktában vágyódó embereket magához csábítván, lassankint annyira ment, hogy valahányszor Galba Othónál ebédelt, az őrizetre rendelt csapatnak lakomapénz czímén fejenként száz sesterciust osztott ki; s mintha ez hivatalos ajándék volna, Otho egyeseknek titokban adott jutalmakkal is megtoldta még azt, s általában oly határtalanul űzte vesztegetéseit, hogy Cocceius Proculus futárnak,¹⁰⁾ ki egy birtokrész miatt pörben állt szomszédjával, megvevén pénzen a szomszéd földjét, ajándékkul adta azt. Mindez a parancsnok* nembánomsága mellett történhetett meg, a ki bármely akár nyilvánvaló, akár titkos dolog fölött szemet szokott hunyni.

25. Most azonban szabadosai közül Onomastust bizta meg a tervbe vett bűntény végrehajtásával, a ki Barbius Proculust, futárparancsörtsztet és Veturius segédtsztet, miután különféle együttbeszélgetésökből ravasz és merész emberekül ismerte föl őket; jutalommal és ígéretekkel lekötelezi, pénzt is adván nekik, hogy azzal többekhez is férközhessenek. Két csapatbeli katona vállalkozott tehát arra, hogy a római birodalom uralmát másra ruházzák, és át is ruházták. A gaztettbe csak kevesen voltak beavatva; a többieknek feszült várakozását különböző módokon fokozták, a katonák közt a kolomposokat azzal, hogy Nymphidius adományai miatt gyanúban állanak, míg a tömeget s a többieket a katonai jutalompénznek annyiszor való elhalasztása emlegetésével tartják haragban és elkeseredésben. Voltak olyanok is, a kiket Nero emléke és a korábbi rakonczátlanság után való vágyódás ingerelt. Általában pedig mindannyijokat aggasztá a katonai szolgálat megváltoztatásától való félelem.

26. Meglepte ez a ragály már a legiók és segédhadak meg-

* Érti a testőrparancsnokot Laco-t, a kinek úgy a futár, mint a többi katonának alája voltak rendelve.

zavart elméjét is, miután elterjedt a hír, hogy a germaniai sereg hűsége ingadozik. És a rosszra hajlók közt a lázadás, a még érintetlenül maradtak közt is a titkolózás, annyira elő volt készítve, hogy január 14-én a vacsoráról hazatérő Othót magukkal ragadják vala,* ha az éjszaka bizonytalanságai, az egész városban elszórva fekvő katonai laktanyák, és az ittas emberek egyetértésének nehézségei vissza nem riasztják őket szándékuk kivételétől. De nem a közérdekkel való törődés vezette őket, melyet józan állapotukban is a császár vérével készültek bemocskolni, hanem attól féltek, nehogy a sötétben, ha a pannoniai vagy german hadseregből valakivel találkoznának a katonák, azt a legtöbb előtt személyesen nem ismert Otho helyett fogják el. A lázadásnak már-már kitörő jelenségeit a beavatottak visszafojtották; egy és más dologról Laco Galba fülehallatára gúnyos megjegyzést tett, mivel nem ismerte a katonák hangulatát, s a legokosabb tanácsnak is, melyet nem ő adott, ellene volt, s a hozzáértőkkel szemben makacsul viselkedett.

27. Január 15-én, mikor Galba Apollo temploma előtt áldozással foglalkozott, Umbricius az áldozatnéző úgy nyilatkozék, hogy az áldozati barom belrészei baljeleket mutatnak, és hogy házi ellenség részéről fenyeget veszedelem. Hallván ezt Otho, a ki ott közelben állt, ellenkezőleg örvendetesnek és a saját terveire nézve szerencsésnek magyarázta a jeleket. Nem is sokkal ezután jelenti neki szabadosa Onomastus, hogy várnak reá az építómester és a vállalkozók, a mi megbeszélés szerint annak jelzésére szolgált, hogy a katonák már gyülekeztek és az összeesküvés készen van. Távozásának oka felől megkérdezettvén Otho, azt a mesét adta válaszul, hogy egy majorságot akar megvenni, mely ócskasága miatt gyanús, s azért előbb meg kell vizsgálnia. Azután szabadosára támaszkodva, Tiberius házában keresztül a Velabrumra** s innen az arany mérföldkőnél Saturnus templomáig megy. Ott huszonhárom futár császáruól üdvözölte, s midőn az üdvözlők csekély számától megijedt, hamarosan hordszékbe ültetik s kirántott kardok közt viszik magukkal. Útközben körül-belül ugyannyi katona gyülekezik még köréje, némelyek mint beavatottak, sokan kíváncsiságból; egy részök kiabálva és örvendezve, mások csöndben, a sikerből akarván majd bátorságot meríteni.

* A végett ugyanis, hogy császárrá kiáltás ki.

** *Velabrum* piac az Aventinuson, hol különösen a sajt- és olajárúsok bódéi álltak.

28. A tábori őrség parancsnoka Julius Martialis tribun volt, a ki a váratlan bűntény nagyságától megrémülve, vagy attól félvén, hogy a tábor széltében meg van vesztegetve, s ha ő ellenszegül, halnia kell: a legtöbbek előtt oly színben tűnt föl, mintha részes volna a dologban. A többi tribun és centurio is inkább választotta azt, a mi nyilván állott előtte, szemben a kétség és tisztességgel; s úgy alakult a közhangulat, hogy a leggaládabb tette csak kevesen vállalkoztak, többen akarták és mindnyájan engedték megtörténni.

29. Eközben Galba nem tudván még semmiről, áldozattal foglalkozott, s esdekléssel fárasztá a már más császárt kegyelő isteneket, midőn megjön a hír, hogy egy senátort, nem tudni melyiket, majd hogy Othót, sietve viszik a táborba. Egyszerre aztán az egész városból érkeztek emberek, kik ahhoz képest, hogy mit láttak, hol félelmökben nagyítva, hol meg a valóságnál is kevesebbre téve, adták elő az eseményeket, még most sem feledkezve meg a hízalgésről. Tanakodván tehát, jónak látszott kipuhatólni annak a cohorsnak a gondolkozását, mely a palotában őrségül állomásozott, s hogy ne maga Galba végezze ezt, a kinek tekintélyét erősebb segélyre kellett csorbítatlan föntartani. A palota lépcsőjéről Pisó szolt az oda hívott emberekhez ilyképen: „Hatodik napja, bajtársaim, mikor nem is sejtve az eljövendőket, s akár kívánatos legyen ez a név, akár félelmes: trónutódul* fogadtattam föl. Legyen ez családunknak, legyen az államnak végzete: a ti kezetekben van letéve a dolog, nem mintha valami szomorúbb esettől kellene félnem magamra nézve, a ki a balsorsot tapasztalásból ismervén, megtanultam, hogy a szerencse sem jár kevesebb veszéllyel. Atyámnak, a senatusnak, sőt a birodalomnak sorsát sajnálom, ha ma vesznünk, vagy a mi a jó ember előtt csak oly siralmas, ölnünk kellene. A legutóbbi válságnál vigasztalásul szolgált az, hogy a fővárosban nem folyt vér, és az átmenet viszály nélkül történt, s úgy látszék, hogy az örökbefogadás által gondoskodva lett arról is, hogy Galba után se legyen alkalom a háborúságra.“

30. „Nem igénylek magamnak se kitűnőséget, se valami meghunyászkodást, mert nincs szükség az Othóval való összehasonlításnál erényekre hivatkozni. Bűnei, melyeken kívül egyébbel nem is dicsekedhetik, tönkre tették az egyeduralom tekintélyét, még mikor

* *Cæsar*, a mennyiben a császári család tagjai általában Cæsarnak hívták. Itt egyenesen a trónutódot jelenti.

a császárnak barátja volt is. Avagy külsejével és magatartásával, vagy talán azzal az asszonyos czifrázkodásával szerzett volna érdemet a császári trónra? Csalódnak azok, a kiket a bőkezűség álarca alá bujtatott pazarlása elszédít: mert vesztegetni tud, de ajándékozni nem fog tudni. Fajtalankodáson, dőzsölésen, asszonyok társaságán töri csak a fejét; ezeket tekinti a fejedelmi méltóság jutalmainak, melyekből majd a kéjt és élvezet magának veszi ki, a szégyen s gyalázat pedig az összeségnek osztályrésze lesz. Mert soha sem gyakorolta még valaki a gonoszság útján szerzett hatalmat tisztességes módon. Galbát az egész világ egyező akarata tette császárrá, engem, veletek egyetértve, Galba. Ha az állam és annak tanácsa meg a nép mind csak üres név: úgy a ti dolgotok, bajtársaim, hogy uralkodót ne a legrosszabbak válaszszanak. Legiók lázadásáról vezérek ellen hallani lehetett itt és ott; de a ti hűségtek és híretek mocsoktalan maradt mind e mai napig. Nero is titeket hagyott cserben, nem ti Nerót. Harmincznál kevesebb szökevény és lázadó, a kiknek senki nem engedné meg csak a maguk centurióját vagy tribunját is választaniok, fogja most adományozni a császárságot? Megengeditek e példát és belenyugvástokkal közössé teszitek a bűnt? Átterjed ez a féktelenség a tartományokra is, s a gazság következménye mi ránk, a háborúé ti reátok fog hárulni. Nem is adnak nagyobb bért a fejedelem meggyilkolásáért, mint a milyet az ártatlanok kapnak, s az ajándékpénzt tőlünk hűségtekért épen úgy megkapjátok, mint másoktól a gáztettért.“

31. A futárok szétszaladtak, de a cohors többi része nem foglalt el visszaútasító állást a szónokkal szemben, s mind zavaros viszonyok közt lenni szokott, fölragadja a hadi jelvényeket, inkább csak véletlenül s még minden világos szándék nélkül, nem a hogy később hitték: rossz célzattól és színleg. Celsus Mariust is elküldték az illyriai hadseregből kiválasztott csapathoz, mely a Vipsanius-féle csarnokban tanyázott. Amulius Serenus és Domitius Sabinus elsőrendű centurióknak meghagyatott, hogy a germán katonákat hívják elő a szabadság istennője* templomának udvarából. A hajóhadi katonák legiójában nem bíztak, mivel az föl volt bőszülve a bajtársain esett vérengzés miatt, kiket Galba mindjárt bevonulásakor lemészároltatott. A testőr csapatok táborába is elmennek Cetrius Severus, Subrius Dexter és Pompejus Longinus tribunok, hogy ha a még csak kezdődő s meg nem erősödött lázongást jobb tanácsuk-

* *Libertas.*

kal meg tudnák fordítani. Subrius és Cetrius tribunokat fenyegetéssel fogadják a katonák, Longinust pedig kezökkel ragadják meg s lefegyverzik, mivel nem katonai minőségében, hanem mint Galba barátainak egyike jelent meg, s mint a császárnak híve, gyanús volt a pártütők szemében. A hajóhadí legio minden tétova nélkül csatlakozik a testőrökhez; az illyr hadsereg válogatottjai Celsust mellének szögzett dárdáikkal riasztják vissza. A germán zászlóaljok soká ingadoztak; nem érezték még jól magukat s békés hangulatban voltak, mivel Nerótól Alexandriába küldetvén, mikor onnan a hosszas hajózásban kimerülve visszatértek, Galba kiváló gondos ápolásban részesíté őket.

32. Az összes köznép betölti vala már a császári palotát, s rabszolgákkal összekeveredve, sokhangú kiabálással követelték Otho kivégeztetését és az összeesküdtek halálát, mintha circusban vagy színházban kívánnának valamely játékot. Nem is volt szavokban se ítélet, se igazság, mivel ugyane napon majd hasonló vetélkedéssel fogják az ellenkezőt követelni: csak abból a hagyományos szokásból tették, mely bárminő fejedelmet szertelen hízelgéssel és üres tüntetéssel üdvözöl. Ezalatt Galba kétféle tanács közt állt határozatlanúl. Titus Vinius javasolta, hogy „maradjon házában belül, hogy rabszolgákat kell fölállítani ellenök, meg kell erősíteni a bejáratokat s nem menni a dühöngők közé; engedjen időt a rosszaknak a megbánásra, a jóknak, hogy összeszedjék magukat. A gonoszság rohamosan kerekedik felül, míg a jó gondolat lassan érik; s végre is oda menni, ha helyesnek látszik, később is épenúgy lehet; de ha megbánja az ember, a visszatérés már másnak hatalmában van.“

33. A többiek a gyors tettet látták helyénvalónak, mielőtt a még kevesektől kezdeményezett erőtlén összeesküvés megnőne. „Maga Otho is remegni fog, a ki lopva távozván s a még semmiről tudomással nem bírók közé menvén, most az időt tékozlók habozásából s tétlenségéből tanulja meg, hogyan kell császárt játszani. Nem szabad bevárni, míg a tábor megnyerésével a köztérre vonul és Galba szemeláttára a capituliumra hág föl, mialatt a kitűnő hadvezér * vitéz barátaival együtt egész a kapu és küszöb aljáig elzárja házát, hogy abban ostromot álljon ki. És a rabszolgákban is nagyon jelentékeny segélyre lehet találni, ha egy oly nagy tömeg egytetértése meg az első föllobbanás — a mi legtöbbet ér — lelohad. A bectelenség egyúttal biztonságot sem nyújt;

* Galba maga.

vagy ha bukni kell: nézzünk szembe a válságos pillanattal. Ez lesz Othóra is gyalázathozó, nekünk pedig tisztesség.* Mikor e véleményt Vinius ellenzé, Laco fenyegetőleg förmedt rá; Icelus pedig szitotta a tüzet, makacsul táplálván a maga személyes gyűlöletét a közveszedelem előidézésére.

34. Galba nem is tétovázott tovább, hanem csatlakozott azokhoz, a kik a férfiasabb eljárást tanácsolták. De előre küldé Pisót a táborba, mint még fiatal s nagy nevű férfit, kinek népszerűsége még új keletű volt és rossz viszonyban állt Titus Viniussal; már akár csakugyan úgy volt a dolog, akár mivel a bőszerűtek úgy óhajtották, mert a gyűlölködést könnyebben szokták elhinni.* Alig távozott még el Piso, mikor egy először bizonytalan és kósza hír jött arról, hogy a táborban meggyilkolták Othót; majd, mint nagy hazugságoknál lenni szokott, találkoztak némelyek, azt mondók, hogy ők ott is voltak s látták. A mende-monda könnyen talál hitelre azoknál, a kik örömmel hallják s nem gondolkoznak rajta. De sokan hitték azt is, hogy Otho hívei, kik már a tömeg közé vegyültek, koholták és tóditák azért, hogy a hamisan terjesztett kedvező hírrel kicsalják Galbát palotájából.

35. Most aztán nem csak a nép, meg a műveletlen csőcselék tört ki tapsban és szertelen részvétnyilatkozatokban, hanem sok lovag és tanácsúr is menten minden félelemtől s óvatosság nélkül feltörvén a palota kapuit, berohantak, Galba elé álltak s panaszkodtak, a miért visszatartják őket a bosszúállástól. És épen a leggyávábbak, s a kik a veszélyben — mint az események bizonyították — semmire sem mertek vállalkozni, épen azok voltak most a szóhősök és henczegők. Senki sem tudott semmit s mégis bizonykodott; míg Galba a való tényállás homálya és az egyetértő téves vélemények hatása alatt felölti pánczélját, s mivel se kora, sem testi ereje miatt nem lett volna képes a tolongó sokaságban haladni: hordszékekben viteti magát. Még a palotában jó szemközt vele Julius Atticus, s véres kardját mutatva, kiabálja, hogy ő megölte Othót, mire Galba azt mondá: „ki parancsolta, bajtárs?\" Ennyire tudta a katonai rakoncátlanságot fékezni, rettenthetetlen a fenyegetőkkel, megvesztegetetlen a hizelgőkkel szemben.

36. A táborban már semmi kétség nem volt az általánosan uralkodó hangulat felől, s oly nagy a lelkesedés, hogy nem eléged-

* Könnyebben elhiszik, hogy valaki ellenséges viszonyban áll egy másikkal, mint az ellenkezőt.

vén meg csapatosan és tömegben állani az emelvényre, melyen csak kevésel előbb Galba arany szobra állott: a hadi jelvények közé vitték Othót is és zászlókkal vették körül. Tribunokat meg centuriókat nem is bocsátottak közelébe, sőt a közkatonaság kiadta a jelszót, hogy a főlebbvalókra vigyázni kell. Mindenütt zúgott a lárma, zajongás, kölcsönös buzdítás, nem mint a nép és csőcselék közt, különféle hangú tunya megadással, hanem a hogy az oda özönlő katonák közül egyet-egyet megpillantának, kezénél fogják, fegyverrel veszik körül, maguk mellé állítják, szájába mondják az esküt, s majd a császárt a katonáknak, majd a katonákat a császárnak ajánlják jóakaratóba. Otho sem maradt tétlen; karjait előre nyujtva tisztelgett a köznépeknek, csókokat hányt felé s minden szolgálai alázkodást elkövetett az uralomért. Miután a tengerészek egész legiójának eskűjét fogadta, most már bizván erejében, s gondolván, hogy a kiket eddig csak egyenkint buzdított, együttesen kellene lelkesíteni: a tábor sánczáról ily beszédet tartott.

37. „Hogy mely minőségben állottam elétek, bajtársak, nem tudom megmondani, mivel sem polgárembernek nevezni magamat nem merem, mikor ti császárnak neveztetek, sem császárnak, mikor még más ül a trónon. A ti nevetek is bizonytalan marad mindaddig, míg kétség forog fönn az iránt, hogy a római népnek császára vagy ellensége van-e táborotokban. Halljátok-e, hogy az én megbüntetésemet s a ti halálítéleteket együtt követelik? Világos tehát ebből, hogy vesznünk vagy szabadulnunk csak együtt lehet. Hogy pedig Galbának milyen a szelidsége, talán megmutatta már, midőn minden szükség nélkül annyi ezer ártatlan katonát lemészárolt. Borzadás fut végig lelkemen, mikor erre a temetési bevonulásra visszagondolok s Galbának ez egyetlen diadalára, midőn a főváros szemei előtt megtizedeltette azokat, a kik magukat megadták és a kiknek kérésökre elfogadta hódolatukat. Ily jósjelek alatt lépven be a városba, miféle dicsőséget hozott magával a fejedelemségre, ha csak nem Obultronius Sabinus és Cornelius Marcellusnak Hispaniában, Betuus Chilónak Galliában, Fonteius Capitónak Germaniában, Clodius Macernek Afrikában, Cingoniusnak útközben, Turpillianusnak a városban, Nymphidiusnak a táborban történt meggyilkoltatását? Hol van még egy tartomány, hol egy tábor, mely vérral borítva és beszennyezve, vagy a hogy ő mondja, megjavítva és rendbe hozva ne lenne? Mert a mit mások büntettnek mondanak, azt ő orvosszernek nevezi, mint a hogy hamis szóval szigornak hívja a kegyetlenséget, takarékoságnak a fukar-

ságot, s hadi fegyelemnek a ti halálra kínoztatástokat s meggyaláztatástokat. Hét hónap mult el Nero halála óta, s már többet rabolt Icelus, mint a mennyit a Polyclitusok, Vatiniusok meg Tigellinusok elherdáltak. Kisebb kapzsisággal és szabadossággal akkor sem garázdálkodhatott volna T. Vinius, ha maga lett volna uralkodó; most pedig alája vagyunk vetve, mintha az ő jószága volnánk, és semmibe se néz, mintha jöttmentek lennénk. Csupán az ő házából kitelnék a katonai jutalom, melyet nektek soha meg nem adnak s napról napra ócsárolva emlegetnek.“

38. „És nehogy legalább a Galba utódába lehessen valami reményt vetni: előhivta a száműzetésből azt, a kit ridegség és fukarság dolgában magához leghasonlóbbnak ítélt. Láttátok, bajtársak, hogy még az istenek is miként fordultak el jeladó zivatarban ettől a boldogtalan örökbefogadástól. Ugyanez a véleménye a tanácsnak, ugyanaz a római népnek. Csak a ti vitéz karotokra várnak, a tietekre, a kiknél a tisztességes szándék teljes biztosítéka van, és a kik nélkül a legjobb tervek is fogatlanok maradnak. Nem háborúra, nem veszedelemre szólítlak titeket, az összes katonai erő velünk van. Áz az egyetlen tógás cohors sem védi most Galbát, hanem fogva tartja. Ha megpillant titeket, ha az én ismertető jelemet meglátja: csak a fölött fog köztük versengés támadni, hogy melyik tegye ki magát legjobban érettem. Nincs késlekedésnek helye az olyan vállalkozással szemben, melyet csak akkor lehet dicsérni, ha már végrehajtatott.“ Azután fölnyittatá a fegyvertárat. Rögtön megragadták a fegyvereket, tekintet nélkül a szolgálat szokására és rendjére, mely jelvények szerint megkülönbözteti egymástól a testőr és a legióbeli katonákat. Összevissza vesznek föl sisakokat és paizsokat, melyek a szövetséges hadak katonáinak voltak szánva, és mit sem használván a tribunok s centuriók intése, kiki maga volt magának vezére és ösztönzője. A legrosszabbakra nézve pedig épen az volt a legerősebb sarkantyú, hogy a jók búsultak a látvány fölött.

39. A növekvő lázadás zajától és egészen a város bensőjébe elhallatszó kiabálásoktól megrémült Piso utólérte Galbát, ki eközben kiment és már a forum közelében járt. Már Marius Celsus is rossz híreket hozott, mire némelyek azt tanácsolták, hogy térjen vissza a császári palotába; mások, hogy szálljon föl a capitoliumra, sokan pedig, hogy foglalja el a szószekeket;* de többen ellenmondtak a

* A végett, hogy onnan beszédet tartson a néphez.

mások véleményének, s a hogy szerencsétlen intézkedéseknél szokott történni: az tetszett legjobban, a minek már elmúlt az ideje. Mondják, hogy Laco Galba tudta nélkül Titus Vinius megölésére gondolt, akár azért, hogy annak megbüntetésével a katonák hajlandóságát megnyerje, akár mivel Otho bűntársát sejtette benne, akár végre gyűlöletből. De az idő és hely tétovázóvá tette, mert ha egyszer az öldöklés kezdetét veszi, nehéz lesz neki határt szabni. Megzavarták a tervet a rémitő hírek is, s a közelállóknak szétszaladása, mert kezdett már mindazoknak buzgalma lohadni, a kik eleinte harsány hangon fitogtatták hűségüket s bátorságukat.

40. Galbát a tömeg hullámozásának különféle nyomása majd erre, majd amarra sodorta, mialatt a basilikák és templomok mindenütt tömve voltak, vészjósló látványul. A polgárság és a köznép sorából egy hang sem volt hallható; csak csüggedt arcok és várakozó hallgatóság mindenfelé; nem volt tolongás, se az a nyugalom, a melyet a nagy veszély és nagy harag kitörését megelőző csönd szokott jelteni. Othónak azonban hirül viszik, hogy a nép fegyverkezik, mire ő parancsot ad a lovasságnak, hogy vágtsanak lóhalálában s vegyék elejét a kitörésnek. A római katonák tehát, mintha Vologesest vagy Pacorust akarnák az Aracidák ősi trónjáról elkergetni, nem pedig a maguk védtelen s öreg császárat fölkonczolni: szétszórván a köznépet, letaposván senatorokat, vérengző fegyverrel, nyargaló paripákon rohannak a köztérre. És se a capitolium látása, se a közel fekvő templomok szentsége, se a volt és jövő uralkodókra való tekintet nem riasztotta őket vissza, hogy el ne kövessék azt a gonosztettet, melyet meg fog bosszulni, akárki lesz, a trónutód.

41. Mikor a fegyveresek csapatát közelben megpillantották, a Galbát kísérő cohors zászlótartója (azt mondják: Atilius Vergilio volt ez), leszakítá s földre sujtotta a Galba képét.¹¹⁾ E jeladásra nyilvánvaló lett az összes katonaság pártfoglalása Otho mellett; a futó tömeg pusztán hagyta a köztért; a kik még tétováztak, azokat kivont kard fenyegette. A Curtius-tó mellett Galbának megrémült emberei leejtették a hordszéket és a császár földre bukott. Utolsó szavát különbözőleg jegyezték föl azok, a kiket iránta gyűlölet vezetett, vagy csudálat vonzott. Némelyek azt beszélnek, hogy könyörgő hangon kérdezte: mi rosszat követett el, s csak néhány napi várakozást kért, hogy a katonáknak kifizethesse az ajándék-pénzt. Többen mondják, hogy a gyilkosok elé odatartá csupasz nyakát, hogy ám lássanak hozzá, vágják le, ha a közjó érdeke

úgy kívánja. A gyilkosok azonban nem törődtek azzal, a mit mondott. Hogy ki ölte meg, nem lehet biztosan tudni. Némelyek Terentius önkéntest,¹²⁾ mások Læcaniust nevezik meg; de egy elterjedtebb monda Camurius, tizenötödik legióbeli katonát jelöli annak, a ki karddal átdöfte volna a császár torkát. A többiek láb-szárait és karjait is (mert keblét pánczél fődte) iszonyú módon összemarczangolták, sőt állatias kegyetlenséggel még több sebet is ejtettek a már megcsonkított testen.

42. Azután Titus Vinius rohanták meg, a kiről szintén nem állapítható meg kétségtelenül, hogy a félelem torkába fojtotta-e hangját, vagy fölkiáltott, hogy Otho nem adott rendeletet az ő kivégzésére. Akár rémületében gondolta ezt ki, akár az összeesküvésben való részességét vallotta be ezzel: mégis élete és a közvéleménynek róla alkotott ítélete valószínűvé teszi, hogy tudója volt annak a gáztettnek, a melyre ő is okot szolgáltatott. A dicsőült Julius kápolnája előtt rogyott le a horgasinán először kapott szúrás miatt; majd Julius Carus sorhadi* katona verte keresztül lándsájával mind a két oldalát.

43. De egy jeles férfit is mutatott be ez a nap a mi korunknak, Sempronius Densus személyében, a ki mint testőrségi centurio Galbától Piso őrizetére rendeltetvén, kivont karddal szállt szembe a fegyveresekkel s míg gázságukat szemökre hányta, s majd karjával, majd szavával magára irányozta a veszedelmet: útát nyitott a már megsebesült Pisonak a menekülésre. Piso a Vesta templomába futott, hol egy állami rabszolga irgalmas szíve fogván pártját s a maga kamrájába bujtatván el, nem a vallás védelme és a szentség, hanem ez a rejtekhely halasztá még el fejről a fenyegető veszedelmet addig, míg Othótól küldve meg nem érkeztek az egyenest az ő véérére szomjazó Sulpicius Florus, a britanniai csapatokból való, meg Statius Murcus futár. Ezek kivonszolták Pisót és a templom ajtaja előtt fölkonczolták.

44. Beszélük, hogy Otho egy vértettet sem fogadott oly nagy ujjongással és egy főt sem nézegetett oly telhetetlen gyönyörűséggel, mint ezt; akár mert csak most szabadulván meg minden aggodástól, átadhatá lelkét már az örömmek; akár mert a Galba fönséges alakjára és a Titus Viniusszal főnállott barátságára való visszagondolás mégis csak szomorú árnyékkal zavarta egyébként

* *Legionarius*, legióbeli.

** A ki mint ellencsászár állott azután Othóval szemben.

oly kegyetlen lelkét; de Pisónak, az ő ellenfelének s vetélytársának halálán vigadni, jogosnak és megengedettnek hitte. Dárdákra tűzve, hordozták a fejeket a cohorsok hadi jelei közt, a legio sasa mellett, miközben dicsekedve mutogatták véres kezöket azok, a kik a gyilkosságokat elkövették, a kik jelen voltak, és a kik igazán vagy színből, mint valamely dicső és emlékezetes tettel, hetvenkedtek vele. Vitellius később több mint százhusz kérvényt talált olyanoktól, a kik e napon véghez vitt valamely nevezetes szolgálatuk fejében jutalomra tartottak igényt, s valamennyiöket összefogdostatta s kivégezteté, nem Galba iránt tanúsított tiszteletből, hanem a fejedelmek azon hagyományos szokását követve, hogy a mi jelenben biztosítékul, jövőre elrettentő például szolgáljon.¹³⁾

45. Azt hinné az ember most, hogy egy más senatus s egy más nép van szeme előtt. Rohantak mindnyájan a táborba,* megelőzve a legközelebb menöket, igyekezve utólélni azokat, a kik előre futottak; szidalmazták Galbát, dicsőíték a katonák ítéletét, csókolgatták Otho kezét, s minél hazugabb vala viselkedésök, annál jobban túntettek vele. Nem is útasított vissza Otho senkit; csak a katonák pénzsovár és fenyegetözö indulatát fékezte szavával s tekintetével. Marius Celsus consuljelöltet, a ki Galbának végső sorsáig barátja és hive volt, halálra követelték, dühödtek levén rá komoly és becsületes jelleme miatt, mintha az rossz tulajdonság volna. Világos volt, hogy ezzel a vérengzést, zsákmányolást és a legderekbak megbuktatását szándékoznak elkezdni; de Othónak még nem volt elég hatalma megtiltani a bűntevést; már arra volt, hogy elrendelje. Így haragot színlelve, börtönbe vetteti Mariust, s azzal a biztosítással, hogy az ösök szokása szerint fogja meglakoltatni, elvonta a pillanatnyi veszedelem torkából.

46. Tovább minden a katonák kívánsága szerint történt: maguk választották maguknak a testörségi főtiszteket: Plotius Firmiust, az egykori közkatonát, a ki most a városi örcsapatok főnöke volt s még Galba életében Otho pártjára állt. Melléje választják Licinius Proculust, a ki Othohoz való bizalmas viszonyánál fogva már előbb gyanú alá esett, hogy annak terveit támogatja. A főváros élére Flavius Sabinust állíták, Nero választása után indulván, a ki alatt már ugyanazt a hivatalt viselte volt, s mert sokan testvérére, Vespasianusra voltak tekintettel ő benne. Követelték, hogy a centurióktól vétessék el az a szokáson alapuló jog,

* A testörség táborába.

mely szerint a szolgálat alól szabadságot adhattak, a mit a köz-katonáknak mintegy évi adóval váltott meg. Így a manipulusnak¹⁴⁾ negyedrésze künt szabadságon volt szétszóródva, vagy pedig a táborban lézengett dologtalanul, csak a díjat megfizesse a centuriónak, és egyik sem törődött * se a teher nagyságával, se a jövedelem minőségével; latorkodással s rablással vagy alacsony szolgálat-tételekkel váltották meg a katonák a pihenő napokat.¹⁵⁾ A vagyonosabb katonákat pedig munkával s kiméretlen bánással eddig gyötörték, míg szabadságoltatásukat meg nem váltották. Midőn aztán a költségektől kimerülten, azonfelül a tespedésben is elbágyadtan gazdagok helyett szegényekül, bátor férfiak helyett tehetetlenekül tértek vissza a csapatba: egyik a másik után, ugyanazon inségtől és rakoncátlanságtól megrontva, nyakra-főre rohantak a lázongás, vizálgatás s végül a polgárháború örvényébe. Otho azonban, nehogy a közlegénység megajándékozása által a centuriók ragaszkodását veszítse el, ígéretet tett, hogy pénztára fogja kifizetni a szolgálattól való szabadságot évi váltságát, mely intézkedés kétségtelenül czélszerű volt, s azután a jó császároktól is állandó szabályképen megerősítettet. Laco testőr-parancsnokot, midőn valamely szigetre akarták belebezni, keresztül dőfte egy önkéntes katona, a kit Otho előre küldött, hogy a gyilkosságot hajtsa végre. Marcianus Icelus, mint szabados, nyilvánosan végeztetett ki.

47. A bűnbe fúladt napra az utolsó nyomor koronáját tette föl az általános öröm. A városi praetor összehívja a tanácsot; a többi állami tisztviselők is vetekednek a meghunnyászkodásban; a tanácsurak sietve mentek oda. Otho számára megszavazzák a tribuni hatalmat, az Augustus nevet és a császárok minden méltóságát, mindnyájan szorgoskodván eltörülni az ellene előbb válogatás nélkül hangoztatott szidalmak és gyalázkodások emlékezetét. Senki sem tudta, hogy megragadtak-e azok az ő lelkében; uralkodásának rövid tartama pedig eldöntetlen hagyta, hogy a sértéseket megbocsátotta-e, vagy csak elhalasztotta a megtorlást. A még véres piacon, az elesettek hullái közt vitetik a capitoliumra, majd a császári palotába, s megengedte a holttestek temetését s elhamvasztását. Pisót felesége Verania és testvére Scribonianus, Titus Viniust leánya Crispina takarították el, fölkatatván s megvásárolván fejeiket, melyeket a gyilkosok eladásra tartogattak.

48. Piso életének harminczegyedik évét töltötte be. Jobb volt

* T. i. egyik centurió sem.

a híre, mint a sorsa. Testvérei közül Magnust Claudius, Crassust Nero kergette halálba. Maga sokáig volt száműzetésben, s négy napig levén trónörökös,* sietősen végrehajtott örökbefogadásával csak azt az előnyt nyerte el bátyja fölött, hogy előbb öletett meg. Titus Vinius ötvenhét évet élt, jellemének különféle változatai közt. Atyja praetori családból származott, anyai nagyatyja a száműzöttek közé tartozott.¹⁶⁾ Katonai szolgálatának kezdetén rossz hírbe került; ugyanis Calvisius alvezér alatt szolgált, kinek felesége kárhoztatandó kíváncsiságtól vezetve, megakarta nézni a tábor berendezését, s e végett éjjel katonai ruhába öltözve ment ki, s meggondolatlan pajkossággal bejárta az őrállomásokat, megszemlélt egyéb katonai intézkedéseket, sőt a tábor főterén bujálkodni is merészelt. És Titus Viniust vádolták e kihágásban való bűnrészességgel, a miért Cajus császár parancsából lánczra veretett, de majd a viszonyok változásával szabadon bocsáttatván, hivatalos pályáján akadálytalanul haladt előre, s mikor praetorsága után egy legiónak állították élére, becsülettel felelt meg kötelességének. Ismét foltot ejtett azonban rajta egy aljas gyanú, mely szerint Claudius asztalánál ellopott volna egy arany kelyhet, és Claudius másnap azt a parancsot adta, hogy a vendégek közül egyedül Viniust kell porcellán edénynyel szolgálni ki. De a narbói Galliát, mint proconsul erős kézzel és gáncstalanul kormányozta. Majd mikor a Galba iránti barátsága örvénybe sodorta: merész, ravasz, tettekre kész embernek bizonyult, s maga elhatározása szerint egyenlő erélylyel tudott hitvány vagy állhatatos lenni. Titus Viniusnak végrendelete vagyonának nagysága miatt érvénytelenné lett, míg Piso utolsó akaratát szegénysége tartotta meg jogerejében.¹⁷⁾

49. Galbának sokáig temetetlen holttestét, mely az éjjeli kicsapongások alatt sokféle meggyaláztatásnak volt kitéve, egyik előkelő szolgája és sáfárja Argius szegényes módon hantolta el a volt-császárnak magán kertjében. Feje, melyet a tábori csöcselék és szemétnép összeszurkált s marczangolt, végre a következő napon Patrobius sírja előtt (kit mint Nero szabadosát Galba halállal büntetett) találtatott föl, s már elhamvasztott teste mellé helyezték. Ilyen vége lett Servius Galbának, a ki hetvenhárom évre nyuló életében öt császárt ért meg kedvező viszonyok közt, szerencsésebb mások uralkodása, mint a magáé alatt. Ősi nemességű családból származott, nagy vagyonnal birt; közepes tehetség, tisztább a bűnös

* Cæsar.

indulatoktól, mint a mennyire erények dolgában kitűnt. A jó hírnév iránt nem volt közönyös, de nem is hajhászta. Másnak pénzére nem vágyott, a magával takarékosan, az államéval fukarúl bánt. Barátai és szabadosai iránt, ha bennök esetleg jóra való emberekre talált, megrovás nélkül való türelmet, ha rosszak valának, hibával határos elnézést tanúsított. De fényes származása és a korszak borzalmi menthetővé teszik, hogy a mi benne lustaság volt, bölcsesség gyanánt hirdették. Míg erőteljes életkorban állt, katonai jelességével tűnt ki Germaniában; proconsuli hivatalában mérséklettel kormányozta Afrikát; már idősebb éveiben innenső Hispániát hasonló igazságszeretettel tartá rendben; mindenki nagyobbnak nézte őt egy közönséges alattvalónál, míg alattvaló volt, és mindenkinek egyetértő véleménye szerint képes volt az uralkodásra, míg trónra nem jutott.

50. A remegő várost, mely az épen most lefolyt büntett szörnyűsége és Othónak rég ismert jellemtulajdonai miatt meg volt döbbenve, azonfelül egy Vitellius felől érkező újabb hír riasztotta föl, melyet Galba megöletése előtt elhallgattak, hogy az a színe legyen a dolognak, mintha csupán a felső-germaniai hadsereg volna lázadásban. Most már nem csak a tanácsurak és a lovagok, a kik még valami részt vettek az állam kormányzásában, hanem a köznép fiai is nyíltan és mély fájdalommal emlegették, hogy „két férfit, minden halandók közt szemérmertlenség, gyávaság és feslettség dolgában a leghitványabbakat, választott ki a balvégzet a birodalom megrontására. És már nem csak a véres békeállapot legújabb példait, hanem a polgárháborúk eseményeit is visszaidézvén emlékezetükbe, beszéltek a fővárosnak saját hadai által annyiszor történt elfoglalásáról, Italia pusztításáról, a tartományok kirablásáról, Pharsaliáról, Philippiről, meg Perusiáról és Mutináról; mind ismert emlékövei az államra szakadt romlásoknak. Majdnem sarkából fordult ki a világ akkor is, midőn kiváló férfiak versengettek az elsőség fölött; ám Cajus Juliusnak, ám Cæsar Augustusnak győzelme után is megmaradt a birodalom, valamint megmaradt volna Pompejus és Brutus alatt is a köztársaság. De most Othóért vagy Vitelliusért menjünk-e majd a templomokba? Az imádkozás egyikért, mint a másikért isten ellen való véték, s útalatos a fogadalom oly két ember akármelyikeért, a kiknek háborújáról csak annyit lehet előre tudni, hogy az lesz közülök a galádbb, a melyik győzni fog.“ Voltak olyanok is, a kik már jós szemmel néztek Vespasianusra és a keleti hadakra, és bármennyire előbbre való a mostani kettőnél

Vespasianus : mégis irtózáttal gondoltak egy újabb háborúra és újabb csapásokra. Különben is Vespasianusról kétféle vélemény uralkodott, és ő volt az előtte uralkodó összes fejedelmi személyek közt az egyedüli, a ki hírénel jobbra változott.

51. Most Vitellius fölkelésének kezdetét és okait fogom előadni. Mikor Julius Vindex összes csapataival együtt levágták,* a zsákmány és dicsőség örömétől elkapott hadsereg, melynek fáradtság és veszély nélkül hűllott az ölébe egy dúsan jutalmazó háborúnak diadala, jobban vágyott hadjáratra, csatára s jutalomra, mint a zsoldos életre. Sokáig nyögtek a vidék és égalj természete meg a fegyelem szigora miatt terméketlen és kemény katonai szolgálat alatt, mely legyen békeidőben bármily irgalmatlan, meglazul a polgári villongások idején, midőn két oldalról kínálkozik a megvesztegetés, s a hitszegés büntetlen marad. Ember, fegyver, ló, használatra és pompázásra bőven volt, de a háború előtt mindenki csak a maga századát és szakaszát ismerte; a hadseregek el voltak egymástól a tartományok határai által választva. Most Vindex ellen összevonatván a legiók, midőn magukat és Galliát kipróbálták, megint háborúra és újabb viszályokra vágytak, s nem szövetségesnek, mint egykor, hanem ellenségnek és legyőzöttnek nevezték a népet. A galloknak Rajna mellett lakó része sem maradt hátra, hanem ugyanazon pártra állván, most a leghevesebb izgatást fejt ki a *Galbianusok*** ellen, mert Vindex kicsinylésével ezt a nevet adták a pártnak. Ily ellenséges indulatot táplálván a sequanok, æduok és gazdagságuk szerint a többi néptörzsek ellen is: már előre élvezték gondolatban a városok megostromlását, a szántóföldek pusztítását, a házak kirablását, ingerelvén őket a pénzvágyon és az elbizakodottságon, az erősebbek e legfőbb vétkén kívül a gallok daczossága is, a kik a sereg kisebbitésére dicsekedtek azzal, hogy Galba elengedte nekik az adó negyed részét, s megajándékozta közönségeiket. Ehhez járult az a ravaszul terjesztett s vaktában hitelre talált hír is, hogy a legiók meg fognak tizedeltetni, és a legderekabb centuriókat elbocsátják. Mindenünnen szörnyű tudósítások, baljóslatú hír a fővárosból; Lugdunum*** gyarmatváros ellenséges szándékot mutat, s Nerohoz való makacs hűsége bő forrását nyitja a különféle mende-mondáknak. De magukban a táborokban volt a képzelődésnek s

* L. az Ann. XVI. könyvét kiegészítő pótlásban.

** Galba hivei.

*** A mai Lyon.

hívésnek legszaporább anyaga, melyet gyűlöletök s félelmök, ha pedig saját hatalmukra tekintenek, a biztonság érzete táplált.

52. Az előző év decemberének épen első napján érkezvén Aulus Vitellius alsó Germaniába, figyelmesen megvizsgálta a legiók téli szállásait. Sokaknak visszaadta rendjüket, elengedte lefokozásukat, enyhítette becstelenítő büntetésöket, s tette ezt gyakran hirhajászatból, de néha helyes okból is, midőn tiszteletreméltó ellenpéldát állított Fonteius Capitóval szemben, a ki piszkos haszonvágyból pénzért adta s vette el a katonai rangokat. És mindezt nem a consuli alvezér rendszabályának tekintették, hanem valami nagyobbat sejtettek alatta. És ha Vitelliust a szigorúan ítélők alacsony lelkűnek tartották, másrésről párthívei meg nyájasságnak s jóságnak nevezték azt, hogy mérték és meggondolás nélkül ajándékozta a maga s pazarolta a mások vagyonát, s egyszersmind császárságosztogató mohóságukban bűneit is erényekül magyarázták. Mind a két hadseregben voltak valamint szerény és nyugodt, úgy rossz, de tetterős emberek is. Ám hiú nagyravágyás és szertelen vakmerőség dolgában legelül jártak a legiók alvezérei: Alienus Cæcina és Fabius Valens. Kettőjük közül Valens, neheztelven Galbára a miatt, mert az hálátlansággal viszonzotta azokat az ő szolgálatait, hogy Verginius ingadozó magaviseletéről lerántotta a leplet, Capito terveit pedig meghíúsította: most biztatni kezdte Vitelliust s útalt a katonaság lelkesedésére. „Hogy az ő neve mindenütt ünnepelet, Flaccus Hordeonius nem támaszt akadályt; Britannia mellette lesz, követni fogják a germán segédhadak. A tartományok megbízhatatlanok; gyöngelábon áll s rövid idő alatt el fog mulni az öreg ember* uralkodása. Csak tárja ki karját s fusson a szerencsének közelgő istenasszonya felé. Méltán tétovázott Verginius, a lovagi családból s ismeretlen atyától származott ember, hogy ha elnyerné a trónt, nem lesz képes azt betölteni; ha pedig visszaútasítja: biztonságban van. Vitelliust ellenben atyjának háromszori consulsága, censori tiszte, a császárral együtt viselt hivatala, már rég kijelölte az uralkodói méltóságra, s megfosztotta attól a biztonságtól, melyet a magánélet nyújt.“ E szavak hatással voltak Vitellius tunya lelkére, annyira legalább, hogy vágya támadt inkább, mintsem igazán remélte volna is annak sikerét.

53. Felső-Germaniában pedig Cæcina díszes ifjúságával, hatalmas természetével, nagyralátó lelkével, ügyes beszédével, délczeg járá-

* Galba.

sával megnyerte magának a katonák vonzalmát. Galba ezt a fiatal embert, Bætica quæstorát, a ki hamarosan pártjára állott, egy legió parancsnokává tette; majd, mikor kitudódott, hogy közpénzek sikkasztásában lett bűnössé, államvagyon eltulajdonításáért porbe fogatá. Nehezen tűrte ezt Cæcina, s föltette magában, hogy magán sérvét az összeség romlásával fogja betakarni. Különben is el voltak hintve a hadseregben a lázongás magvai, mivel a Vindex elleni háborúban is váltig részt vett s csak Nero megöletése után állott Galba oldalára, és az eskütételben is meghagyta előztetni magát Alsó-Germania zászlóaljai által. Azonfelül is a trevirek és lingonok* s más néptörzsek, melyeket Galba szigorú rendeletekkel vagy területök megcsonkításával sujtott, a téli szálláson tanyázó legiókkal közelebbi érintkezésbe lépnek, a miből lázongó megbeszélések erednek, s a katonaság még jobban elromlik a falusiak¹⁸⁾ között. Verginius népszerűsége pedig kész eszköz leendett bárkinek másnak hasznára.

54. A lingonok néptörzse ősi szokás szerint vendégbaráti viszonyuk jelvénye gyanánt kézszorítást küldött ajándékkul a legióknak.¹⁹⁾ Követeik szántszándékkal piszkosan öltözködve és szomorú ábrázattal a tábor főterén meg a sátrakban majd a saját sérelmeiknek, majd a szomszédos törzsek jutalmának hánytorgatásával, s mikor a katonák kész szívvel hallgatták beszédöket, maga a hadsereg veszélyes helyzetének s gyalázatának fölpanaszolásával izgatták a kedélyeket. És már csakugyan kitört a lázadás, mikor Hordeonius Flaccus parancsot adott a követeknek a távozásra, s hogy elmene-telök feltűnő ne legyen, éjjel hagyják el a tábor-t. E miatt szörnyű nyugtalanság keletkezett, sokan azt állítván, hogy megölték azokat az embereket, s ha nem segítnek magukon, a legderekabb katonák s azok, a kik a jelen állapotok miatt panaszkodnak, sötétben s a többiek tudta nélkül fognak láb alól eltétetni. Hallgatag szövetséggel kötik le magukat egymás közt a legiók, majd magukhoz csatolják a segédhadak legénységét is, melyre eleinte gyanús szemmel néztek, mintha gyalog cohorsaival s lovas csapataival körülkeríteni s meg-rohanni készülné a legiókat. Pedig az is csakhamar s még hevesebben ugyanazokat a kívánságokat hangoztatá; mert a rosszérzelműek könnyebben férnek meg egymással, ha háborúról van szó, mint ahogy békés időben megegyezni tudnak.

55. Az alsó germaniai legiók mégis január első napján ünne-pélyes eskütételre voltak birhatók Galba részére, sok tétova után

* Gall törzsek.

és csak itt-ott levén egy-egy kiáltás hallható az első sorokból, míg a többiek szótlanul várták a hozzájuk legközelebb állónak bátor megnyilatkozását, mert hát a halandónak természetébe van oltva az a szokás, hogy sietősen követi azt, a mit megkezdeni nem mer. De az egyes legiók hangulata is különböző vala. Az első és ötös annyira ingerült, hogy némelyek követ dobtak Galba szobrára; míg a tizenötödik és tizenhatodik legio nem mert túlmenni a zúgolódáson s fenyegetőzésen, és várakoztak a kitörés kezdetére. A felső hadseregben azonban a negyedik és tizennyolczadik legio, együtt levén téli táborban, épen január első napján összetörik Galba képeit, hamarább a negyedik legio, habozva némileg a tizennyolczadik, de azután vállvetve. Nehogy pedig úgy tűnjék föl a dolog, mintha a főhatalom iránti engedelmességet már teljesen levetkőzték volna: a római tanácsnak s népnek már feledésbe ment neveire hivatkoznak az eskütétel alkalmával, mialatt az alvezérek és tribunok közül egy sem tett semmit Galba érdekében, sőt némelyek, a mennyire a zűrzavarban lehetett, fölismerhetőleg szították is a tüzet. De senki sem tartott beszédet népgyűlés módjára vagy valami emelvényről; mert még nem is volt kiszemelve az, a kinek érdekében szólni lehetett volna.

56. A büntett nézője gyanánt ott állott Hordeonius Flaccus, a consuli rangú alvezér, de nem merte csitítani a dühöngőket, visszatartani a még tétovázókat, sem buzdítani a jóérezelműeket; s ily lomha s gyáva viselkedése csak pipogyaságában találhatott mentességet. A tizennyolczadik legio négy centuriója: Nonius Receptus, Donatius Valens, Romilius Marcellus és Calpurnius Repentinus védelmökbe vették Galba képeit, de a rájuk rohanó katonák letépték s megközték őket. Most már senki sem gondolt többé az engedelmességre vagy az előbbi esküre, hanem a hogy lázadaskor történni szokott, mindnyájan a többséghez csatlakoztak. A január elsőre következő éjjel a negyedik legio zászlótartója Agrippina Colóniába* hirül viszi az épen lakománál ülő Vitelliusnak, hogy a negyedik és tizennyolczadik legio, Galba szobrának ledöntése után, a római tanács és nép nevére tette le az esküt. Ez az eskütétel nyilván érvénytelen volt, s ő azonnal föltette magában, hogy meg kell ragadni a kínálkozó szerencsét és császáruól ajánlaní magát. Követeket küld a legiókhoz azzal az üzenettel, hogy a felső hadsereg elpártolt Galbától, minélfogva vagy hadra kell készülni a pártütők ellen, vagy ha az egyetértés és béke kedvesebb, császárt kell

* Kölnbe.

választani, s kevesebb bajjal jár uralkodóul elfogadni valakit, mint keresni olyat.

57. Legközelebb volt oda az első legio téli tábora s az alvezérek közt a legvállalkozóbb Fabius Valens. Ez másnap Agrippina-Colóniába legióbeli és segédlovassággal bevonulván, Vitelliust császárul üdvözölte. Heves vetélkedéssel követték a tartománybeli legiók, valamint a felső hadsereg is cserben hagyván a római tanács és nép hangzatos neveit, január harmadikán Vitelliushoz csatlakozott, a miből könnyű következtetni, hogy két nappal azelőtt sem állott a köztársaság ügye mellett. A hadseregekkel egyenlő lelkesedést mutattak Agrippina-gyarmat lakói, a trevirek és lingonok, följánlván segítségül lovaikat, fegyvereiket, pénzőket, ahhoz képest, a mint kiki testi erejével, vagyonával vagy tehetségével tudott közreműködni. És nem csak a gyarmatvárosok s táborok főnökei, kik már most is bőven rendelkeztek eszközökkel és a győzelem megszerzéséből nagy jutalmakra volt kilátásuk, hanem a csapatok és közkatonák is megtakarított készpénzőket, kardkötőjüket, mell-díszöket s ezüsttel kivert díszfegyvereiket adták oda pénz helyett, jószántukból, lelkesedésből s önző számításból is.

58. Vitellius tehát, a katonák buzgalmának dicsérete mellett, az uralkodó személye körüli szolgálatokra, melyeket szabadosok szoktak végezni, római lovagokat rendel; a szabadságolásokat a centurióknak a császári pénztárból fizeti meg; a katonák vérengző vágyát, melylyel sokaknak kivégzését követelték, gyakran jóváhagyja, ritkán bebörtönözés színe alatt megghiúsítja. Pompejus Propinquus, Belgica tartomány tisztartója, azonnal megöletik; Julius Burdót, a germaniai hajóraj parancsnokát, csellel eltávolítá szem elől. Ez ellen a miatt volt felbőszülve a hadsereg, mert azt hitték róla, hogy ő vádolta és majd fondorul meg is buktatta Fonteius Capítót.* Kedves volt ugyanis előttük Capito emlékezete, és a vérszomjas tömeg kívánsága szerint, nyíltan csak ölni lehetett, kegyelmet gyakorolni pedig csak csalás útján volt szabad. Így börtönben tartatott Burdo, s végül a győzelem után, mikor már a katonák gyűlölete lecsilapult, szabadon bocsátották. Az alatt is engesztelő áldozatul vettetik eléjük Crispinus centurio, a ki Capito vérével szennyezte be magát s ennél fogva a halálát követelők is jobban megokolhatták kívánságukat és a bíró szemében is keveset érő áldozat számába ment.

* L. föntebb 7. 8. f.

59. Azután Julius Civilis menekült meg a ráváró veszedelemből, nehogy a batávok büszke népét, mely közt nagy tekintélynek örvendett, az ő kivégeztetése elidegenítse. Különben is a lingonok területén a batávoknak nyolcz cohorsa állomásozott, a tizennegyedik legiónak segélyhadaképen, és most a zavaros viszonyok közt el levén válva a legiótól, fontos mozzanat gyanánt esett a mérlegbe, hogy barátságos vagy ellenséges magatartást mutatnak-e. Nonius, Donatius, Romilius és Calpurnius centuriók, kikről fentebb emlékeztem, megöletének, hűségök bűne miatt ítéltetvén el, a mi a legsúlyosabb vétség a pártütők szemében. Pártjára állt Valerius Asiaticus is, Belgica tartomány legatushelytartója, a kit azután Vitellius a maga vejévé fogadott; valamint Junius Blæsus, a lugdunumi Gallia helytartója, egy italiai legióval és egy taurinumi lovascsapattal együtt, melyek Lugdunumban feküdtek. Rhætiában sem késlekedtek a csapatok, hogy rögtön ne csatlakozzanak, s Britannia iránt sem forgott fönn kétség.

60. Itt Trebellius Maximus volt a helytartó, kapzsisága és aljas magaviselete miatt megvetett és gyűlölt ember a hadsereg előtt. Az ellene táplált haragot tüzelte Roscius Cælius, a huszadik legio alvezére, a ki már régen viszálykodott vele, de most a polgárháború alkalmából hevesebben tört reá. Trebellius őt lázadással és a szolgálati fegyelem megrontásával, Cælius pedig azzal vádolta Trebelliust, hogy a legiókat kifosztotta s inségre juttatta; míg ezalatt az alvezérek ocsmány czivódása következtében fölbomlott a hadseregben minden rend, s oly fokra hágott a viszálykodás, hogy még a segédhadak katonái is szidalmazták Trebelliust, a ki, miután a cohorsok és lovascsapatok is Cælius köré csoportosultak, magára hagyatva Vitelliushoz menekült. A tartomány azonban a consuli vezér eltávozása ellenére nyugodt maradt; a legiók alvezérei vezették a kormányt, egyenlő joggal, noha Cælius merészségénél fogva hatalmasabb volt.

61. A britanniai hadsereg csatlakozásával erő és segédeszközök dolgában roppant módon gyarapodva Vitellius, két vezért és két utat szemelt ki a háborúra: Fabius Valensnek meghagyván, hogy nyerje meg, vagy ha vonakodnék, dülja föl Galliát és a cotti alpokon át törjön be Italiába; Cæcina pedig a közelebb fekvő átjárón, a pœnini gerinczen szálljon alá.* Valensnak adatott az alsó hadsereg

* Valens a Mont-Cenisén, Cæcina a nagy Sz.-Bernáton keresztül vezető utat tartozott megtenni.

válogatott legénysége az ötödik legio sasával s a cohorsok és lovas csapatokkal együtt mintegy negyvenezer fegyveres. Cæcina Felső-Germaniából vezetett harminczezer embert, melynek magvát a huszonegyedik legio alkotta. Mindkettejük mellé adattak german segédhadak is, kikből Vitellius a saját csapatait is kiegészítette, követni akarván amazokat egész haderejével.

62. De a hadsereg és a főparancsnok csudás ellentétet mutatott föl. A katonák türelmetlenkedtek s kivánták a harczot, míg Gallia még remeg, míg Hispania tétovázik; a tél nem akadály, se a mihaszna béke ne okozzon késedelmet; be kell törni Italiába, elfoglalni a fővárost; polgári villongások idején mi sem nyújt nagyobb biztonságot, mint a sietés, midőn inkább tette, mint megfontolásra van szükség. Ellenben Vitellius lustálkodott s uralkodó állását tétlen dőzsölésben s pazar lakmározással előre kiélvezte; már déltájban mámoros és a jóllakottságtól elnehezült, mialatt a katonák buzgalma és erélye mégis csakúgy teljesíté a vezér kötelességeit, mintha maga a főparancsnok állana mellettök, s a serényeket jutalommal, a gyávákat ijesztéssel serkentené. Rendben és figyelmesen várják az indulásra való jeladást, s Germanicus névvel ruházzák föl azonnal Vitelliust. Hogy Cæsarnak nevezzék, megtiltotta mikor már győztes volt is. Biztató jóslat gyanánt Fabius Valens s az általa vezetett sereg előtt épen az indulás napján mutatkozott egy sas, mely lassú szárnyalással azon irányban, merre a hadoszlop haladt, mintegy az utat mutatva, előttük röpült, és nagy távolságon keresztül folyvást hangzott az örvendező katonák lármája; oly nyugodt vala a nem félénk madár röpülése, hogy minden kétség nélkül nagy és szerencsés esemény előjelül lehetett tekinteni.

63. A trevirek, mint szövetségeseik, országába ugyan bizton vonultak be; de Divodurumban* (a mediomatricusok városában), ámbár minden szivességgel lőnek fogadva, mégis valami hirtelen rémület lepte meg őket, s rögtönösen fegyvert ragadtak az ártatlan polgárság gyilkolására, nem hogy zsákmányolni vagy rabolni vágytak volna, hanem dühből s őrületségből s megmagyarázhatatlan ok miatt, a mi csak annál nehezebben volt orvosolható. Végül aztán a vezér kértére lecsilapodván, abba hagyták a polgárság irtását, de mégis mintegy négyezer ember mészároltatott le. Most oly félelem szállta meg Gallia összes vidékeit, hogy a közeledő seregnek egész városok tisztviselőikkel könyörögve mentek eléje, az utak pedig térdre borúlt

* A mai Metz.

asszonyokkal s gyermekekkel valának lepve, s egyéb ily engeszteléssel igyekeztek elhárítani az ellenség haragját; mert habár nem volt háború, mégis kénytelenek voltak békeért esedezni.

64. Galba meggyilkoltatásáról s Otho trónra léptéről a leucok városában * kapta Fabius Valens a hírt. De ez a katonák lelkét se örömmre, se félelemre nem indította; csak háborúra gondoltak. A gallok habozása azonban megszűnt: Otho és Vitellius ellen egyforma gyűlöletet éreztek; Vitelliustól félték is. A lingónok városa** volt az első, a mely pártjára állt. Szívesen fogadtatva, versenyeztek az alázatosságban, de rövid ideig tartott örömük azon cohorsok rakoncátlansága miatt, melyeket, mint főntebb említők, a tizennegyedik legiótól való elválásuk után Fabius Valens csatolt a maga seregéhez. E batávok és a legióbeliek közt először szóváltás, majd dulakodás keletkezett, s míg a katonák egyik vagy másik félnek fogják pártját, majdnem csatává fajult volna már bőszülségek, ha Valens néhány kivégeztetésével a parancsnoki hatalomról már-már megfélekedező batávokat észre nem téríti. Az æduok*** ellen hiába kerestek okot az ellenséges elbánásra; mert azok a parancsra beszolgáltatták pénzőket s fegyvereiket s azonfelül még ingyen adtak élelmi szereket is. A mit az æduok félelemből tettek, Lugdunum lakói örömet tettek; de az itáliai legio és a taurinumi lovascsapat elvezényeltetett onnan, míg a tizennyolczadik cohorsot jónak látszott szokott téli szállásán Lugdunumban hagyni. Azért történt ez az intézkedés, minthogy az itáliai legio alvezére, Manlius Valens, nem állott kegyében Vitelliusnak, mert Fabius titkos rágalomokkal háta mögött az ő jóhírére tört, míg nyíltan, hogy óvatlanságában megcsalja, dicsérettel halmozta el.

65. A Lugdunum és Vienna közt fönállott régi viszálkodást a legutóbbi háború gyujtotta lánggra. Kölcsönösen sok csapást mértek egymásra, sűrűbb sorozatban s bőszültebben, mintsem hogy csak Nero és Galba érdekében folytatták volna harczukat. Galba haragjában a császári kincstár részére foglaltatta le Lugdunum jövedelmeit; viszont Vienna lakosait sok kitüntetéssel halmozta el, a miből vetélkedés s irigység támadt, s az egy folyam**** által elválasztott két város közt a gyűlölet vert hidat. A lugdunumiak tehát most a katonák közül némelyeket föllovaltak és a viennaiak kiirtására biztatták, azzal a váddal, hogy azok az ő gyarmatukat²⁰⁾ ostrom alá

* A mai Toul.

** A mai Langres.

*** Az æduok főhelye *Augustodunum* volt, a mai Autun.

**** A *Rhodanus*, Rhône folyó.

fogták, elősegítették Vindex törekvéseit s csak nemrég legiókat állítottak ki Galba védelmére. És midőn gyűlöletök okait ilyenképen kifejtették, utáltak a zsákmány nagyságára is, s már nem titkos biztatással, hanem azzal a nyilvános kéréssel állottak elő, hogy menjenek mint bosszúlok megsemmisíteni a galliai háború fészket, a hol minden idegen és ellenséges érzellemmel van eltelve. Ők ellenben Rómának gyarmatát, a hadseregnek egy részét képezik, s szövetségesesek maradnak kedvező s kedvezőtlen körülmények közt. Ha pedig a koczka vakra esik, ne hagyják őket szomszédjaik haragjának kitéve.

66. Ezekkel s efféle más szavakkal oda vitték a dolgot, hogy még az alvezérek és a pártok főnökei sem vélték féken tarthatónak a hadsereg bős indulatát; míg a viennaiak, jól ismervén az őket fenyegető veszélyt, midőn a hadsereg feléjük ment, olajágot tartván maguk előtt és fejdísz viselve,²¹⁾ átkarolták a katonák fegyvereit, térdét, lábát, s könyörületre indíták szívöket. Valens is háromszáz sesterciust adott fejenkint a katonáknak. Most felülkerekedett a gyarmatváros régisége és méltósága,²²⁾ s Fabius szavai, melyeket a viennaiak élete és bántatlansága mellett mondott, készséges meghallgatásra találtak. Összeségökben azonban fegyvereik elvesztésére ítéltettek, s magán javaikból mindenféle készletekkel segítették a katonaságot. De állhatatosan tartotta magát az a hír, hogy Valens nagy pénzüsszeggel vásároltatta meg magát; mert sokáig élt igen szegényes állapotban, s mikor egyszerre gazdaggá lett, sorsa változását nem tudta jól takargatni, mert a hosszú szűkölködés után lángra lobbantak vágyai, s a szegény fiatalból tékozló öreg ember lett. Ezután lassú menetben az allobrogok s vocontiak határán* keresztül vonult a had, miközben a vezér még a napi út hosszúságát s az állomások változását is nyereszkeskedés tárgyává tette, aljas alkura kényszerítvén a földbirtokosokat és a városok előjáróságait, oly fenyegető módon, hogy Lucust a vocontiak egy mezővárosát, fölgyújtotta volna, ha pénzzel meg nem engesztelik. Ha valahol pénzmag nem volt található, bujasággal s kurvasággal hagyta magát megkérlelni. Így érkeztek az alpok alá.

67. Cæcina még több zsákmányt és vért nyelt. Fölingerelték forrongó lelkét a helvétek, ez a hajdan fegyveréről s bátor férfairól ismeretes, most nevének emléke által hires gall törzs, mely Galba erőszakos haláláról még nem birt tudomással s Vitellius uralmi

* Az allobrogok és vocontiak földje a *Dauphiné* és a *Provence* egy része.

igényét visszautasítá. Az ellenségeskedésre a huszonegyedik legio birvágya s türelmetlensége szolgált okul; elraboltak ugyanis egy olyan pénzösszeget, mely zsoldul vala küldve egy erődbe, melyben azelőtt a helvétek saját katonáikkal és költségekön tartottak őrséget. Nehéz szívvel tűrvén ezt a helvétek, elfogtak egy levelet, mely a germaniai hadseregtől a pannoniaihoz küldeték, s a centuriót s néhány katonáját letartóztatták. Cæcina a maga harczvágyában a kapóra jött legelső hibáért mindjárt bosszút akart állni, mielőtt még a megbánás bekövetkezett volna. Rögtön megindult, földulta a szántóföldeket; kiraboltak egy falut, mely a hosszan tartó békeidő alatt már vidéki város módjára volt kiépülve s gyógyító vizeiért kellemes és látogatott hely volt.* A rhætiai segédhadakhoz is követeket küldött, hogy a legiókkal szembe szálló helvéteket hátulról támadják meg.

68. Ezek a válságos pillanat előtt elbizott, de a veszélyben félénk emberek, ámbár első fölbuzdulásukban Claudius Severust választották vezérül, nem értettek a fegyverforgatáshoz, nem tudtak katonai rendet tartani s egybevágólag működni. A veteránokkal vesztés csatát vívtak, a régiség miatt szétmállott falaik mögött nem tudták magukat védni az ostrom ellen. Itt Cæcina erős seregével, amott a rhæti lovas és gyalog csapatok, s maga a rhætiai legénység gyakorlott a fegyverforgatásban s katonai módon képzett. Pusztítás és öldöklés mindenütt; közre szorítva, szétszóródva, fegyvereiket elhajigálva, nagy részök sebesülten s ide-oda kóborolva, a Vocetius hegységbe** menekültek. Onnan is mindjárt egy rájok bocsátott trák cohors által lekergetve, s üldöztetve az erdőkön keresztül germanoktól s rhætiektől, búvóhelyeiken konczoltattak föl. Sok ezer ember öletett meg, sokan rabszolgácul adtak el. Midőn aztán a teljes bukás után egyenesen a nemzet fővárosa Aventicum ellen indultak: onnan követek jöttek a polgárság meghódolását jelenteni, s hódolatuk el is fogadtatott. A főnökök közül Julius Alpinust, mint a ki a háborút szította, Cæcina kivégezteté; a többieket Vitelliusnak kegyelmére vagy bosszújára hagyta.

69. Nehéz eldönteni, hogy a helvétek követei a fővezérnél, vagy a katonaságnál találtak-e kevesebb irgalomra. A katonák a város kiirtását követelik, fegyverrel és kézzel hadonáznak a követek szeme előtt. Még Vitellius sem tartózkodott a fenyegető szavaktól, míg Claudius Cossus, a követek egyike, ékes szavú ember, de

* Ez a hely *Vicus Agnensis*, ma *Baden Aargau* cantonban.

** Mai nevén *Bözberg*.

most szónoki művészetét félelem leple alá rejtve s épen az által nagyobb hatást érve el: szelidebb indulatra hangolta a katonaság lelkét. És a hogy a tömeg a véletlen benyomások szerint változékony s ép oly hajlandó szokott lenni az irgalomra, mint a milyen mértéktelen volt a szívtelenségben: könnyekre fakadtak s a kedvezőbb döntés állhatatos kérésével büntetlenséget és szabadulást nyertek a város részére.

70. Cæcina csak néhány napot késedelmezvén a helvétek közt, míg Vitellius szándékáról tudomást vett és az alpokon való átkelésre készült: Italiából azt az örvendetes hírt kapja, hogy a Silanus-féle lovas dandár, mely a Padanus * mellékén feküdt, Vitellius hűségére letette az esküt. Silanus csapatainak ugyanis Vitellius volt előbb proconsuli parancsnokuk; majd Nerótól azzal a rendeltetéssel, hogy Egyiptomba maga előtt küldje őket, mozgósítatván s azután a Vindex fölkelése miatt ismét visszahivatván, most Italiában állomásoztak s a decurióik ösztönzésére, a kik Othót nem ismerték, Vitellius iránt pedig lekötelezve érezték magukat, s a közeledő legiók erejét és a germaniai hadsereg hírére magasztalták, átmentek Vitellius pártjára. Egyszersmind ajándékul az új uralkodó részére, a póntüli vidék legerősebb városait, Mediolanumot, Novariát, Eporediát és Vercellæt is megnyerték neki. Ezt Cæcinával ők maguk tudatták. Mivel pedig egyetlen lovas dandár erejével Italiának oly terjedelmes része nem volt megvédhető: előre küldvén a gallok, lusitánok s britannok cohorsait s german zászlóaljokat a petriani lovasosztaggal, maga még egy ideig habozott, hogy vajon a rhæti hegységeken át ne tegyen-e egy oldalmozdulatot Noricumba, Petronius Urbicus tisztartó ellen, kiről azt hitték, hogy a segédhadakat talpra állítván és a folyókon keresztül vivő hidakat lerontatván, hű maradt Othóhoz. De attól való féltében, hogy a már előreküldött cohorsait és lovascsapatait eltalálná veszteni, s egyszersmind abban a gondolatban is, hogy nagyobb dicsőség lesz Italiát megszerezni, s akárhol folyik is a harc, Noricum készen fog a győzelem többi jutalmai közé hullani: derék hadait²³⁾ és a tehervonatot átvezette a még téli köntösbe takart alpokon.

71. Otho azonban, minden várakozás ellenére, nem adta át magát az élvek és tétlenség tespedő szokásának; hanem félretette multságait, fölhagyott kicsapongó életmódjával s minden törekvését uralkodó állásának megerősítésére fordítá; de szinlett

* A Pó folyó.

erényei és majdan újra visszatérendő vétkei csak annál nagyobb félelemmel töltötték el környezetét. Marius Celsust, a jövő év consuljelöltjét, a kit a katonák vérszomja elől * bebörtönözés színe alatt megmentett vala, a capitoliumba hívatja. E jeles és a pártoskodók által gyűlölt férfit akarta czégérül használni saját nagylelkűségének fitogtatására. Celsus állhatatosan megőrizvén Galba iránti hűségét, ebbeli bűnét megvallotta és nyílt homlokkal nézett szembe a bosszúval. Otho pedig nem mintha meg akarna neki bocsátni, hanem mutatva, hogy nem fél ellenségétől, engesztelő szavakat intézett hozzá s mindjárt bizalmas barátai közé sorozta s majd a háborúra vezérei egyikeül választá. És Celsus hűsége, mintegy végzetszerűleg, Otho iránt is megmaradt érintetlenül s ugyanazzal a balsorsú eredménynyel. De az állam főemberei örömmel, a köznép ünnepléssel fogadta Celsus megszabadulását, sőt még a katonák kedve ellen sem volt ez a dolog, csudálván benne azt a kiválóságot, melyre előbb haraggal néztek.

72. Hasonló ujjongás, ellenkező okokból, kísérte Tigellinusnak végre közkivánatra bekövetkezett vesztét. Sophonius Tigellinus, alacsony sorsú szülőktől származva, ocsmány fiatalságban, szemérmetlen öregségben élve, a városi örök, majd a testőrség parancsnokságát s az érdemet illető egyéb jutalmakat, bűneivel csak annál gyorsabban érte el, és majd kegyetlenségben, haszonvágyban s férfiúi förtelmekben gyakorolta magát, rábírván minden gonoszságra Nerót is, sokat pedig annak tudta nélkül is mervén elkövetni: végre is cserben hagyta s árulójává lett. Ezért volt, hogy senkinek megbüntetését az övénel makacsabbul nem sürgette a közvélemény, más-más indítékból azok, a kik Nero iránt gyűlöletet éreztek, meg azok, a kik sajnálták. Galbánál Titus Vinius befolyása még védelte őt, mivel azt hozta föl mellette, hogy megmentette az ő leányát. Igaz, hogy megmentette, de nem könyörületből, mikor annyi más embert megöletett, hanem hogy hidat építsen magának jövődre, mint a hogy a leggonoszabbak a jelen állapotok változásától való féltőkben a közgyűlölet ellen a személyes pártfogást szokták előre megszerezni; tehát nem azzal törődnek, hogy ártatlanok legyenek, hanem hogy büntetlen maradásukat váltsák meg. A nép Tigellinus ellen érzett régi gyűlöletéhez csatolván Vinius ellen táplált újabb haragját is, most annál bőszültebben csődült az egész városból a császári palotához és a köztérre, és a hol a

* L. föntebb.

esőcselék legvakmerőbb szokott lenni, a circust és a színházakat elárasztván, lázongó szavakkal zajongott, míg Tigellinus a sinuessai hévizeknél hallván halálítéletének híret, ágyasainak ölelése, csókjai s díztelen marasztalása közt, beretvával torkát elvágván, gyalázatos életét késői és becstelen kimúlással szennyezte be.

73. Ugyanez időben Calvia Crispinilla kivégeztetését is követelte a nép; de az különféle hitegetés és a közönyösséget színlelő császárnak ellenkező véleménye révén menekült a veszedelemből. Nero szerelmi kalandjainál kerítő szerepet játszott ez a nő; majd átszállván Afrikába, hogy Clodius Macert fegyverfogásra sarkalja, nem is titkolta azt a tervét, hogy a római népet kiéheztesse, és mégis azután annyira megnyerte az összes polgárság kegyét, hogy egy consuli férfiúval kötött házasságában is támaszt nyerve, Galba, Otho és Vitellius alatt sértetlen maradt, majd nagy befolyásra tett szert pénzével és gyermektelen-voltával, a mely két dolog jó és rossz időkben egyaránt sokat ér.

74. Ezalatt nőies csábításokkal is telített levelekben tett ajánlatokat Otho Vitelliusnak, igérvén neki pénzt, barátságot s tetszése szerint választandó nyúgalmi helyet, hol pazar életet folytathatna. Hasonló kilátásokat nyújtott Vitellius is, eleinte finom modorban, mind a két részről ostoba és díztelen színleléssel; majd azután czivódva, paráznaságot s minden bűnt hánytak kölcsönben egymásnak szemére, s egyik sem alaptalanúl. Otho visszahíván a Galba által küldött követeket, maga indított ismét útra, színleg a tanács megbízásából, követséget mind a két germaniai hadsereghez, az italiai legióhoz s azokhoz a csapatokhoz, melyek Lugdunumban állomásoztak. A követek ott maradtak Vitelliusnál, nagyobb készséggel, hogy sem föl lehessen tenni, mintha erőszakkal tartóztatták volna őket. A testőrségi katonák, kiket Otho diszkiséret színe alatt rendelt a követek mellé, visszaküldetének, mielőtt még a legiókkal érintkezésbe jöttek volna. Fabius Valens a germaniai hadsereg nevében a testőrségi és városi cohorsokhoz szóló leveleket adott át nekik, melyekben a párt erejét nagyszerűen színezte ki, s egyetértő eljárást ajánlott, azonfelül megdorgálta őket, a miért a főhatalomnak Vitelliusra lett átruházása előtt oly elhamarkodva Otho mellé csatlakoztak.

75. Így ígérekkel s egyúttal fenyegetéssel kísérlette meg rájuk hatni, mint a kik háborúval úgy sem tudnak sikert aratni, a békében pedig mit sem veszítenek. De a testőr csapatok hűsége nem ingott meg. Küldött azonban orgyilkosokat Otho Germaniába s Vitellius a fővárosba. De mind a két fél szándéka meghiusult; mert

a Vitelliustól küldöttek a kölcsönös ismeretlenség leple alatt eltűntek az emberek oly nagy sokasága közt; az Othótól küldötteket pedig arczuk újdonsága, melyről mindenki rájok ismert, árulta el. Vitellius levelet intézett Otho testvéréhez Titianushoz, halállal fenyegetvén őt magát meg fiát, ha Vitellius anyjának s gyermekeinek bántódásuk esnék. Mind a két család életben is maradt; hogy Otho félelemből gyakorolt-e kegyelmet: bizonytalan; Vitellius, mikor győztesé lett, a nagylelkűség dicsőségét szerezte meg magának.

76. Othónak növelte bizodalját az első híradás, a mely szerint a dalmatai, pannoniai és moesiai legiók neki esküdtek hűséget. Ugyanilyen hír érkezett Hispaniából, a miért Cluvius Rufus nyilvános kibocsátványban kapott dicséretet. De csakhamar megtudták, hogy Hispania Vitelliushoz csapott át. Még Aquitania sem maradt sokáig hű, noha Julius Cordus Otho számára kötötte le e tartományt. Sehol sem mutatkozott hűség vagy szeretet; a félelem vagy a kényszer nyomása alatt ingadoztak erre amarra. Ugyancsak a rémület hajlítja Narbo tartományt Vitellius felé, mivel könnyűnek látszott az átpártolás ahhoz, a ki közelebb van és erősebb. A távoli tartományok és a tenger által elválasztott hadtestek Otho mellett maradtak, nem a párt iránt érzett lelkesedésből, hanem mert nagy nyomatékkal birt a főváros neve és a tanácsra való hivatkozás, meg hogy a szíveket előbb foglalta le magának az, a kiről előbb hallottak. A judæai hadsereget Vespasianus, a syriai legiókat Mucianus eskette föl Otho hűségére; egyszersmind Egyiptom is, és mind a Keleten fekvő tartományok az ő nevében kormányoztattak. Neki engedelmeskedett Afrika is, Karthago kezdésére. Vipstanius Apronianus proconsul jóváhagyásának bevárása nélkül, Crescens, Nero szabadosa — mert zavaros időkben ily emberek is játszhatnak nyilvános szerepet — az új császárság örömeire lakomát ajánlott föl a köznép számára, s a községtanács is szertelenül sürgölődött efféle tüntetések föltalálásában. Karthagót követték a többi városok.

77. A hadak és tartományok ily megoszlása következtében Vitelliusnak kellett a fejedelmi trón elnyerése végett háborút viselnie; míg Otho, mintha mélységes béke volna, végezte a császári hatalom kötelességeit, olykor az állam méltóságának megfelelő módon, többször azonban a tisztesség ellenére is, a jelen szükségletéhez mért elhamarkodással. Ő maga volt consul, testvérével Titianusszal, márczius első napjáig,* míg a következő hónapokra Verginiust ruházta föl

* Kr. u. 69. évben.

e méltósággal, a germaniai hadseregnek nyújtott némi elégtételül, s Verginius mellé adja Pompejus Vopiscust, régi barátságukra való tekintettel; sokan pedig Vienna iránti tiszteletnyilvánításra magyarázták ezt. A többi consulságok Nero vagy Galba intézkedése szerint maradtak: Cælius és Flavius Sabinus számára julius, Arrius Antoninus és Marius Celsus részére pedig szeptember hónapokra, kiknek hivataloskodása ellen a majdan győztes Vitellius sem tett kifogást. A főpapi és auguri hivatalt Otho már egyéb kitüntetésekkel is elhalmozott öreg férfiakra ruházta, méltóságuk betetőzése gyanánt, vagy pedig a száműzetésből csak nemrég visszatért főrangú ifjakat is tisztelt meg elégtételül az őseik vagy atyáik által viselt papi hivatalokkal. Cadius Rufusnak, Blæsusnak és Salvinus Pomptinusnak, kik Claudius és Nero alatt zsarolás büntette miatt buktak el, visszaadatott tanácsúri rangjok. Jónak látták a kegyelemosztogatók, hogy a mi tulajdonképen pénzvágyból eredő vétség vala, ferdített czímmel a felségtörvény következményének tekintessék, a mely ellen való gyűlöletök miatt most a jó törvényeknek is áldozatul kellett esni.²⁴⁾

78. Hogy ugyanily szabadelvű módon egész városok s tartományok hajlandóságát is megnyerje: Hispali és Emerita* városoknak családai száma szaporítását engedte meg; az összes lingonoknak római polgárjogot, Bætica tartománynak maur városokat adott ajándékul; új jogokat engedett Cappadociának, újakat Afrikának, inkább szemfényvesztésül, mint maradandókat. Mindezek közt, a mik a pillanatnyi kényszerhelyzet és a rá nehezedő gondok terhe alatt menthetők valának, még egykori szerelme tárgyáról sem feledkeztél meg, tanácshatározat alapján visszaállítatá helyökre Poppæa szobrait, s hitték, hogy Nero emlékének megünneplésére is gondolt, abban a reményben, hogy azzal a köznépet megnyeri. Voltak is olyanok, a kik Nero képeit előszedték, s némely napon Othót nép és katonaság, mintha azzal hírnevét és díszét akarnák emelni, Nero-Otho kiáltással üdvözölték. Ezzel szemben határozatlanul tartotta magát, vagy mert félt megtiltani, vagy mert szégyelte elfogadni.

79. Mialatt így minden gondolat a polgárháború felé fordult, figyelmen kívül hagyattak a külügyek. Annál merészebben s nagy bizodalommal törtek Moesiára a rhoxolánok, egy szarmát törzs, mely az elmúlt télen két cohorsot fölkonczolt. Csak kilencezere ment számuk, de vad természetök és sikeröknél fogva nagyobb

* *Hispalis* = Sevilla ; *Emerita* = Merida.

kedvvel láttak a zsákmányoláshoz, mint a harcához. Tehát a szerte csavargó és gondatlan csordákat a harmadik legio, a segédhadakkal együtt, hirtelen megtámadta. A rómaiaknál minden alkalmas volt az ütközetre, míg a szarmaták zsákmány után csatangolva, vagy súlyos podgyászszal megterhelve, s mivel a síkos talajon lovaik gyorsaságának sem vehették hasznát, mintegy megkötözöttek kaszaboltatának le. Mert csudálatos, hogy a szarmatának minden vitézsége csak külső körülményektől függ. Gyalog viadalra nincs nála gyatrább; de ha lovas csapatokban vágtat elő, alig van oly sereg, mely megállni tudjon vele szemben. Most azonban nedves időjárás és hóolvadás levén, se dárdaiknak, se kardjaiknak, melyeket két kézre fognak, nem vehették hasznát, mivel lovaik elcsusztak és pikkelyes pánczéjok lehúzta őket. Ez a vas lemezekből és igen kemény bőrből készült pánczél a fő- és előkelő emberek meze, mely a vágás ellen áthatlan ugyan, de annál terhesebb akadályul szolgál, hogy fölkeljenek, ha az ellenség rohama földre buktatta őket, s egyszersmind a mély és puha hóba süppedtek le. Ellenben a pánczélíngében mozgékony római katona hajító dárdával vagy lándsával támadt, vagy a szükséghez képest könnyű kardjával közelről vágta és szúrta a födetlen szarmatát, mert paizsszal nem szokták magukat védeni; míg kevesen, a kik a harczból megmenekültek, a mocsarak közt találtak búvóhelyet, hol a téli zord idő miatt vagy sebeikben pusztultak el. Miután erről Rómában értesültek, M. Aponius, Moesia helytartója, diadalmi szoborral, Fulvus Aurelius, Julianus Tettius és Numisius Lupus, a legiók alvezérei, consuli díszjelvényekkel ajándékoztatnak meg. Örvendett ezen Otho s magának tulajdonítá a dicsőséget, mintha ő személyesen viselt volna szerencsés háborút, s hadvezérei és seregei élén gyarapította volna az államot.

80. E közben egy csekély és semmi veszélyt nem sejtető kezdetből támadt lázadás csaknem végpusztulást hozott a fővárosra. Otho parancsot adott, hogy a tizenhetedik cohors Ostia gyarmatból* a fővárosba indíttassék, s fölfegyverzésének gondját Varius Crispinus testőrségi tribunra bízta. Ez a pihenő táborban** minél kevesebb föltűnéssel akarván végrehajtani a parancsot, a cohors szekereit az éjszaka beálltával rakatja meg a fölnyitott szertárból. A választott időpont gyanút keltett, az ügy bűnös magyarázat

* *Ostiensis colonia* = Ostia, a Tiberis torkolata mellett.

** A testőrcsapatok táborában éjjeli időben.

tárgyává lett; a nyugalomra szánt idő megzavarása izgalmat keltett, és a mámoros tömeg a fegyverek láttára kedvet érzett kézbe venni a magáét. Zajong a katonaság s a tribunokat s centuriókat áruházzal vádolja, mintha a senatorok cseléségét akarnák Otho vesztére fölfegyverezni. Némelyek tájékozatlanságból és bortól elázva tettek így; a leghitványabbak pedig, mert zsákmány szerzésére kedvezőnek látták az alkalmat; a csöcselék, szokása szerint, minden új mozgalomhoz mohón csatlakozik; a jóérműiek segítségét pedig meghíúsítá az éjjeli idő. Egy tribunt, a ki a lázadással szembe szállt, meg néhányat a legszigorúbb centuriók közül fölkonczolnak, fegyvert ragadnak, kardot rántanak s lóra ülve, a városba és a császári palota felé vágatnak.

81. Otho házában épen főrangú nők és férfiak népes társasága ült lakománál, a kik remegve várták, hogy a katonáknak történetes dühkitörésével állanak-e szemben, vagy a császár ármányával, s nem tudván, hogy maradni s elfogatni, vagy futni s elillani volna-e veszélyesebb, majd nyúgalmat színleltek, majd elárúlták félelmöket, s egyszersmind Otho arczára nézegettek. És a hogy szokott lenni, mikor gyanúra hajlanak a lelkek: míg Otho maga is félt, a többiek ő tőle remegtek. De mivel ő sem kevésbé ijedt meg a magát meg a tanácsot fenyegető veszélytől: a katonák haragja lecsilapítására azonnal testőrségi tiszteket küldött, másrésről fölhívta minden vendégét rögtöni távozásra. Akkor aztán a magas tisztviselők, eldobván jelvényeiket s mellözve a kísérek és szolgák sokaságát, összevissza öregek, hölgyek a sötétségben, a város messzeeső utcáin bolyongtak, s csak kevesen jutottak el saját házukba, legtöbben pedig barátjok hajlékában vagy egy-egy alacsony sorsú védenczök födele alatt kerestek bizonytalan buvóhelyet.

82. A katonák dühös rohanását még a császári palota kapuja sem állította meg, hanem betörték a lakomaterembe, azzal a követeléssel, hogy látni akarják Othót; miközben Julius Martialis tribun és Vitellius Saturninus legio-parancsnok, kik a dühöngőket föl akarják tartóztatni, megsebesülnek. Mindenfelől fegyver mered s fenyegető szavak hangzanak, majd a centuriók és tribunok, majd a tanács ellen; eszöket vesztették a vak rémületben, és mivel egyedül egy embert nem jelölhettek ki haragjok célpontjául, az összeségre irányították garázdaságukat, míg végre Otho, császári méltóságának nem épen díszére, egy kereveten állva, kérő szavaival és könnyeivel nagy nehezen lecsilapította őket, s visszatértek táborukba kedvetlenül, de nem kártétel nélkül. Másnap, mintha ellenség szállta volna

meg a várost, be voltak zárva a házak, alig mutatkozott az útczákon polgárság, szomorú volt a köznép; a katonák földre sütött szemmel jártak, s tekintetökben több volt a komorság, mint a megbánás. Csapatonkint beszédet intéztek hozzájuk Licinius Proculus és Plotius Firmus parancsnokok, mindegyik a maga jelleméhez képest szelidebb vagy zordabb modorban. A beszédnek az lett a vége, hogy a katonáknak fejenkint ötezer sesterciuşt fizettek ki, s csak akkor mert Otho táborukba lépni. Őt azután körülállják a tribunok és centuriók, s levetvén szolgálati jelvényeiket, nyugalmas és biztos életért könyörögnek. A katonaság érezte az eset szégyenletes voltát, s készen az engedmességre, maga követelte a zavargás okozóinak megbüntetését.

83. Otho látta a helyzet zavarát és a katonák különféle hangulatát, midőn a jobbak az uralkodó rakonczátlanság orvoslását kívánták, míg a közlegénység és többség örömeiket találván a rendetlenkedésben, meg a hatalom kényeztető magatartásában, kihágásokon és fosztogatásokon keresztül annál biztosabban sodortatának a polgári háború felé. És habár elgondolta, hogy a bűn árán szerzett trónt nem lehet rögtönzött becsületességgel és ősi komolysággal megtartani; mégis nyugtalanítá a főváros válságos állapota és a senatus veszélyben forgása, s végül így szólott hozzájuk: „Bajtársak, nem azért jöttem, hogy szíveteket személyem iránti szeretetre gyújtsam föl, sem hogy lelketeket az erény követésére buzdítsam (mert mind a kettővel bőven vagytok ellátva), hanem jöttem követelni tőletek bátorságtok mérséklését s irántam táplált jóindulatok korlátozását. A közelebb lefolyt zavargás kezdetét nem valamire való vágyódástok vagy valami ellen érzett gyűlöletök, a mi sok hadsereg közé dobta már a viszály üszkét, s nem is a veszélyektől való húzódozás és irtózat szülte, hanem a ti nagyobb hévvel, mint megfontoltsággal nyilvánuló túlságos ragaszkodástok. Mert ha a tettek tisztességes indító okait nem kíséri érett megfontolás, gyakran siralmas vég követi. Háborúra készülünk. Vajon hogy minden hírnököt nyilvánosan hallgassunk meg, hogy minden tervet az összeség jelenlétében tárgyaljunk, megengedi-e az eszély és a gyorsan eltűnő alkalmas pillanat? Szükséges, hogy a katonák épúgy ne tudjanak némely dolgokról, mint a hogy kell hogy némely másokról meg értesülve legyenek. Úgy hozza magával a vezérek tekintélye, úgy kívánja a fegyelem szigora, hogy még a centuriók és tribunok is sok dologról csak parancs útján nyerjenek tudomást. Ha szabad volna az egyeseknek kérdezniök, hogy miért parancsoltak valamit, akkor

az engedelmességgel együtt veszendőbe menne a rendelkező hatalom is. Hát azon a sötét éjszakán akarta valaki a fegyvereket elrabolni? és mégis egy-két elvetemült és részeg legény — mert nem hiszem, hogy többen lettek volna, a kik e hirteleni zűrzavarban elvesztették eszöket — egy centuriónak s tribunnak vérével mocskolta be kezét és császárjának hajlékára merészelt törni.“

84. „Hiszen tudom, hogy értem tettétek; de a lótás-futás közt, a sötétségben és a teljes fölzavarodásban ellenem irányzott merényletre is nyilhat alkalom. Ha Vitelliusnak és csatlósainak választaniok lehetne, hogy mily gondolatot, mily elhatározást kívánjanak nekünk: mi egyebet óhajthatnának, mint lázadást és vizályt? Hogy a katona ne fogadjon szót a centuriónak, a centurio a tribunnak, s aztán vaktában gyalogok s lovasok rohanjunk veszedelmünkbe. A katonai ügyek, bajtársaim, engedelmességgel inkább, mint azzal, hogy a vezérek parancsait firtatjuk, tartatnak rendben, és válságos körülmények közt az a hadsereg a legvitézebb, a melyik a döntés előtt legnyúgodtabban viselkedik. A ti osztályrésztetek legyen a fegyver és a bátorság; a megfontolást és vitézségtetek irányítását hagyjátok reám. Kevesen voltak hibások, kettőt fog büntetés sújtani; ti többiek törüljétek el ez ocsmány éjszakának emlékezetét. És többé soha egy hadsereg se halljon olyan szavakat a senatus ellen. A birodalom első testületét és az összes tartományok legjelesebb férfiai* halálra keresni, az istenekre mondom — bizony nem mernék még azok a germánok sem, a kiket most Vitellius ellenünk vezet. Hát Italia gyermekei és az igazi római fiatalság követelhetik annak a rendnek vére ontását, melynek fényével s dicsőségével fogjuk Vitellius pártjának szennyes és aljas csőcselékét csúffá tenni? Nehány néptörzset lefoglalt magának Vitellius; a hadseregnek valami árnyékával rendelkezik; de a senatus velünk van, s ebből következik, hogy itt van az állam, ott pedig az állam ellenségei állanak. Avagy hiszitek, hogy ez a gyönyörű főváros csak házakból, épületekből s kövek halmazából áll? Hiszen mindez néma és lelketlen tárgy, egyaránt arra való, hogy összeomoljon s ismét fölállíttassék; de az örökkévalóság, a népek békéje s veletek együtt az én jólétem, mind a senatus bántatlanságának szilárd talaján nyugszik. Ezt a városunk atyjától és alapítójától az istenek áldása mellett szerzett intézményt, mely a királyokról a császárokra szakadatlan s el nem muló létben szállott, a hogy őseinktől kaptuk, úgy kell átadnunk az utódoknak.

* A senatorokat.

Mert mint közületek lesznek a senatorok, úgy lesznek a senatorok közül a császárok.“

85. Egyrészt ez a katonák szívének megnyerésére s elbájolására alkalmas beszéd, másrészt a szigorban követett mértéktartás is (mert két katonánál többet nem büntetett halállal) kedvező hatást tett, s égyelőre lecsöndesültek azok, a kik imént — úgy látszott — alig voltak megfélemezhetőek. De a városra nem szállt vissza a nyugalom. Fegyverzaj mindenütt és háború képe. A katonák, habár csoportosan nem zavarogtak, de szétszóródva a házakban, titkolózó magatartással rossz indulatot forraltak mindazok ellen, kik rangjuk, vagyonuk vagy valami kiválóságuknál fogva nyelvökre kerültek. Sokan hitték azt is, hogy Vitellius katonái közül néhányan a fővárosba jöttek a pártviszonyokat megismerni. Tehát mindenütt a gyanú leskelődött, s a házaknak még elrejtett zugai is tele voltak borzalommal. De legnagyobb bizonytalanság uralkodott a nyilvános helyeken, mert minden mende-mondára, a mit a hír hozott, változtatták az emberek gondolatukat s arczkifejezésöket, nehogy az aggodalmas tudósítással szemben bizalmatlanságot áruljanak el, a kedvezővel szemben pedig kevés örömet mutassanak. A tanácsházba összegyűlt senatusnak pedig mindenek fölött legnehezebb föladata volt, eltalálnia a kellő mértéket, nehogy hallgatása daczra magyaráztassék, szabad nyilatkozása gyanút keltsen. S Otho, ki csak még az imént alattvaló volt s épen úgy szokott beszélni: jól ismerte a hízelgést. Tehát cserélgették, csúrték-csavarták véleményöket, ellenségnek és hazaárulónak ²⁵⁾ nevezvén Vitelliust, az előrelátóbbak közönséges szidalmazó szavakban, míg mások igazi czélgéres bűneit emlegették. De a lárma és sokféle hangok, meg a szavak zűrzavarában túlharsogták s nem értették egymást.²⁶⁾

86. Mindezekén felül különféle hírforrásból eredő csudatünetmények ijesztették a lakosságot: hogy a capitolium előcsarnokában leesett annak a kettős fogatnak gyepelője, melyen a győzelem istennője * állt; hogy Juno kápolnájából egy emberinél nagyobb alak dugta ki magát; dicsőült Julius szobra a Tiberis folyó szigetén derült és szélcsöndes napon nyugatról keletre fordult; Etruriában egy ökör emberi hangon szólalt meg; hogy állati szörnyszülöttek jöttek napvilágra, s több efféle dolgok, a miket műveletlenebb korok békeidőben is figyelemre szoktak méltatni, most pedig csak az uralkodó félelem miatt hallgatták meg. De legnagyobb s a pil-

* Victoria.

lanatnyi romlás mellett jövőre is kiható rettegést okozott a Tiberis váratlan kiáradása, mely roppantul földagadva, elsodorta a fahídat s az így képződött akadály miatt megtorlódva, nemcsak a város mélyebben fekvő és sík helyeit, hanem az eddig efféle csapástól ment részeit is víz alá borította. Sokakat az útczán ért utól a veszedelem, még többen veszték el kunyhóikban és hálóvaczkukon. Az alsó néposztályban a kereset hiánya s az élelmi szerek drágasága miatt éhínség tört ki. A poshadó víz megrongálta a bérkaszárnyák alapjait, melyek aztán az áradat lefolyása után összedőltek. Mikor azután a veszély multával először lélekzettek föl: azt is, hogy a Mars-mező és a flamini országút, melyen a háborúra induló Otho átvonulni akart, történetes vagy természeti okok miatt el volt torlaszolva, csuda és a bekövetkező szerencsétlenségek jósjele gyanánt magyarázták.

87. Otho, engesztelő áldozatot hozván a városért s megfontolván a hadjárat tervét, miután a pœnini és cotti alpok s a Galliába vezető többi szorulatok Vitellius hadai által zárva valának, elhatározta, hogy a narbói Galliát* támadja meg erős hajóhadával, mely híven állt oldala mellett, mert azokat, kik a Mulvius-hídnál történt mészárlásból** megmaradtak s a Galba kegyetlen bánása következtében fogva tartatának, a legiók számára sorozta s a többieknek is reményt nyújtott, hogy jövőben kedvezőbb szolgálatra fognak jutni. A hajóhadhoz városi cohorsokat is osztott be, meg sokat a testőrcsapatok katonái közül, hogy a seregnek magvát és erejét képezzék, s maguknak a vezetőknek is tanácsadókul s ellenőrzőkül szolgáljanak. A tengeri vállalat vezetését Antonius Novellus és Suedius Clemens elsőrendű centuriókra s Aemilius Pacensisra bízta, visszaadván ennek a Galba által elvett tribuni hívatalt. A hajófelügyelői állást szabadosa, Moschus kapta, hogy a magasabb tisztetek hűségét szemmel tartsa. A gyalog és lovas csapatok vezetésére Suetonius Paulinus, Marius Celsus és Annius Gallus rendeltetének; de legnagyobb bizalmát Licinius Proculus testőrségi parancsnokba vetette. Ez a rossz és fufangos ember, a ki a városi katonai szolgálatra nagyon használható, de a hadi élettel teljesen ismeretlen vala, Paulinus tekintélyének, Celsus tüzes természetének s Gallus érett megfontolásának, — a hogy épen rájok került a sor — bírál-

* Galliának (Franciaország) a Földközi-tengerre dülő része, különálló római tartomány.

** L. föntebb 6. fej.

gatasával, a mi a legkönnyebb szokott lenni, eléjük került e tisztességes és szerény férfiaknak.

88. E napokban Cornelius Dolabellát bellebbezték Aquinum gyarmatvárosba, nem szoros és lealázó fogságra, nem valami bűnös tette miatt, hanem mert régi neve és Galbával való rokonsága fölhívta rá a közfigyelmet. A főtisztviselők közül sokat, a consulviselt férfiaknak pedig nagy részét, nem hogy a hadviselésben társai vagy segédei legyenek, hanem csak kísérőként magával vitte Otho, köztük Lucius Vitelliust, kivel nem mint a császár testvérével, nem mint ellenséggel bánt, hanem a többiekkel egyenlő bánásmódban részesítette. Mindezek miatt gondok föllege borult a főváros fölé, egyik rend sem volt biztos a félelem és veszély ellen. A tanácsnak kortól gyöngült vagy a hosszú béke alatt elsatnyult tagjai, a tunya és hadi erényeiről elfeledkezett nemesség, a katonai szolgálatban járatlan lovagok, minél inkább igyekeztek rettegésüket titkolni s elrejteni, annál világosabban látszott félelmök. De ezekkel ellentétben nem hiányoztak olyanok sem, kik botor fitogtatásból szembetűnő fegyverzetet, pompás lovakat, mások fényűző asztali szerelvényeket és a kéjelgésre izgató szereket²⁷⁾ vásároltak, a hadviselés eszközei gyanánt. A bölcsőbbek búslakodtak a béke és a közjó sorsán, míg a könnyelműek és a jövővel nem törődők szívét hiú remény dagasztotta; sokan megtört hittel, míg a béke fönnállt, aggódtak, most mikor minden fölfordult, bátrak lettek s az ingó talajon legbiztosabban érezték magukat.

89. De a csöcselék és a túlságos nagy számánál fogva a közös gondokban részt nem vevő nép is megérezte lassankint a háború csapásait, mert hadi célra fordítván minden pénz, az élelmi szerek ára fölszökkent, a mely bajok a Vindex zendülésekor nem érinték annyira a népet, mivel a főváros akkor biztonságban volt, s a tartományokban a legiók és Gallia közt vívott háborút mintegy külföldinek lehetett tekinteni. Mert mióta a boldogult Augustus a császárság ügyét rendbe hozta, a római nép csak távol földeken s egyedül az uralkodónak gondjára vagy diszére viselt háborút. Tiberius és Cajus alatt csak a béke nyavalyái érdekelték a közönséget; Scribonianus kezdeményének Claudius ellen* alig ment hire, már el is nyomatott; Nerót küldönczökkel s kósza hírekkel inkább, mint fegyverrel úzték el. Most ellenben legiók és hajóhadak, s a mi máskor ritkán történt, testőrségi és városi

* L. az Ann. VII—X. könyvek pótlása 11. feje.

katonaság vezettetének a harczerére; kelet és nyugat s mind a két felől az összes erők álltak a háttérben, hosszas háborúra szolgáltatva anyagot, ha más vezérek alatt folyt volna a harczer. Valának, a kik az útra kelő Othónak várakozást javasoltak s azt a vallásos tényt ajánlották figyelmébe, hogy a szent paizsokat még nem tették vissza helyökre; ²⁸⁾ de ő elútasított minden halogatást, a mely Nerónak is csak vesztére szolgált; sarkalta az is, hogy Cæcina már átszállott az álpokon.

90. Márczius idusa előtti napon* a tanácsurak gondjába ajánlván az állam ügyét, Nero hagyatékának még a kincstárba be nem vont maradványait a számúzetésből visszahívottak számára engedte át, a mi nagyon igazságos és látszat szerint nagyszerű adomány leendett, de a már rég sietősen végrehajtott eladások következtében eredménye meddő maradt. Majd népgyűlést híván össze, a főváros fõnségét s a népnek és tanácsnak őt támogató egyetértését kiemeli, míg Vitellius pártjáról mérséklettel szólt, inkább a legióknak tudatlanságát, mint vakmerőséget korholván, a nélkül, hogy Vitelliust említné, már akár azért, mivel maga mérsékelni akarta magát, akár mivel a beszéd írója magát féltve, tartózkodott Vitellius bántalmazásától, miután mindenki tudta, hogy Otho, mint a katonai ügyekben Suetonius Paulinus s Marius Celsusnak, úgy a városi dolgokban Galerius Trachalusnak ²⁹⁾ eszét szokta kölcsönbe venni. Voltak, a kik ráismertek a beszéd stíljára is, mely a törvényszéki sorompók előtt gyakran volt hallható, s széles és hangzatos mondataival behízelegte magát a nép fülébe. A tömeg, a maga csúszó-mászó szokása szerint, lármával és tetszészajjal válaszolt, a mi a mennyire túlságos, olyan hazug is volt. Mintha csak a dictator Cæsart vagy Augustus császárt kísérenék, úgy versenyeztek buzgósággal és fogadkozással, a mire nem is félelem vagy szeretet bírta őket, hanem a szolgálalkúség megszokása, mint a hogy a cselédszobában kit-kit a maga érdeke ösztönöz, s a köztisztességnek nincs már becse. Elútasítása előtt Otho a főváros nyugalmát és az uralkodás gondjait testvérére Salvius Titianusra bízta.

* Márczius 14. Kr. u. 69.

Magyarázatok az I. könyvhez.

1) Nem törődtek az elfogult történetirók azzal, hogy a tiszta történeti igazságot örökítsék meg az utókor számára.

2) E munkáját, a *Historiákat*, Trajanus uralkodása alatt írja Tacitus, valószínűleg a Kr. utáni második századnak mindjárt elején. A szónokokról szóló dialogus, Agricola életét és Germániát már korábban megírta, míg Annalesét — mely a tárgyalt korszak tekintetében elől áll — legutóljára alkotta meg. A történet-könyvekben megírt eseményeknek, már mint ifjú, szemtanúja volt, s még érettebb tapasztalatok birtokában szemlélte azután Vespasianus, Titus, Domitianus, Nerva és Trajanus uralkodásának eseményeit, melyek közepett már maga is tevékenykedett a közélet terén.

3) A következő osztályokba sorozza Róma lakosságát: először a patriciusok, azután a lovagok; majd a római polgároknak az a része következik, mely még megtartotta régi származásának tisztaságát s védenczi viszonyánál fogva összeköttetésben állott a római nagy családokkal. Ezekhez számítja a szabadonbocsátottakat is. Mindezek, a régi szabadszületésű római polgárok és a szabadonbocsátottak reménykedtek most, hogy a Nero alatt elítélt, száműzött és vagyonuktól kifosztott nagy családok újra visszanyerik szabadságukkal együtt vagyoni állásukat is, a mi reájok, a védenczekre, csak üdvös lesz. Egyedül a munkátlan és teljesen vagyontalan csőcselék, Róma proletariátusa, bánkódott Nero bukásán.

4) *Nymphidius Sabinus* (I. Ann. XV. 72.) testőrparancsnok Tigellinussal együtt, mely utóbbi azonban Nero halála után háttérbe szorult, s a túlhatalmassá lett Nymphidius le is tette őt. Most arra gondolt, hogy magát kiáltassa ki császárrá a fukarsága miatt népszerűtlen Galba helyébe. E kísérlete azonban balul ütött ki, s a testőrcsapatok fölkonzolták.

5) *Titus Vinus* alvezére volt Galbának Hispaniában, s nagy befolyást gyakorolt az öreg császárra, a kivel együtt esett áldozatul Otho összeesküvésének. — *Cornelius Laco*-t Galba tette meg a testőrség parancsnokává.

7) Mielőtt Galba bevonult volna a fővárosba, azok a tengerész-katonák, kiket Nero — belőlük egy új legiót akarván képezni — behívott vala, sűrű tömegekben ácsorogtak az út mellett körülbelül egy órajárásnyi távolságban Rómától. Oda tolongtak az érkező császár közelébe s hangos kiabálással kérték, hogy hajtsa végre legióvá alakításokat s adja meg nekik a sast és a többi hadi jelvényeket. Galba azt mondta, hogy adják elő kérelmeket máskor és másutt. Azok azt a szándékot vélvén a válaszban rejteni, hogy a császár egyáltalában megtagadja kérelmeket és megint tengeri szolgálatra fognak alkalmaztatni: haragosan kezdtek kiabálni s néhányan kardot is rántottak. Erre Galba a kísérletéül mellette volt lovasságnak parancsot adott, hogy támadja meg a katonákat. Sokan veszték el, s a megmaradtak közül is minden tizedik embert kivégezték.

⁸⁾ Váratlan nagy események bekövetkezte után hajlandók az emberek a régebben előfordult jelenségeket utólagosan jóslatoknak és előjeleknek tulajdonítani. Így volt ez Vespasianus trónrajutásánál is. Tacitus nyíltan megvallja, hogy azokat a jeleket és jóslatokat csak akkor találták ki, vagy akkor magyarázták rá, mikor Vespasianus már császár volt.

⁹⁾ *Landsát* (hasta) ütöttek föl azon a helyen, hol a hadi zsákmány elosztása vagy árverése folyt, később a polgári árverések alkalmával is. *Osztásnak* (sectio) nevezték valamely vagyónállagnak állami úton egészben való eladását, hogy azután azt a vevő vagy a vevők részekre darabolják, *eloszszak*. Az a hivatalos személy, ki az osztásnál közreműködött, mondatik *osztónak*, *sector*-nak.

¹⁰⁾ *Futárnak* ordítom a *speculator*t, mely tulajdonképen *kémlelőt*, *kémelt* jelentene, de nem a szó közönséges értelmében, hanem az oly katonákat szokták *speculator*-oknak nevezni, a kiknek állandó alkalmazásuk abban állott, hogy a hadsereg előtt járván, ú. n. földérintő szolgálatot végezzenek, s a menetelést és az állomásokat minden ellenséges meglepetés ellen biztosítsák. I. Napoleonnak az ily szolgálatra kiválasztott katonái a *guide*-k nevét viselték.

¹¹⁾ A cohors hadi jelvényéről törte le a császár képét. A legio hadijelvényének csúcán egy sas képe állott, a cohors jelvényén pedig egy kéz. A sas, illetőleg a kéz alatt különféle jelképek voltak a rúdon alkalmazva, különösen az uralkodó császár képe érem alakjában.

¹²⁾ *Evocatus* = önkéntes. Így hívták általában mindazokat, a kik a vezér fölhívására önként csatlakoztak a hadsereghez; szorosabb értelemben pedig azokat a veteránokat, kik a vezér fölszólítása folytán tovább is megmaradtak a szolgálatban, vagy már a polgári életből tértek oda vissza.

¹³⁾ *Munimentum ad praesens, in posterum ultionem*. Nehéz kivenni, hogy mit akart ezzel mondani Tacitus. Valószínűleg azt, hogy midőn Vitellius megölette Galba gyilkosait, azzal a maga biztonságára is gondolt, megbüntetvén azokat, a kik fejedelemgyilkolásra mertek vetemedni; más részről azok számára akart ijesztő példát (*ultionem*) állítani, a kik jövőben éreznének magukban bátorságot ily büntetetre. De az *ad praesens* és *in posterum* megkülönböztetése így sincs keresztülvive.

¹⁴⁾ *Manipulus* a római hadsereg egyik alsóbb beosztása. Egy cohors állott három manipulusból, s a manipulus ismét két centuriára oszlott.

¹⁵⁾ Hogy a katonák a súlyos munkától pihenést vásároljanak maguknak, az e végett szükséges pénzt mindenféle, még tiltott módon is megszerezték. Útonálló, rablók lettek, vagy másféle aljas módon teremtették elő a váltásgpénzt. A centuriók pedig, csakhogy zsebüket tömjék, nem törődtek sem a katonák terhes szolgálatának enyhítésével, sem azzal, hogy honnan veszik azoktól való fölmentésükre a fizetendő díjakat.

¹⁶⁾ A második triumviratus által proscibáltak közé.

¹⁷⁾ *Vinius* gazdag hagyatékát elkobozták; *Piso* szegényül halt el s így csekély értékéről szóló végrendeletét érvényben hagyták.

¹⁸⁾ *Inter paganos* = a falusi, vidéki nép közt. *Paganus* ellentéte az *oppidanus*-nak, másrészt jelenti a fegyvertelen népet a fegyverviselő katonasággal szemben. Ilyen értelemben nevezték az első keresztyének is, mint Krisztus katonái, *paganus*-oknak, pogányoknak a nem-keresztyén lakosokat.

¹⁹⁾ A testvéresülés jelképe gyanánt érczből készült egymást szorító kezeket küldtek a legióknak. Ilyen bronz jelképek ma is láthatók Lyon város régiség-gyűjteményében.

20) A lyoniak (római) *gyarmatnak* — coloniának — nevezik a maguk városát, mert a gyarmatvárosokat Róma leányvárosainak tekintették, s az ellenök intézett támadás oly számba ment, mintha az anyaváros ellen történt volna.

21) *Velamenta et infulas præferentes*. *Velamentum* gyapjú kötővel körülfont olajágak, melyeket a kegyelemért és védelemért esdeklők maguk előtt tartottak. A görögöknél *ἐκτιθήνα* vagy *στέμματα*. *Infula* = szalag, fejkötő, melyet az áldozó papok és a védelemkeresők viseltek.

22) *Vienna* is gyarmatváros volt; így nevezte Claudius császár is (Ann. XI. 23.) beszédében. Ha tehát a lyoniak az ő gyarmatvárosi minőségüket oly erősen kidomborítják, mint a 65. fejezetben teszik: ezzel, úgy látszik, tagadni akarják Viennának hasonló igényét.

23) *Subsignanum militem*. Lefordíthatatlan kifejezés. A római hadrend a legióbeli cohorsokból alakult három oszlopból, azután a szárnyon fölállított lovas-ságból és a segédhadak cohorsaiából állott, melyek a legiók mögött, mintegy tartalékban voltak elhelyezve. A legióknak voltak hadi jelvényeik, s épen az ezek alatt álló csapatok mondatnak *subsignanum milesnek*. Itt azonban világos, hogy e kifejezéssel az összes *combatians* hadakat kívánja Tacitus érteni, szemben a podgyász-szállító csapatokkal, a *trainnel*.

24) Nehéz magyarázatú mondat. Értelmezésem szerint azt teszi, hogy most, mikor az előbbi császárok alatt elítélt emberek közül sokaknak önző számításból megkegyelmeztek Otho és tanácsosai, sok esetben a gyűlölt *lex majestatis* következményének tekintettek oly eseteket is, melyek pedig nem voltak az alá vonhatók. Ráfogták tehát a közönséges büntetésekre is, milyen volt a megelőző mondatban említettek zsarolása, hogy csak Nero vagy Claudius zsarnoki önkénye által lettek olyanokká minősítve. Tehát a közvéleménynek egy rossz törvény elleni gyűlöletét arra használták föl, hogy a helyes törvények hatályát is kijátszszák.

25) *Parricida* = atyagyilkos, a mennyiben atyja, azaz hazája ellen fogott fegyvert, tehát hazaáruló.

26) . . . *in clamore tamen et ubi plurimæ voces, aut tumultu verborum sibi ipsi obstrepentes*. Vitelliusra egyik ezt, másik azt mondta, de a nagy kiabálásban és zajbar túlharsogták egymást annyira, hogy nem lehetett kivenni, ki mit mondott, a mi óvatos eljárás is volt, szemben azzal a kilátással, hogy majd Vitellius kerekedhetik felül.

27) *Irritamenta libidinum*. Hogy mi értendő e szavak alatt: nem lehet megmondani; némelyek a kéjgelésre használt fiatal legényekre — *exoleti* — gondolnak.

28) *Religionem nondum conditorum ancilium adferrent*. Numa király alatt dögvész dühöngött, s ekkor esett alá az égből egy paizs, *ancile*; melyről Egeria nympha azt jelentette ki a királynak, hogy ha az égből leesett és még azzal teljesen egyenlő tizenegy paizst ünnepélyes körmenetben meghordoztat, a kór meg fog szűnni. Ebből vette aztán eredetét az a vallásos szertartás, mely szerint a sali papok minden év márczius havában a tizenkét paizsszal táncz és ének közben bejárták a várost és csak a hónap végén vitték vissza a paizsokat őrző helyökre, Mars templomába. Ez még nem történt meg, mikor Otho hadba indult, holott a babonás hit szükségesnek vélte, hogy ez ünnep befejezését bevárja a császár. Hogy még sem tette, bukásának egyik baljóslatául tekintették.

29) Galerius ismert szónok volt s tetszett a népnek. Tudták róla, hogy a császár vele készítetteti nyilvánosan elmondandó beszédeit; de föl is ismerték az Otho által előadott beszédben a Galerius stíljét és hangját.

MÁSODIK KÖNYV.

A Kr. u. 69. év második negyedében befolyt események adatnak elő. A dolgok állása keleten; Vespasianus és Titus magatartása, szemben az itáliai zavarokkal. A polgárháború változatos folyása, majd Otho megveretése s önkéntes halála. Vitellius bevonul Italiába. Ezalatt keleten Vespasianus kiáltatik ki császárrul. Vitellius bevonul Rómába; egyik vezére, Cæcina, az ellencsászár hadai ellen megy Felső-Italiába, de árulójává lesz saját urának.

1. Már a földnek egy messze fekvő részében lerakta a végzet annak az uralomnak alapjait s elemeit, mely a közjóra nézve váltakozó sorban majd áldásos, majd átkos, s magukra a fejedelmekre is üdv vagy vész forrásává lett. Titus Vespasianus, a kit atyja még Galba életében küldött Judæából, hazautazásának okául a császár előtti tisztelgést hozta föl és hogy magát államtisztségek viselésére már megérett fiatalságában bemutassa; de a meseköltéssel mohón foglalkozó köznép azt a hírt terjeszté, hogy fiúvá fogadás céljából hívatnék elő. Anyagot nyújtott az ily mendemondákra a császár öreg kora s gyermektelensége, meg a fővárosnak abban való telhetetlensége, hogy sokat jelöljön, míg közülök egy kiválasztatik. Megerősítette a hírt magának Titusnak egyénisége, mely bármily nagy rendeltetés betöltésére alkalmas vala; aztán szép külseje, párosulva bizonyos fönséggel, Vespasianusnak kedvező helyzete s jövendőmondások; mert a hol az emberek lelke hívésre hajlandó, ott a véletlenséget is jósjel gyanánt magyarázzák. Mikor Corinthusban, Achaja városában, biztos tudósítást kapott Galba haláláról, s találkozott olyanok is, a kik Vitellius fegyverfogásának s hadi műveleteinek hírét megerősítették: kétely szállott lelkére, s néhány bizalmasával értekezvén, minden körülményt minden oldalról fontolóra vesz. Ha folytatja útját a fővárosba, semmi hálát nem arat a hódolatnyilvánításért, melyet másnak * javára vállalt el, s Vitelliusnak vagy Othónak kezébe jut tús gyanánt.

* Galbának, a ki most már nem élt.

Ha pedig visszafordul, kétségtelen, hogy a győző azért majd haragudni fog; de most még a győzelem bizonytalan, és a melyik részre atyja állani fog, ott kész bocsánata lesz a fiának. Ha pedig Vespasianus akarná elnyerni a főhatalmat: akkor nem kell törődni semmiféle nehezteléssel annak, a ki hadra készül.

2. Míg ezen vagy más efféle gondolatokkal remény és félelem közt hánykódva tépelődött, fölülkerekedett mégis a remény. Némelek azt is hitték, hogy Berenice királyné iránt érzett szerelmi vágyódása téríté vissza útjából. Igaz is, hogy fiatal szíve nem idegenkedett Berenicétől, de az nem gátolta őt hívatásában. Vidám évek közt töltötte ifjúságát, s a saját uralkodása éveiben lett mértéktartóbbá, mint a milyen atyjának uralkodása alatt volt. Elhajózván tehát Achaja s Kis-Ázsia partvidékei és a balfelől fekvő tenger mellett, Rhodus és Cyprus szigetére s onnan gyors menetben Syriába érkezett. Vágyat érzett fölkeresni s meglátogatni a paphosi Venus templomát,* melynek benszülöttek és idegenek előtt nagy híre vala. Nem lesz untató ez istentisztelet eredetéről, a templomi szertartásról meg az istennő alakjáról — mert másutt nem olyan, mint itt — röviden egyet-mást elmondani.

3. A régi rege Aërias királyt említi a templom alapítójául; mások magának az istennőnek tulajdonítják ezt a nevet. Egy újabb elbeszélés úgy adja elő, hogy a templomot Cinyras szentelte, és a tengerszülte istennő itt szállt partra; de a jóslás tudománya és művészete idegenből jött és a ciliciai Tamiras hozta azt be, s úgy egyeztek meg, hogy mind a két családnak ivadékai bírják az istentisztelet vezetésének jogát. Később, hogy az idegen törzs a hazai családot valamely kitüntetés dolgában meg ne előzze: a jövevények lemondtak az általuk behozott tudomány gyakorlásáról, és csak a Cinyras családjából származott pap ad jóslatokat. Áldozati barmokat kiki a maga fogadalma szerint ajánl föl, de csak hímeket választanak; legbiztosabb jeleket néznek ki a gödölye johából.** Vért az oltarra ontani tilos; könyörgés közt tiszta tüzet gyújtanak az oltárokon, melyeket, bár szabad ég alatt, az eső sem olt el. Az istennő képe nem emberi alak, hanem egy folytonos kerekdedségből áll, szélesebb alapon vékony csúcsban végződve, mint egy határjelző kúp; de ez ábrázolás okát nem tudjuk.

4. Titus a királyok ajándékaival, meg a miket a régiségekben

* Cyprus szigetén.

** *Fibra* = nemeşebb belsőrészek. Arany János használja a Buda halálában.

gyönyörködő görög faj a mesés ősemlékekre szokott pazarolni, sok egyébbel gazdagon kiállított templomot megtekintvén, elsőben a maga tengeri útja felől tesz kérdést. Miután meghallá, hogy útja szabad és a tenger kedvező: több áldozati barmot levágván, saját személyéről tesz föl burkolt alakban kérdéseket. Sostratus — így hitták a papot — a mint az állati belrészeket biztatóknak s megfelelőknek és az istennőt a nagy vállalat iránt hajlandónak látja: egyelőre megadván a rövid és szokott választ, félre vonja Titust s négy szem közt föltárja előtte a jövőndőt. Most már magasztosult lélekkel utazik egyenesen atyjához, s a feszült várakozásban levő tartományok és hadak szívét roppant bizodalommal töltötte el. — Vespasianus már befejezte a zsidó háborút, s csak Jerusálem ostroma maradt még hátra, kemény és nehéz munka, inkább a hegy alakulása és a makacs vakhit miatt, mintsem hogy az ostromoltaknak elégséges erejük lett volna szorongattatásukat sokáig elviselni. Mint föntebb említém: három harczedett legiója volt Vespasianusnak; négy állott Mucianus parancsa alatt békeállapotban; de a versenyzés s a szomszédos hadseregnek dicsősége fölrázta őket a tunyaság álmából, s a mint amazoknak erejét gyarapította a veszély és a küzdelem, annyira emelte ezeknek önértetét a teljes nyugalom és a még meg nem kísérelt háborúra való vágyakozás. Mind a kettőnek voltak gyalog és lovas segédhadaik, hajórajaik, királyaik,* s nevök, nem egyenlő hírű ugyan, de ismeretes.

5. A kemény harczos Vespasianus maga járt serege élén, maga választotta ki a táborhelyet; éjjel és nappal katonai tudásával, vagy ha szükség volt rá, karjával állt az ellenség elé; azt ette, a mi akadt, ruházata s külseje alig különbözött a közkatonákétól; általában, ha a zsugoriság távol marad tőle, méltó párja lett volna a régi kor hadvezéreinek. Mucianust ellenben pompaszeretete, gazdagsága s a magánember mértékét túlhaladó minden viszonya emelte mások fölé; ügyes beszélő volt és jártas a polgári ügyek intézésében s ellátásában is. Egy államfőnek kitűnő mintaképe állna előttünk, ha kettejük hibáinak félretételével, csak érdemeiket lehetett volna egybeolvasztani. Különben pedig ez Syriának, amaz Judæának élén állván, mint szomszédos tartományok kormányzói nem tudtak összeférni, míg végül Nero halála után lemondván kölcsönös ellenszenvökről, megegyezésre kezdtek jutni, először barátaik közvetíté-

* A szövetséges királyok, mint Antiochus Ciliciának, Agrippa Judæának és Sohæmus Sopenusnak királya.

sével, majd meg Titus lett köztük az egyetértés legerősebb kapcsa, mint a ki káros czivódásukat közös érdekekben megszünteté, s természetében meg műveltségében gyökerező tulajdonainál fogva alkalmas volt Mucianus szívét is lebilincselni. A tribunokat s centuriókat, meg a közlegénységet utánjárással, kedvezéssel, jó vagy rossz tulajdonásaik fölhasználásával — kinek-kinek a hogy jelleme hozta magával — nyerték meg.

6. Mielőtt Titus megérkezett, mind a két hadsereg letette az esküt Otho hűségére, mivel, mint lenni szokott, a hír gyors szárnyakon jött meg, a polgárháború pedig, melyre a hosszú békében nyugvó kelet csak most készült először, lassú mozgással kezdett megindulni. Mert régebben a leghatalmasabb polgárháborúk Italiában és Galliában, a nyugat fegyveres erejével kezdődtek, s Pompejus, Cassius, Brutus meg Antonius, kiket mindannyiukat a tengerentúlra kísért a polgárháború, nem értek szerencsés véget, s Syria és Judæa gyakrabban csak hallott a Cæsárokról, mint szemtől-szemben látta volna őket. Lázadás nem tört ki a legiók közt; csak a parthusokra fenekedtek, váltakozó sikerrel. A legközelebbi polgárháború alatt is rendületlen maradt ott a béke, s végül Galba mellé állottak. Majd mikor elterjedt a hír, hogy Otho és Vitellius bűnös fegyverrel szét akarják szakgatni a római birodalmat: nehogy a többiek a főhatalom előnyeiben osztozkodjanak, nekik pedig csak a szolgaság kényszere jusson, zúgolódott a katonaság s kezdte a maga erejét mérlegelni. Mindjárt ott hét legio áll s roppant segédhadaival Syria és Judæa; azután közvetlenül ott van Egyiptom két legióval, oldalt Cappadocia és Pontus, meg az Armeniában fekvő táborok. Ázsia és a többi tartományok fegyverfogható férfiakban sem szegények, pénz dolgában pedig gazdagok. A mennyi szigetet övez a tenger, mind kedvező talajt nyújt a háború előkészítésére, maga a tenger pedig biztos.

7. Nem került el a vezérek figyelmét a katonaság harczvágya, de jónak látszott várakozni, míg mások harcolnak. Polgárháborúban győzők és legyőzöttek közt sohasem áll szilárd alapon a kibékülés, s egyre megy akár Vitelliust, akár Othót teszi nyertessé a sors. A szerencse jeles vezéreket is fölfúvalkodottakká tesz; egyenetlenkedés, gyávaság, kicsapongás jellemzi őket, s mindenik a maga bűnei miatt, egyik a háború, másik a győzelem által fog elveszni. Tehát Vespasianus és Mucianus csak újabb megállapodásuk alapján, mások már régebben történt megegyezésök szerint, elhalasztották a fegyveres beavatkozást, kedvező alkalom nyíltáig; tették pedig ezt

a legderekabbak hazaszeretetből, míg sokakat a zsákmány vágya ösztönzött, másokat pedig otthoni helyzetök kétes állása irányított elhatározásukban, s így a jók és rosszak, különböző okokból, de mindnyájan egyenlő hévvel kívánták a háborút.

8. Ez időtáiban Achaját és Ázsiát fölzavarta egy hamis hír, mintha Nero útban volna hozzájuk, mert halála feől sokféle mendedonda jött forgalomba, és sokan képzelték vagy hitték is, hogy él. A többieknek sorsát és kísérletét e mű folyamában fogom elmondani;* de most egy pontusi rabszolga, vagy mint mások emlékezetben hagyták, egy italiai szabados, ki ügyesen tudott citerázni és énekelni, a mivel arcának hasonlóságán kívül könnyebb volt csaló szerepének hitelt kölcsönöznie, szökevényeket gyűjt maga köré, kereset nélkül lézengő embereket, kiket nagy ígéretekkel vesztegetett meg s tengerre szállt velök. Heves vihar által Cynthus szigetére hajtván, néhány katonát, kik keletről hazaútazóban valának, magához vett, vagy megöleti azokat, kik hozzá csatlakozni vonakodtak, s kalmárokat megfosztván pénzüktől, a legmarkosabb rabszolgákat fegyverbe öltözteti. Sisenna centuriót is, a ki a syriai hadsereg nevében a jó barátság jeléül kézszerítást vitt a testőr csapatoknak, különféle furfanggal igyekezett behálózni, míg Sisenna titkon elhagyván a szigetet, ijedve és erőszakosságtól félve, menekült. Azután messze elterjedt a rémület; a híres név sokak figyelmét magára vont, a kik újításra vágytak, vagy gyűlöltek a jelen állapotokat. A napról napra növekvő lármát egy véletlen eset nyomta el.

9. Ugyanis Galatia és Pamphylia tartományok kormányzását Calpurnius Asprenasra bizta volt Galba. Kiséretül a misenumi hajórajból két hadihajó adatott mellé, melyekkel Cynthus szigetnél kikötött. Azonnal előállottak emberek, a kik a hajókapitányokat Nero nevében jelentkezésre hívták föl. A csaló szomorú képet vágott, s mint az ő egykori katonáinak hűségökre hivatkozván, kéri őket, vigyék át Syria vagy Egyiptom partjaira. A kapitányok, hajlandóságból vagy színből, biztosították, hogy beszélni fognak katonáikkal és ha mindannyioknak jóakarátát megnyerték, vissza fognak jöni. De Asprenasnak mindent híven elmondottak, s annak rendelete szerint ostrommal foglalták el a hajót,** s megölték az ismeretlen kalandort. Fejét, melyen feltűnök voltak a szemek, a haj és a mogorva arcz, Ázsiába s onnan Rómába vitték.

* A többi ál-Nerónak sorsát a Historiák azon részeiben beszélte el Tacitus, melyek nem maradtak ránk.

** A kalandor hajóját.

10. A nyugtalan s az államfők gyakori váltakozása miatt a szabadság és féltelenség közt ingadozó fővárosban a csekély jelentőségű dolgok is nagy mozgalmat idéztek elő. Vibius Crispus, ki pénzével, befolyásával, szellemével inkább a híres, mint a jó emberek közé tartozott, tanácsai vizsgálat alá szólítá a lovagi rendből való Annius Faustust, a ki Nero idejében árulkodással foglalkozott; mert most, Galba uralkodásának elején, kimondották a tanácsurak, hogy a vádaskodást vizsgálat tárgyává kell tenni. Ez a tanáchatározat különféle változatokon menvén keresztül, s ahhoz képest, hogy hatalmas vagy tehetetlen ember volt-e a vádlott, nyert alkalmaztatást vagy vált erőtlenné; de mégis megmaradt ijesztésül. Crispus azonban saját erejével ráfeküdt a dologra, hogy testvérének árulóját tönkre tegye, és a tanács nagy részét arra bírta, hogy védelem és kihallgatás nélkül követelték kivégeztetését. Ellenben a többiek szemében semmi sem vált nagyobb hasznára a vádlottnak, mint vádlójának túlságos nagy befolyása, minélfogva azt indítványozták, hogy időt kell adni a terheltnek, ki kell fejteni a vádpontokat, s bármily ellenszenves és bűnös legyen is az illető, mégis meg kell hallgatni. Kezdetben czélt is értek, s a tárgyalás néhány napra elhalasztatott; de azután mégis elítélték Faustust, épen nem a polgárságnak oly egyező helyeslése mellett, a melyet rossz jellemével érdemelt volna; mert hiszen emlékezetben volt még, hogy Crispus is épen úgy úzte jutalom fejében az árulkodás mesterségét, s nem a gázság megfenyítése, hanem a bosszuló személye volt ellenszenves a közvélemény előtt.

11. Ezalatt Othóra nézve kedvezően alakult a hadviselés kezdete, megindulván parancsára a hadseregek Dalmatiából és Pannoniából. Négy legiót alkottak ezek, melyekből két-kétezer ember küldeték előre; maguk pedig kis térközőkben követték amazokat: a hetedik, a melyet Galba újonnan soroztatott, s a régiek, úgymint a tizenegyedik és a tizenharmadik, meg a britanniai lázadás elnyomásaért első sorban kiváló hírű tizennegyeseek. Híröket azzal emelte Nero, hogy legderekkabbakul választá ki őket, minélfogva mindvégig hívek is maradtak Nero iránt, s ettől eredt Otho ügyéhez való vonzódásuk is. De minél több volt bennök az erő és hatalom, annál inkább az az eredménye lett önérzetüknek, hogy nem siettek. A legiók fölvonulását megelőzték a segédhadak sok lovas és gyalog csapatai. A fővárosból is nem jelentéktelen haderő jött: öt testőrségi cohors és lovas osztagok az első legióval együtt, s azonfölül egy kétezer viadorból álló dicstelen segítség, de a melyet polgári hábo-

rúk alkalmával még a szigorú elvű hadvezérek is föl szoktak használni. E csapatok Annius Gallust kapták parancsnokul, a ki Vestricius Spurinnával előre küldeték a Padus* partjainak elfoglalására, mivelhogy az erre irányzott első kísérletek balúl ütöttek ki, átlépven már az álpokon Cæcina, a kit Gallia határai közé reméltek szorítani. Magát Othót futárharczosok,** csupa válogatott vitézek, a többi testőrcsapatokkal kísérték, meg testőrségi veteránok és roppant számú hajóhad katona. És útját nem rontotta meg puha fényüzéssel, hanem vaspánczélba öltözve gyalog haladt a hadjelvények előtt, porosan, dísz nélkül, egész más látványt nyujtván, mint a milyen híre volt.

12. A sors pártját fogta vállalatának; a tenger és hajóhadak által birtokában tartotta Italia nagyobb részét, egészen a Tengeri Álpok elejéig, melyeken az átmenetelt kierőszakolását és a narbói Gallia megtámadását Suedius Clemens, Antonius Novellus és Aemilius Pacensis vezérekre bízta. De Pacensist féktelenkedő katonái bilincsbe verték, Antonius Novellusnak nem volt semmi tekintélye; míg Suedius Clemens népszerűséget hajhászott parancsnoki állásában, s a mennyire romlott volt a fegyelem gyakorlása terén, annyira vágyott másrészről hadi tettekre. Nem gondoltak arra, hogy Italia földjén, a haza vidékein és lakóhelyein állanak, hanem mintha idegen partokról s ellenség városairól volna szó, mindent égettek, pusztítottak, raboltak, annál ádázabb módon, mivel sehol sem tett a lakosság óvintézkedést a veszedelem ellen. A földek tele valának terméssel, a házak nyitva, melyeknek gazdái, hitvestársuk és gyermekeik együtt, a béke biztonságának érzetében a háború veszélyének törébe estek.³⁾ A Tengeri Alpok tartományát akkor Marius Maturus tisztartó kormányozta, a ki talpra állítván a lakosságot — mert nem volt hiány fegyverbíró fiatalságban — igyekszik a tartomány határaitól távol tartani az Otho-pártiakat; de mindjárt az első összecsapásnál leváगतának s szétszóratának a hegylakók, mint a kik vaktában összegyűjtve, se tábort, se vezért nem ismerve, se a győzelemben nem kerestek dicsőséget, se a futásban nem láttak gyalázatot.

13. Otho katonasága ez ütközet miatti ingerültségében Albitimilium** tartományi városon töltötte bosszúját. Ugyanis a harczon nem ejtettek zsákmányt; szegény parasztok és silány fegyverek

* Pó folyó.

** Speculatores. L. Hist. I. k. magyarázatok 10.

*** Ma *Vintimiglia*.

álltak velök szemben; foglyot sem ejthettek, mert fűрге s a vidéket ismerő emberekkel harczoltak; hanem ártatlanok megkárosításával elégiték ki pénzsomjukat. Fokozta rossz indulatukat egy ligur nő a maga nemes példájával, a ki fiát elrejtvé, mivel azt hitték a katonák, hogy pénzt is duggat, s azért kínzással vallatták, hová bujtatta fiát, hasára mutatván, felelé, hogy ott van elrejtve, és semmi ijesztésre vagy halálfenyegetésre nem változtatta meg dicsőséges nyilatkozatát.

14. Hogy Otho hajóhada a Vitellius hűségére esküdt narbói Galliát fenyegeti: rémült hírvivők tudatták Fabius Valenssel; jelentkeztek a gyarmatok követei is, segítségért esdekelve. A tungurok két cohorsát, négy lovas osztagot és a trevirek egész lovas csapatát küldé oda Julius Classicus táborfőnök alatt, mely haderőből egy rész Forum Julii* gyarmatvárosban visszatartaték, nehogy az összes haderő a szárazföldi útra használtatván föl, a védtelenül hagyott tenger felől a hajóhad meglepetést készítsen. Tizenkét lovas osztag és válogatott legénység a cohorsokból ment az ellenség elé, a kikhez csatoltatott a ligur cohors, azon vidéknek régi helyőrsége, meg még zászló alatt nem állt ötszáz pannon harcos. Csakhamar meg is kezdődött az ütközet, úgy állíttatván föl a csatarend, hogy a hajóhad katonaság egy része, vegyesen a vidékbeli legénységgel, a tengerhez közel fekvő halmokra vonuljon föl, míg a halmok és a part közt elterülő síkot a testőrségi katonaság töltötte meg, magán a tengeren pedig a hajóhad, kiegészítő rész gyanánt, csatára kész állásban és támadó arcvonalban terült el. Vitellius emberei, kiknek csekélyebb volt gyalogságuk s lovasságban állott erejük, az alpokhoz közel fekvő hegyhátakon sűrű sorokban helyezik el a lovasság háta mögé a cohorsokat. A trevirek lovas osztagai** vigyázatlanul csaptak az ellenségre, hol régi katonaság fogadta őket szemben, s egyúttal oldalvást is szorongatá őket a kődobálásban jártas vidéki harcosok csapata, a kik szétszórtan a katonaság közt, vitézek és gyávák, egyenlően járultak hozzá a győzedelemhez. Tetőzte rökönnyedősöket az a veszély is, hogy a harczolók háta mögött fölvonult a hajóhad. Így mindenfelől el vala zárva előttük az út, s az egész csapat megsemmisült volna, ha a diadalmas sereget a leszállt sötét éj, a futók védelme, föl nem tartóztatja.

15. De Vitellius emberei vereségök daczára sem maradtak tétlenül, hanem segédc csapatokat híván elő, a biztonságban ringatózó

* Ma *Fréjus*.

** Vitellius seregéhez tartozók.

és a siker miatt gondatlanul viselkedő ellenséget megtámadják. Az öröket levágnák, betörtek a táborba, rémüldözött a hajóhad, míg lassanként csilapulván ijedelmök, egy közeli dombot elfoglalván, védelmi állásba helyezkednek s támadásba mennek át. Véres öldöklés folyt ott, és a tungur cohorsok parancsnokait, miután sokáig föntarták a csatát, elborította a lövegek zápora. De Otho seregének diadala is sok vérbe került, mert a kik vigyázatlanul folytatták az üldözést, a visszafordult lovasok kezébe estek. És mintha fegyverszünetet kötöttek volna, hogy ez oldalon a hajóhad, amazon a lovasság ne okozzon rögtöni riadalmat: a Vitellius csapatai hátra Antipolisba,* a narbói Gallia vidéki városába, Otho hívei pedig Albigaunumba,** Liguria belsejébe vonultak vissza.

16. Corsicát és Sardiniát, meg a közeli tenger többi szigeteit a hajóhad győzelmének híre Otho pártjához csatolta. Corsicát majdnem veszedelembé dönté Decumus Pacarius tiszttartónak egy ily nagy háború arányaihoz képest teljesen hiábavaló s csak önmagának romlását okozó vakmerősége. Ez ugyanis Otho iránt érzett gyűlöletből elhatározta a cohorsok erejével segíteni Vitelliust, semmit érő segély még akkor is, ha sikerül neki. Összehíván a sziget előkelőit, föltárja előttük tervét, s a kik ellene mertek nyilatkozni, mint Claudius Pyrrhicus, a liburni hajók kapitánya és Quintius Certus római lovag, azokat megöleti. Ezek halálán megrémülvén a jelenlevők, valamint a tapasztalatlanoknak tudatlan és mások félelmében osztozkodó tömege, valamennyien fölesküdték Vitellius hűségére. De mikor Pacarius újonczozáshoz kezdett és a durva embereket a katonai szolgálat kötelességére akarta szorítani: a szokatlan munkát megunván, fontolgtatták tehetetlenségöket, hogy csak egy sziget az, a melyet ők laknak, Germania pedig és a legiók segítsége messze van tőlük; hiszen még azokat is kirabolta és elpusztította a hajóhad, a kik cohorsok és lovas csapatok védelme alatt álltak. Rögtön megváltozott hangulatuk, de még nem léptek a nyílt erőszak útjára, hanem alkalmas időt vártak tervök kivitelére. Midőn Pacarius környezete eltávozott, megölik a meztelen és segély nélkül maradt embert fürdőjében; lekonzolták kísérőit is. Fejüket, mint ellenségeket, maguk a gyilkosok vitték el Othóhoz, de se Otho meg nem jutalmazta, se Vitellius nem büntette meg őket; az általános fölfordulásban eltűntek a nagyobb bűntevők között.

* Ma *Antibes*.

** Ma *Albenga*.

17. Italia már megnyílt a háború előtt, melyet, mint föntebb említém, a Silius-féle lovas-csapat vezetett be, nem mintha akárki is Othoért lelkesült volna, s nem mintha jobban szerették volna Vitelliust, hanem mivel a hosszú béke minden iga hordozására megtörte nyakukat, könnyű szívvel dőltek az első ajánlkozók karjaiba, nem erőlködven valami jobb után kutatniok. Italia legvirágzóbb vidéke, a mennyi mező és város a Padus és az alpok közt van, már Vitellius fegyveres hatalmának hódolt, mert a Cæcinától előre küldött cohorsok is megérkeztek. Cremona mellett elfogtak egy annon cohorsot; száz lovas és ezer tengerészkatona Placentia és a Ticinus közt törbe került. E siker folytán Vitellius katonasága már nem hagyta magát a folyam és a partok által korlátozni. Sőt a Padus épen ingerelte a batávokat és a rajnántúliakat, úgy hogy Placentia átellenében hirtelen átkelvén azon, miután néhány kémet magukkal hurczoltak, a többieket annyira megijeszték, hogy a rémült emberek azt a hamis hírt kezdték terjeszteni, mintha Cæcina már egész haderejével ott állana.

18. Spurinna (mert ő parancsolt Placentiában) biztos volt a felől, hogy Cæcina még nem érkezett meg és hogy ha közeledik, neki az erődítvények közt kell katonaságát visszatartani, s három testőrségi cohorsot, meg ezer vexillariust és kevés számú lovast nem dobhat szembe az ellenségnek harczedzett seregével. De a fegyelmetlen s hadviselésben járatlan katonaság megragadván a hadi jelvényeket és zászlókat, kirohant s a visszatartó vezért fegyverrel fenyegeté,³⁾ s nem hallgatván a centuriók és tribunokra sem, kiabáltak, hogy Othót elárulták s Cæcinát előhítták. Spurinna aztán a mások balgatag kezdeményéhez csatlakozik, előbb kényszerűségből, majd úgy színelve, mintha maga is akarná, csak azért, hogy intézkedéseinek nagyobb hatása legyen, ha a lázongás alább száll.

19. Midőn szemökbe tűnt a Padus és már alkonyodott: jónak látszott sáncztábort ütni. Ez a városi katonaságnak szokatlan munka elkedvetleníté őket. Most a legöregebb katonák korholták a saját hiszékenységöket, rá mutattak a félelmes és válságos helyzetre, ha Cæcina nyílt mezőségen a maga hadseregével oly kisszámú cohorsaikat körülszárnyalja. Most már az egész táborban megfontolt szavak hangzottak, s a közjök férkező centuriók és tribunok előtt dicsérték a vezér előrelátását, a miért egy erős és segédeszközök tekintetében gazdag gyarmatvárost választott a hadviselés alapja és fő táborhelye gyanánt. Végül Spurinna nem annyira hibájok szemrehányásával, mint az észszerűség föltüntetésével,

kémek hátrahagyása után, a többieket visszavezette Placentiába, miután most már kevésbé mutattak zavargó hajlandóságot és engedelmeskedtek a parancsnak. Megerősíték a falakat, védbástyákat raktak, szaporíták a tornyokat, s gondoskodtak nem csak fegyverek beszerzéséről, hanem a fegyelem és engedelmesség megszkásáról is, a mi egyedül hiányzott a párton, mert hisz vitézségökről panaszkodni nem lehetett.

20. Cæcina pedig, mintha szilaj és féktelen szokásait az álpokon túl hagyta volna, kifogástalan rendben haladt Italián keresztül. Díszes megjelenését a vidéki és gyarmatvárosok gögösségre magyarázták, mivel tarka színű hadi köpenyben és nadrágot (barbár ruhadarabot) öltve, szólt a polgári rendű emberekhez. Nejére Saloinára, bár senkinek sem okozott vele bántalmat, mivel büszke tartásban, bíbor csótárral borított lovon járt, mintegy sértődve nehezteltek; mert be van oltva a halandók szívébe, hogy másoknak újkeletű szerencsáját kaján szemmel nézik, és a jósorsban való mértéktartást senkitől sem követelik meg inkább, mint a kiket magukkal egyenlő rangban állóknak ismertek. Cæcina átlépven a Paduson, Otho embereinek hűségét beszéddel és ígéretekkel igyekezett megingatni, ugyanily kísérletnek levén tárgya ő maga is azok részéről, a kik a béke és egyetértés eszméjét tetszős, de hiábavaló kifejezésekkel hánytorgatták; végül minden intézkedését s gondját szörnyű erővel Placentia ostromára fordítja, tudván, hogy a háború első sikere szerint fog a továbbiakra megalakulni a közvélemény.

21. De az első nap inkább csak rohammal telt el, mintsem oly műveletekkel, a milyeneket egy gyakorlott hadsereg szokott végezni. Födetlen állásban s vigyázatlanul, étellel s itallal telve, közeledtek a falakhoz. E küzdelem alatt a falakon kívül fekvő amphitheatrum szép épülete elhamvadt, nem tudni, hogy az ostromlók gyújtották-e föl, midőn az ostromoltakra égő fáklyát, tüzes golyókat és repülő tüzet dobáltak, vagy az ostromoltak, midőn a lövegeket viszonozták. A gyanúra hajló városi köznép abban a hitben volt, hogy a tűz tápanyagát a szomszéd gyarmatvárosokból való emberek vitték be orvúl, irigység és vetélkedésből, mivel egész Italiában nem volt oly hatalmas építmény található. Már akármely véletlenből esett, a meddig rosszabbtól is kellett félni, kicsibe vették a dolgot; mikor pedig biztonságuk helyre állt, úgy gyászolták, mintha súlyosabb kárt nem is szenvedhettek volna. Egyébiránt pedig Cæcina sok katonájának elvesztésével visszaúze-

tett, s az éjszakát az ostromművek kijavítására fordították. Vitellius csapatai mellvédeket, sánczkosarakat s védődeleket csináltak a falak aláása és az ostromlók eltakarása végett, míg Otho emberei karókkal, nagy kövekkel s roppant sulyú ólom- és ércztömbökkel látták el magukat, hogy az ostromműveket velök összezúzzák és az ellenséget eltemessék. Mind a kétfelől a szégyen érzete, mind a kétfelől a dicsőségvágy és különféle buzdító szavak; emitt a legióknak és a germaniai hadseregnek nagy erejével, amott pedig a fővárosi katonaság és a testőr csapatok kitűnőségével hozakodván elő; amazok ezeket rest, hivalkodó, circusi és színházi multságok által megrontott katonaságnak, ezek viszont amazokat hazátlan és külföldi csöcseléknek csúfolták. Együttal Othót és Vitelliust magasztalva s gyalázva, a dicséretnél szaporább szidalmakkal ingerelték egymást.

22. Alig viradt még, mikor a bástyák védőkkel valának megakva, a mezők pedig fegyverektől és bajnokoktól csillogtak; tömötten állt a legiók hadoszlopa, szétszóródva a segédcsapatok, a magas falakat nyíllal vagy kövekkel támadván, míg az elhanyagolt vagy az idő rontása következtében megközelíthető helyek ellen rohamot intéztek. Otho népe felülről nagyobb lendítéssel és biztosabb irányzással dobálja dárdáit a vakon fölfelé rohanó germánok cohorsaira, a kik üvöltő énekkel s honi szokásuk szerint födetlen testtel válluk fölött rázzák paizsaikat. A sorhadbeli katonaság mellvédek és sánczkosarak oltalma alatt aláassa a falakat, töltést emel, neki ront a kapuknak, viszont a testőrök az arra a célra készen tartott malomköveket roppant sulylyal és döngéssel zúdítják reájok. Sokan a fölfelé nyomulók közül agyonnyomatának, mások összezúzva holtan vagy tépett tagokkal heverték ott, mi mellett fokozta a vereséget a rémület, mert csak annál hevesebben hullottak a falakról a sebosztó lövegek, és már ügyök sikere felől kétségbeesve fordultak vissza. Cæcina pedig a meggondolatlanul kezdett ostrom szégyenében, nehogy nevetség tárgyául és haszon nélkül előbbi táborában maradjon, ismét visszamenvén a Padus folyón, Cremona felé irányozza menetét. Elvonulásakor átpártolt hozzá Turullius Cerialis több tengerészszel, meg Julius Briganticus egynehány lovassal; ez utóbbi egy lovasdandár vezetője, batav földön született, amaz pedig elsőrendű centurio volt, s mivel Germaniában szolgált tiszt minőségben, összeköttetésben állt Cæcinával.

23. Mikor Spurinna megtudta az ellenség elvonulását, Annius Gallust levél útján értesíti Placentia sikeres védelméről, s hogy mi

történt és mire készül Cæcina. Gallus már útban volt, hogy az első legiót Placentia segítségére hozza, mivel nem bízott benne, hogy a csekély számú cohorsok a hosszas megszállással és a germaniai hadsereg erejével dacolni tudjanak. A mint most hallá, hogy Cæcina kudarcza után Cremonába törekszik, nehezen visszatartható s harcvágyában már szinte lázadásig menő legióját megállítja Bedriacumban, mely falu Verona és Cremona közt fekszik s már két római vereségről volt ismeretes és baljóslatú. — Ugyane napokban Marcus Macer nem messze Cremonától szerencsés csatát vívott. Marcus ugyanis, mint gyorsan határozó ember, hajókon átszállított viadoraival a Padus túlsó partját hirtelen elárasztá. Ott zavarba hozták Vitellius segédhadait, s míg a többiek Cremonába futottak, levágták a helyt állókat. De a győztesek előnyomulása félbe szakadt attól való féltőkben, hogy az új segítő csapatokkal erősített ellenség megfordíthatná a harcz sikerét. Gyanús dolognak látszott ez Otho híveinek szemében, mint a kik a vezérek intézkedéseit szerettek balúl magyarázni. A leggyávabb és rossz nyelvű emberek különféle vádakkal támadták Annius Gallust és Suetonius Paulinust, meg Marcus Celsust, a kikre Otho szintén parancsnokságot bízott. A lázongásnak és viszálynak legdühösebb szítói valának Galba gyilkosai, a kik bűntudatuk és félelmök miatt eszöket vesztvén, mindent föl akartak forgatni, majd izgató beszédekkel nyíltan, majd titkosan Othóhoz küldött leveleikkel, a ki épen a legaljasabbaknak szeretett hinni, míg a jóktól félve rettegett, s a kedvező körülmények közt tétovázó vala, míg a balsorsban jobban megállotta helyét. Ő tehát testvérét Ticianust előhíván, rábízta a hadjárat vezetését.

24. Ezalatt Paulinus és Celsus vezetése alatt egészen jól folytak a dolgok. Cæcinát aggasztá már minden vállalkozásának megghiúsulása és serege jó hírnevének elhalványulása. Elűzték Placentia alól, minap megverték segélyhadait, a portyázó csapatok összeütközései s az inkább gyakori, mint említésre méltó harczok alkalmával is mindig alul maradt. Most tehát, mikor Fabius Valens közeledik, nehogy a háború minden érdeme arra háruljon, sietett nagyobb hévvel, mint meggondoltsággal visszahódítani magának a dicsőséget. Tizenkét mérföldre* Cremonától (egy Hódak mezeje** nevét viselő területen) a segédhadak legvitézebb legényeit titkon fölállítja az út fölött emelkedő erdős helyeken; a lovasok pedig azt a paran-

* Római mérföld értendő, mely ezer lépést, azaz 5000 lábat tett ki.

** *Locus castorum* = Hódmező.

csot kapták, hogy messzebb menjenek előre s tüzes csatározás után önként hátráljanak s csalják maguk után sietve üldöző ellenfeleiket, míg a lesben állók előtörnek. Árulás útján tudomásukra jutott ez a csel az Othopárti parancsnokoknak s a gyalogság vezetését Paulinus, a lovasságét Celsus vállalta magára. A tizenharmadik legiónak egy zászlóalja, a segédhadakból négy cohors és ötszáz lovas bal oldalon állíttatik föl; az út töltését³⁾ három testőr csapat mély hadsorokban foglalja el, jobbra elül az első legio haladt három segédhadi cohorsal és ötszáz lovassal. Ezeken kívül a testőrségből és a segédhadakból ezer lovas vezetteték ki, tetőzni a győzelmet vagy segítségül, ha valahol szükség lenne rájuk.

25. Mivel a Vitellius-féle csapat a hadsorok összecsapása előtt hátat fordított, a csselfogást ismerő Celsus visszatartá a maga embereit; ellenben a Vitellius-pártiak most meggondolatlanul vérszemet kapván, míg Celsus lassan hátrált, tovább üldözték őket és önként rohannak a törbe. Mert oldalról a cohorsok, a legiók elülről s egy hirteleni kanyarodással a lovasok körülkerítették őket. A harczra hívó jelt nem mindjárt adta meg a gyalogságnak Suetonius Paulinus, hanem mint tétovázó jellemű és oly ember, a kinek inkább volt tetszésére az okosan megfontolt óvatos intézkedés, mint a találmra fölhasznált szerencse, megparancsolta, hogy töltsék be az árkokat, tegyék hozzáférhetővé a nyílt térséget s terjeszszék ki a hadsort. Mert úgy vélte, hogy elég hamar hozzáláthatnak a győzelem kivívásához, ha gondoskodtak arról, hogy le ne győzessenek. E késedelmezés által időt nyertek a Vitellius-féle csapatok a szőlőültetvényekbe menekülniök, hol homlított vesszők hálózata akadályt képezett az üldözők ellen. Egy kisebb erdő is határos volt a szőlőkkel, a honnan ismét elő merészkedvén jönni, a testőrlovasok legvitézettebbjeit levágták. Megsebesül Epiphanes király* is, midőn Otho mellett serényen tüzelte katonáit a harczra.

26. Most Otho gyalogsága előnyomult, letiporván az ellenség hadsorát s megfutamítván azokat is, kik segítségül jöttek. Mert Cæcina nem együttesen szólítá elő a cohorsokat, hanem egyenkint, a mely körülmény harcz közben még inkább fokozta a rémületet, midőn a szétszórt és sehol elegendő erővel föl nem lépő csapatokat a futók ijedelme magával ragadta. Sőt a táborban is zavargás tört ki, a miért nem vezették ki mindnyájokat; bilincsbe verték a tábor-

* Commagene királyának Antiochusnak fia, ki Galba alatt jött Rómába és Othót elkísérte a harczterre.

főnököt Julius Gratust, mintha Otho oldalán katonáskodó testvérével áruoló összeköttetést tartana fönn; pedig testvérét, Julius Frontót is ugyanazon vád miatt az Othó-pártiak vetették börtönre. Általában mindenütt oly páni félelem fogta el a menekülőket, a szemben futókat, a csatatéren, a sánczon, hogy — mint mind a két részen beszélték — meg lehet vala semmisíteni egész seregével együtt Cæcinát, ha Suetonius Paulinus a visszavonulásra jelt nem fúvatott volna. Maga Paulinus úgy nyilatkozott, hogy ő oly fáradalmas és nagy út megtétele után félt, nehogy Vitellius pihent katonái a táborból megtámadják az ő kifáradt népét, melynek, ha rajta ütnek, nem lett volna hátul semmi tartaléka. A vezérnek ez okoskodását némelyek helyeselték is, de a köznép szóbeszéde ellenkező véle-
ményt fejezett ki.

27. Ez a kudarcz nem rémíté meg annyira Vitelliusékat, mint inkább szerénységre tanította őket, még pedig nem csak Cæcinára tette ezt a hatást, a ki különben a hibát az inkább lázongásra, mint harcra kész katonaságnak róttá föl, hanem Fabius Valens csapatai is — mert már Ticinumig* érkeztek — fölhagyván az ellenség lenézésével, s a dicsőség visszahódítására vágyván: nagyobb tisztelettel és méltányossággal fogadták vezérök szavát. Különben is egy súlyos zendülés lobbant volt náluk lángra, melyet messzebről kezdve kell elmondanom, mert Cæcina viselt dolgainak rendjét az imént nem lehetett félbeszakítanom. Ugyanis azok a batáv cohorsok, melyekről említők,** hogy Nero háborúja⁴⁾ idején, mikor Britanniába mentek, Vitellius mozgolódásának hallatára a lingonok városában csatlakoztak Fabius Valenshez, de oly főnhéjazó viselkedést tanúsítottak, hogy az összes legiók sátraít bejárván, henczegték, mintha ők szedték volna ránczba a tizennegyedik legio katonáit, vették el Nerótól Italiát, és a háború egész sorsa az ő kezökben feküdnék. Meggyalázónak vélték ezt a katonák magukra nézve, keserves volt a parancsnoknak; a fegyelem megromlott a szidalmak és torzsal-
kodás következtében, s végül Valens attól is tartott, hogy a kicsapongás árulóssá fajul el.

28. Midőn tehát híre jött, hogy a trevirek lovas csapatát s a lingonokat megverte Otho hajóhada, s már a narbói Galliát is körülzárnyalja: a szövetségesek oltalmáról gondoskodni kívánván s abból a katonai számításból is, hogy a zavargó és együttesen

* *Ticinum* a Ticinus folyó melletti város, ma Pavia.

** L. Hist. I. 59. 64.

túlhatalmas cohorsokat szétoszlassa, parancsot ad Valens, hogy a batávok egy része segítségül vonuljon oda. A mint ezt hallották és megtudták, elégedetlenkedtek a segédcapatok, zúgolódtak a legiók: „hogy őket a legvitézebb férfiak támaszától fosztják meg, hogy azokat a régi s oly sok háborúban győztes csapatokat mintegy a csataterőről viszik el, mikor az ellenséggel szemközt állanak. Ha egy tartomány többet ér a fővárosnál és a birodalom jóléténél: ám menjenek akkor mindnyájan oda; ha pedig a győzelem tartós és biztos kivívása Italiában várható: nem szabad a testtől a legerősebb tagokat elszakítani.“

29. Míg ezeket daczosan hánytorgatják s Valens a lázadást oda rendelt poroszlóival* megfékezni készül, megtámadják őt magát is, kövekkel dobálják s futtában üldözik. Azzal a kiabálással, hogy Gallia rabolmányát és Vienna aranyát,** a mi az ő küzdelmeiknek volna jutalma, eldugva tartja magánál, kifosztják málháit s vezéri sátorát, sőt még a talajt is összeturkálják dárdáik és lándzsáikkal; Valens pedig rabszolga-ruhában egy lovas altisztnél bujt el. Most Alfenus Varus táborfőnök, mikor a zavargás már lassanként hamvadóban volt, egy okos intézkedéssel sietteté a nyugalom helyreállítását, azzal ugyanis, hogy a centurióknak megtiltá őrálomásokra menniök, megszüntette a trombitálást, a mivel a katonaságot napi foglalkozására szólítani szokták. Ezen mindnyájan meghökkentek, remegve nézegettek egymásra, s épen a miatt lepte meg őket szorongató félelem, hogy senki sincs, a ki parancsoljon, s néma hallgatással, megalázkodással, végül könyörgéssel és könnyekkel kérték a vezér bocsánatát. Mikor aztán Valens dísztelen öltözetben, sirva és a mit nem reméltek, élve előkerült: öröm, szánalom, rokonszenv vette körül, s mint a köznép mind a két irányban túlzásba szokott menni, most víg arcot öltve, dicsérik s hálálkodnak neki, és sasokkal, meg hadi jelvényekkel véve körül, a hadvezéri emelvényre viszik. Ő hasznos mértéktartással senkire sem kívánt halálbüntetést kiszabni, s nehogy elnézésével gyanús színben tűnjék föl,⁵ csak néhány ember ellen panaszkodott, jól tudván, hogy polgárháborúban több szabad a katonáknak, mint a hadvezéreknek.

30. Táboruk megerősítésével foglalkoztak, mikor Cæcina veszített csatájáról megérkezett hozzájuk a hír, és majdnem hogy újra kezdődött a lázadás azon az okon, mintha ők Valens rosszakarata

* *Lictor.*

** H. I. 66.

és tétovázása miatt estek volna el a harczban való részvételtől. Nem akartak pihenőt tartani, nem várják be a vezért, megelőzik a hadi jelvényeket, sürgetik a zászlóvivőket, s rohammenetben csatlakoznak Cæcinához. Valensnek rossz híre volt Cæcina seregénél; panaszkodtak, hogy ők annyival csekélyebb számban egyedül voltak az ellenség teljes hatalmával szembe állítva, egyrésztől a maguk mentségére és a segélyökre jövők erejének hízelgő föltüntetésére hozván elő mindezt, nehogy mint legyőzöttek és gyávák megvetés tárgyai legyenek. És ámbár Valensnek nagyobb hadereje, legióinak és segédhadainak száma majdnem kétszeres volt: a katonák rokonszenve mégis Cæcina felé hajolt, egyrésztől nemesszívúségeért, mert bőkezűnek ismerték, másrészt viruló férfikora, magas termete s valami természetes szeretetreméltósága révén. A két vezér közt tehát versengés folyt; Cæcina gúnyolta az ocsmány bűnökkel fertőzött embert, emez pedig ő benne a fölfuvalkodottat és hiút. De elrejtve egymás ellen forralt gyűlöletöket, egyugyanazt az érdeket ápoliták mind a ketten, midőn sűrűn következő irataikban, elzárva maguk elől a bocsánat útját, szemére hányták Othónak rosszaságait; míg ellenben Otho pártvezérei, bármily bőven kínálkozott is Vitellius ellen a gyálzkodás anyaga, tartózkodtak attól.

31. Igaz, hogy mindkettőnek halála előtt, melylyel Otho szép, Vitellius pedig szégyenletes hírnevet szerzett magának, kevesebb aggodalommal néztek Vitelliusnak ledér multságaira, mint Othónak lángoló szenvedélyeire. Ez utóbbi iránt növelte a félelmet s gyűlöletet a Galbán elkövetett gyilkosság is, míg a másikat senki sem vádolta a háború megkezdésének bűnével. Vitellius falánk és torkos természetével csak magát aljasította le; Otho tékozló, kegyetlen s vakmerő jellemét veszélyesebbnek tartották az állam érdekei szempontjából. Cæcina és Valens hadcsapatainak egyesítése után a Vitellius-pártot semmi sem késleltette tovább, hogy teljes erővel hozzá fogjon a harcz folytatásához. Otho ellenben fontolgatá, hogy a háborút elhúzni vagy a szerencse kockáját elperdíteni volna-e cél-irányosabb.

32. Suetonius Paulinus ekkor méltónak gondolván hírnevéhez, melynél fogva őt azon idők legkiválóbb katonai tehetségének tartották, véleményt adnia a háború egész folytatásáról: úgy nyilatkozott, hogy a sietés az ellenségnek, a halogatás pedig nekik maguknak fog hasznukra válni. „Vitelliusnak összes serege egybegyűlt; háta mögől sok segítséget nem igen várhat, mert Gallia forrongásban van, a Rajna partjait védtelen hagyni annyi ellenséges nemzet tor-

kában nem tanácsos; a britanniai katonaságot az ellenség és tenger távol tartja; Hispania nem bővelkedik fegyveres erőben; a narbói tartományt a hajóraj kikötése és a balul kiütött csata remegésben tartja; a póntúli Italiát elzárják az alpok, tenger felől nem számíthat támogatásra, s a hadsereg átvonulása következtében is el van pusztulva, sehol élelmi szer a hadsereg számára, melyet pedig készletek nélkül nem lehet föntartani. Maguk a germánok, az ellenfél katonaságának ez a legharcziasabb eleme, ha nyárig elhúzódik a háború, nehézkes testalkatukkal nem fogják megbírni a szokatlan föld és égalj változását. Sok hévvel kezdődő hatalmas háború hanyatlott el már a húza-vonából eredő csüggedés miatt. Ellenben nekik bőven s biztosan vannak minden segédeszközök; ott van Pannonia, Moesia, Dalmatia és Kelet érintetlen hadseregeikkel, Italia meg a világ fővárosa, a tanács és a nép, mind nem ismeretlen nevek, ha olykor fényök homályba borul is; az ő pártjokon van a köz- és magán vagyon, tömérdek pénz, mely polgári villongások idején erősebb a vasnál; katonáik teste vagy Italiához, vagy még forróbb égaljhoz van szokva; előttük a Padus folyam, bajnokokkal és kőfalakkal biztosított városok, melyek közül hogy egy sem fog az ellenfél kezére jutni, bebizonyította Placentia védelme. Ennélfogva húzni-halasztani kell a hadviselést. Nehány nap múlva itt lesz a híres tizennegyedik legio a moesiai csapatokkal; akkor ismét tanácskozni kell, és ha megütközni tartják jónak, szaporodott erővel fognak harczolni.“

33. Hozzá járult Paulinus véleményéhez Marius Celsus. A néhány nappal azelőtt lova elbukása következtében megsebesült Annius Gallus is abban a nézetben volt, a mint hírül hozták azok, a kik véleményét megkérdezni hozzá küldetének. Otho ellenben a rögtöni megütközésre hajlott; testvére Titianus és a testőr csapatok parancsnoka Proculus, tapasztalatlan buzgólkodásból bizonykodtak, hogy a szerencse, az istenek és Otho jó szelleme segíteni fogják intézkedéseit s törekvéseit, és hogy senki se merjen véleményökkel szembe szállni, hízeltetésre fogták a dolgot. Mikor a harcz elhatároztatott, arról vitáztak, hogy a császár részt vegyen-e a csatában, vagy jobb lesz távol maradnia. Mivel Paulinus és Celsus most már nem ellenkeztek, nehogy úgy tűnjék föl, mintha a fejedelmet veszedelemnek akarnák kitenni, ugyanazok a rossz tanácsadók rábírták, hogy Brixellumba * menjen, és az ütközet esélyeitől menten, tartsa meg magát az összeség és a birodalom számára. Ez volt az első

* Ma Bresello.

nap, mely Otho ügyét porba sújtotta; mert midőn vele a testőrségieknek, a futárok és lovasoknak erős csapata eltávozott, egyrésztől megtört az ott maradók bátorsága, mivel vezéreikre gyanakodtak; másrésztől Otho, a kiben egyedül bízott a katonaság, valamint ő maga is csak katonáiban hitt, a vezérek közt eldöntetlen hagyta a főparancsnokság kérdését.

34. Mindezekből semmi sem maradt titokban a Vitellius emberei előtt, mivel — a hogy polgárháborúban lenni szokott — sűrűn jelentkeztek szökevények, s a kémek sem titkolták a maguk tudomását, abbeli buzgalmukban, hogy viszont ők a túloldalon híreket kapjanak. Cæcina és Valens nyugodtan és figyelve, hogy mikor tör elő megdöglő az ellenség, várták a másik félnek balgatag lépését, a mi részökről bölcsesség volt; megkezdték egy híd építését, mintha a Pón való átmenetelre készülnének a viadorok túlnan álló csapatja ellen, s azért is, hogy katonáik ne töltsék hasztalan az időt. Egyenlő távolra helyezett hajókat, mindkét oldalról egymáshoz vastkos gerendákkal kapcsolva, fölfelé irányítottak a folyóban, felülről horgonyokat dobván le, hogy azok a hidat szilárdan összetartsák; de a horgonykötelek meg nem feszülve, lazán lebegtek, hogy a víz növekedtével is bontatlan emelkedhessék a hajók sora. Bezárta a hidat egy az utolsó hajón emelt és elhelyezett torony, honnan számszerijakkal és lövőgépekkel lehetett az ellenséget zavarni. Otho csapatai a paron raktak egy tornyot, s kövekkel meg tűzcsóvával* dobálóztak.

35. Vala a folyam közepén egy sziget, a melyre a viadorok hajókon átszállni készültek, míg a germánok úszva mentek oda. Mikor nagyobb számmal jöttek át, Macer telt csónakokon a legvitézesebb viadorokkal megtámadja őket. De a viadorok nem bírnak azzal a kitarással harcolni, mint a katonák, másrésztől meg a hajók ingása miatt nem tudták úgy irányozni vágásaikat, mint szilárd állásban a partról. Midőn pedig az egymásra következő himbálódzások miatt megijedt evező-legénység meg a harcosok összekeveredve zavarba jöttek: a germánok vakmerően beugráltak a vízbe, megmarkolták a csónakok farát, fölmásztak öblébe vagy épen elsüllyesztették. Mindaz a két hadsereg szemelättára folyt le, s mennél nagyobb örömet okozott Vitellius oldalán, annál élesebben kárhoz atták az Otho-pártiak a szerencsétlenség okozóját és szerzőjét.

36. Az ütközet ugyan megfutamodással félbe szakadt, miután

* Hogy a hidat tűzcsóvával fölgyujtsák.

a még megmaradt csónakokat sietve visszahozták; de Macert halálra keresték, és már a lándsával megsebzett emberre kivont kardokkal rohantak, míg az oda futó tribunok és centuriók védelmökbe veszik. Nem sokkal azután Vestricius Spurinna, Placentiát nem igen nagy őrséggel elhagyván, megérkezik cohorsaival. Majd Flavius Sabinus kijelölt consult rendelte Otho azon csapatok parancsnokává, melyek Macer alatt álltak, s örült a katonaság a vezérek változásának, míg a vezérek megutálták a gyakori lázongások miatt oly ellen-szenves katonai szolgálatot.

37. Úgy találom följegyezve némely írónál, hogy a hadseregek a háborútól való félelmökben, vagy mivel megvetették mind a két császárt, mint a kiknek bűneikről s hitványságukról napról-napra nyúltabban beszélt a közvélemény, tétováztak, ha vajon nem volna-e jobb a harcz megszüntetésével egyetértőleg intézkedniök, vagy a tanácsra bízni a császár megválasztását, és hogy Otho vezérei azért javasolták volna az időnyerést és halasztást, mely esetben Paulinusnak első sorban lett volna kilátása a trónra, mint a ki a legidősb consulviselt férfi volt, s katonai szolgálatával kitűnve, dicsőséget és nevet szerzett magának britanniai hadjárataiban. Én, habár megengedem, hogy néhányan szívök mélyén inkább kívántak nyugalmat a viszálykodás helyett s egy jó és kifogástalan császárt a rosszak és elvetemültek helyébe: még sem hiszem, hogy egy oly okos ember, mint Paulinus, ez annyira romlott korszakban oly nagy mérsékletet tudott volna föltenni az összeségről, hogy a kik a békét a háború kedvéért megzavarták, most lemondjanak a háborúról a békeesség iránt táplált vonzalomból. Az sem hihető, hogy a nyelv és erkölcsök tekintetében annyira szétváló hadak egységes határozatra tudtak volna összeforradni; sem hogy a jó részben pazarlás, szükség és bűnök öntudatával terhelt fő- és alvezérek tűrni tudtak volna maguk fölött egy más fejedelmet, ha nem olyat, a ki vétkek fertőjébe süllyedt és szolgálataiért le volt irántok kötelezve.

38. Az ősi s már a halandók szívébe rég beoltott hatalomvágy a birodalom nagyságával együtt nőtt és tört ki. Mert míg a köz-állapotok szerény keretbe voltak szorítva, az egyenlőség könnyen érvényesülhetett. De midőn a világ leigázása s a vetélkedő városok és királyok eltiprása után tér nyílt a hatalomvágy biztos kielégítésére: elsőben a nemesség és a nép közt gyúladt ki a viszályok tüze; majd zavargó néptribunok, majd erőszakoskodó consulok álltak elő, s a városban és a forumon megkezdődtek a belső

villongások kísérletei. Azután a legalsó néposztályból származó C. Marius és a nemesség vérszomjas sarja, L. Sulla, a fegyverrel legyőzött szabadságot egyeduralomra változtatták. Utánok következett Cn. Pompejus, leplezetebb, de nem jobb szándékkal, s többé nem képezte a kérdés tárgyát az egyeduralomnál egyéb. Pharsalusnál és Philippinél sem tették le a kardot a polgárok legiói, s annál kevésbé fognak Otho és Vitellius seregei önként lemondani a háborúról, mint a kiket az isteneknek ugyanaz a haragja, ugyanaz az emberi őrjöngés, a büntetteknek ugyanazon okai hajtottak a viszály örvényébe. Hogy a háború jóformán egy-egy csapással végződött be, az államfők hitványságának tulajdonítható. De engem most a régi és új irányok szemlélete messzebbre ragadott; visszatérek tehát az események rendjére.

39. Miután Otho Brixellumba távozik, a főparancsnoki tiszt testvérére Titianusra szállott, de az erő és hatalom Proculus testőrségi parancsnok kezében volt. Celsus és Paulinus, kiknek belátását senki sem akarta fölhasználni, vezéri üres cím alatt mások hibáinak viselésére voltak kárhoztatva. Tribunok és centuriók bizalmatlankodtak, mivel a legderekkabbak félretolásával a legsilányabbak voltak hatalmasok; a katonaság harczra kész, de jobban szerette a vezérek parancsait bírálgatni, mint végrehajtani. Elhatározták a táborral Bedriacumhoz négy mérföldre előhaladni, a mi oly ügyetlenül történt, hogy a tavaszi idő daczára és a vidéknek annyi folyója mellett, vízhiányban szenvedtek. Ott a csata előkészítéséről tanakodtak, mivel Otho levélben sürgette a sietést, míg a katonák kívánták, hogy a császár legyen jelen a csatában; sokan pedig a Pón túl álló hadcsapatok előhívását követelték. Nem is lehet eldönteni, hogy mit leendett jobb tenni; de bizonyos, hogy a legrosszabb az volt, a mi történt.

40. Nem annyira ütközetre, mint háborúra indulván ki, a Pó és Adua összefolyása felé tartottak, mely onnan tizenhat mérföldnyi távolságra esett. Midőn Celsus és Paulinus helytelenítette, hogy az útban kifáradt s podgyászszal megrakott katonaságot az ellenség elé dobják, mely maga kevéssé megterhelten s alig négyezer lépésnyi útat hagyván háta mögött, nem fogja elmúlasztani őket vagy a fölvonulás alatt, mikor még rendezetlenek voltak, vagy a sánczmunkálatok közben megtámadni: Titianus és Proculus, mikor az okok harczában vesztesek lettek, főparancsnoki jogukra hívatkoznak. Igaz, hogy egy numida lovas gyors futár érkezett oda szigorú sürgönyvel, melyben Otho, bosszúsan a késedelem miatt és

türelmetlenül, korholta a vezérek tétlenségét, s parancsolta, hogy döntésre vigyék a dolgot.

41. Ugyan-e napon Cæcinához, mikor egy hid építésében vala foglalatos, a testőr csapatok két tribunja jött, beszélni kívánván vele. Meghallgatni készült föltételeiket és válaszolni nekik, midőn vágtató kémiei hirül hozzák az ellenség közeledését. A tribunok beszéde félbe szakadt, s ezért nem tudni, hogy merényletet vagy árulást forraltak-e, vagy valamely tisztos szándékból jöttek. Miután a tribunokat elbocsátá és a táborba visszatért, a harczra szólító jelt már Fabius Valenstől megadva és a katonaságot fegyverben találta. Míg a legiók a menet rendje felől sorsot vetettek, előtörték a lovasok, és csudálatos: csak az itáliai legio vitézsége akadályozta meg őket, hogy a kisebb számú Othopártiak által a sáncz közé vissza nem vettetének; az a legio ugyanis kivont karddal kényszeríté a megszaladtakat visszafordulniok és a harczot újból fölvenniök. A Vitelliusféle legiók csatasora izgatott sietés nélkül rendezkedett; mert az ellenség közelléte daczára a fegyverkezést eltakarta szemök elől a sűrű erdőség. Otho oldalán ellenben csak kapkodtak az intézők, a katonaság haragudott vezéreire, szekerek és podgyászkisérők összevissza, s az út a két oldalon futó mély árok miatt még egy nyugodtan menetelő hadseregnek is szűk. Némelyek a saját hadjelvényeik körül álltak, mások keresték a magukét; mindenféle a futkosók és hívogatók bizonytalan lármája, s kiki bátorságához vagy félenkségéhez képest az első vagy utolsó csatasorba rohant, vagy hátra húzódtak.

42. A hirteleni ijedségtől megdöbrent sziveket egy hamis örömhír még jobban elernyeszté. Találkoztak ugyanis olyanok, a kik azt a hazugságot terjeszték, hogy Vitelliustól elpártolt serege. Hogy ezt a hirt Vitellius kémiei hintették-e el, vagy hogy Otho részén keletkezett-e rosszhiszemből vagy véletlenül: nem lehet megállapítani. Otho katonái erre, fölhagyván harczy hevökkel, megkezdték az üdvözlést; ⁶ de mikor az ellenség csak tompa zúgással fogadta, és sokan saját embereik közül sem tudták, hogy mi oka van az üdvkiáltásoknak: árulás gyanúja kezdett támadni. Most az ellenség csatasora előnyomult, tökéletes rendben, erőre és számra nézve nagyobb; míg Otho hadai, bár szétszórva, kevesebben és fáradtan, mégis tüzesen kezdték meg a harczot. A fák s szőlővesszők miatt akadályokkal tele helyeken nem egyenlően alkult a csata képe; közlőről, távolról, csoportosan és ékalakban rohantak egymásra; az út töltésén ember emberrel szemben ököllet és paizsukkal ütötték

egymást, s dárdadobás nélkül karddal és bárdal igyekeztek bezúzni a sisakot és pánczélt; egymást fölismerve és a többiek láttára harczoltak az egész háború kimeneteért.

43. A Pó és a sík mezőn haladó út közt történetesen két legio találkozott szembe, Vitellius részéről a huszonegyes, mely *Ragadó** melléknévvel régi dicsőségénél fogva híres vala, és Otho részéről az első *Segítő*** nevű, mely addig még nem vett részt a csatában, de vitéz s új kitüntetésre vágyó. Az első legióbeliek legázolván a huszonegyesek elejét, elvették azoknak sasát. E veszteség miatt haragra gyűladt a legio s viszont megszalasztá az egyeseket, s mialatt Orfidius Benignus alvezér elesett, több hadijelt és zászlót ragadtak el az ellenségtől. Másfelől az ötösök rohammal visszavetették a tizenharmadik legiót, a tizennégyesek pedig a túlnyomó számban előrohanó ellenséges csapatoktól körülkerítettének. És míg Othó vezérei már rég menekültek, Cæcina és Valens új tartalékokkal erősíté hadait, s friss segítségül megjött Varus Alfenus is a batávokkal; mire szétszóratott a viadorok csapata is, melyet hajókon átkeltőkben az eléje küldött cohorsok a folyam közepén mérszároltak le. Így a győzők oldalba fogták az ellenséget.

44. Mikor a középső csatarend így át vala törve, szerteszéylel futásnak eredtek Otho hadai, Bedriacum felé tartva. Nagy távolság az odáig, melyen az út holttestek tömegével volt borítva, s annál nagyobb vala az öldöklés, mert polgárháborúban a foglyok nem szolgálnak zsákmányul. Suetonius Paulinus és Licinius Proculus félreeső úton elkerülték a tábort. Vedius Aquilát, a tizenharmadik legio alvezérét, oktalan ijedelme katonái bosszújának torkába ragadta, s még jó magasan állt a nap, mikor a sánczok közé visszamenvén, a lázongó és megfutott emberektől lármával körülvétették. Gyalázó szavakkal és ütleggel illetik, szökevénynek s árulónak szidalmazzák, noha tulajdonképen semmi váddal nem volt illehető, de már szokása az aljnépnek a maga bűneit másokra háritani. Titianust és Celsust az északa fogta védelmébe, mert már föl voltak állítva az őrszemek, s lecsilapult a katonaság, melyet Annius Gallus okos szóval, kéréssel s személyiségének sulyával rábirt, hogy „a szerencsétlen kimenetelű harc csapását ne szaporítsák még önmaguk közti vérontással is. Akár véget ér a háború, akár újra fegyvert akarnak fogni: a legyőzöttek egyetlen segílyt az összetartásban találnak.

* *Legio rapax.*

** *Legio adjutrix.*

A többieknek bátorsága ugyan megtört, de a testőrségi katonaság fogcsikorgatva mondá, hogy őt nem vitézséggel, hanem árulással győzték le. Ám Vitelliusék diadala sem volt vértelen, mert hiszen lovasságuk megveretett, s egy legiói sast elragadtak tőlük. Othóval együtt megvan az a haderő, mely a Pón túl állott, jönnek a moesiai legiók, a sereg nagy része Bedriacumban maradt; ezek bizony még nincsenek legyőzve, de ha a sors úgy hozná magával, becsülettel fognak elveszni a harczon.“ Ezek elgondolása a daczos vagy végső kétségbeeséstől remegő embereket mégis inkább bosszúra, mint félelemre hangolá.

45. Vitellius serege pedig öt mérföldre Bedriacumtól megállapodott, mivel a vezérek nem mertek egy ugyanazon napon a tábor megvívásába kezdeni, de meg az önkéntes megadásban is reménykedtek. A podgyász nélkül csupán harcra kiszállt katonaságnak azonban fegyverében és győzelmében volt bizodalma. Másnap Otho hadseregének akarata nem volt többé kétes, s mivel a daczosabbak is megbánásra hajlottak: követség küldése határoztaték el. Vitellius vezérei sem haboztak beleegyezni a békekötésbe. Midőn a követek némi ideig visszatartóztatának, ez a körülmény megütődést okozott azoknál, a kik még nem tudták az eredményt. Majd mikor a követség visszaérkezett, megnyílt a táborsáncz, s most legyőzöttek és győztesek sírva fakadtak, szánakozó örömmel átkozván a polgárháborút s ugyanazon sátorokban egyik a testvérének, másik a rokonának sebeit ápolá. Remény és jutalom bizonytalan távolban lebegett, de szemök előtt volt a temetés meg a gyász, és senki sem maradt annyira ment a veszteségtől, hogy valakinek halálán ne bánkódott volna. Orfidius alvezér holttestét fölkatatván, a szokott katonai pompával égetik el; néhánynak testét saját hozzátartozóik takarították el; míg a többi közrendű nép a föld színén temetetlen maradt.

46. Otho a csata hírét elszánt lélekkel s épen nem remegve várta. Elsőben egy balhír, majd az ütközetből menekülőök adják tudtára, hogy ügye veszve van. A katonák császáruk iránti ragaszkodásukban nem váraoztak szavára, hanem jó reményre bíztatták, hogy még bőven vannak új haderők s ők maguk is készek a legvégsőt elszenvedni és merni. És nem is volt ez hízegő beszéd: mintegy ihlettől s ösztöntől kaptak lángot, hogy harciba menjenek s földerítsék újra pártjok szerencsecsillagát. A távolabb állók karjaikat nyújták feléje, a közelebb levők térdeit ölelték körül, legnagyobb hévvel Plotius Firmius, ki mint a testőség parancsnoka, váltig kéré, „ne hagyja cserben hű hadseregét s katonáit, kik bátran

harczoltak érdeke mellett; könnyebb szívvel fogják elviselni a balsorsot is, mint azt, hogy elhagyja őket; a vitéz s derék emberek a végzettel daczolva is kitartanak a remény mellett, míg a félénkek és gyávák csüggedten sietnek a kétségbeesés örvénye felé.“ A mint e szavak hatása alatt Otho arcvonásai lágyultak vagy elkomorodtak, ahhoz képest hangzott körötte a lárma és zokogás. És nem csak a testőrségek, Otho saját katonái, hanem a Moesiából előre küldöttek is a közeledő hadseregnek ugyanazt az elszántságát és a legiőknak már Aquileiába történt megérkeztét hozták hírül, úgy hogy senki sem kételkedék, hogy egy vérengző, gyászos, győzők és legyőzöttekre nézve bizonytalan háborút lehet újra kezdeni.

47. Ő maga azonban lemondván a háború folytatásának gondolatától, mondá: „a ti bátorságtokat, a ti vitézségteket továbbra is veszélynek tenni ki, túlságos nagy árnak tartom az én életemért. Minél több reményt tártok föl szemem előtt, ha az életre határoznam el magamat: annál szebb lesz halálom. Megismertük egymást kölcsönösen: én és a szerencse. Ne is szabjátok ki nekem az időt, mert nehezebb mérséklettel élvezni azt a boldogságot, melyről tudjuk, hogy nem használhatjuk soká. A polgárháború Vitelliustól indult ki, és hogy a főhatalomért fegyveres versenyre keljünk, ő kezdte meg; de hogy egynél többször ne versenyezzünk: arra én fogom a példát adni; ezért Othót becsülje majd az utóvilág. Csak hadd örvendjen Vitellius testvéreinek, hitvesének, gyermekeinek; * nekem se bosszúállásra, se vigasztalásra nincs szükségem. Tartották légyen mások hosszabb ideig kezökben a főhatalmat: senki sem hagyta el nálam bátrabb elszántsággal. Avagy tűrjem-e, hogy Róma ifjúságának annyi ezere, annyi pompás hadsereg kaszaboltassék ismét le és raboltassék el a hazától? Hadd menjek el azzal a tudattal, hogy meg akartatok értem halni; de maradjatok életben. És ne késleltessük soká, én a ti bántatlan léteteket, ti az én elhatározásomat. Az élet végső dolgairól sokat beszélni: a férfiatlanságnak egy neme. Elszántságom legfőbb bizonyítékának tekintsétek, hogy senkire nem panaszkodom; mert isteneket vagy embereket vádolni csak annak való, a ki élni akar.“

48. Ezeket mondván, nyájasan szólítá meg a körülte állókat, a mint kinek-kinek kora vagy méltósága kívánta, s nyugodt arcczal, nem reszkető hangon, övéinek idétlen sírását korholván, a fiatalokat tekintélye szavával, a véneket kéréssel igyekezett rábírn

* Ezek ez időtájban Rómában, tehát Otho hatalmi körében tartózkodtak.

a sietős távozásra, nehogy késlekedésekkel a győző haragját élesítsék. Az elútazók számára hajókat és szekereket rendel. Azokat a beadványokat és leveleket, melyek az ő iránta kifejezett hódolat vagy a Vitellius ellen használt gyalázó szavak által szembetűnök valának, megsemmisíti; pénzt osztogat, de csak takarékosan, nem úgy mint egy haldokló. Majd Salvius Cocceianust, testvérének fiát, egy serdülő ifjút, ki oldala mellett remegve és búslakodva állt, vigasztalta, kegyeletét dicsérve s félelmét korholva. „Avagy oly zord lelkű lenne-e Vitellius, hogy egész családja bántatlan maradásáért még csak annyi hálára kötelezettnek sem érezné magát? Hiszen ő hamaros halálával érdemet szerzett a győző nagylelkűségére; mert nem a végső kétségbeesés állapotában, hanem akkor kímélte meg az államot az utolsó csapástól, mikor hadserege harcztot kíván. Megelégszik a névvel, melyet magának, megelégszik a dicsőséggel, melyet utódainak szerzett. A Juliusok, Claudiusok, Serviusok után?) ő volt az első, ki egy új családba vitte be a császári méltóságot. Minélfogva fölmagasztosult érzéssel fogjon neki az életnek, és soha se feledje, hogy neki nagybátyja volt Otho, de túlságos sokszor se gondoljon rá.“

49. Ezután elküldvén magától mindenkit, kissé megpihent. Mikor már az elmúlás gondolatait forgatá elméjében, hirteleni zűrzavar vonta magára figyelmét, mert azt jelenték neki, hogy a katonaság elvetemülten rakonczátlankodik. Ugyanis a távozni akarókat halállal fenyegették, legádázabb dühvel fordulván Verginius ellen, a kit egy elzárt házban ostrom alá fogtak. Otho a zavargás kolomposait keményen megdorgálván, miután visszatért, még a búcsuzókkal beszélgetett, míg mindannyian bántatlan eltávoznak. Alkonyatkor hidegvíz itallal csilapítá szomját; majd két tört vevén elő, miután mind a kettőt megvizsgálta, egyiket fejevánkosa alá dugta. Mikor aztán megbizonyosodott barátainak elútazása felől, nyúgodtan, s mint némelyek állítják, nem alvás nélkül töltötte el az éjszakát. Viradatkor mellével a törbe dült. Haldokló nyögéseire belépnek szobájába szabadosai, szolgálai és a testőrségi parancsnok, Plotius Firmus; csak egyetlen sebet találtak rajta. Temetését sietősen végezték; előre esdeklőleg kérte, hogy fejét meggyalázás czéljából le ne vágják. Testőrségi csapatok vitték elhamvasztásra a testet, dicséretnek és sirás közt csókolgatván sebet és kezét. Némelyek a katonák közül a máglya tövében ölték meg magukat,

* Annyi hálára t. i. hogy Othonak unokaöccsét ne bántsa.

nem büntudatból vagy félelemből, hanem mert versenyezni akartak a dicsőségért és a császár iránt érzett szeretetöket kívánták kimutatni. Azután is Bedriacumban, Placentiában és más táborokban sűrűn fordult elő ilyen haláleset. Síremléket egyszerűt, de maradandót állítottak neki. Ily véget ért Otho harminczhét éves korában.

50. Ferentinum vidéki városból származott; atyja consul, nagyatyja praetor vala; anyjának családja nem volt amazokkal egyenrangú, de nem alacsony. Gyermekek- és ifjú kora olyan volt, a milyennek leírtam. Két tettevel, melyek közül az egyik gyalázatos, a másik dicséretes vala, az utóvilág szemében ugyanannyi becsületre, mint a mennyi gáncsra szerzett magának érdemet. Habár a magamra vállalt munka komolyságától távol állónak tartom mesés adatokat gyűjteni össze és költött történetekkel mulattatni olvasóim lelkét: még sem merem egy közszájon forgott és följegyzett mondanak hitelességét letagadni. Azon a napon ugyanis, mikor Bedriacumnál folyt a harcz, a Regium Lapidum* mellett fekvő látogatott ligetben — mint az ottani lakosok állítják — egy szokatlan alakú madár szállt le, mely sem az odasereglő emberektől, sem a körülte röpkedő szárnyasoktól nem ijedt meg, s nem távozott el addig, míg Otho meg nem gyilkolta magát. Csak akkor tűnt el szem elől, és az idő egybevetése alapján megállapítható volt, hogy a csudatünetemény kezdete és vége összeesett Otho kimulásával.

51. Temetésekor a katonák gyásza és bánata újabb lázadás kitörésére szolgált alkalmúl és nem volt a ki meggátolja. Verginius-hoz fordulván, fenyegetőleg kérték előbb arra, hogy vegye kezébe a főhatalmat, majd hogy követségbe menjen Cæcinához és Valenshez. Verginius úgy kerülte el a rátörőket, hogy a ház hátsó ajtaján osont ki. A Brixellumban állomásozó cohorsok kérelmét Rubrius Gallus közvetíté Vitelliushoz és a bűnbocsánat azonnal megadatott; míg azokat a hadcsapatokat, melyek Flavius Sabinus parancsnoksága alatt állottak, ő maga bocsátá a győzőnek rendelkezésére.

52. Most, mikor a háború mindenütt véget ért, a legváltóságosabb helyzetbe jutott a római tanácsnak egy nagy része, mely Othóval együtt hagyta volt el a fővárost, s azután Mutinában marasztaltattott. Ott érte őket a szerencsétlen csata híre, de a katonák arról, mint hazug mende-mondáról mit sem akarván tudni, mivel a tanácsot Otho iránt ellenséges érzelműnek gondolták, leskelődtek azoknak

* Ma *Reggio*, nem messze Parma városától.

beszédeire, arckifejezésöket s maguktartását rosszra magyarázták, végül szidalmak és gyalázó szavak kíséretében okot és alkalmat kerestek az öldöklésre. Míg másfelől az a félelem is szorongatá a tanácsurakat, nehogy a már túlhatalmassá lett Vitellius-párt arra a meggyőződésre jöjjen, mintha győzelmét ők tétovázva fogadnák. Így remegés és kétfelé való aggódás közt egybegyűlnek, s habár senki sem tudott egymagának okos tanácsot adni, sokan együtt közös hibájok érzetében mégis nagyobb biztonságban látták magukat. A mutinai* község-tanács csak súlyosbitá szorongásuk gondjait azzal, hogy fegyvert meg pénzt ajánlott föl, s nagyon időszerűtlenül tisztelte meg őket az *összehívott tanácsurak*** czimével.

53. Feltűnő volt az a czivódás, melylyel Licinius Cæcina támadta Marcellus Epriust, mintha ez kétértelmű nyilatkozatot tett volna. A többiek sem tárták ugyan föl nyíltan a maguk véleményét, de Marcellusnak az árulkodásaira való emlékezés miatt ellenszenves és gyűlöletet keltő neve ingerelte Cæcinát, hogy mint új és a tanácsba csak a minap fölvelt ember ily nagyszabású szembeállással szerezzen magának hírességet. A jobbak aztán mérséklő szóval lecsilapították őket. Most mindnyájan Bononiába*** mentek vissza, ott újból tanácskozándók, s mert azt is várták, hogy időközben bővebb tudósítás érkezik. Midőn Bononiában az utczákon lézengve, minden újonan érkezőt kikérdeztek, Othónak egy szabadosa azt adta okául a maga távozásának, hogy ő ura végső parancsait hozza magával s hogy még életben hagyta el, de csupán a másvilágon való gondolatok közt s elszakadva az élet minden gyönyörétől. Csudálattal hallák ezt, de átalottak többet kérdezni, s mindnyájan Vitellius felé fordultak.

54. Részt vett a tanácskozásban annak testvére L. Vitellius is, s már-már kész volt fogadni a hízelgők udvarlását, midőn Nero szabadosa Cœnus egy szörnyű hazugsággal mindnyájokat megrendíté, azt állítván, hogy a tizennegyedik legió megérkezésével, melyhez a brixellumi haderő is csatlakozott, a győzők vereséget szenvedtek s megfordult a pártok szerencséje. E hamis hír költésének az volt a célja, hogy Otho oklevelei, melyekre már keveset adtak, az örvendetes hír által megint erőre kapjanak. Cœnus ugyan rögtön a fővárosba utazott, hol néhány nap mulva Vitellius parancsára

* *Modena* város.

** *Patres conscripti*, tanácsurak gyülekezetének régi megszólítása.

*** *Bologna*.

megkapta büntetését; de a tanácsurakat fenyegető veszély csak szaporodott, mert Otho katonái igaznak hitték az elmondottakat. Fokozta aggodalmukat az a körülmény is, hogy a közérdek színe alatt távoztak el Mutinából és cserben hagyták a pártot. Így nem is jöttek többé össze együttes tanácskozásra, hanem kiki saját elhatározását követte, míg aztán a Vitelliustól érkezett levél eloszlata félelmöket. Otho halála pedig minél méltóbb vala a dicséretre, annál hamarább lett ismeretessé.

55. De Rómában nem volt semmi megdöbbenés észlelhető; a Ceres-ünnep játékait szokott módon végig nézték. Midőn megbízható tudósítások hirül hozták a színházba Otho bukását és azt, hogy Flavius Sabinus városi előljáró valamennyi a fővárosban levő katonaságot Vitellius hűségére föleskette: tapsoltak Vitelliusnak, a nép pedig Galba szobrai babérral és virággal diszítve, a templomok körül meghordozá, és sírhalom módjára összehordá a koszorúkat a Curtius tava melletti helyre, melyet Galba vére áztatott halálában. A tanács hamarosan megszavazott mindent, a miről más uralkodók alatt hosszasan szoktak tanakodni; azonfölül dicséző elismerést és hálát mondtak a germaniai hadseregnek, s követség küldeték hozzá az általános öröm nyilvánítása végett. Fölolvastattott Fabius Valensnek a consulokhoz mérsékelt hangon intézett levele; de mégis jobban tetszett Cæcinának az a szerénysége, hogy nem írt.

56. Italia azonban súlyosabb és szörnyűbb csapásokat szenvedett, mintha háború lett volna. Vitellius katonái a vidéki és szabadvárosokban elszóródva, fosztogattak, raboltak, erőszakoskodtak s fajtalanul mindent megfertőztek; mindent a mi szabad és tilalmas, mohón kívánva vagy megvásárolva, nem kimélték se szent, se világi tulajdont. Találkoztak olyanok is, a kik katonai jellegök álarcza alatt ölték le ellenfeleiket. S maguk a katonák, a vidékeket ismervén, a dúsan megáldott szántóföldeket, a gazdag birtokosokat előre kiszemelték zsákmányolásra, vagy ha ellenszegülnének: a meggyilkolásra, míg meghunyászkodott vezetőik nem mertek útjukba állani. Cæcinában kevesebb volt a pénzsomj, nagyobb a dicsvágy; míg Valens nyereszkes és kalmár szelleme miatt állt rossz hírben, s ezért mások hibája fölött is szemet hunyt. Italia jóléte már rég letiporva levén, nehezen viselte annyi lovas és gyalog sereg terhét, meg az erőszakot, kárt és méltatlanságokat.

57. Azalatt Vitellius, mikor még nem értesült pártjának győzelméről, a germaniai többi haderőt hozta magával, mintha még a

háború teljes voltában előtte állana. Az öreg katonák közül nem sokan a téli szállásokon hagyatának, mialatt Galliában sietősen folyt az újonczozás, hogy a visszamaradó legiők keretei betöltsenek. A Rajnaparra való felügyeletet Hordeonius Flaccusra bizta, s ő maga a britanniai seregből kiválasztott nyolczezer embert csatolt hadseregéhez. Csak néhány napi járó földet haladt még előre, mikor a Bedriacum mellett vívott szerencsés harcáról s arról értesült, hogy Otho halálával a háború bevégeződött. Gyűlésbe híván a katonaságot, dicsérettel halmozza el vitézségöket. Most azt kívánta a hadsereg, hogy szabadosát, Asiaticust ajándékozza meg a lovagi méltósággal; de ő ezt a tisztességtelen hízélgést elutasította most magától, majd azután, ingatag jellemével fogva, a mit nyilván megtagadott, bizalmas vendégkörben adja meg, s Asiaticust, ezt az ocsmány szolgát, a ki kaján fondorlatokban keresett dicsvágyának kielégítést, a gyűrűvel * tüntette ki.

58. Ugyane napokban híre jött, hogy Albinus tisztartó megöletése után mind a két Mauretania ** csatlakozott Vitellius pártjához. Luceius Albinus, kit Nero állított a császári Mauretania élére, Galba pedig még Tingitana tartomány kormányzását is adta hozzá, nem megvetendő haderő fölött rendelkezett, mert tizenkilencz cohors, öt lovas század és a maurok roppant tömege, háborúban alkalmas haramia és rablócsapat, volt keze alatt. Galba meggyilkoltatása után Otho felé hajolva s Afrikával be nem érve, a szűk tengerszoros által elválasztott Hispaniára vetette tekintetét. Cluvius Rufus megijedt ettől, s parancsot adott a tizedik legiónak, hogy vonuljon a tengerpart közelébe, mintha át akarna menni; egyszersmind centuriók küldetének előre, a maurok jó indulatát Vitellius részére megnyerni. Ez a germaniai hadseregnek minden tartományban elterjedt nagyhirúsége folytán nem is volt nehéz, s azonfelül azt a mende-mondát is kiszórták a nép közé, hogy Albinus, kicsinyelve tisztartói címét, királyi jelvényt vett föl és a Juba nevet bitorolja.

59. Ily módon, megváltozván a közhangulat, Asinius Pollio lovasparancsnokot, Albinus egyik leghűbb emberét, meg Festus és Scipio cohorsparancsnokokat levágják, magát Albinust pedig, midőn Tingitana tartományból a császári Mauretaniába érkezik, partra szállásakor fölkonczolják. Feleségét is, mikor az orgyilkosokkal szembe

* Gyűrű volt a lovagi rang jelvénye.

** Északi Afrikában, ma Fez és Marokkó.

szállt, megölik. De Vitellius mit sem törődött mindazzal, a mi végbe ment; még a legnagyobb dolgok hírére is csak egy pillanatnyi meghallgatásra méltatá, képtelen levén komoly gondokkal foglalkozni. Hadseregét szárazföldi úton küldi tovább; ő maga az Arar* folyón hajózik lefelé, minden fejedelmi pompa kerülésével, megszokott szegényes környezetével tűntetve, míg Junius Bläsus, a lugdunumi Gallia kormányzója, főnemes eredetű, pazar hajlamú és gazdag ember, a császárt udvari kísérettel el nem látta és nagylelkű kísérről mellé nem csatlakozott; de épen azzal ellenszenvenné vált Vitellius előtt, habár még akkor ripők nyájaskodásokkal takarta ellene érzett gyűlöletét. Lugdunumban tisztelegtek előtte a győztes és a legyőzött pártok vezérei. Valenst és Cäcinát nyilvános beszédben megdicsérvén, fejedelmi széke mellé ülteté; majd az összes hadsereget kirendeli kisded fiának fogadására, kit előhozatván, katonai köpenybe burkolt, s ölében tartva, Germanicusnak nevezett és a császári rang minden díszjeleivel vett körül. E tulzott fény a szerencsés viszonyok közt majdan vígaszul volt szolgálendő a balsorsban.

60. Most kivégezteté Othónak legderekbabb centurióit, s ez volt a Vitelliustól való elidegenülésnek legfőbb oka az illyriai hadaknál. Együttal a többi legiók is az irígyelt germaniai katonákkal való érintkezésök folytán, háborús érzelmet tápláltak. Suetonius Paulinust és Licinius Proculust szívtelen húzavonával lerongyolt állapotban fogva tartá, míg aztán hallgatásra előbocsáttatván, inkább kényszerhelyzetökből folyó, mint tiszteletre méltó védekezésökkal menték magukat; önként magukra vállalták az áruást; a csata előtti hosszan tartó menetelést, Otho hadainak kimerültségét, a hadoszlop összegabalyodását a podgyászvívő szekerekkel s más ily véletlen eseteket — mind az ő csalárd szándékuk bizonyítéka gyanánt adták elő. És Vitellius elhitte hűtlenségöket, s föloldotta őket kötelesség-szegésök büntetése alól. Salvius Titianusnak, Otho testvérének, nem lett semmi bántódása; testvéri vonzalma és gyámoltalan volta szolgált mentségére. Marius Celsus megtartotta consuli hivatalát, de hittek abban a hírben, melyet majd a tanácsülésen Cäcilius Simplexnek szemére is hánynak, hogy a consuli hivatalt pénzen akarta volna — mégpedig nem Celsus romlása nélkül — megvásárolni; ám Vitellius most ellenszegült e kívánságnak s később adta a már nem bűn és pénz árán szerzett consulságot Simplexnek. Trachalust a vádaskodók ellen Vitellius neje Galeria védelmezte meg.

* A Saone Franciaországban.

61. Nagy férfiaknak ily válságai közt — szinte szégyen elmondani — egy Mariccus nevű közönséges boj* ember merészkedett bele kapni a sors kerekébe és isteni küldetés színe alatt szembe szállni Róma hatalmával. És már mint *Gallia szabadítója és istene* — mert azt a nevet vette föl, nyolczezer ember összecsoportolásával, az áduok közeli falvait akarta magához hódítani, midőn e törzsnek legjelentékenyebb városa válogatott legénységével, melyhez Vitellius is küldött segítő csapatokat, szétszórta a vakmerő tömeget. Foglyul esett ez ütközetben Mariccus is, s mindjárt vadállatok elé dobaván, mivel azok nem szagatták szét, az ostoba köznép sérthetetlennek hitte, míg Vitellius szeme előtt le nem vágták.

62. Ezentúl nem folyt tovább az üldözés a pártütőknek se személyei, se javai ellen; azoknak végrendeleteik, kik Otho táborában estek el, érvényben maradtak, vagy végrendelet hiánya esetén a törvény volt határozó. Általában, ha Vitellius elpuhult életét megtudja vala javítani, pénzvágyától félni nem lett volna ok. De lakmározásban utálatos és kielégíthetlen módon dőzsölt; a fővárosból és Italiából hordták össze torkának ingerlő szereit, s melyek terhe alatt az egyik tengertől a másikig nyúló úton csikorogtak a szekerek; a vendégeskedés költségeiben kimerültek a néptörzsek főemberei, pusztultak maguk a törzsek; a katonaság pedig, az élvezetek megszokása következtében és a vezér ellen táplált megvetés miatt elveszté munkakedvét s férfias erélyét. A fővárosba előre küldött egy rendeletet, melynél fogva az *Augustus* cím fölvétele elhalasztá, a *Cæsar*-nevet pedig nem fogadta el, de a hatalomból nem engedett semmit. Kiűzettek Italiából a csillagjósok,¹⁰⁾ és szigorú intézkedés tétellett az iránt, hogy a római lovagok ne alacsonyítsák le magukat a szinpadra vagy a circus porondjára. Az előbbi császárok pénzbüntetéssel s gyakrabban erőhatalommal vitték ezt keresztül, mert sok vidéki és gyarmatváros versenyezve, fizetéssel csábítá erre a legromlottabbakat az ifjúságból.

63. Vitellius azonban, miután testvére megérkezett és az önkényuralom tanítómesterei belopóztak környezetébe, gőgösebb s erőszakosabb modort vett föl, megöleté Dolabellát, a kit — mint előadtuk** — Otho az aquinumi tartományba belebezett vala. Ugyanis Otho halála hírére Dollabella visszatért a fővárosba, a mi miatt ellene Plancius Varus, voltprætor s egyike Dolabella bizalmas barátainak,

* *Boji*, celta fajta nép, mely Gallia déli vidékéről a german földeken is elterjedt s Csehország is tőlük nyerte Bohemia nevét.

** L. Hist. I. 88.

vádat emelt Flavius Sabinus városi előljáró előtt, mintha letartóztatási helyéről megszökve, a legyőzött párt vezére gyanánt akarna szerepelni, s megtoldá a vádat azzal is, hogy az Ostiában állomásozó cohorsot el akarta volna csábítani. Mikor ily súlyos vádak igazolására fölhozni semmit sem tudott, bűnbánattal igyekezett a rossztette után megkésett bocsánatot kieszközölni. De a nagy fontosságú ügy fölött való határozat meghozatalában tétovázó Flavius Sabinust L. Vitelliusnak felesége, Triaria, ez az asszonyiságából kivetkőzött erőszakos nő, megfenyegette, hogy a császár életének kockáztatásával ne pályázzon a nagylelkűség hírnevére. Sabinus, a ki természeténél fogva szelíd, de ha félelem fogta el, könnyen változó és másnak válságos helyzetében magáért remegő ember volt, nehogy az a színe legyen, mintha segíteni akarná, elbukatta a különben is bukófélben levő Dolabellát.

64. Vitellius tehát féltében s a miatti gyűlöletének hatása alatt, hogy Dolabella az ő volt feleségét, Petroniát bírta nőül, levéllel meghívá őt, hogy a flamini népes út kikerülésével mellék-ösvényen Interamniumba jöjjön, s parancsot adott ki, hogy ott megöljék. De a megbízott gyilkos hosszadalmasnak vélte ezt az eljárást, tehát útközben egy korcsmában földre terítve vágta le, nagy gyalázatára az új uralomnak, mely ezzel a maga mivoltának első bizonyosságát adta. Triariának rakoncátlanságát is csak még sötétebb árnyékba helyezte az erkölcsi tisztaságnak egy közelben világító példája: a császár felesége Galeria, a ki távoltartá magát e szomorú eseményektől. Hasonló jámborsággal ékeskedett a Vitelliusok anyja Sextilia is, az ősi jóerkölcsöknek híve, a ki — úgy beszéltek — fiának első levelére azt mondá, hogy ő nem Germanicus, hanem Vitellius szülte.* Később is se magas állásának kinálkozó csábjaival, se a népszerűség hajhászásával nem keresvén magának örömet, csupán családja balsorsát hordozta szíven.

65. Mikor Vitellius Lugdunumból elutazott, utóléri őt Cluvius Rufus, ki odahagyta Hispaniát, arczkifejezésében örömet és üdvkívánatot mutatván, míg lelke aggodalommal telt el, annak tudatában, hogy el van áztatva. A császár szabadosa Hilarius árulta őt be, mintha Vitellius és Otho trónfoglalásának hírére megkísérlette volna magának szerezni meg a hatalmat és Hispania birtokát, s azért az okiratok élére nem is tette soha a császár nevét.¹¹⁾ Némely nyilat-

* Midőn ugyanis Vitelliusnak kilátása nyílt a trónra, Germanicus dísznevet kezdett a magáé helyett használni.

kozatait is Vitellius rágalmazására s önszemélyének népszerűsítésére magyarázta el. De Cluvius a maga egyéni súlyával annyira felülkerekedett, hogy Vitellius épen a szabadost fenyegette meg, míg Cluvius a császár kíséretébe osztatott be, nem vétetvén el tőle Hispania sem, melyet távolból kormányzott L. Arruntius példája szerint. Ezt az utóbbit ugyanis Tiberius császár féltékenységből tartóztatta a tartományba meneteltől, míg ellenben Vitelliussnál ily aggodalom Cluvius iránt nem fordult elő. Nem érte ugyanez a tisztelet Trebellius Maximust, a ki katonáinak lázadása miatt menekült Britanniából, s helyébe a készen állók közül Vettius Bolanus küldték.*

66. Aggasztá Vitelliust a legyőzött legióknak még egyáltalában meg nem tört önérzete, mint a kik Italiában szanaszét és a győzők között elvegyűlve, ellenséges indulatú szavakat hangoztattak. Főleg a tizennégyesek tűntek ki daczosságukkal, tagadva, hogy legyőzöttek lennének, „mert a bedriacumi csatában csak a zászló alá újra behívott öreg katonák verettek szét, míg a legio magva nem is volt ott.“ Az lett határozat, hogy vissza kell küldeni Britanniába, honnan Nero hívta őket el; a közben is pedig jónak látszék egy táborban tartani velök a batáv cohorsokat, a kik a tizennégyesek ellen régi ellenséges indulattal viselkedtek. Nem is soká tartott a békekesség az egymást annyira gyűlölő fegyveres nép között. Augusta Taurinorum** városban, midőn egy batáv katona valamely kézművest csalásért megszidott, egy legióbeli katona viszont azt, mint gazdáját védelmébe veszi, s midőn mindegyik mellé odatódultak a bajtársak, szidalmazásból ödöklésre mentek át. És vérengző harc támadt volna köztük, ha két testőrségi cohors pártjokra kelvén a tizennégyeseknek, ezeket föl nem bátorítja, a batávokat pedig félelemmel nem tölti el. Vitellius aztán ez utóbbiakat megbízhatóságukért saját seregéhez csatolja, míg a legiót a gráji alpokon átvezettetvén, kerülő útra tereli, hogy Viennát oldalvást hagyják maguk mellett, mert Vienna lakosai is gyanúsak valának. Azon éjjel, mikor a legio elúta, a szerte-szét hagyott tüzeiktől Taurinorum gyarmatvárosa*** is részben leégett, a mely kár, mint a háborúnak oly sok csapása, más városok nagyobb romlása mellett feledésbe merült. Miután a tizennégyesek leszálltak az alpokról, a legrakonczátlanabbak közülök Viennába vonultak, de a jobb érzésű elemek egyetértése visszaszorítja őket és a legio átment Britanniába.

* V. ö. *Agr.* 16.

** A mai *Turin*.

*** Ugyancsak Aug. Taurinorum.

67. Vitellius gyanúja most legközelebb a testőrségi cohorsok ellen irányult. Előbb elkülönítve tarták őket, majd tisztes elbocsátás kedvezményének föltétele alatt letették fegyvereiket tribunjaik előtt, míg a Vespasianus fegyverfogásának híre el nem terjedt. Ekkor újra fegyvert öltvén, a Flavius-pártnak magvát alkották. A hajóhadi legénységből alakított első legio Hispaniába küldték, hogy a békében és nyugalomban megszeliüljön; a tizennegyedik és a hetedik visszaküldték a maga téli táborába; a tizenhármakat amphitheatrumok építésére rendelték, mert Cæcina Cremonában, Valens Bononiában gladiator i játékok rendezésére készültek, Vitellius sohasem adván magát át annyira a komoly gondoknak, hogy a multságokról meg tudjon feledkezni.

68. A legyőzött pártot ugyan mérséklettel meg birta engesztelni; de most a győzők részén tört ki egy játékkal kezdődő oly zavargás, melyben a megöltek számának nagysága csak növelte a Vitellius elleni gyűlöletet. Vitellius ugyanis Ticinumban lakománál ült, Verginius levén nála vendégül. Az alvezérek és tribunok a főparancsnokok egyéniségéhez alkalmazkodva, majd azok szigorát utánozták, majd meg viradatig tartó dőzsölésben lelték örömlüket, s e szerint élt a katonaság is fegyelem korlátai közt vagy rakoncátlanságban. Vitellius környezetében csupa rendetlenség, iszákosság uralkodott, éjszakázásokban és tivornyában töltötték életüket, a tábori fegyelem érdekének romlására. Így történt, hogy két katona, egyik az ötödik legióból, másik a gall segédhadakból való, pajkosságból birokra kelvén, miután a legióbeli földre terült, a gall pedig diadalmaskodott: a nézésökre összegyűlt katonák is bele keveredtek a vitába, s a legióbeliek előrohantak a segédhadak vesztére, a melyek közül két cohors lekaszabolttatott. A zavargásnak egy második zavargás lett az orvossága. Ugyanis távolról porfelleg és fegyverek voltak láthatók; hirtelen kiáltás hallszott, hogy a tizennegyedik legio, útjából visszatérve, harczra jön. De csak a sereghajtók csapata¹²⁾ volt, a mit mikor fölismertek, megszűnt a további izgalom. Eközben történetesen Verginiusnak egy rabszolgája került szemük elé, a kire rá fogták, hogy Vitelliust akarta meggyilkolni, és most már a lakoma helye felé tódult a katonaság, Verginius halálát követelvén. Még a minden gyanúra félenk hajlandósággal biró Vitellius sem kételkedett Verginius ártatlanságában, s mégis csak ügygyel-bajjal valának visszatartóztathatók azok, kik a volt-consulnak és egykori vezéröknek halálát kívánták. Általában senkit sem fenyegetett gyakrabban mindenféle

lázadás, mint Verginiust; fönmaradt azonban a derék férfiúnak tisztelete s hírneve, bár gyűlölték azok, a kiket ő megvetett.¹³⁾

69. Másnap Vitellius meghallgatván a tanács követségét, melyet oda rendelt, átment a táborba, hol saját kezdeményezéséből megdicsérte a katonák ragaszkodását, míg a segédhadak zúgolódtak, a miért a legióbeliek annyi elnézésben részesülnek, s elbizottságuk oly nagy támogatást nyer. A batáv cohorsok, nehogy valami véres merényre vetemüljenek, visszaküldetének Germaniába, míg a végzet a belső s egyszersmind külső háborúnak szálait szövögeté. A gall közönségeknek visszaadatának segédcsapataik, roppant számú tömeg, mely mindjárt a zendülés elején vonatott be a haderő lényegtelen pótléka gyanánt. Hogy pedig a hatalomnak a pénzosztogatások következtében most már meggyöngült vagyoni ereje elegendő legyen, elrendeli Vitellius a legiók és segédhadak számának csökkentését, eltiltja kiegészítésöket, s azonkívül korlátlan számban engedélyeztek elbocsátást, a mi vészhozó volt az államra s nem kedves a katonaságnak, melyre most kisebb szám mellett ugyanazok a szolgálati terhek, de annál gyakoribb veszélyek és fáradság hárultak. A puha élet is megrontá erőiket, szemben az ősök régi fegyelmezettségével és erkölcsével, a kiknek inkább az erényök, mint a pénzők volt Róma nagyságának alapja.

70. Innen Vitellius Cremona felé tért el, hol a Cæcina által rendezett játékok meglátogatása után megállt a bedriacumi síkon, óhajtván az imént vívott diadal nyomait megtekinteni. Ocsmány és borzalmas látvány. Negyven nap múlva a csata után szétmarczangolt testek, csonka tagok, emberek és lovak rothadó hullái, aludtvértől ázott talaj, letiport fák és vetések iszonyú pusztulása. De nem kevésbé volt visszataszító az útnak az a darabja, melyet a cremonaiak babérral és rózsával hintettek, melyen oltárokat állítottak és áldozati barmokat vágtak, mint valami zsarnok úrnak tiszteletére; most tetszős dolog, de majdan önveszedelmökre fordul. Oldalán állottak Valens és Cæcina, s mutogatták az ütközet egyes helyeit, hogy itt tört be a legiók hadoszlopa, innen támadtak a lovasok, amonnan kerültek körül a segédhadak. Majd meg a tribunok és tisztek, mindegyik a maga tettét emelvén ki, hamisat, igazat vagy nagyított igazságot kavartak össze beszédökben. Sőt a közlegénység is lármával és újongással letért azt útról; fölkeresték a viadalok színhelyeit, s csudálkozva nézegették a fegyverhalmokat és a holttestrakásokat, s voltak olyanok, a kik a dolgok változandóságán könnyekre és szánakozó szókra fakadtak. De

Vitellius nem fordítá félre tekintetét és annyi ezer temetetlen polgár látásától nem irtózott, sőt örvendezve és saját oly közeli sorsát nem is sejtve, a hely isteneinek áldozatot rendelt.

71. Ezután Fabius Valens ad Bononiában viadori játékot, melyhez a szerelvények a fővárosból hozatnak elő. És minél közelebb jött a császár, annál romlottabbá vált kísérete a színészek és heréltek mindenféle falkájának és a nerói udvar egyéb fajta szemetének odatódulásával. Mert magát Nerót is csudálattal szokta volt Vitellius ünnepelni, s rendszerint körülte volt, mikor az énekelt, nem kényszerűségből mint a tisztességesebbek, hanem léhaságból, s mint a ki az abrakon megvenni engedte és eladta magát. Hogy Valens és Cæcina hivataloskodására bizonyos hónapokat üresen tartson, megrövidíté másoknak consulságát, s nem vette tekintetbe a Marcus Macerét, mint a ki Otho pártjának volt vezére. Valerius Marinusnak, a Galbától kijelölt consulnak, hivataloskodását is elhalasztá, nem mintha neheztelt volna rá, hanem mivel tudta, hogy az a szelid lelkű ember békén fogja tűrni a méltatlanságot. Mellőztetik Pedanius Costa, kit a császár rossz szemmel nézett, mivel Nero ellen föl mert lépni és Verginiust bízatta; csakhogy más okokat hozott föl ellene. És mindezek hegyibe még köszönetet is szavaztak Vitelliusnak, a szolgálalelkűség szokása szerint.

72. Egy csaló kísérlet, ámbár veszélyes tünetek közt kezdődve, nem tartott néhány napnál tovább. Előállt ugyanis egy magát Scribonianus Camerinusnak¹⁴⁾ mondó ember, a ki a Nero alatti rémuralom idejében Histriában lappangott, mivel a régi Crassusok hűbérségei és földjei ott feküdtek és nevök jóhíre fönmaradt. Tehát költött meséjének bizonyítására néhány rossz embert vevén maga mellé, a hiszékeny köznép és néhány katona — akár mert félre voltak vezetve, akár mert a zavarosban vágytak halászni, — vetekedve gyülekeztek köréje, míg aztán Vitelliushoz hurczolták s kiléte felől megkérdezték. Miután vallomása nem nyert hitelt és gazdája is, mint Geta nevet viselő rabszolgára ismert rá, rabszolgai módon végeztetett ki.*

73. Alig lehetne hinni, mennyire ment Vitellius az elbizakodottság és gondatlanságban, mikor a kémek Syria és Judéából azt a hírt hozták, hogy kelet hűséget esküdött neki. Mert habár még csak kósza és bizonytalan tudósítások szerint, de szájára vette már a hír Vespasianust s neve hallatára legjobban fölriadt Vitellius. Most

* Keresztre feszítéssel.

azonban még, mikor nem volt vetélytársa, úgy maga, mint hadserege sietve haladt a kegyetlenségben, kicsapongásokban, rablásban a barbár erkölcsök örvénye felé.

74. Vespasianus pedig vizsgálódva hordozta körül tekintetét a háborún és fegyvereken, a távol és közelben fekvő haderőkön. A katonaság annyira engedelmes volt iránta, hogy mikor a hűség esküt előttük elmondá és Vitelliusra áldást könyörgött: csöndben hallgatták őt meg. Mucianus jó indulata nem idegenkedett Vespasianustól, de jobban hajlott Titus felé. Egyiptom helytartója, Tiberius Alexander, egyetértésben állott vele. A harmadik legiót, mivel Syriából ment át Moesiába, a magáénak számította, s reményleni lehetett, hogy a többi illyriai legiók is követni fogják azt; mert az egész hadsereget fölboszantotta a Vitellius köréből érkező katonák henczegése, a kik zord külsejökkel és visszataszító beszédökkel lenézték a többieket, mintha azok nem volnának velök egyenlők. De egy oly nagy háborúra való gondolásnál mégis természetes a habozás; és Vespasianus, ha olykor reményt táplált, máskor ismét fontolóra vette a balesélyt is: „hogy milyen lenne az a nap, melyen ő életkorának hatvan évét és két ifjú fiát bizza a harcz koczkájára? Magánvállalkozásoknál van előlépés, van meghátrálás, s tetszés szerint lehet a szerencse adományából többet vagy kevesebbet venni igénybe; de a kik uralkodásra vágynak, azok előtt nincs középút a magasság és a mélység között.“

75. Szeme előtt forgott a germániai hadsereg ereje, melyet katonai férfiú létére jól ismert. Az ő legióinak nincs tapasztalatuk a polgárháború terén; a Vitelliuséi győztesek; a legyőzöttek részén pedig több a panasz, mint a képesség. A katonák hűsége viselkedásaik miatt megbízhatatlan, egyenkint pedig veszélyesek. Mert mit érnek a gyalog és lovas csapatok, ha egyik vagy másik rögtönzött gonoszsággal az ellenfél által nyujtott jutalom után kapkod? Így vesztette életét Claudius alatt Scribonianus,* s gyilkosa Volaginius közlegényből a legmagasabb katonai rangra jutott. Könnyebb az egészet mozgásba hozni, mint az egyesek részéről fenyegető veszélyt kikerülni.

76. Míg ily aggodalmak közt ingadozik vala, alvezérei s barátai bátoriták; Mucianus pedig gyakori magánbeszélgetés után már nyilvánosan is ezeket mondá: „Mindenkinek, a ki nagy dolgok

* *Furius Camillus Scribonianus* a Claudius ellen szőtt összeesküvés alkalmával. L. az *Ann.* VII—X. könyv pótlását 17. f.

végbevételére vállalkozik, mérlegelnie kell, ha vajon a mit kezd, hasznos-e a közérdek szempontjából, dicsőséget hozó-e magára és hogy könnyű, vagy legalább nem nehéz-e a megvalósítása? Egyszersmind meg kell vizsgálni azt is, a ki tanácsol, ha vajon hozzá köti-e a saját veszedelmét is tanácsához; ha pedig a szerencse kedvez a vállalatnak: ki kapja meg annak a legfőbb jutalmát. Én téged, Vespasianus, a trónra szólítalak föl, mivel az a mily üdvös az államra, olyan dicsőséges magadra nézve, s a siker is az istenek mellett a te kezedbe van helyezve. Ne félj a hízélgés csalárd-ságától sem; Vitellius után választatni meg, majdnem inkább sértés, mint dicsőség számba megy. Nem a dicsőült Augustusnak éles elméjével, nem is Tiberius okos vénségével szemben, még nem is Cajusnak meg Claudiusnak vagy Nerónak az uralom hosszú sorozata által szilárd alapra fektetett háza ellenében emelünk téged trónra. Hiszen Galba ösökben gazdag személye elől is visszaléptél; de tovább tespedni és a hazát a gyalázat meg a romlás fertőjében hagyni: részedről álmokórságnak és gyávaságnak tűnnék föl, még akkor is, ha a szolgaság rád nézve olyan biztonságot nyújtana, mint a milyen becstelen. Oda van s eltűnt már az az idő, a mikor azt lehetett volna hinni, hogy vágyol a főhatalomra: menekülnöd kell most a trónra. Avagy elfeledted Corbulo meggyilkoltatását? * Igaz, hogy hiresebb származású ember volt, mint mi vagyunk; de Nero is magasabb volt születésére nézve Vitelliusnál. A kitől valaki fél, eléggé nagy az a féltő szemében. Hogy pedig a hadsereg választhat császárt, épen maga Vitellius nyújtotta a példát, a kit hadi szolgálat és katonai hírnév nélkül a Galba ellen táplált gyűlölet tölt előtérbe. Még Othót is, a kit nem amannak hadvezéri tudománya vagy seregének hatalma, hanem a saját elhamarkodott kétségbeesése győzött le, még Othót is siratott és nagy uralkodóvá tudta tenni; azalatt pedig a legiókat szétszórja, a cohorsokat lefegyverzi s naponkint új magvait hinti el a háborúnak. A mi lelkesedés meg harczvágy volt még a katonaságban, megőrli azt a korcsmázás, a dorbézolás és a császár példaadása. Noked Judaeából, Syriából s Egyiptomból kilencz érintetlen legió áll rendelkezésedre, melyek csatában nem fogyatkoztak, viszátkodástól nem romlottak meg; szolgálatban edzett katonaság, győztes egy kül-háborúban; azután hajórajok, lovas és gyalog segédcsapatok erős tömegei, hűséges királyok s a te mindenek fölött álló tapasztalatod. "

* Nero gyilkoltatá meg féltékenységből. V. ö. Ann. XVI. k. pótlás 40 f.

77. „A magam számára semmi többet nem kívánok, csak hogy ne álljak a sorban Valens és Cæcina után. De ne vonakodjál Mucianust társadúl tekinteni azért, mivel látod, hogy vetélytársad nem vagyok. Magamat elibe teszem Vitelliusnak, de téged magamnál feljebb teszek. Családodnak diadalmas neve van; két fiad közül már az egyik alkalmas az uralkodásra, mint a ki katonai szolgálatainak első éveiben a germaniai seregeknél szerzett hírnevet. Balgaság volna félre nem állanom annak a trónra vezető útjából, kinek a fiát fogadnám örökbe, ha magam volnék a császár. Egyébiránt is mi köztünk se a szerencse, se a balsors nem fog egyenlő helyzetet teremteni; mert ha győzünk, az lesz az én megtiszteltetésem, a mit adsz; míg a kudarcot és veszélyt egyenlő részben fogjuk viselni. Sőt, a hogy jobb is lesz, te magad intézd a hadak legfőbb vezetését s bíz reám a háború és a csaták bizonytalan sorsát. Ma a legyőzöttek szigorúbb fegyelem alatt élnek, mint a győzők; amazokat a harag, gyűlölet, bosszúvágy vitézségre tüzeli, emezek a dőlyf és dacz miatt elernyednek. A győztes pártnak hegedt és erjedő sebeit kinyitja és fölfakasztja maga a háború, s nekem nincs nagyobb bizodalom a te éberséged, józanságod és bölcseséged, mint Vitelliusnak buta, tudatlan és vérengző egyénisége iránt. De a mi ügyünk többet remélhet a háborútól, mint a békétől; mert a ki fontolgat, az már pártot ütött.“ ¹⁵⁾

78. Mucianus beszéde után a többiek merészebben ostromolják Vespasianust, buzdítják, beszélnek a jóslatokról és csillagok állásáról. És ez a babonás hit nem is maradt hatás nélkül reá, a ki majd, mikor a világ urává lett, egy Seleucus nevű csillagjóst tartott nyíltan maga mellett tanácsadó és jövendőmondó gyanánt. Régi jósjelek jutottak újból eszébe: mikor egy feltűnően magas ciprusfa az ő földjén hirtelen ledőlt, s másnap ugyanazon a helyen fölemelkedvén, karcsúbb és terebélyesebb alakban virult tovább. Nagy és szerencsés jelnek mondák ezt a jósok egyetértőleg, és a legmagasabb hírséget ígérték a még nagyon fiatal Vespasianusnak. De úgy látszék, hogy csak a diadaljelvények, a consuli tisztség és a Judæában aratott győzelem fénye hozták meg először a jóslat teljesülését. Mikor mindezt megnyeré, hitte már, hogy trónt tartogat számára a jövő. Judæa és Syria közt van a Kármelhegy és annak az istene; de nincs az istennek képe vagy temploma, hanem — a hogy a régiek írva hagyták — csak oltára és tisztelete van. Mikor itt Vespasianus áldozott és titkos vágyait lelkében forgatá, Basilides pap ismételt megtekintvén a johokat, mondá: „bármilyen legyen, Vespasianus,

a mit tervezel, akár házat akarsz építeni, akár birtokaidat kiterjeszteni, akár rabszolgáid hadát szaporítani: nagy lakóhely, roppant határ és sok ember adatik neked.“ A szóbeszéd mindjárt fölfogta és még akkor megfejtette e talányszerű igék értelmét, és a nép száján senkinek neve nem forgott sűrűbben, s annyival gyakrabban emlékeztek felőle, minél beszédesebbé szokta a remény tenni az embereket. Többé meg nem ingatható elhatározással váltak el egymástól, s ment Mucianus Antiochiába, Vespasianus pedig Cæsareába, melyek közül amaz Syriának, emez Judæának a fővárosa.

79. A főhatalomnak Vespasianusra való átruházása Alexandriában kezdődött meg, hol Tiberius Alexander julius 1-én sietősen eskette föl hűségére a legiókat. És később ezt ünnepelték császárságának első napja gyanánt, habár a judæai hadsereg julius 3-án tette le ő maga előtt az esküt, oly lelkesedéssel, hogy nem várták be még fiát Titust sem, a ki Syriából vala visszatérőben, mint közvetítője a Mucianus és atyja közt folyó tanácskozásoknak. Mindent rohamosan intézett el a katonaság; nem gyűlésen készültek rá, nem a legiók együttes elhatározásával.

80. Mielőtt még tisztába jöttek volna az idő és hely felől, mielőtt még az első szó — a mi ilyenkor a legnehezebb — kiejtetett volna; mikor még szemök előtt forog a remény, a félelem, a megfontolás meg a véletlen: az a néhány katona, a ki szokott rend szerint ott állott a vezér üdvözlésére, a szobájából kilépő Vespasianust császárukl kiáltotta ki. Most oda futottak a többiek is, Cæsar és Augustus névvel, meg a legfőbb méltóság mindenféle címével halmozták el. Lelkét aggodalom helyett azonnal nagy küldetésének tudata ragadta meg; nem érzett magában semmi fölfúvaskodást, se elbizakodást, sem valami szokatlant e szokatlan viszonyok között. Mihelyt a nagy méltóságnak szemére borúlt szédülete megszűnt, katonásan szólalt meg, s mindent, mit tudomására hoztak, vidám arcczal fogadott. Mucianus, épen erre várván, a lelkesült katonaságot föleskette Vespasianus hűségére. Majd az antiochiai színházba lépván, a hol a lakosság tanácskozásra szokott összegyűlni, beszédet intéz az oda csődült és hizelgő szavakba ömlengő sokasághoz, ékesen tudván kifejezni magát görög nyelven is, s mindenben, a mit mondott és cselekedett, bizonyos művészi hatást tudott érvényesíteni. De semmi sem izgatta föl a tartományt és a hadsereget annyira, mint mikor Mucianustól meghallá Vitelliusnak azt az elhatározását, hogy a germaniai legiókat Syriába fogja áthelyezni gazdagság és nyugalom közt töltendő szolgálatra, ellenben a syriai

legiók mostani állomáshelyét Germaniának éghajlatánál és a terhes munkáknál fogva zord téli tanyáival fogja fölcserélni. Mert a tartományi lakosság is örömet talált a katonákkal megszokott együttélésben, sokan valának velök baráti és rokoni összeköttetésben, másfélől a katonák is régi szolgálatuk révén saját tűzhelyök gyanánt kedvelték ismerős és családiassá vált táborukat.

81. Julius közepe előtt már egész Syria egy ugyanazon katonai eskü alatt állt. Hozzájárult Sohæmus, nem megvetendő haderővel, valamint az ősi kincseivel hatalmas és a hódolt királyok között leggazdagabb Antiochus is. Majd Agrippa, embereinek titkos híradása folytán, szintén visszahivaték a fővárosból,* mikor még Vitellius semmiről sem tudott, s gyors vitorlákkal sietett hazafelé. Nem kisebb buzgalommal segíté a pártot Berenice is, virágzó ifjú szépségében, ki az öreg Vespasianus kegyét is megnyerte nagyszerű ajándékaival. A tengermelléki összes tartományok Ázsia és Achaja vidékein s mindazok, melyek Pontusig és Armeniáig terjednek, letették az esküt. De ott polgári kormányzók működtek, mivel Cappadociába még nem voltak legiók rendelve.¹⁶⁾ Az összes hadvezetés fölött Berytusban** tartották meg a tanácskozást. Oda ment Mucianus alvezéréivel, tribunjaival, meg a centuriók és katonák legderekabbjainak, valamint a judæai hadsereg válogatott embereinek kíséretében. Együtt oly sok gyalog és lovas erő, meg az egymással vetélkedő királyok pompája fejedelmi udvartartásnak képét nyújtotta.

82. A hadviselésnek első teendője vala újonczokat szedni és zászló alá hívni a kiszolgált katonákat. A nagy városok fegyvergyártó helyekül jelöltetnek ki; Antiochiában arany és ezüst pénz veretik, és minden a maga helyén, alkalmas tisztviselők felügyelete alatt, sietősen vétetik foganatba. Maga Vespasianus jelen volt, buzdított, a jókat dicsérettel, a resteket gyakrabban saját példájával, mint korholással ösztönözte; barátainak inkább hibái, mint jó tulajdonai fölött hunyván szemet. Sokakat kormányzói és tisztartói hivatallal s még többeket senatori ranggal tüntetett ki, jeles férfiakat, kik azután a legmagasabb állásokba jutottak; bár voltak köztük olyanok is, kiknél a szerencse helyettesité a valódi érdemet. Jutalmat a katonaság részére Mucianus is az első gyűlés alkalmával csak szerény mértékben helyezett kilátásba; sőt maga Vespasianus sem ajánlott föl többet most a polgárháború küszöbén, mint mások

* Rómából, a hol időzött.

** A régi Phœnicia partvidékén.

békés időben, szilárdan kitartván azon elve mellett, hogy a katonaságot nem szabad ajándékkal elkényeztetni, s épen azért volt jobb az ő hadserege. Parthiába és Armeniába követek küldetének, s gondoskodás történt, hogy míg a legiók a polgárháborúval lesznek elfoglalva, hátuk födetlen ne maradjon. Határozatba ment, hogy Titus folytassa a háborút Judæában, Vespasianus Egyiptom kapuit tartsa megszállva, míg Vitelliussal szemben elegendőnek látszék a haderő egy része, Mucianus vezetése, meg Vespasianus neve és az a hit, hogy a végzet hatalma előtt nincs akadály. Minden sereghez és alvezérhez írott levél ment azzal a meghagyással, hogy a Vitelliussal ellenséges lábon álló testőrcsapatokat katonai jutalom ígéretével nyerjék meg.

83. Az inkább uralkodótárs, mint segédi szerepet vivő Mucianus könnyen mozgó seregével nem lassú menetben haladt, kerülni akarván a tétovázás színét; de nem is sietett, engedvén, hogy hírét a távolság is emelje, mert tudta, hogy nem nagyon jelentékeny haderővel rendelkezik és az emberek nagyobbat hisznek arról, a mi még messze van. De a hatodik legio és a zászló alá behívott veteránok tizenhárom ezere hatalmas hadoszlopban követé. A hajóhadat a Fekete-tengerből Byzantium alá vezetetté föl, nem tudván még elhatározni, hogy vajon Moesiát oldalt hagyva, ne zárja-e el Dyrachiumot gyalog és lovas csapatokkal, meg hosszú hajókkal az Italiára néző tengert, mi által háta mögött biztonságban lesz Achaja és Ázsia, melyek pedig különben védtelenül lennének kitéve Vitellius támadásának, ha őrcsapatokkal meg nem rakják. Maga Vitellius is bizonytalanságban lesz, hogy Itáliának melyik részét védje, ha Brundisium s Tarentum, meg Calabria és Lucania partjai megtámadtatnak az ellenséges hajóraj által.

84. A tartományok tehát visszhangoztak a hajók, emberek és fegyverek előállítására szükséges készülétek zajától; de semmi sem okozott annyi fáradságot, mint a pénzeszközök előteremtése. „Pénz a polgárháborúnak mozgató idege“, mondá Mucianus, és ítéleteiben¹⁷⁾ nem a törvényre és igazságra tekintett, hanem egyedül a vagyon nagyságára. Mindenfelé működött az árulkodás és a leggazdagabb emberek kifosztásra hurczoltának el; súlyos és tűrhetetlen harácsolás, mely a háború kényszerhelyzetében menthető volt ugyan, de majd a békés időkben is folyvást olyannak maradt, mert Vespasianus uralkodása kezdetén nem ragaszkodott oly átkodottan az igazságtalan birói döntésekhez, mint a hogy később a sors kedvezése folytán s rossz tanító mesterektől megtanulta és tenni merte.

Saját pénzével is segíté Mucianus a hadviselést, pazarúl bánván a magáéval, hogy azután annál nagyobb kamattal vegye vissza a közvagyonból. A többiek is követték a pénz összeadásának ezt a példáját, de csak nagyon kevésnek volt aztán meg a visszaszerzésre nézve ugyanaz a korlátlan szabadsága, mint neki.

85. Eközben gyors haladásnak indult Vespasianus vállalata az illyriai hadsereg pártfoglalása által, mely hozzá csatlakozott. A harmadik legio példát adott a moesiai többi legiónak, a nyolczadiknak és a claudiusi hetediknek, melyek bár a harcban nem vettek részt, Othónak voltak hívei. Ezek Aquilejáig haladtak előre, s ott elkergetvén azokat, a kik Otho bukásáról hírt hoztak és összetépvén a Vitellius nevét hordozó zászlókat, végül kirabolták a pénztárat, megosztotk annak tartalmán és ellenség gyanánt viselkedtek. E miatt félni kezdettek és a félelem azt a tanácsot adta nekik, hogy Vespasianusnál elnézésre találhatnak azért, a miről Vitelliussal szemben számot kellene adniok. Így a három moesiai legio levél útján csatlakozásra szólítá föl a pannoniai hadsereget, s mikor ez vonakodék, erőszakos eljárásra készült ellene. E mozgalmak közepett Aponius Saturninus, Moesia kormányzója, arra a becstelen gondolatra vete-medik, hogy egy kiküldött centurio által megöleti Tettius Julianust, a hetedik legio alvezérét, személyes bosszúból, melyet pártérdek burkába takart. Julianus értesülvén a fenyegető veszedelemről, a vidéket ismerő emberek kalauzolása mellett Moesia pusztáin át a Hæmus hegyen túlra menekült, és azután nem is vett részt a polgárháborúban, különféle ürügyek alatt halogatván Vespasianushoz tervezett elútazását, úgy hogy a kapott hírekhez képest most késedelmezett, majd meg gyorsabban ment előre.

86. Ellenben Pannoniában a tizenharmadik és a Galba-féle hetedik legio, a bedriacumi csata miatt nem bírván elfojtani fájdal-mát és dühét, habozás nélkül Vespasianushoz csatlakozott, főleg Primus Antonius erőszakolására. Ez a törvényekkel ellentétbe helyezkedő, Nero idejében csalásért elítélt ember, visszakapta a senatori rendet, a mi a háború csapásainak egyike volt. Galbától a hetedik legio parancsnokává tétetett és mégis — úgy hitték — levelet írt Othónak, melyben a párt vezetésére ajánlá föl magát, s mikor ajánlata visszaútasított, az Otho-féle háborúban nem vett semmi részt. Most hogy Vitellius ügye inogni kezdett, Vespasianus követésével nagy jelentőségre emelkedett, mint tetre kész, ügyes beszédű, mások eláztatásában mester, a vizáلكodások és zavargásokban erős, rabló hajlamú, a pénzzel könnyen bánó, békében gonosz, de a

háborúban nem megvetendő ember. Az így egyesült moesiai és pannoniai seregek magukkal vonták a dalmatiai katonaságot is, ámbar a consuli alvezérek nem szították a mozgalmat. Pannoniát Tampius Flavianus, Dalmatiát Pompeius Silvanus kormányozta, mind a kettő gazdag öreg ember; de az erőteljes korban álló s fényes származású Cornelius Fuscus vala tisztartó, a ki fiatal férfikorában vagyoni érdektől vezetve kilépett a senatori rendből, majd Galba mellett élére állott a maga gyarmatának,¹⁸⁾ s e segítség fejében nyerte meg a tisztartóságot. Most Vespasianus pártjához csatlakozva, legelül lobogtatta a háború tüzes fáklyáját, s nem annyira a veszélyek jutalmára vágyva, mint magában a veszélyben keresvén gyönyörűségét: a biztos és rég megszerzett birtok helyett az új, kétes és kockázott javakra vágyott inkább. Így mozgásba hoznak, fölráznak, megtámadnak mindent, a mi valahol roskatag állapotban vala. Britanniába a tizennegyedik, Hispaniába az első legióhoz levelet küldenek, mivel mind a kettő Otho mellett és Vitellius ellen foglalt volt állást. Tele szórják levelekkel egész Galliát és egy szempillantás alatt lángra lobbant a hatalmas háború, mikor az illy seregek nyíltan elszakadtak, a többiek pedig készen valának követni a szerencse fordulását.

87. Mialatt a tartományokban Vespasianus és pártjának vezérei ezeket művelik, Vitellius napról-napra megvetésre méltóbb és rusnyább állapotban, minden élvvel kínálkozó vidéki városban és kéj-lakban állomást tartva, közeledék terhes kíséretével a fővároshoz. Hatvan ezer fegyveres követte, garázda csöcselék; még nagyobb volt a podgyászholdárok száma, s még a rabszolgák közt is a markotányosok valának a legorzátlanabb népség. Az annyi alvezérből és barátokból álló környezet képtelen volt rendet tartani, még ha okos mérséklettel kormányozták volna is. Még nyomasztóbbá tették a sokaságot a fővárosból tisztelgésre kivonult tanácsurak és lovagok, jöven némelyek félelemből, sokan alázkodó szándékkal, a többiek pedig s lassankint mindnyájan, hogy otthon ne maradjanak, mikor mások útra kelnek. A hitvány aljnépből is tömegesen gyülekeztek azok, kiket Vitellius szolgálatkészségökről ismert: bohócok, színészek, kocsisok, a kiknek becstelen barátságában nagy kedve telt. Az élelmi szerek harácsolása következtében nem csak a gyarmat- és szabadvárosok, hanem a földművesek és a már érett terméssel díszlő mezők is ellenséges vidék gyanánt pusztítottának.

88. Sok és szörnyű vérengzés fordult elő a katonaság között is, mert a Ticinum mellett kezdődött zendülés után a legiók és a

segédhadak közt folyvást tartott a veszekedés, s csak akkor értettek egyet, mikor a föld népét sarczolták. De a legnagyobb öldöklés a fővárostól számítva a hetedik mérföldkő mellett folyt le. Ott Vitellius a katonáknak kész ételt osztatott, mint a hogy a gladiatorokat szokták abrakoltatni és az összesereglett aljnép eláraszta az egész táborn. A vigyázatlan katonákat némelyek falusias pajkoságból megfoszták fegyvereiktől, lopva levágván kardszijokat s kérdezték, hogy hát nincs fegyverök? Nem tűrte e játékot a sértő bánásmódhoz nem szokott katonai lélek s a védtelen népet karddal rohanták meg. Többek közt levágták egy katonának atyját is, a ki fia mellett ment; mikor azután fölismerték és a gyilkosságnak híre elterjedt, tartózkodtak az ártatlanok bántalmazásától. De a fővárosban az össze-vissza bolyongó katonák nagy rémületet okoztak; főleg a köztérre tartának, kíváncsiak megnézni a helyet, a hol Galba eleste után feküdt. Nem kevésbé ijesztő látványt nyujtottak ők maguk is, állapotbörbe öltözöttek, roppant nagyságú fegyvereikkel s rémes kinézésükkel, midőn tapasztalatlanságuk miatt a nép tolongása elől nem tértek ki, és a sikos úton,²⁰⁾ vagy valakivel összeütdöve elbuktak, miért aztán czivakodásra, ütlegelésre vagy fegyverre került a dolog. Sőt még tribunok és előljárók is rémitve és fegyveres csapattal száguldoztak össze-vissza.

89. Maga Vitellius a Mulvius-hidtól kezdve pompás paripán, vezéri köpenyben és fegyverrel övezve, a senatust meg a népet maga előtt bocsátván, közeledett; de azután barátainak tanácsára letett arról, hogy mint egy hódított városba lépjen be; tehát polgári tógába öltözött s rendes hadmenetben történt bevonulása. Négy legiói sas vitették előtte, ugyanannyi hadijel más legióktól, majd tizenkét lovassági zászló, a gyalogok sorai után lovasok, azután harmincznégy cohors, megkülönböztetve a szövetséges néptörzsek nevei és a fegyvernemek szerint. A sasok előtt a táborelőljárók, tribunok és az elsőrendű centuriók, fehér ruhában, a többiek, kiki a maga százada mellett, csillogó fegyverekkel és érdemjeleikkel; ragyogtak a katonák vértjei s nyaklánczai is. Díszes látvány, és nem egy Vitellius-féle császárhoz méltó hadsereg. Így ment föl a capitoliumra, hol anyját megölelte és *Augusta* névvel tünteté ki.

90. Másnap, mintha valamely idegen város tanácstestülete s népe előtt szólna, kevély beszédet mondott önmagáról, saját tevékenységét és mértéktartását dicsérőleg magasztalván, holott a kik jelen valának meg az egész Italia, melyen mámor és szégyenletes dözsölés közt vonult át, tudói valának bűneinek. De a köznép,

gondtalan mivoltában s a hazugság és igazság megkülönböztetése nélkül, a szokott hízeltésekre betanítva, lármával és zajosan zúgta helyeslését. Mikor az Augustus-nevet nem akarta elfogadni, kiero-
szakolták, hogy vegye föl, de épen oly hiába, mintha visszaütási-
totta volna.²¹⁾

91. A mindent magyarázattal kíséző polgárság baljóslat gya-
nánt tekinté, hogy a főpapságot elnyert Vitellius julius 18-án*
bocsátotta ki az istentisztelet tárgyában kelt rendeletét, oly napon,
mely régóta gyászos volt a cremerai és alliai vereségekről.²² Ilyen
nagy járatlanságot tanúsított minden emberi és isteni jogban, s
ugyanoly butaságot mutattak szabadosai s barátai is, mintha csak
részegek társaságában élne. De a consulok választását a jelöltek
közül kellő módon tartá meg, és az alsó néposztály jó hangulatát
mint néző a színházban, mint műpártoló a versenytéren legyezte,
a mi mind kedves és megnyerő is lenne, ha érényeiből fakadt volna,
de az előbbi életére való gondolás minden viselkedését dísztelen és
aljas színben tükrözte vissza. El-eljárt a tanácsülésekre, ha kisszerű
ügyek fölött folyt is a tárgyalás. Egyszer ily alkalommal Priscus
Helvidius praetorjelölt az ő véleménye ellen szavazott. Megütközött
ezen Vitellius, de beérte azzal, hogy a néptribunokat a maga sértett
hatósági jogának védelmére hívta föl. Mikor pedig barátai, kik
haragjának erősebb kitérésétől tartottak, engesztelni kezdték, azzal
válaszolt, hogy „semmi különösebb dolog nem adta elő magát,
mint az, hogy két senator nem ért egyet valamely közügyben; ő
maga is szokott volt Thraseának ellentmondani.“ Sokan meg-
mosolyogták a kérdésnek ezt a szemérmetlen módját, míg
másoknak épen az tetszett, hogy nem a nagyhatalmúak közül
valakit, hanem Thraseát választotta ki az igaz nagyság példaképe
gyanánt.

92. A testőrcsapatok élére állítá Publilius Sabinust egy cohors
parancsnoki állásából, meg Julius Priscust, ki addig centurio vala,
mivel Priscus Valensnek, Sabinus pedig Cæcinának kegyével dicse-
kedett. Viszálkodásban éltek ezek, s Vitelliusnak semmi tekintélye
nem volt előttük. A birodalom kormányügyeit Cæcina és Valens
látta el, kik régi gyűlölettel fenekedtek egymásra, a mit a háború
alatt és a táborban valahogy még csak lepleztek, de most barátaik-
nak rosszasa által s a torzsalkodások fölszítására termékeny
fővárosi társadalomban csak még erősebbre fokozódott, midőn nép-

* XV. Kalendas Augustas.

szerűség hajhászásával, kíséretőikkel, az udvarlásukra megjelenők roppant tömegével versenyre kelnek egymás ellen s keresik az összehasonlítást. Vitellius váltakozva majd egyikök, majd másikuk felé hajol, s különben is sohasem szokott biztos lenni az a hatalom, a mely túlnagyra nőtt. Viszont ők a hirtelen harag és idétlen nyájaszkodás közt folyvást változó Vitelliust lenézték, ám félték is tőle. De csak annál serényebben vetették magukat a házakra, kertekre és a birodalom kincseire, míg azoknak a nemeseknek szánalomra méltó inséges csapata, kiket gyermekeikkel együtt Galba adott vissza a hazának, semmi segílyt nem kapott a fejedelem irgalmából. Pedig még a köznép is helyeselte az állam ez előkelői részére adott azt a kedvezményt, mely a száműzetésből visszatérteknek szabadosaikra való jogigényét elismerte, habár ezt a szolgálalek * minden módon meg akarták hiúsítani, titkos vagy kegyhajhászó őrizetbe helyezvén el pénzüket,²³⁾ sőt némelyik a császári háztartásba lépett át, hol hajdani urainál is nagyobb befolyásra tett szert.

93. A katonaság azonban, mivel a táborok tele és zsúfolva voltak sokaságával, az oszlopcsarnokok s kápolnáknak, meg az egész városban szanaszét lézengett, nem ismert gyülekező helyeket, nem állt őrségen s nem edzette magát munkában, hanem a város mulató-helyein s oly lebujokban, melyeket illemből megnevezni sem lehet, rontotta testét tétlenségben, lelkét kicsapongásokban, s még életével sem törődve, nagy részök a rossz hírű Vatikán-hegyen²⁴⁾ tanyázott, a mi miatt a legénység közt sűrű halandóság állott be. Germán és gall katonáknak a kórok iránt fogékony testére a mellettök elfolyó Tiberis vizének mohó használata és a túrhetetlen hőség sorvasztó hatást gyakorolt. Különben is az elfajultság és érdekhajhászat következtében rendetlenség harapózott el a katonai szolgálatban. Tizenhat testőrségi és négy városi cohors szervezetett, mindegyik ezer főnyi létszámmal. A kiválasztásnál Valens nagyobb szerepet igényelt magának, mintha Cæcinát is ő mentette volna ki szorult helyzetéből.** Igaz is, hogy az ő megérkezéssel kapott erőre a párt, s ő fordította meg szerencsés ütközettel a lassú fölvonulás miatt már balsejtelemre hajló közvéleményt. Az egész alsó Germania hadereje is Valens után indult, s úgy hiszik: ez volt első oka Cæcina hűsége megingásának.

* T. i. a szabadosok, a volt szolgák, a kikkel szemben egykori uraiknak joga érvényesítendő lesz vala.

** A Felső-Itáliában Otho ellen lefolyt s főntebb előadott harcok idején.

94. Egyébiránt bármily elnéző volt is Vitellius vezérei iránt, a katonaság még több szabadságot engedett meg magának. Mindenki maga választá a szolgálat nemét; bármily méltatlan lett legyen rá, a városi katonaság közé iratta be magát; viszont a jobbaknak is, ha úgy akarták, meg volt engedve maradniok a legióbeliek vagy a segédhadi lovasok közt. Voltak olyanok is, a kik betegségtől elgyöngülve, vagy az egészségtelen éghajlat miatt panaszkodva, határozták el arra magukat. De a legiók és lovas csapatoknak legjava ment így veszendőbe, a tábor dísze tönkre jutott azzal, hogy az egész hadseregből húszezer embert inkább találomra gyúrtak össze, mint válogatva vették volna ki. Vitellius épen szószéken állott, mikor Asiaticus, Flavus és Rufinus gall vezéreknek kivégeztetését követelték tőle, mivel azok Vindex oldalán harcoltak. Vitellius nem is útasította vissza ezt a fölhívást; lomha lelkébe oltott természetes gyámoltalansága mellett tudván azt is, hogy az ajándék kiosztása sürgős volna, pénze pedig nincs: minden egyebet megadott a katonaságnak. A császári szabadosok rabszolgáik számának arányában köteleztettek mintegy adóval járulni a szükségletekhez; ő maga nem gondolva pazarlásnál egyébire, a versenylovak és kocsisok számára istállókat építtetett, a circust viadorok és állathajszak színjátékaival tölté meg, mintha csak a legnagyobb pénzbőségben úsznék.

95. Sőt Cæcina és Valens is az egész városban utczánkint rendezett viadorjátékokkal ünnepelték meg Vitellius születésnapját, roppant és azon napig nem ismert pompával. A leghitványabbak kedvöket lelték benne, de a jobbaknak botránkozást okozott, hogy a Mars-mezőn emelt oltárokon halotti tort rendezett Nero emlékére. Közköltségen vágtak le s égetének el áldozati barmokat; a tüzet Augustalisok* élesztették, a mely papi rendet, mint Romulus Tatius királynak, úgy Tiberius császár a Julius-nemzetségnek szentelte. Még nem mult el négy hónap a győzelem óta, és már Vitellius szabadosa Asiaticus egyenlővé lett a Polyclitusok s Patrobiusokkal,* e régi idő óta gyűlölt nevekkal. Senki abban az udvarban nem versenyzett a becsület és komoly tevékenység pálmájáért; a hatalomra való jutásnak egyetlen útja volt pazar lakomákkal, költekezéssel meg dorbézolással tartani jól Vitelliusnak telhetetlen mohóságát. Ő maga bőven elégnek gondolván, ha a jelen pillanatot kiélvezi s távolabbi jövővel nem törődik: e csak néhány hónap alatt — úgy

* Augustus-papok.

** Nero szabadosai.

mondják — kilencszáz-millió sesterciust költött a hasára. És a szánalomra méltó város, mely ugyanazon esztendőben egy Othó és egy Vitellius alatt nyögött, a Viniusok, Fabiusok, Icelusok, Asiaticusok karmai közt sokféle és szégyenletes viszontagságon ment át, míg utánuk Mucianus és Marcellus következett: más emberek ugyan, de nem igen más erkölcsök.

96. A harmadik legio pártütését adja tudtul először Vitelliusnak egy levél, melyet Aponius Saturninus küldött, mielőtt maga is Vespasianushoz csatlakozott volna. De a váratlan esemény fölötti meglepetésében Aponius sem írt meg mindent; másrésről a császár talpnyaló barátai is enyhébben ítélték meg a dolgot, hogy a lázadás csak egy legióban ütött ki, míg a többi hadsereg hűsége szilárdan áll. Ily értelemben beszélt Vitellius is a katonák előtt, a minap elbocsátott testőröket korholván azért, hogy azok szórták ki a hamis mende-mondát; biztosítá őket a felől is, hogy polgárháborútól mit sem kell tartani, miközben nem emlité Vespasianus nevét, s katonákat küldött szét a városban, a kik a népet eltiltsák a hír megbeszélésétől. De épen ez adta annak a legnagyobb tápot.

97. Mindamellet is Germania, Britannia és Hispania tartományokból segédhadakat hívott elő, lanyhán és úgy színelve, mintha arra nem volna sürgős szükség. Époly késedelmesen jártak el az alvezérek és a tartományok: Hordeonius Flaccus a miatt, mert a batávok gyanús hangulatot mutattak, s aggódott, hogy neki magának is lesz háborúja; Vettius Bolanus pedig azért, mert Britannia soha sem is volt teljesen nyugodt, aztán meg mind a ketten ingadoztak is. Nem siettek Hispaniából sem, a hol akkor nem volt consulviselt ember a kormányon; három alvezére volt a három legiónak, egyenlő jogkörrel, a kik, ha Vitelliusnak jól folynak dolgai, vetekedtek volna a hódolat nyilvánításában, balsorsában pedig egyaránt hátat fordítának neki. Az Afrikában Clodius Macertól újonczozott legio és cohorsok, kiket majd Galba elbocsátott, Vitellius parancsára ismét szolgálatba léptek; a többi fiatalok is készséggel jelentkezett. Ott ugyanis Vitelliusnak proconsuli hívtaloskodása gáncstalan és kedvező emlékezetben állott, míg Vespasianusé rossz-hírű és gyűlölt vala; miért a szövetségesek mindakettőnek császárságától is hasonlót vártak, a mit pedig a tapasztalat megczáfolt.²⁵⁾

98. Eleinte Valerius Festus alvezér hűségesen támogató a tartományi lakosság ebbeli hajlandóságát; de később ingadozott, levelei és rendeletei által nyíltan Vitelliusnak, titkos izeneteiben pedig Vespasianusnak ügyét pártolván, s majd ezt, majd amazt vette

védelmébe, a szerint, a hogy egyik vagy másik került felül. Vespasianusnak levelekkel és parancsokkal Rætiába és Galliába küldött néhány katonája s centuriója elfogatván, Vitelliushoz küldetének s halállal lakoltak, de sokan ki is kerülték a tört, olyanok, kiket barátaik hűsége és saját ravaszságuk el bírt rejteni. Ezek aztán hírül vitték Vitellius készülődéseit, míg Vespasianus tervei többnyire titokban maradtak, részint Vitellius gondatlansága folytán, részint mivel a pannon álpok* szorosait megszálló őrcsapatok a hírvivőket nem bocsátották keresztül. Az időszakos nyugati szelek fuvása miatt a tenger is azoknak kedvezett, a kik keletre hajóztak, az onnan jövőköt pedig akadályozta.

99. Végül, mikor az ellenség betöréséről mindenfelől jöttek a vész hírek, Vitellius megriadva ad parancsot Cæcinának és Valensnek, hogy induljanak a harczterre. Cæcina vonult ki előbb, míg a súlyos testi betegségből csak most üdülő Valenst még gyöngesége tartóztatá. Egészen más látványt nyujtott most a fővárosból útra kelő germaniai hadsereg; mozdulataikból hiányzott az élénkség, lelkökben a hév, lassú és hézagos volt a hadmenet, kopottak a fegyverek, elnyűttek a lovak, a nap heve, a por és időváltozások iránt érzékeny katonaság minél tehetetlenebb a fáradalmak elviselésére, annál készebb volt a zavargásra. Ehhez járult Cæcinának régi önzése s újabb időben beállott lelki tompultsága, mely a szerencse túlságos kedvezése folytán érzéki kicsapongásokra fajult, vagy szándékosan ezt a magatartását is azon eszközök egyikéül használta, melyekkel a már hitszegésre gondoló ember saját hadseregének erkölcsi erejét akarta megtörni. Sokak véleménye az volt, hogy Cæcina gondolkozását Flavius Sabinusnak** Rubrius Gallus rábeszélésével közvetített tanácsa ingatta meg, és hogy Vespasianus helyben hagyta az átpártolás föltételeit. Figyelmeztették egyúttal Fabius Valens ellen táplált győlöletére s haragjára is, hogy ha Vitelliushoz méltatlan bánásban részesült, keressen kegyet és hatalmat az új fejedelemtől.

100. Mikor Cæcina Vitellius karjaiból sok kitüntetéssel eltávozik, lovasságának egy részét előre küldé Cremonát elfoglalni. Majd az első, negyedik, tizenötödik, tizenhatodik legiók, azután az ötödik és tizennyolczadik következtek; a hadoszlop utólján haladt a *Rapax* nevet viselő és az első *Italica**** legio, a három britanniai

* Karinthia, Krajna és Istria határain.

** Vespasiának testvérbátyja.

*** *Rapax* (rohamos, ragadó) és *Italica*, külön díszneve egy-egy legiónak.

legiónak veteránjai meg válogatott segédhadak. Cæcina elvonulása után Fabius Valens írt annak a seregnek, mely az ő vezetése alatt állt, hogy útközben várja be őt, mert így állapotott meg Cæcinával. Ez azonban, mint a ki helyben volt és azért nagyobb hatalommal bírt, úgy tett, mintha az a rendelkezés utólag meg lett volna változtatva, hogy a kitörni készülő háborúnak egész erővel lehessen szemébe nézni. Parancsolta tehát, hogy a legiók siessenek Cremónába, egy részök pedig Hostiliába, míg ő maga Ravennába tért ki azon ürügy alatt, hogy ott a hajóhadhoz egy üdvözlő szót intézzen; majd Pataviumba ment titkos találkára, árulásának előkészítése végett. Lucilius Bassus ugyanis lovas parancsnoksága után Vitelliustól a Ravenna és Misenum mellett állomásozó hajórajoknak együttesen élőkre állítatván, mivelhogy nem nyerte el mindjárt a testőrparancsnoki állást: jogtalan haragját bűnös hitszegés bosszújával elégité ki. És nem lehet tudni, vajon magával rántotta-e Cæcinát, vagy a mi a rossz s egymáshoz hasonló emberek közt történni szokott: mind a kettőt ugyanaz a romlottság hajtotta.

101. Azok a történetirők, a kik a Flavius-család uralkodása alatt adták elő a háború eseményeit, annak hízelgés céljából hamisított okai gyanánt a békére való törekvést és a honszerelmet hozták föl.²⁶⁾ Nekem úgy tetszik, hogy a jellemökben gyökerező léhaságon kívül, majd mikor Galba elárultatása után adott szavok értéke is semmivé lett, épen azzal a versengő s irigykedő igyekezetökkel, hogy Vitellius kegyében más meg ne előzze őket, buktatták meg Vitelliust. Mikor Cæcina utólérte legióit, a centurióknak és katonáknak Vitelliushoz való makacs ragaszkodását különféle fondorlatokkal igyekezett aláásni. Az ugyanerre törekvő Bassusnak kevesebb nehézséggel kellett megküzdenie, mert a hajóhad az Otho mellett teljesített katonai szolgálatára még élénken emlékeztén, könnyen hajlott a hűség megszegésére.

Magyarázatok a II. könyvhez.

1) *Berenice*, az idősb Agrippa királynak, kiről az Ann. XVI. könyv hiányzó részének pótlásában megemlékeztünk, leánya s a fiatalabb Agrippának nővére volt. Világszépségnek tartották. Előbb nagybátyjának Herodesnek, azután Cilicia királyának Polemónak volt felesége. Ez utóbbit elhagyta, s azután testvére Agrippa udvarában tartózkodott.

2) E katonai garázdálkodások következtében vesztette életét Agricola anyja is Liguriában fekvő mezei jószágán. L. Agr. 7.

3) *Agger viæ*. Róma állami közútai a tulajdonképeni útból állottak, mely legfőképen a hadsapatok fölvonulására és a hadi készletek szállítására szolgált, meg a mindkét oldalon mellette futó mellékútból, ösvényből — *limites*. A főútnak rendszeren kőalapzata volt — *via strata* —, a milyeneknek mai nap is létező egyes maradványai fogalmat adnak a római útépités magas fejlettségéről. A kevésbé fontos útvonalak kavicsos vagy zúzott kővel kevert és sulykolt földből készültek, s az ilyet nevezik *via aggeratâ*-nak. Az úttest — *agger* — a közepe felé némi domborodással épült, mint ma is lenni szokott a műútnaknál, azért hogy az esővíz lefuthasson az út két szélén levő árkokba, melyeken kívül voltak a *limites*, a célból, hogy száraz időben ezeket lehessen használni az úttest kimélése szempontjából.

4) A *rettulimus* (említők, elbeszélők) csak a Historiákra vonatkozhatik nevezetesen az I. 59. és 64. fejezetekre, mert az Annalest, melynek valamely elveszett részére gondolják némelyek a vonatkoztatást visszavihetni, a Historiáknál később irta Tacitus. Igaz, hogy az említett két fejezetben Nero háborújáról nincs szó, de van a batávokról.

5) Általában véve megbocsátott a lázadásban vétkeseknek. Nehogy azonban túlságos kegyelmességet szinmutatásnak gondolják, mely alatt a későbbi bosszúállás szándéka lappang: mégis megnevezett és vádolt nehányat a kolomposok közül.

6) Mikor római hadak útközben találkoztak, *hævete* szóval üdvözölték egymást. Ezt tették most Otho emberei, abban a föltevésben, hogy Vitellius serege cserbe hagyta urát, s most velök egyesülni készül.

7) Julius Cæsar és Augustus képviselik a Julius-házat; Tiberius, Cæjus Caligula, Claudius és Nero, Claudius-család sarjainak tekintendők, míg Galba a Servius-családból való volt.

8) A császárok ily *diplomákat* szoktak üresen kiállítani a tartományi helytartók számára, melyekkel azok a közügyekben utazó személyeket a szükséges titkos útasításokkal ellátták.

9) *Civitates* alatt nem az itáliai városok értendők itt, hanem a gall törzsek, melyeket egy-egy város és a környékén lakó nép alkotott (*civitas Aeduorum*). *Közönségnek* fordítható.

10) L. *Ann.* II. k. 8. magy.

11) Már az 54. fejezetben is említve van: *diplomata Othonis*. E császári *szabadalmak, kiváltságlevelek* tartalmuk szerint különfélék, de mindenkor a császári hatalom kifolyásai voltak. Az ifjabb Plinius (X. 120.) mentegeti magát Trajanus császárnál, hogy mint Bithynia kormányzója, feleségének egy sürgős útja alkalmából egy ily diplomát, azaz útlevelet adott a nélkül, hogy erre a császár engedelmét előlegesen kikérte volna. Cluviust most azzal vádolják, hogy Hispaniában ily különféle tartalmú kiváltságleveleket, szabadalmakat a maga hatáskörében osztogatott, Otho vagy Vitellius főhatóságára való tekintet nélkül, a mivel bitorló szándékát árulta volna el.

12) A Britanniába visszaindított tizennegyedik legio utócsapatja volt, a mely a sereghajtók (*agminis coactores*) kötelességét végzé.

13) Verginius visszaútasítá a trón elfoglalására hozzá intézett fölhívásokat. Plinius szerint (Ep. IX. 19.) a következő sírverset csinált saját magára:

Hic situs est Rufus, pulso qui vindice quondam
Imperium adseruit non sibi, sed patriæ.

14) *Scribonianus Camerinus* ugyanaz a személy, a kiről Ann. XVI Pótlékában a 41. fejezetben, mint Q. Sulpicius Camerinusról van szó, kit Nero mindenható szabadosa, Helius, fiával együtt megöletett. V. ö. az Ann. VII—X. pótlékának 17. fej. is, hol Furius Camillus Scribonianusról mondatik, hogy mint Dalmatia kormányzója részt vett a Claudius császár ellen szőtt összeesküvésben.

15) Ha mi, Vespasianus és hadserege, fontolgtjuk, hogy mit tegyünk: a másik párt, a Vitelliusé, már is pártütőknek tekint bennünket. Tehát többet kockázatnánk, mint ha nyiltan színt vallunk.

16) *Sed inermes legati regebant*, nem katonai alvezérek működtek (t. i. ott, *introrsus*, azaz a Cappadociától befelé fekvő tartományokban), mivel legiók nem voltak oda rendelve.

17) Mucianus gyakorolta most azon vidékeken, melyek főparancsnoki hatáskörébe estek, a békés időkben proconsul vagy proprætor hatáskörébe eső igazságszolgáltatást, és ebbeli hatalmát arra használta föl, hogy a vagyonos embereket a háború szükségleteire megszarolja.

18) Nincs semmi adat arra nézve, hogy miféle gyarmat (*colonia*) volt ez, és hogy mely körülmények közt vezette gyarmatát Galba pártjára.

19) Nem a rendes egyenruhát és fegyvereiket viselték némely katonák, hanem Germaniában — talán zsákmányból — szerzett öltönydarabokat és szerelvényeket hordtak, részben azért is, hogy íjesztő külsejökkel kérkedjenek. Nem ritka látvány volt egyébiránt télen már az 1870—71. franczia-német háborúban, hogy egy-egy német harczos elrongyolódott egyenruhadarabját valami franczia polgár tulajdonából requirált ruhával pótolta ideiglenesen.

20) *Lubrico viæ* nem fagytól volt sikos az útca, mert hiszen tavaszi idő folyt, hanem Róma hegyes-völgyes fekvésénél fogva a kövezett utcákon könnyen elcsúszhatott a germaniai talajhoz szokott katona.

21) Fölvette tehát a nép sürgetésére, de akár csak végleg visszaútasíthatta volna, mert úgy is csak rövid ideig viselheté az Augustus nevet.

²³⁾ *Cremera* folyó mellett Etruriában a háromszáz Fabius esett el hős halállal. *Alliá*-nál Latiumban a gallok ellen szenvedtek a rómaiak borzasztó vereséget Kr. e. 390-ben.

²³⁾ Az uraknak, ha elszegényedtek, joguk volt fölszabadított egykori rabszolgáiktól, a mennyiben azok vagyonnal bírtak, anyagi támogatást igényelni. A Nero által száműzött s javaiktól megfosztott előkelőségeket Galba visszahívta. De említett igényöket szabadosaik irányában nem igen érvényesíthették, mert Vitellius nem pártolta őket, s szabadosaik is menekültek követeléseik elől, részint úgy, hogy pénzőket elrejtettek vagy bizonyos haszon engedménye fejében más hatalmasokhoz adták letétbe, vagy a császári udvar szolgálatába léptek s ezzel mentességet nyertek kötelességök teljesítése alól.

²⁴⁾ *Infamibus Vaticani locis*. Újabb időben is egészségtelennek tartották a Vatikán-hegy környékét, melyen a pápa palotái és kertjei terülnek el. A Tiberis mély völgyének páráit nem bírják a szelek onnan elhajtani. Míg a Quirinál nem lett az olasz király székhelyévé, a pápák nyári időben gyakran ide költöztek át vatikáni palotájokból.

²⁵⁾ Mivelhogy Vespasianus az ő proconsuli hivataloskodásából rossz emléket hagyott maga után a tartomány lakosságánál, attól félték, hogy olyan fog lenni majdan császáruól is. De a tapasztalás később az ellenkezőt bizonyította.

²⁶⁾ Mint a következő sorokból kítűnik: a békére való törekvés és a hon-szeretet indítékai Cæcina, Lucilius Bassus és mások cselekvényeire vonatkoznak, a kik Vitelliust elárulták s ily okokra vezették vissza eljárásukat ők maguk, sőt azok a történetirók is, a kiket Vespasianus uralkodó-háza iránti hizelgés irányított előadásukban.

HARMADIK KÖNYV.

Tartalom. Vespasian vezérei Pœtovióban hadi tanácsot tartanak. Antonius Primus előhívja a mœsiai hadsereget, hátvonalának biztosítására. Az első győzelem. Cæcina áruló szándékból késlekedik. A ravennai hajóraj elpártól, de Cæcina kísérlete, hogy legióit pártütésre bírja, kudarcot vall. Antonius fényes győzelmet arat Bedriacum mellett. A Cremona melletti tábor elfoglalása; a város megadja magát, kirabolják és leégetik. Vitellius a kedvezőtlen hírek hallatára a tanács és nép elé lép és érelyes rendszabályok foganatosításához lát. Valens ingadozik, át akar törni Galliába és Germaniába, de fogságba kerül. Hispania, Gallia, Britannia Vespasiánhoz pártolnak. Vitellius ellenállási kísérlete; az Apenninek megszállására készül, a harctérre megy, de Antonius átvonul az Appenineken. Flavius Sabinus városi főnök alkudozik Vitellius lemondása iránt, eredménytelenül. Vitellius gyászruhában elhagyja a császári palotát; Sabinus pedig megszállja a capitoliumot, mely az ostrom alatt lángok martaléka lesz. Az ostromoltak legyőzettek, Domitianus megmenekül, de Sabinust megölik. Antoniusnak a fővároshoz közeledő hadserege elé követség küldetik. Harczok a főváros körül, vérengző jelenetek a fővárosban. Vitellius meggyilkoltatik. Domitianust császári herczegül üdvözlük.

1. Flavius pártvezérei jobb eredménynyel és nagyobb megbízhatósággal intézték a hadvezetés ügyeit. Pœtovióban* a tizenharmadik legio téli táborhelyén jöttek össze, a hol tárgyalás alá vették, hogy nem volna-e czélirányosabb megszállni a pannon alpokat, míg hátuk mögött az összes haderők összegyülekeznek, vagy bátrabb elhatározással szemébe nézni az ellenfélnek és Italiáért vívni meg a harczot. Azok, a kik úgy vélekedtek, hogy be kell várni a segítő hadakat és halogatni a háborút: a germaniai legiók hatalmát és hírét tolták előtérbe, meg hogy Vitelliussal nem sokára megérkezik a britanniai hadsereg színe-java; hogy ők még csak a minap szétvert legiók** létszámát sem érik el, és bármily főnhéjazó szavakat hallani is ezek szájából, bizony, mint legyőzötteknek, nem valami nagy lehet a bátorságuk. Mialatt az álpokat megszállva

* Mai neve Petau, a Dráva mellett, Styriában.

** Az Othó légiónak létszámát.

tartják, meg fog érkezni keletről csapataival Mucianus; túlsúlyt kölcsönöznek Vespasianusnak a tenger, a hajóhadak, a hozzá ragaszkodó tartományok, melyekkel akár egy második háborúnak terhét is elvállalhatná. Így az üdvös késedelem új erőket hoz számukra, míg a jelenleg meglevőkből pedig semmi sem fog elveszni.

2. E nyilatkozatokkal szemben Antonius Primus, a háborúnak ez a legharsányabb szószólója, kifejté, hogy épen a sietés lesz nekik hasznos s Vitelliusra vészhozó. „Azok a győzők csak a tespedésben lettek erősebbekké, nem az önértetben? mert nem hadi lábon és táborokban tartották őket, hanem Italia összes vidéki városaiban lomha tétlenségben, csupán szállásadóiknak gyötrelmére, s minél szilajabb vitézséget mutattak előbb, annál mohóbban szitták most a szokatlan élveket. Circusban, színházban, a főváros mulatságai közt elpuhultak vagy nyavalyákban merültek ki. De ha időt engedünk nekik, a háborúra való készülődés közt megint meg fog jőni erejük. Germania sincs messze, a honnan segítséget vonhatnak magukhoz; Britanniát csak egy tengersizoros választja el tőlük, mellettök van Gallia és Hispania, mindakettő bőven oszt harczost, lovat, adót, meg aztán ott vannak maga Italia és Róma segélyforrásai. Ha pedig a háborút maguk akarják megkezdeni: két hajóraj áll rendelkezésökre,* meg a védtelen illyr tenger. Mit fognak érni nekünk akkor a hegyszorosok? mire lesz hasznos a háborúnak másik nyárra halasztása? honnan vesszük addig a pénzt és élelmi szereket? Sőt inkább föl kell használni azt az alkalmat, hogy az inkább félrevezetett, mint legyőzött pannoniai legiók ismét talpra állva bosszúra sietnek és a mœsiai hadsereg csorbítatlan erőt hoz magával. Ha inkább a katonának, mint a legiók számát vesszük szemügyre: úgy nagyobb az erő a mi részünkön és nincs feslettség. Maga a szégyenvallás** is előmozdította a fegyelmet; a lovasság meg nem is győzetett le, hanem a kedvezőtlen helyzet daczára is szétrobbantá Vitelliusnak hadsorait. Két pannon és mœsiai lovasdandár tört akkor keresztül az ellenségen; most tizenhat dandár egyesített zászlói alatt fogja lökésével, kúrtharsogásával, mint egy fölleg elborítani a harcztól elszkott lovasokat és lovakat. Ha csak valaki vissza nem tart, nem csak javalója, hanem végrehajtója is leszek e tervnek. Ti, kik biztos helyzetben vagytok, tartsátok meg legióitokat; én beérem a

* A Ravenna és Misenum mellett állomásozó flották, melyek akkor még Vitellius mellett tartottak.

** Az Otho alatt vereséget szenvedett legiókról van szó, melyek most Vespasian mellé állottak.

segédhatak könnyű cohorsaival. Nem sokára hallani fogjátok, hogy Italia kapuja föl van tárva s Vitellius ügye megrendült. Akkor majd örömmel követtek engem s léptek a győző nyomdokába.“

3. Ilyen és más efféle gondolatokat lángoló szemmel, harsogó hangon, hogy minél messzebről meghallják (mert centuriók és katonák is néhányan oda vegyültek a tanácskozók közé), oly szó-áradatban adott elő, hogy az óvatos és megfontolt embereket is megingatá, a köznép pedig és a többiek dicséretekkel halmozták el, mint az egyetlen igaz hőst és hadvezért, míg másoknak gyávaságát megvetőleg emlegették. Megerősítette a fölöle való jó véleményt mindjárt azon a gyűlésen, melyen Vespasianus levelének fölolvása után nem oly bizonytalan nyilatkozatokat tett, mint a többiek, hogy a szükség szerint majd így, majd úgy lehessen magyarázni, hanem látszott, hogy nyiltan pártul fogta az ügyet, s annál nagyobb hatást gyakorolt a katonákra, minél inkább osztozott hibáikban és dicsőségekben.

4. Hozzá legközelebb állott tekintély dolgában Cornelius Fuscus tisztartó. Ő is kiméletlenül szokván kikelni Vitellius ellen, a dolgok rossz fordulata esetére semmi reményt nem hagyott fönn magának. A természeténél és koránál fogva tétovázó Tampius Flavianus ellenben melegen tartá a katonák gyanúját, mintha nem tudná feledni a Vitelliussal való sógorsági viszonyát, s azt hitték róla, hogy mivel a legiók mozgolódásának kezdetén megszökött, és magától újra visszatért: alkalmat keres az árulásra. Mert Flavianust, mikor Pannoniát odahagyva Italiába lépett és a veszély ellen biztósna érezte magát, a dolgok új rendjére való vágyódása rábirta, hogy ismét fölvegye az alvezéri czímet és részt kérjen magának a polgárháborúból, a mit Cornelius Fuscus is tanácsolt neki, nem mintha Flavianusnak támogatására szorult volna, hanem hogy consuli neve a jó részben csak most keletkező párt külső megjelenésének dísz kölcsönözzön.

5. Hogy azonban a háborút Italiába áthelyezni baj nélkül és sikerrel lehessen: levél ment Aponius Saturninushoz, hogy a mœsiai hadsereggel siessen elő. S nehogy e tartományok a barbár népek becsapásainak védtelenül legyenek tárva, a sarmát jazygok főnökei, a kik a törzset kormányozták, hadi szolgálatra fogadtatnak föl. Közlegényeket és — a miben egyedül válnak ki — lovas haderőt is ajánlottak; de ez ajánlatuk visszaútasított, nehogy a belső viszályok közt saját érdeküket hajhászhasák, vagy ha a másik fél részéről nagyobb jutalom kínálatik, minden jogot és kötelességet

levetközzenek. Megnyerik a pártnak Sidót* és Italicust, a svévek királyait, kiket régi vonzalom kötött a rómaikhoz, s népök jobban tűrte a bizalmas bánást, mint a parancsot. A segédhadakat oldalvédül állíták föl Rætia ellenséges hangúlatára miatt, melynek Porcius Septiminus vala tisztartója, törhetetlen hűséggel Vitellius iránt. Tehát Sextilius Felix küldetett az auriani lovascsapattal, nyolcz cohorszal és a nóri legénységgel megszállni a Rætia és Noricum közt folyó Aenus** partját. Egyik fél sem bocsátkozott ütközetbe; a pártok sorsa másutt vala dülőre jutandó.

6. Míg Antonius a cohorsokból a tartalékos öreg katonákat és a lovasság egy részét gyors menetben vitte magával Italia megtámadására, kísérője vala Arrius Varus, egy derék katona, a ki Corbulo parancsnoksága alatt és Armeniában kivívott sikereivel szerezte hírnevét. Beszélték róla, hogy titkos árulkodásaival Nero előtt gyanúba hozta volt Corbulo jellemét, s az ily becstelen úton kijárt kegy megszerezte neki az elsőrendű centuriói állást; de a pillanatnyi gonosz eredetű vívmány majdan veszedelmére volt fordulandó. Primus*** és Varus tehát elfoglalván Aquileját, ennek környékén s Opitergium és Altinumban**** lelkes fogadtatásra találtak. Altinumban őrséget hagyván hátra, a ravennai hajóraj ellen fordultak, melynek átpártolásáról még nem kaptak tudósítást. Majd Pataviumot és Altestét***** birták csatlakozásra. Itt tudták meg, hogy három Vitellius-párti cohors és a Sebosiana nevet viselő lovascsapat, Forum Alieni**** mellett hidat vervén, megszállotta a helyet. Elhatározták megtámadni a csapatokat, mert azt is mondta a hír, hogy nem vigyáznak magukra. Hajnalban meglepték a többnyire fegyvertelen legénységet; de meg volt parancsolva, hogy csak keveset vágjanak le bennök s a többieket félelemmel kényszerítsék esküjök megváltoztatására. Voltak is, a kik rögtön megadták magukat, a többiek azonban letörvén a hidat, elvágták az utat a sarkukban levő ellenség előtt.

7. Mikor a győzelem híre, mely a háborút a Flavius-párt javára sikerrel vezette be, elterjedt: a Galbáról nevezett hetedik meg a *Gemina* nevű tizenharmadik legio Vadius Aquila alvezérrel harczias hangulatban jönnek Patavium alá. Ott néhány napig pihenőt

* *Ann.* XII. 29. 30.

** *Inn* folyó.

*** Antonius Primus.

**** Opitergium, ma: *Oberzo*, Altinum = *Altino*, Ateste = *Este*; Forum Alieni = talán *Ferrara* vagy *Legnano*.

tartottak, s Minutius Justus, a hetedik legio tábori főnöke, mivel keményebben gyakorolta parancsnoki tisztét, mint polgárháborúban lehet, a katonák bosszúja elől elvonatván, Vespasianushoz küldetik. Most egy sokáig várva várt dolog a magyarázat és tódítás révén a kellőnél nagyobbra fúvatik föl. Antonius ugyanis parancsot adott, hogy Galbának az idők viszontagságai által ledöntött szobrai minden vidéki városban állíttassanak újra föl; mert czélszerűnek gondolta a pártügy érdekében, ha Galba uralkodása elismerést nyer, és pártja mintegy föléledni látszik.

8. Tanakodtak azután, hogy mely várost válaszsák főhadi szállásul. Verona látszék a körötte elterülő tágas mezők előnyénél fogva legalkalmasabbnak a lovas csatára, a miben ők erősebbek voltak. Egyszersmind úgy valóságban, mint a közvéleményre való hatásában fontosnak látszott e hatalmas segédeszközökkel rendelkező gyarmatvárost elvenni Vitelliustól. Vicetiát* csupán átvonulásukkal birtokukba vették, a mely magában véve csekély eredmény (mert e város nem igen tehetős) nagy jelentőséget nyert abból a szempontból, hogy Cæcina onnan származott, és így az ellenség vezére szülővárosától fosztatott meg. Veronát érdemes volt megnyerni, mert példájával s pénzével segítette a pártot, és ott a Rætia s a juli álpok közt elhelyezkedő hadsereg elzárta az utat a Germaniából jövő seregek előtt. Minderről nem volt Vespasianus értesülve, vagy nem is akarta; mert azt a parancsot küldte, hogy Aquileiánál a hadművelettel meg kell állapodni s bevárni Mucianust, s parancsa mellé azt a tanácsot is csatolta, hogy ha Egyiptomot, az elzárt gabonátárát és a legdúsabb tartományok adójövedelmeit birtokukban tartják: lehető lesz Vitellius seregét a zsold és élelem hiánya miatt megadásra bírni. Ugyanerre inté őket gyakori leveleiben Mucianus, szemök elé tartván a vértelen és gyász nélkül való győzelem képét s egyéb ilyesmit, de valójában azért, mert becsvágyólag az egész hadviselés dicsőségét magának akarta lefoglalni. Egyébiránt a messze földről adott tanácsok a bevégzett tények után érkeztek meg.

9. Antonius tehát hirteleni rohammal benyomult az ellenség állásai közé, s egy könnyű ütközetben kölcsönösen összemérvén erejüket, egyenlő eredménynyel vált szét a két ellenfél. Majd Cæcina Hostilia, veronai falu, és a Tartarus** folyó mocsarai közt meg-

* Ma *Vicenza*.

** Ma *Tartara*.

erősített táborba szállt, biztos helyzetben érezvén magát, midőn hátát a folyó, oldalát a mellett elterülő mocsár fődözte. Ha becsület lett volna benne, a Vitelliushoz tartozó egész haderővel azt a két legiót, mikor még a moesia sereg nem csatlakozott hozzá, vagy összemorzsolja, vagy visszakergetvén, Italia elhagyásával csúfos futásra kényszerítheti vala. De Cæcina a háború elején kínálkozó kedvező alkalmat mindenféle halogatással föláldozá az ellenségnek, s a kiket fegyverrel könnyen elűzhetett volna, levelekben szidalmazza őket, míg közbenjárók által hitszegő alkuját megköti velök. Eközben Aponius Saturninus a Claudius-féle hetedik legióval megérkezik. A legio parancsnoka Vipstanus Messalla tribun vala, híres ősök sarja, maga derék ember, ki egyedül hozott magával a háborúra nemes jellemtulajdonságokat. E csapatokhoz, melyek még egyáltalában nem mérközhettek Vitellius haderejével (mivel csak három legióból álltak), levelet küldött Cæcina, kárhoztatván vakmerőségüket, a miért egy már legyőzött ügy mellett fognak fegyvert. Egyszersmind magasztalá a germaniai hadsereg vitézségét, míg Vitelliusról csak alig és közönséges szólamban tett említést, Vespasianus ellen pedig semmi sértő szót nem mondott, általában semmit, a mivel ellenfelét akár megvesztegetni, akár ijeszteni akarná. A Flaviuspárt vezérei, mellőzvé az elmúlt események mentetetését, Vespasianusért lelkesülten, saját ügyök iránt jó reménységet táplálva, a végkimenetel felől teljes biztonságban, Vitellius ellenségének nyilváníták magukat, kilátást nyújtván a tribunoknak és centurióknak, hogy majd megtarthatják, a mit Vitellius kegye ígért nekik; Cæcinát pedig nyíltan buzdították az átpártolásra. A tábori gyűlés előtt fölolvastott levelek erősítették a közbizalmat, mivel Cæcina oly alázatos hangon nyilatkozott, mintha félne, nehogy Vespasianust megbántsa; az ő vezérek pedig lenézőleg és Vitelliusról mintegy gúnyolódva írtak.

10. További két legio beérkezével, melyek közül a harmadikat Dillius Aponianus, a nyolczadikat Numisius Lupus vezette, jónak látták mutatni erejüket, s hadi sánczczal venni körül Veronát. Épen a Galba-féle legiónak jutott a sáncz homlokvonalán a munka, mikor a távolban feltűnt segédhadbeli lovasság, mintha ellenség volna, hiábavaló ijedelmet okozott. Árulástól félve, fegyvert ragadnak. Tampius Flavianus ellen irányúl a katonák haragja, nem valami bizonyíték alapján, hanem mint már rég gyűlöletes embernek viharos hévvel követelték halálát, kiabálván, hogy Vitelliusnak rokona, Othónak árulója és a katonák számára rendelt díjnak elsikkasztója. Igazolásra nem engedtek neki alkalmat, ámbár könyörögve nyujtá

ki karjait, s többnyire földön feküdve, tépett ruhában, keblét és arczát zokogva verte. De épen ez még jobban ingerelte haragosait, mintha túlságos remegése rossz lelkiismerete mellett tanúskodnék. Aponiust, mikor szólni kezdett, megakadályozta a katonák kiabálása; a többieket is zajongással és lármával riasztják vissza. Csak Antónius szavára nyitották meg fülöket, mert az ékes beszéd hatalmával is rendelkezett, s birta azt a művészetet s tekintélyt is, melylyel a közember szívét meg lehet nyerni. Mikor a lázadás erősbödni kezdett, és már a szitkok és gyalázkodás után fegyverre és tetlegességre mentek át: Flavianust lánczra veretni parancsolta. Észre vette a katonaság a cselet, és szétlökdösvén azokat, a kik az emelvényt körülállták, már a végső erőszakra készülnek. Antonius kivont karddal eléjük tartá mellét, esküdözvén, hogy vagy a katonák vagy a saját keze által fog meghalni, s a mint egy-egy ismerős vagy hadi díszjelt viselő katonát látott meg, nevéen szólítva kért tőle segítséget. Majd a hadijelvények és a háború istenei felé fordulva, kérte őket, hogy inkább az ellenség seregein öntsék ki dühöket és a visszavonás mérgét, míg végül a lázadás kifáradt és napnyugtával már mind szétszéledtek sátoraikba. Még azon az éjszakán távozott Flavianus, s Vespasianusnak útközben kapott levele aztán megszabadítá a további veszélytől.

11. A legiók azonban, mintha ragály szállaná meg őket, most Aponiusra, a moesiai hadsereg alvezérére támadnak, annál áldázabbul, mert nem mint előbb, erőfeszítő munkában kifáradva, hanem a nap derekán gyultak dűhre, mikor híre terjedt annak a levélnek, melyről azt hitték, hogy Saturninus írta Vitelliushoz. Mint hajdan vitézség és fegyelem, úgy most a szemtelenség és vásottság dolgában folyt a vetélkedés, hogy ne kisebb erőszakoskodással követeljék Aponiusnak halálát, mint előbb a Flavianusét. Mert a moesiai legiók arra való hivatkozással, hogy ők a pannonok bosszúállását elősegítették, a pannonok pedig, mintha mások lázadása igazolná őket, örömmel ismételték meg a büntettet. Nosza, mennek a kertbe, melyben Saturninus szállásolt. És nem Primus, Aponianus és Messalla mentették meg — habár minden módon igyekeztek rajta — Saturninust, hanem inkább az a sötét búvóhely, egy épen üresen álló fürdő kemenczéje, melyben elrejtözve lappangott. Később lictorai nélkül Pataviumba ment. A consuli vezérek eltávoztával mind a két hadsereg fölött Antonius kezére szállt az erő s hatalom, miután tisztársai háttérbe szorultak és a katonák hajlandósága ő felé fordult. S voltak is, a kik hitték, hogy mind a két lázadást

Antonius fondorlata szította, hogy egyedül tartsa kezében a háború vezetését.

12. De Vitellius táborában sem vala nyugodt a hangulat; még vészesebb viszály: nem a köznép gyanakodása, hanem a vezérek hűtlensége zavarta meg az elméket. Lucilius Bassus, a ravennai hajóraj parancsnoka a katonák ingadozó lelkét, kik nagyrészt Dalmatia és Pannoniából, e Vespasianushoz szító tartományokból valók voltak, ennek pártja mellé csoportosítá. Az éjszakai időt választották az árulásra, hogy a többiek tudta nélkül csak a pártütők gyűljenek össze a fő hadiszálláson. Bassus szégyenből vagy attól való féltében, hogy milyen lesz a dolog kimenetele, otthon várakozott. A hajókapitányok nagy lármával megtámadják Vitellius szobrait, és míg az ellenálló néhány embert lekaszabolják, a többi legénység fölforgató vágyában Vespasianushoz csatlakozott. Most Lucilius előjön s nyíltan a pártütés szerzőjének vallja magát. De a hajóraj Cornelius Tuscust választja magának parancsnokul, a ki sietve meg is érkezik. A tisztes őrizet alá helyezett Bassust liburni gályán Atriába viszik, hol a helyőrségen állomásozó lovasszázad parancsnoka Vivennius Rufinus bilincsbe vereti, de csakhamar kiszabadul Hormus Cæsar szabados közbevetése folytán, mert az is e vezető emberek közé számíttatott.

13. Cæcina pedig, mikor a hajóraj pártütésének híre elterjedt, elsőrendű centuriókat és néhány közkatonát — míg a többiek szolgálati munkák végzésére szét voltak szóródva — összehív a főhadiszállásra, mintha valami tábori titkot akarna velök megbeszélni. Ott magasztaló szavakkal említi előttük Vespasianus kiválóságát s pártjának erejét, hogy a hajóraj már átpartolt hozzá, hogy élelmi szereik fogytán vannak; Gallia és Hispania nyugtalanodik, a főváros hűsége is megingott, és Vitelliusnak ügye minden irányban rosszra fordult. Majd azok kezdésére, a kik már be voltak avatva, a váratlan fejlemény hatása alatt megrendült többséget is fölesketi Vespasianus hűségére. Egyszersmind letépi Vitellius képeit és hírvivőket küldenek Antoniushoz. De mikor az árulás híre az egész táborban elterjedt, s a főhadiszállásra özönlő katonaság Vespasianus nevét fölírva s Vitellius képeit leszakgatva látja: először baljóslatú csönd áll be, majd mindnyájan egyszerre kitörnek. „Hát ide sülyedt már a germaniai hadsereg dicsősége, hogy csata nélkül, vérhullatás nélkül, kötött kézzel, letett fegyverrel adják meg magukat? Hát miféle legiók állnak a tulsó félen? nem legyőzöttek-e? sőt az Otho-

féle hadsereg egyetlen magva, az első és tizennegyedik legio sincs ott, a kiket pedig ők épen e mezőn szórtak szét és vertek le. Hát ennyi ezer fegyveres vitéz, mint valami vásárra vitt rabszolga-nyáj adassék ajándéknak a sehonnai Antoniusnak? Még is csak sok, hogy egy hajórajnak nyolcz legio legyen a ráadása! Így akarja Bassus, így Cæcina, a kik miután a császártól palotákat, kerteket, kincseket raboltak, most elveszik a katonáit is. Vereség és vér nélkül, még a Flavius-pártiak szemében is gúny tárgyai, mit fognak felelni azoknak, a kik számon kérik tőlük akár a szerencsében, akár a balsorsban tanúsított viselkedésöket?”

14, Ezt kiabálták egyenkint, ezt mindannyian, a mint kit-kit az elkeseredés szóra indított. Az ötödik legio tette meg az első lépést azzal, hogy Vitellius képeit visszahelyezik s Cæcinát vasra verik, míg Fabius Fabullust, az ötödik legio alparancsnokát és Cassius Longus tábori főnököt választják vezérékül. Három gályának legénységét, kik véletlenül szemök elé kerültek, bár az semmiről sem tudott és semmit sem követett el, levágják; azután elhagyván a tábort és fölszakgatván a hidat, ismét visszatérnek Hostiliába, onnan tovább mennek Cremonába, hogy az első Italiai és huszonegyedik Rohánónak nevezett legiókhoz csatlakozzanak, melyeket Cæcina Cremona védelmére a lovasság egy részével együtt előreküldött vala.

15. A mint Antonius mindezekről tudomást vett, elhatározta az ellenségnek meghasonlott lelkű és megoszlott erejű seregét megtámadni, mielőtt a vezérek tekintélye, a katonaság fegyelme és az egyesült legiók bizodalma helyre állana. Mert sejtette, hogy Fabius Valens, a ki elútagzott a fővárosból, Cæcina árulásának hírére sietősen közeledik; Fabius pedig Vitellius mellett híven megáll és nem járatlan a hadviselésben. Egyúttal félték egy hatalmas germán haderő betörésétől is Rætián keresztül; Britanniaból meg Gallia és Hispaniából pedig segédhadakat hívott elő Vitellius, mely mérhetetlen lökést ad vala a háborúnak, ha Antonius ettől való félelmében gyorsított csatával nem előlegezi a győzedelmet. Veronából egész seregével két napi menetben Bedriacum alá jön. Másnap legióit sánczmunkákra visszatartván, a segédhadi cohorsokat a cremoniai síkra küldé, hogy élelemszerzés színe alatt a föld népétől zsákmányt harácsoljon a katonaság számára. Maga négyezer lovassal nyolcz mérföldre nyomult elé Bedriacumhoz, hogy annál féktelenebb módon folyjon a pusztítás. A portyázók még messzebb száguldoztak előre.

16. Öt óra* mult körülbelül, midőn egy vágató lovas hírt hozott, hogy közeledik az ellenség, elől csak kevesen jönnek, de távolról mozgás zaja hallatszik. Míg Antonius tanakodik, hogy mitevő legyen, Arrius Varus tettvagyó mohósággal a legbátrabb lovasok élén előtör és megszalasztja Vitellius embereit, nem nagy vérontással, mert többek odaérkezte után megfordult a szerencse és a legtűzesebb üldözők a legfürgébb futókká váltak. Nem is Antonius akarata szerint esett ez az elhamarkodott vállalat s előre látta, hogy úgy fog lenni, a hogy csakugyan történt. Most tehát buzdította embereit, hogy bátran vegyék föl a harcot s oldalra állítván lovas csapatait, középen üresen hagyta az utat, hogy Varust és lovasait fölvegye. Parancsolta, hogy a legiók fegyverkezzenek; jelt fúvatott a síkságon, hogy mindenki, abba hagyván a zsákmányolást, legrövidebb úton siessen az ütközetbe. Ezalatt Varus ijedten a többiek tömege közé menekül s azok közt is rémületet terjeszt. A sebesültekkel együtt a sértetlenek is visszaveretvén, saját félelmökkel és a szoros út akadályaival küzködtek.

17. E rémitő helyzetben nem mulasztá el Antonius az erős lelkű és vitéz katonának kötelességét teljesíteni. Szembe szállt az ijedezőkkel, visszatartá a hátrálókat; a hol legtöbb volt a tenni-való, a hol valami remény mutatkozott, ott volt eszével, karjával, szavával; az ellenségnek is szemébe tűnt, míg saját embereinek példaképet adott. Végül úgy elragadta a harci hév, hogy egy futó zászlótartót dárdájával átütött s a megragadott zászlóval az ellenség felé fordult. E fölött való szégyenökben száz lovasnál nem többen megállottak; segített nekik a terep is, mert szűk vala ott az út és letört egy hid az ott közben elfolyó patak fölött, mely bizonytalan medrével s meredek partjaival akadályozta a futást. Ez a kényszerállapot vagy jó szerencse a már ingadozó ügyet talpra állította. Neki bátorodva, tömött sorokban fogadják a vakmerőn és szétszórtan előnyomuló Vitellius-pártiakat, akik zavarba jönnek. Antonius nyomon követi a megriadtakat, leteríti a szembezállókat, s a többiek is, mind a maga hajlama szerint, fosztogattak, foglyot ejtettek, fegyvert és lovat zsákmányoltak. Azok is, a kik csak az imént a mezőkön futkosva csatangoltak, most a kedvező fordulatot jelző zaj hallatára visszajöttek, részt venni a diadalban.

18. Cremonától négy mérföldre csillogtak már a Rohanó és az Italiai legio sasai, lovasságuknak szerencsés kezdetű harcza alatt

* D. e. 11 óra.

egész odáig haladván elő. De mikor a dolog rosszra fordult, nem nyitották meg soraikat, hogy a megzavart csapatoknak védelmet nyujtsanak, s nem szálltak szembe az oly nagy távolságból való futás és harczolás miatt kifáradt ellenséggel, hogy ők támadjanak. Csak a véletlen vezetésére bízva, a szerencsében nem érezték annyira a vezér hiányát, mint a hogy most a kedvezőtlen körülmények közt tudatára jöttek. A tétovázó hadoszlopnak neki vág a győztes lovasság, s Vipstanus Messalla tribun is követi a moesiai segédhad élén, melyekkel, noha gyors ügetésben mentek, lépést tudott tartani sok a legióbeliek közül. Így összevegyülve gyalog és lovas, áttörték a legiók oszlopát, melyek minél több kilátásuk nyílt a menekvésre Cremona falainak közelségéből, annál kevesebb bátorságot mutattak az ellenállásra. De Antonius is fölhagyott üldözésekkel, meggondolván a fáradságot és a vérveszteséget, melylyel az ütközetnek bár szerencsés végű, de oly sokáig kétes sorsa lovast és lovat egyaránt kimerített.

19. Késő este a Flaviusi hadsereg egész derékhada megérkezett, és a mint teshalmok fölött a vérontás friss nyomaiba léptek, mintha már vége volna a harcznak, követelik a továbbmenetelt Cremonába, hogy a legyőzöttek hódolatát fogadják, vagy ostrommal kényszerítsék őket megadásra. Úgy egymás közt szép volt ezt mondogatni, mert kiki arra gondolt, hogy a síkon fekvő gyarmatvárost könnyű lesz rohammal bevenniök; az éjszaka homályában való betöréshez ugyanakkora bátorság kell, de nagyobb szabadságuk lesz a rablásra. Ha pedig a nappalt bevárnák, majd békekötésre, kérésre kerül a dolog, s ők fáradalmuk és vérhullatásuk díjában csak kegyelemosztást, dicséretet s egyéb ily semmiséget fognak jutalmul kapni, míg a cremonaiak kincse a parancsnokok és alvezérek zsebébe folyik. A megívott városnak zsákmánya a katonákat, a meghódolté a vezéreket szokta illetni. Nem ügyelnek tehát a centuriókra s tribunokra és hogy senkinek a szava ne legyen hallható: fegyvereiket zörgetik, fenyegetőzve az engedelmesség fölmondásával, ha nem vezetik őket előre.

20. Ekkor Antonius a csapatok közé lépven, mikor tekintetével s komoly magatartásával csöndet csinált, kijelenti, hogy „ő a maga oly érdemes katonáitól nem akarja elragadni a tisztességet és a jutalmat; ám más a sereg és más a vezérek föladata; katonákhoz jól illik a harczvágy, de a vezetők többet használnak az előre látással, megfontolással, sőt a késedelmezéssel is, mint a vaktában való cselekvéssel. Valamint a maga tehetségéhez képest ő is fegy-

verrel és karjával elősegítette a győzelmet: most is észszel és tanácscsal, a vezérnek a legszükségesebb tulajdonaival, hasznára fog lenni az ügynek. Mert nem lehetnek kétségben a felől, hogy mivel állnak szemközt: az éjszakával és egy ismeretlen város helyiségével, bent ellenség és minden alkalmas a cselvetésre. Még ha nyitva állának is a kapuk: akkor is csak előleges kikémlés után és nappal kellene bevonulni. Vagy elkezdhették-e az ostromot minden vizsgálat nélkül, hogy hol az alkalmas hely, milyen magasak a falak, hadi géppel vagy nyilazással, vajon sánctművekkel vagy ostromfödéllel kell-e megtámadni a várost? Majd egy-egy emberhez fordulva, kérdezgeté, hoztak-e magukkal szekerczét, bárdot és egyebet, a mi város ostromlásához szükséges? — s mikor tagadólag válaszoltak, mondá: hát emberi kezek bírják-e karddal vagy dárdával áttörni s aláásni a kőfalakat? ha szükséges volna mellvéddel és sánctkosarakkal fedezni magunkat, úgy fogunk-e ott állni szájtátva, mint valami oktalan csorda, s bámuljuk a bástyák magasságát és az idegen erődívenyeket? Nem jobb-e egy éjszakai halasztással, mialatt a számszerjakat és lövőgépeket ide szállítjuk, biztosítani magunknak a döntő erőt és a győzedelmet?“ Egyúttal a tábori podgyász és fuvar legénységét a legújabbán érkezett lovasság kíséretében Bedriacumba küldi készletek s más szükséges eszközök szállítása végett.

21. A katonaság azonban kedvetlenül tűrte ezt, s majdnem kitorásra kerül a dolog, midőn az egészen a falak aljáig portyázó lovasok néhány künt csatangoló cremoniai embert foglyul ejtenek, s ezeknek vallomásából megtudják, hogy hat Vitellius-párti legio és az az egész sereg, mely Hostiliába állomásozott, mikor övéik vereségéről értesültek, még azon a napon harminczezer lépésnyi útat meghaladván, ütközetre készül és már itt is van. Ez az ijesztő hír megnyitotta az eldugult elméket a vezér tanácsoló szavai előtt. Parancsot ad, hogy a tizenharmadik legio a Postumia felé vezető út töltésén álljon föl, melylyel kapcsolatban balról a Galba-féle hetedik foglalt helyet a mezőn; azután pedig a Claudius-féle hetedik legió, védve — ilyen volt a terep alakulása — egy mezei árok által; jobbról a nyolczadik a nyílt mellékúton,³⁾ majd a harmadik legió; sűrű bozóttal eltakarva. Ez vala a sasok és hadi jelvények rendje; de a legénység a sötétség miatt úgy kavarodik össze, a hogy a véletlen hozta magával; a testőrkatonák egyik zászlóalja a harmadik legió mellett, a segédhadi cohorsok a szárnyakon, az oldal- és hátsort lovasság vette körül, a svév Sido és Italicus népök válogatott embereivel az első csatarendben forgolódtak.

22. De a Vitellius hadserege, melynek módjában állt Cremonában megpihenni s étel és alvás által fölfrissült erővel a hideg és éhség miatt meggyöngült ellenséget a következő napon megverni s eltiporni: mintegy az éj harmadik órájában,* vezér és tanács nélkül, a már fölkészült és rendezett Flaviusi csapatokra bukkan. A harci düh és a sötétség miatt szétzilált hadmenet rendjét nem merem meghatározni, ámbár mások úgy adták elő, hogy a macedon harmadik légio a jobb szárnyon állt; az ötödik, s tizenötödik, a britanniai kilenczedik, második és huszadik legióknak egyes zászlóaljával a középső csatarendet, míg a tizenhatodik és tizennyolczasok meg az első legio katonái a balszárnyat alkották. A Ragadó és Italica legióbeliek az összes hadcsapatok közt voltak elvegyülve; a lovasok és a segédhadak maguk választák helyöket. A harcz egész éjjel folyt változó s eldöntetlen eredménynel, véresen, majd az egyik, majd a másik félnek romlásával. Bátorság vagy vitézi kar nem segített, még a szemek sem láthattak előre semmit. Mind a két hadsereg fegyvere ugyanaz, a gyakori kérdésből megtudták egymásnak jelszavát; az ellenségtől elvett hadi jelvényeket, a mint egy-egy csapat elragadta, össze-vissza hurczolták ide vagy oda. Főleg a Galbától nemrég sorozott hatodik legio jutott nagy válságba; hat elsőrendű centuriója öletett meg; néhány hadi jelvényét elragadták; magát a sast Atilius Verus főcenturio, miután sok ellenség levágásával maga is elesett, megmenté.

23. A már hanyatló csatát helyreállította Antonius az előhívott testőrkatonasággal, a kik a küzdelmet fölvevén, előbb visszavetik az ellenséget, de majd ők veretnek vissza. Mert a Vitellius-pártiak az út töltésére vontatták föl a hajítógépeket, hogy szabad és nyílt helyről röpjüljenek a lövegek, melyek azonban eleinte szétszóródva, az ellenség kára nélkül hulltak le az erdőbe. De egy kiváló nagyságú hajítógép roppant kődarabokkal lezúzta az ellenséges csatasorokat és tágabb körben éreztette volna romboló hatását, ha két katona arra a merész tetre nem szánja el magát, hogy az elesettek kezéből fölragadott paizszsal fölismerhetlenné tevén magukat, a lövőgép feszítő köteleit elvágják. Rögtön leszúrták őket s így nevék nem maradt fenn; de a tett felől nincs kétség. Egyik felé sem hajlott a szerencse, míg késő éjjel a fölkelő hold láthatóvá tette a csatasorokat, de egyúttal zavarta is. A Flaviusiaknak mégis jobban kedvezett hátulról, mert onnan nagyobb árnyat vetett a lovakról

* Esti 9 órákor.

meg az emberekről, és az ellenség lövedékei elhibázott célzással a testeket nem érve hullottak le; a Vitelliusiak pedig a szemközi fény világításában a mintegy rejtekből harczolók dobálásának véd-telenül voltak kitéve.

24. Antonius tehát, midőn embereit fölismerhette és azok előtt is fölismerhető lett, némelyeket megszegényítéssel és dorgáló szóval, sokakat dicsérettel és buzdítással, mindnyáját reménynyujtással s ígéretekkel föltüzelvén, kérdezé a pannon legióktól, hogy miért ragadtak újra fegyvert? itt nyílik mező, a melyen előbbi gyalázatuk mocskát letörülhetik, a hol megint visszaszerezhetik dicsőségöket. Majd a mocsiaiak felé fordulván, mint a háború kezdeményezőit s szerzőit szólítá meg őket, hogy hiába ingerelték föl Vitellius katonáit fenyegetéseikkel és szavukkal, ha karjokat és szemök tekintetét nem bírják kiállani. Ugyanígy szól a többiekhez, a kiket azután előtalált; hosszasan a hármásokhoz, emlékeztetvén őket régi és újabb tetteikre, hogy M. Antonius alatt a parthusokat, Corbulo alatt az őrményeket, minap a sarmatákat verték meg. Haragosabban mondá a testőrségi csapatoknak: „bundások, ha nem győztök, mely másik császár, mely más tábor ad nektek helyet? itt vannak hadi jelvényeitek, itt fegyvereitek; ⁵⁾ ha legyőztek, itt haltok meg; mert a gyalázatból már elég osztályrészt vettetek.“ Mindenfelől zaj támadt, s a fölbukkanó napot (a hogy Syriában szokták) rivalgással üdvözölték a hármások.

25. Most az a kósza vagy a vezértől szándékosan sűgalma-zott hír terjedt el, hogy Mucianus megérkezett és a seregek már kölcsönösen köszöntötték egymást. Újból előre nyomultak, mintha új segítő csapatokkal erősödtek volna; míg a Vitellius-pártiak hadsora már ritkulni kezdett, mint a kiket vezető nélkül saját ösztönük vagy ijedelmök hozott össze vagy választott szét. Mikor Antonius észrevette, hogy meg vannak ingatva, tömött hadoszloppal zavarja meg őket. A megtárgult sorok fölbomlanak, s nem lehetett rendbe hozni az akadályul szolgáló szekerek és hadi gépek miatt sem. A töltés melletti úton az üldözés hevében szétszóródnak a győztesek. Oly borzasztóvá fajult a vérengzés, hogy egy fiú tulajdon apját ölte meg. Az esetet s neveket Vipstanus Messalla följegyzése alapján mondom el. Julius Mansvetus Hispaniából, a ki a Ragadó legióban szolgált, egy serdületlen fiút hagyott otthon, a ki felnőtt korában Galba által a hetesek közé soroztatott be. Atyjával véletlen találkozván a csatába, mikor azt megsebesítve leteríti és a félholt-állapotban levőt közelebről veszi szemügyre: kölcsönösen fölis-

merik egymást. Megöleli a haldoklót és siralmas hangon kéri atyjának boldogult szellemét, ne átkozza őt el atyagyilkos gyanánt, mivel tettét közszolgálatban követte el, s mily csekély része egy katonának a polgárháborúban álló hadseregeknek! Egyszersmind föl-
emeli a holttestet, gödröt ás s teljesíti atyja iránt a végtisztesség kötelességét. Megtudják ezt a közelállók, azután a többiek is, s az egész sereg megdöbbenést érez, panaszkodnak s átkozzák az iszonyú háborút; de azért nem lanyhábban öldöklök s fosztogatják a hozzájuk közelállókat, rokonaikat, testvéreiket. Beszélnek a szörnyű tettről s maguk is csinálják.

26. Midőn Cremona alá érkeztek, új és roppant nagy védmű ötlök szemökbe. Otho háborúja alatt ugyanis a germaniai katonaság Cremona alatt ütötte föl táborát, a táborát sánczczal vette körül és e műveket újból szaporította is. Ezek láttára meghökkenetek a győzők, s vezetőik sem tudták, mit parancsoljanak. Megkezdeni az ostromot egész éjen és napon át elfáradt sereggel, nehéz, és közelben semmi segélyre nem számíthatván, veszélyes lett volna. Ha pedig Bedriacumba visszatérnek, a hosszú út fáradalmát nem bírják kiállana, s győzelmök semmire válnék. Erősített tábort ütni: szintén félelmes az ellenfél közelsége miatt, mely az elszóródott és munkában foglalatoskodó legénységet hirteleni kitörésével megzavarhatná. De leginkább félhettek a vezérek saját katonaságuktól, mely szívesebben tűrte a veszélyt, mint a halogatást, mert a biztos útat nem szereti, a vakmerő föllépésből vár reményt, s az öldöklés, seb, vér kevesebbet nyom, mint a zsákmányra való kilátás.

27. E nézetre hajlott Antonius, s parancsolja, hogy a sáncczat fogják körül. Elsőben hajító dárdákkal és kövekkel távoli harczot vívták, melyben a Flavius-pártiaknak volt nagyobb veszteségek, mint a kikre a lövedékeket felülről czélozták. Majd fölosztá a sáncczat és a kapukat a legiók közt, hogy a szétválasztott munka bátrakat és gyávákat megkülönböztessen egymástól, s a dicsőségért való versengés feltűzelje őket. A bedriaciumi úthoz legközelebb fekvő részeket a hármások és hetesek választották maguknak; a sánccz jobb oldalát a nyolczadik és a Claudiusi hetedik legió; a tizenharmadikat a bixi* kapuhoz ragadta harczú vágya. Most egy kis szünet állt be, míg a közeli földekről kapát, fejszét, mások sarlót s létrákat hordanak össze. Ekkor fejöket fölé emelvén paizsaiukat, szoros védődél alatt indulnak fölfelé. De mind a két oldalon

* Tirolban a mai Brixen, melyről Cremonának azt a kapuját nevezték.

római hadi eszközökkel dolgoznak; mert a Vitelliusiak meg súlyos köveket hengerítnek alá, s a megzilált és összezavart védődelet lándsával és rudakkal bontogatják, míg a paizsok eresztéke megtáglul és az alatta levő embereket nagy vérontással megölvén vagy megcsonkítván, halomra terítik. És már megakad a roham, ha a vezérek a sikertelen buzdításra nem hallgató fáradt katonaságnak Cremona kirablását nem tartják szemé elé.

28. Hogy Hormusnak jött-e ez az ötlete, a mint Messalla mondja, vagy megbízhatóbb forrásul szolgál-e C. Plinius, a ki Antoniuszt vádolja ezért: nem könnyű eldönteni, mert hiszen se Antonius se Hormus nem hazudták meg galád tetteikkel életök folyásának rossz hírét. Most már se seb, se vér nem tartotta vissza őket, hogy lerontsák a sánczot, betörjék a kapukat, s egymás vállára kapaszkodva s fönt egy második védődéltre hágva, megmarkolják az ellenség dárdáit és karját. Sértetlenek sebesültekkel, félholtak haldoklókkal együtt zuhannak alá, különféle alakjában az elmúlásnak s a halál sokféle képében.

29. A harmadik és hetedik legio viaskodott legtűzeesebben, s Antonius válogatott segédcapatokkal e pontra fordítá erejét. Midőn a Vitelliusiak a makacs versengésben előretörőket nem birták föl-tartóztatni, és a rádobott lövedékek lesiklottak a védődéletről, végül magát a lövőgépet zúdítták alá a fölfelé rohanókra, mely ha pillanatra szétszórta és maga alá temette is, a kikre hűllott, de ledőlteben magával sodorta a bástya párkányát s tetejét is. Egyszermind a vele összeköttetésben álló torony is megrendül a kődobásoktól, s míg a hetedik legio katonái feszítő vasakkal mennek neki, a hármások már szekerczével és karddal betörték a kaput. Az összes kútfők megegyeznek abban, hogy C. Volusius, harmadik legióbeli katona rontott be először. Ő föllépvén a sánczra, miután az ellenállókat elkergeté, kezét és hangját magasra emelve, kiáltotta, hogy a vártábor el van foglalva. A többiek is, mikor most már a Vitelliusiak kétségbe esve leugráltak a sánczról, átrohantak, s a tábor és a falak közt fekvő szabad tér öldökléssel telt meg.

30. De megint új tárgya tűnik föl a küzdelemnek: a város magas falai, sziklatornyok, vaspántos kapuk, Cremonának nagyszámú és a vitelliusi párttal szoros viszonyban álló lakossága, Italiának az azon napokban ott tartott vásárra gyülekezett nagy tömegű népe, mely sokaságával a védőknek nyújtott segítséget, az ostromlók zsákmányvágyának pedig ingerül szolgált. Antonius parancsolja, hogy kanóczot fogjanak s gyujtsák föl a városon kívül

fekvő diszes nyári lakokat, ha talán vagyonuk károsodása hűségök megszegésére indítná a Cremonaiakat. A falakhoz legközelebb álló s a bástyáknál magasabbra emelkedő épületeket a legvitézebb katonasággal rakja meg, a kik rudakkal, tégladarabokkal és tűzcsóvával elzavarják a bástyák védőit.

31. Már a legiók védődél alá csoportosultak, mások lövedékeket s követ dobáltak, midőn Vitelliuséknak lassankint kezdett ernyedni bátorságuk. Épen a magasabb rendekbe tartozók adták meg magukat a sorsnak, nehogy Cremona földulásával minden kilátásuk megszűnjék a bocsánatra, s a győzőnek összes bosszúja a tehetetlen köznép helyett a tribunok és centuriók ellen forduljon, kiknek legyilkolása jutalmazó lesz. A közkatona nem törődve a jövővel s ismeretlenségében biztosnak érezvén magát, nem változott; az útczákon futkosva, vagy a házakban elrejtőzve, még akkor sem kértek békét, mikor már a harczzal fölhagytak. A tábori főtiszték Vitellius nevét és képeit eltávolítják,* Cæcina lánczait (mert mind ekkorig börtönben volt) föloldják, s őt magát kérik, hogy ügyöknek szószólója legyen, s mikor ezt megtagadá és gögösen viselkedett: könnyezve esdekelnek hozzá. Végítélet látványa, mikor annyi vitéz férfi könyörög egy áruló segedelmeért! Majd olajágakat s fejszalagot mutatnak a falakról.⁶⁾ Midőn pedig Antonius fegyverszünetet rendelt, előhozták a jelvényeket és sasokat, melyek után földre süttöt szemmel haladt a fegyvertelen katonák szomorú csapata. Körülfogták s kezdetben szidalmazták őket a győzők, s ütéssel fenyegették; de mikor a legyőzöttek a meggyalázó kéz alá tarták arczókat,⁷⁾ s minden dacz félretételével bármit békén türtek: eszökbé jutott, hogy ezek azok, a kik a minap Bedriacum mellett kivivott győzedelmök alkalmával mértéket tudtak tartani. Mikor azonban Cæcina dísztógában s poroszlóktól környezve a szétvált tömeg közt consuli fényben jelent meg: dűhbe jöttek a győzők; döllyfét, kegyetlenségét s — oly gyűlöletes szokott lenni a gázság! — pártütését is szemére hányták. Antonius eléjük állt, s őrcsapatot rendelvén melléje, Vespasianushoz küldte.

32. Eközben a cremonai köznép összetűzött a fegyveresekkel, s kis hiján vérontására került volna a dolog, ha a vezérek beavatkozása le nem csilapítja a katonaságot. És Antonius gyűlésbe híván őket össze, beszédet tart, magasztalólag a győzőkről, kegyelmesen a legyőzöttekről, még Cremonáról sehogy sem nyilatkozott. A had-

* Bizonyára a sasok s hadijelvények rudjának hegyéről.

sereg, természetében gyökerező zsákmányvágyán kívül, régi gyűlöletnél fogva is hajlott Cremona földulására. Azt hitték róla, hogy Otho háborújában is Vitellius pártját támogatta s azután a tizenharmadik legio katonáit, kik a színház helyreállítását végett* hagytak ott, a városi aljnép rossznyelvű szokása szerint, gúnyos szavakkal sértegették. Fokozta ellenszenvöket az is, hogy Cæcina ott viadorjátékokat rendezett s ismételten volt a város főhadiszállásnak székhelye, s hogy a csata alatt is eledelt szolgáltatott Vitellius hadi népének, s még asszonyok is ölettek meg, a kik a párt iránt tanúsított buzgalmokban az ütközetbe merészkedtek elegyedni; azonkívül pedig a különben is gazdag várost a vásáros alkalom még nagyobb kincsekkel látszott megtölteni. A többi vezér neve** homályban maradt, s csak Antoniust állítá a szerencse és hírnév mindenkinek szeme elé. Ő a vért lemosandó magáról, azonnal fürdőbe ment, s midőn a vizet nem találta elég melegnek, hallották azt a mondását, hogy majd forró lett az mindjárt. Ez a rabszolgájától származó fecsegés az egész bűnt ő rá hárítá, mintha ő adott volna jelt Cremona fölgujtására, mely pedig már akkor lángba állott.

33. Harmincezer fegyveres rontott be, ennél is nagyobb száma a had söpredékének s a martalóczoknak, féktelenség s állatiasság dolgában még romlottabb népség. Se rang, se kor nem nyújtott védelmet, hogy becstelenség és gyilkolás egymásra ne halmozódjék. Magas korú öregeket, élemedett asszonyokat, a kik zsákmányul mit sem értek, elhurczoltak, gúnyt úzni belőlük. A hol egy felnőt hajadonra, vagy szép külsejű egyénre bukkantak, erőszakos kézzel rángatták ide-oda, s végül a rablók maguk közt is halálosan összevesztek. Míg a pénzt vagy a templomok tömör aranyból készült kincseit egyik magával akarja hurczolni, más nagyobb erejűek levágják karját. Mások nem akarván a többiekkel találkozni, a gazdák ütlegetésével s kínzásával kutatnak eldugott dolgok után, s az elásott kincseket napvilágra hozzák. Fáklyát hordoznak kezökben, melyet aztán, mikor rabolmányukat elhordták, tréfálva dobálták az üres házak és kifosztott templomok tetejére. És a sokféle nyelvű s erkölcsű sereg, melyben polgárok, szövetségesek s idegenek valának, különféle vágyakkal telt meg, s mindegyik más törvényre hallgatott, de semmi sem volt nekik tilalmas. Négy napig állotta Cremona ezt a dűlást. Mikor minden szent és világi épület hamuvá

* L. Hist. II. 67.

** A kik t. i. Cremona földulásának okozói valának.

lett, egyedül Mefitis temploma állott még fönn a falak előtt, fekvésénél fogva vagy az istenség oltalma alatt.⁸⁾

34. Így bukott el Cremona kétszáznyolczvanhat évvel keletkezése után. Ti. Sempronius és P. Cornelius consulok alatt ülték meg, mikor Hannibal benyomult Italiába, előbástya gyanánt a Pón túl lakó gallok meg más vihar ellen, mely az álpokon keresztül betörni készülne. Így gyarmatosai számánál, folyóvizek melletti kedvező fekvésénél, termékeny határánál, a körulte lakó népekkel főnállott egybeköttetésénél s összeházasodásánál fogva megnövekedett s fölvirágozott; külháborúk alatt sértetlen maradván, polgárháborúban érte a balszerencse. Antonius a galád tett fölött való szégyenében, mikor az elszörnyedés általánossá lett, rendeletet adott ki, hogy cremonait senki foglyul ne tarthasson; de értéktelenné is tette a katonákra nézve rabolmányukat Italiának az az egyetértő elhatározása, hogy onnan származó rabszolgát senki nem akart vásárolni. Tehát kezdtek azokat legyilkolni, a mi mikor köztudomásra jött, hozzátartozóik s rokonaik megváltották őket. Majd visszatért Cremonába a megmaradt lakosság is; a nyilvános terek s templomok egyes polgárok adományából helyreállítatának, a mire Vespasianustól is buzdítást kaptak.

35. De nem soká engedte őket a rothadás miatt egészségtelenné vált talaj az eltemetett város romjai közt maradniok; elköltözködtek háromezer lépés távolságra, s összeszedik az elzüllött s remegő vitelliusi katonákat is, mindegyiket a maga zászlója alá; a legyőzött legiókat pedig, hogy a háború további tartalma alatt ne adjanak gyanúra okot, Illyriában helyezik el kisebb csapatokban. Azután Britanniába s Hispaniába hírnököket menesztenek üzenettel; Galliába Julius Calenus tribunt, Germaniába Alpinus Montanus cohorsvezetőt küldik czélzatosan, mivel ez az utóbbi trevir, Calenus pedig ædúi s mind a kettő Vitellius-párti volt. Egyszersmind az alpok átjáróit őrcsapatokkal szállták meg, gyanakodván Germaniára, mintha Vitelliusnak készülne segedelmet hozni.

36. Vitellius pedig, midőn Cæcina elútazása után* néhány nap múlva Fabius Valenst megbízta a hadviseléssel, megint testi gyönyörökbe temette gondjait; nem intézkedett a fegyverkezésről, nem erősítette beszéddel és gyakorlatokkal katonáit, nem forgolódtott a nép szeme előtt, hanem kertje árnyékának rejtekében, mint az oktan állatok, melyek ha enniök adsz, héverve tespednek, multat

* L. II. 99.

jelent és jövőt egyaránt feledésnek bocsátott. Mikor Aricia ligetében henyélt és lustálkodott, mégis meg döbbsent a Lucilius Bassus árulása s a ravennai hajóraj elpártolásának hírére. Nem sokkal azután érkezik az az örömmel vegyes szomorú tudósítás, hogy Cæcina elpártolt, de saját seregétől bilincsbe veretett. Eltompult lelkére erősebb hatást gyakorolt az öröm, mint a gond. Nagy ujjongással visszatérvén a fővárosba, népes gyülekezetben dicsérettel halmozza el a katonaság ragaszkodását; Publilius Sabinus testőrpáncsnokot Cæcinával való barátsága miatt börtönbe viteti s helyére Alfenus Varust nevezi ki.

37. Majd mikor a tanácshoz főnhéjazó hangú beszédet intéz, a tanácsurak keresett hízelgésekkel magasztalják. L. Vitellius tette meg a kezdeményezést a Cæcina ellen hozandó kárhoyztató ítéletre; aztán a többiek, betanult méltatlankodással, mintha Vitellius helyett panaszkodnának, nyilváníták fölháborodásukat a fölött, hogy consul-létére az államot, mint fővezér a császárját és az annyi javakkal meg méltóságokkal elhalmozott ember, barátját árulta el. De egyiknek beszédében sem nyilvánult semmiféle megrovás a Flavius-párt vezérei ellen, s csak a hadseregek tévedését s oktalanságát hibáztatván, Vespasianus nevének említését figyelmesen és óvatosan kerülték. Sőt találkozott olyan is, a ki egy napra (mert csak annyira kellett még Cæcinát helyettesíteni) kibókolta magának a consulságot, a miért úgy az adományozó, mint az elfogadó nevetség tárgyává tette magát. November kalendája előtti napon* lépett abba Rosius Regulus, s ugyanazon napon le is tette a consuli hivatalt.¹⁰⁾ Megjegyezték a hozzáértők, hogy soha azelőtt a tisztségtől való megfosztás és megfelelő törvény hozatala nélkül nem történt ily helyettesítés; mert régebben is volt csak egy napig consul Caminius Rebilus a dictator C. Cæsar alatt, midőn a polgárháború érdekében sietősen osztogatták a jutalmakat.

38. E napokban történt s jutott tudomásra és hírességre Junius Blæsus halála, a melyről a következőket hallottuk. A Servilius-féle kertben súlyos betegen fekvő Vitellius észreveszi, hogy a szomszédságban egy kastély éjjel erősen ki van világítva. Tudakolván ennek okát, elmondják, hogy Cæcina Tuscusnál lakoma van, s hogy főleg Junius Blæsust ünneplik; mondtak egyebet is nagyítva a pompáról és a garázdaságba menő mulatságról. Nem hiányoztak olyanok sem, a kik Tuscust kárhoyztatták meg másokat, de legnagyobb

* Október 31-én.

méltatlankodással Blæsust, a miért vígadni tud a császár betegsége alatt. Mikor aztán azok, a kik a fejedelem bosszankodását éles szemmel kísérték, eléggé megbizonyosodnak, hogy Vitellius neki vadult s Blæsust meg lehet bukatni: L. Vitelliusra* bizzák a besugó szerepét. Ez kaján féltékenységből ellenséges indulattal viseltetvén Blæsus iránt, mint a ki őt, a mindenféle gazsággal megbélyegzett embert, kitűnő hírével a közvéleményben megelőzte, fölnyitja a császár szobájának ajtaját, fiát ölébe fogja és térdre omlik előtte. Mikor az e különös magaviselet okát kérdezte tőle, felelé, „hogyan nem a saját félelme s nem a magáért való aggodalom miatt, hanem testvérének s testvére gyermekeinek érdekében fordul hozzá kéréssel és könnyekkel. Hiábavaló volna Vespasianustól rettegni, a kit annyi germán legio, annyi tartomány vitézsége s hűsége, végül pedig oly sok szárazföld és tenger mérhetetlen távolsága tart vissza. A fővárosban és közvetlen közelben kell óvakodni egy ellenségtől, ki Junius- és Antonius-ösökkel dicsekszik, s egy imperatori sarj megnyerő és méltóságos képében mutogatja magát a katonák előtt. Mindenkinék tekintete rajta függ, míg Vitellius a maga barátait s ellenségeit elhanyagolva, dédelgeti ezt a vetélytársat, a ki a fejedelem kínlódását étterme ablakából nézi. Idétlen mulatozását szomorú és gyászos éjszakával kellene viszonzni, a miből lássa és érezze, hogy Vitellius még él, parancsol, s ha a végzet másként rendelkeznék, akkor is van fia.“

39. Míg Vitellius a bűn és félelem gondolata közt hányódék, nehogy Blæsus megöletésének elhalasztása hamari veszedelmet, nyilt elrendelése pedig ádáz gyűlöletet szüljön: jónak látá méreghez folyamodni. Gaztettét elárulta örömeivel is, melyet Blæsusnál tett látogatásakor mutatott; sőt hallották is tőle azt az embertelen mondást, melylyel kérkedett — mert saját szavait idézem, — hogy szemeit legelteté ellensége halálának látásán. Blæsus magas származásán s erkölcsi finom műveltségén kívül állhatatos vala hűségében is. Még a szerencse változott állapotában is, mikor már Cæcina és a párt főemberei elfordultak Vitelliustól, ő rendületlen visszaütésítá csábításait. Tiszta lelkű, fondorkodástól idegen, semmi mulandó kitűntetést nem kereső, s a császárságra annyira nem vágyó ember volt, hogy csak bajjal kerülgette, nehogy arra méltónak ítéljék.

40. Eközben Fabius Valens, a ki ágyasok s heréltek nagy

* A császár testvérére.

és ledér csapatával oly lassan haladt, mintha nem is hadra menne, gyors futároktól meghallá, hogy Lucilius Bassus elárulta a ravennai hajóhadat. Ha most sietve folytatja megkezdett útját, elibe vághat vala a még tétovázó Cæcinának, vagy a döntő ütközet előtt utólérhette volna a legiókat. Voltak is, a kik figyelmeztették, hogy a legmegbízhatóbb legénységgel titkos ösvényeken, Ravennát elkerülve siessen Hostiliába s Cremonába. De másoknak jobban tetszett az a gondolat, hogy a fővárosból előhíván a testőrségi cohorsokat, erőhatalommal törjenek keresztül; ám ő haszon nélkül kételkedve, tanakodással vesztegette el a cselekvésre alkalmas időt; majd mind a két tanácsot visszautasítván: a mi veszélyes helyzetben a legrosszabb, a középútat választja, és se merész tette nem vállalkozott, se előrelátást nem tudott tanúsítani.

41. Segélykérő levelet ír Vitelliushoz. Jött is három cohors, egy britt lovascsapattal együtt; nem alkalmas mennyiség sem átlopózni, sem áthatolni vele. De Valens még ily válságos helyzetben sem tudta kikerülni a rossz hírt, mely azt beszélte róla, hogy tiltott gyönyörököt hajhász, s házasságtörő paráznasággal szennyezi be az őt vendégül látó házat is. Készítette rá hatalma, pénze, s összeomló szerencséjének végsőt lobbanó lángja. Végre most a gyalog és lovascsapat megérkezése után nyilvánvalóvá lett hadi tervének semmitérő volta, mivel oly csekély haddal, még ha az teljesen megbízható lesz vala is, nem törhetett át az ellenségen: de azok nem is hoztak magukkal kifogástalan hűséget. Mindamellet is tartózkodóvá tette még őket a szeméreméret és a jelenlevő vezér iránti tisztelet, egyik sem tartós kötelék azoknál, a kik rettegnek a veszélytől és nem törődnek a gyalázattal. Ettől való félelmében a cohorsokat előre küldi Ariminumba,* a lovascsapatot pedig hátvédül rendeli; maga kevesek kíséretében, a kiket a balsors nem változtatott meg, Umbria felé fordult, onnan pedig Etruriába, hol megtudván a cremonai csata kimenetelét, azt a nem gyáva és — ha sikerül vala — nagyszerű tervet akarta megvalósítani, hogy magához ragadván a hajókat, a narbói tartomány** valamelyik pontján kiköt, s Galliát hadseregeivel, meg Germania népeit új háborúra zúditja föl.

42. A Valens elútazása miatt megdöbbsent ariminumi helyőrséget Cornelius Fuscus oda rendelt hadcsapattal és a közelebbi partokra küldött naszádokkal a szárazföld s tenger felől körülvette;

* Ma *Rimini*.

** Galliának a Földközi tengerre hajló vidéke.

megszállják Umbria síkjait, meg a hol az Adria Picenum határát mossa. Így egész Italia Vespasianus meg Vitellius közt az Apenninek hegyláncza által vala ketté osztva. Fabius Valens a pisai öbölből a szélszend vagy ellenkező szél következtében Monoecus Hercules * kikötőjébe hajtatik. Nem messze onnan állomásozott Marius Maturus, a tengeri álpok tisztartója, híven állva Vitellius mellett, kinek nevére tett eskűjét most sem szegte meg, mikor körülte mindenki ellenséges magatartást követett. Szívesen fogadta Valenst s tanácsolólag lebeszélte, nehogy vaktában a narbói Galliába bevonuljon, s ijesztésével megrendíté egyúttal a többiek bizodalját is.

43. Mert a környékbeli törzseket Valerius Paulinus tisztartó, egy derék katona s Vespasianusnak még fölemelkedése előtti időkből barátja, annak a hűségére eskette föl. Összegyűjté mindazokat, kik Vitellius miatt esvén el hivataluktól, szívesen vállalkoztak a háborúra; Forumjulii ** gyarmatvárost, a tenger kulcsát, őrséggel rakja meg, s mindezt annál nagyobb nyomatékkal teheté Paulinus, mivel Forumjulii volt a szülőhelye, s tiszteletben állt a testőrcsapatoknál is, a kiknek egykor tribunjok vala; s a vidékiek is honfitársi rokonszenvből s jövődöbeli befolyásának reményében igyekeztek a párt ügyét elősegíteni. Mikor mindez, mintha már szilárdan előkészítve lenne s a szóbeszéd által még nagyítva is jött Vitellius már megrendült lelkű híveinek fülébe: Fabius Valens négy futárjával, három barátjával s ugyanannyi centurióval együtt visszatért hajóira; míg Maturus és a többiek önként visszamaradának s Vespasianusnak hűségeskűt tettek. Különben pedig, habár Valensnek nagyobb bátorságot nyujtott a tenger, mint a part és szárazföld: mégis kétes színben állt előtte a jövő, s jobban tudta, hogy mit kerüljön, mint hogy kiben bízzék. Ellenszélről a Massiliához tartozó Stœchad-szigetekre *** hajtatik, hol a Paulinustól kiküldött gályák le-tartóztatták.

44. Valens elfogatása után minden a győztes párt felé fordult, mire a kezdeményt Hispaniában a *Segítő* nevű első legio tette meg, mely Otho iránti kegyeletes emlékezete miatt haragudott Vitelliusra, s a tizediket meg a hatodikat is magával vonta. A gall tartományok sem tétováztak; míg viszont Britanniát az a Vespasianus felé hajló jóindulat, melyet ott, mint a második legiónak Claudiustól kinevezett parancsnoka és jeles hadvezér szerzett, csatolta

* A mai *Monaco*.

** Ma *Fréjus*.

*** Ma *Hicri* szigetek.

pártjához, nem minden ellenzése nélkül a többi legióknak, melyeknek Vitelliustól előléptetett centuriói és katonái sokan nem szívesen cserélték föl már ismert urokat egy másikkal.

45. E visszavonás következtében és a polgárháborúról érkező gyakori hírek hatása alatt fölemelték fejöket a britannok Venutius izgatására, a ki természetes szilajságán s a római név iránt táplált gyűlöletén kívül, Cartimandua királynő ellen is föl volt ingerülve. Cartimandua ugyanis a brigantok fölött uralkodott, származása folytán nagy tekintéllyel, de növelte hatalmát az a vélemény is, hogy — ő ejtvén csellel foglyul Caratacus királyt — tulajdonképi tényezője lett Claudius diadalának. Így nagy hatalomra jutván és szerencséjében elbizakodva, miután férjét, Venutiust eltaszítá magától, ennek fegyvernökét vette férjül és kormánytársul. Ez a büntett azonnal aláasta házát; a férj mellett volt a lakosság, a házasságtörő mellett pedig csak a kéjvágyó s kegyetlen királynő. Venutius tehát segítő csapatokat híván elő s egyszersmind a brigantok is pártjára állván, végső szorultságra juttatá Cartimanduát, ki most a rómaiaktól kért segílyt. A mi cohorsaink és lovasságunk változó szerencsével vívott ütközetekben kimenték ugyan a királynőt a veszedelemből, de a királyság Venutiusé marad, mi ránk pedig a háború.

46. Ugyane napokban Germania is forrongani kezdett, s a vezérek gondatlansága, a legiók lázongása, külső erőszak s a szövetségesek hitszegése majd hogy meg nem dönté a római uralmat. Ezt a háborút okaival és következményeivel együtt — mert hosszabbban folyt — később fogom elbeszélni. Fölkavarodott a dákok nemzete is, mely soha sem volt megbízható; most pedig, mivel Mœsiából kivonatott a hadsereg, nem tartott semmitől. Az események elejét azonban még nyugodt várakozással szemlélték; de mikor már Italia háború tüzeben lángolt, s hallották, hogy mindenütt ellenség áll szemközt egymással: megostromolván a szövetséges gyalog- és lovas csapatok téli szállásait, a Duna mindkét partját hatalmukba kerítették. És már a legiók táborát készültek földulni, ha Mucianus a hatodik legiót nem állítja velök szembe, mert már értesült a cremonai győzelemről, nehogy, ha a dák és germán különböző oldalon betör, kétfelől támadjon ránk idegen földről a vihar. Segítette, mint gyakran máskor, a római nép jó sorsa, mely Mucianust és a keleti haderőket épen akkor oda hozta, meg hogy azonközben Cremonában végeztünk. Fonteius Agrippa Ázsiából, mely tartományt egy évig proconsuli hatóságban kormányozá, állíttaték Mœsia élére, mellé csapatok a vitelliusi hadseregből adatván, mely hogy a tartományok-

ban szétszórassék s a külső háború által legyen lekötve: az okosságnak és a békére való törekvésnek egyik eszköze volt.

47. De a többi nemzetek sem maradtak nyugton. Pontusban egy barbár rabszolga, egykor a királyi hajóhad parancsnoka, hirtelen fegyverre kelt. Anicetus volt ez, Polemo* szabadosa, előbb nagy befolyású ember, ki mikor az ország római tartománynyá alakították, nem tudott megnyugodni a változásban. Tehát Vitellius nevében megnyervén magának a Pontusban lakó népeket s a legszegényebbeket rabolmány reményével csábítván el: egy nem jelentéktelen haderő élén váratlanul betör az ősi híres Trapezuntba, mely várost a pontusi vidék szélén görögök alapították volt. Levágták azt a cohorsot, mely előbb a királynak segítségére helyeztetett oda; majd a római polgárjoggal megajándékozott lakosok a mi hadi jelvényeinket s fegyverzetünket viselték, de megőrizték egyszersmind a görögös henyeséget s rakoncátlanságot is.¹¹⁾ Fölgyújtá a hajóhadat, a tenger elhagyatottsága folytán kínálkozó alkalom fölhasználásával, mert Mucianus a gályák javát és az összes tengerész legénységet Byzanc alá rendelte; sőt most már a barbárok kihívólag csatángoltak sebtében készített hajóikkal szerte a tengeren. Kamaráknak hívták e hajóikat, melyeken a szűk oldalak közé zárt széles has réz- vagy vas-kapcsok nélkül van összeróva, s a zajgó tengeren, mikor a hullám magasan jár, a hajó tetején deszkákat raknak egymásra, míg azokból födél módjára, zárt helyiség alakul. Így ringatóznak a habok közt, mindkét felől egyenlő levén a hajó orra s változtatható a kormány, mivel nekik mindegy és nem okoz bajt, hogy egyik vagy másik oldallal érjenek partot.

48. Vespasianus figyelmét arra indították ez események, hogy a legiók tartalékosait kirendelje s vezérökül egy jeles katonai férfiút, Virdius Geminust választotta ki. Ő a rendezetlen és zsákmányt hajhászva portyázó ellenséget megtámadá s hajóira menekülni kényszerítette, s hamarosan gályákat teremtvén elő, a Chobus folyó torkolatába űzi Anicetust, hol az biztonságot lelt a sedochézek királyának oltalmában, a kit pénzzel s ajándékokkal szövetségesül nyert meg. És a király eleinte fenyegetőzéssel s fegyverrel akarta a könyörgő embert megvédelmezni; de mikor árulásának jutalma, vagy a háború közt kellett választania, mint a barbároknál lenni szokott, megingott becsületérzése, s alkut kötött Anicetus veszte és a szökevények kiadása iránt, s ezzel vége szakadt a rabszolga

* Pontusi király.

háborújának. Épen e győzelmén való öröme közt éri utol Vespasianust a cremonai ütközet hírének vivője; hiszen minden annyira kívánságán felül sikerült neki. Annál sietősebben megy most Alexandriába, hogy Vitellius seregének megtörése után a külföldi bevételre szoruló fővárost és Italiát kiéheztetéssel szorongassa. Mert az ugyanazon oldalon fekvő Afrikát is készült szárazon s tengeren megtámadni, hogy a gabonabevétel elzárásával inséget okozzon és viszályt keltsen az ellenség közt.

49. Míg így az egész világ hullámozása közt a főhatalom sorsa más kézbe ment át, Primus Antonius Cremona után nem tanusítja többé az előbbi tiszteletre méltó tevékenységet; vagy azért, mivel befejezettnek gondolta hadi föladatát és a továbbit könnyűnek tartá, vagy mivel a szerencse föltárta gyöngye jellemének kapzsiságát, dőlyfét és egyéb rejtett nyavalyáit. Mint hódított tartományon száguldott keresztül Italián; úgy dédelgeté a legiókat, mintha övéi volnának; minden szavával és tettével a hatalomra készített magának utat. És hogy a katonákat követelődzésre csábítsa, az elesett centuriók helyébe újak választását a legióknak engedte át. Ily szavazás alapján az izgága elemek választatának meg, és nem a katonák követték a vezérek akarátát, hanem a vezérek vonszoltattak a katonai önkény kötélén. Ezt a konkolyhintő és fegyelemromboló viselkedését aztán pénzvágynak kielégítésére használta föl, mit sem tartván a már útban levő Mućianustól, a kit pedig veszedelmesebb volt kicsibe venni, mint magát Vespasianust.

50. Különben pedig, mivel a tél közeledett és a Pó síkjai posványnyá váltak: a hadmenet podgyász nélkül haladt előre. A győztes legiók jelvényei és sasai, meg a sérült és kortól elgyöngült katonák, de sokan az ép erőben levők közül is Veronában hagyattak hátra, s elégnék látszék most, mikor már a háború sorsa el volt döntve, a segédhadbeli gyalogságot s lovasokat, meg a sorhad válogatott katonáit vinni magával. Csatlakozott a tizennegyedik legio is, mely korábbi tétovázása után megbánta, hogy a sikeres küzdelmekben nem vett részt. Kisérte a dalmatákból is ^{háromezer} ember, kik csak nem rég soroztattak be. Pompejus Silvanus volt-consul állott e sereg élén; de a rendelkező hatalom Annius Bassus alvezér kezébe vala letéve. Ő kormányozta alárendeltség leple alatt a hadvezetésre alkalmatlan és munkaidejét szószátyárkodással vesztegető Silvanust, s nyugodt tevékenységgel látott mindenhez, a mit cselekedni kellett. E csapatokhoz adattak a ravennai hajóraj legényei közül is a legjóravalóbbak, a kik sorhadi szolgálatra vágyakoztak,

s dalmatákból egészítették ki a tengerészetet. A sereg s vezetői Fortuna kápolnája * mellett félbe szakítják útjokat, bizonytalanságban levén a dolgok miben-állása felől, s mivel azt hallák, hogy testőr csapatok indultak ki a fővárosból, s hitték hogy az Appenini-hegység őrsegekkel van megszállva. De meg a háború által eltiport vidék szegénysége és a *saruszegpénz* nevezetű ajándékot követelő katonáknak bujtogató lármája is ijeszté őket. Se pénzzel, se élelmi szerekekkel nem voltak ellátva, a mit épen a sietség és mohóság akadályozott, midőn elpusztították, a mi különben kapható lett volna.

51. A legmegbízhatóbb források után mondhatom, hogy a győzők oly nagy tiszteletlenséget tanúsítottak minden joggal és jogtalansággal szemben, hogy egy lovas közlegény a legutóbbi csatában saját vallomása szerint általa megölt testvére fejéért jutalmat kért a vezérektől, a mit mint gyilkosságot az emberi törvény megjutalmazni, a hadi állapot pedig megbosszulni nem engedett. Azzal rázták le nyakukról, hogy nagyobb érdemet szerzett, mint sem azt rögtönösen megfizetni lehetne. További adat nem szól az ügyről. Különben pedig régibb polgárháborúkban is fordult elő hasonló eset; abban a harcban ugyanis, mely a Janiculus-hegyen Cinna ellen vívaték, Pompejus egy katonája saját testvérét, s azután mikor bűnös tettének tudatára jött, magát is megölte, mint Sisenna említi. Mert sokkal élénkebb volt az ősnéknél úgy az erény becsülete mint a rossz tett megbánása. Ezt és a régi emlékek tárából előhozott más efféle adatokat nem ok nélkül említjük meg, valahányszor a tárgy és alkalom szükségessé teszi a jóra példát s a rosszra vigaszt keresni.

52. Antonius és a párt vezérei elhatározták, hogy lovasokat küldenek előre Umbria összes területének kikutatása végett, hogy az Appeninek heglánczán hol volna valamely könnyebb átjárat található; egyszersmind elhoztatják Veronából a sasokat s jelvényeket, meg az összes ott maradt katonaságot; a Pót és a tengert élelemszállító hajókkal lepik el. Valának a vezérek közt olyanok, a kik húzták-halasztották a dolgot, mivel Antonius már nagyon nyakukra nőtt és Mucianustól biztosabban jutalmat vártak. Mert Mucianus, megdöbbenve a gyors győzelem fölött, s úgy vélvén, hogy ha személyesen nem lesz ott a főváros elfoglalásánál, akkor a háború dicsőségétől meg van fosztva: Primussal és Varussal kétértelmű levelezést folytatott; majd tettere bátorítá őket, majd

* *Fanum Fortunæ* ma *Fano*, Ancona és Rimini közt.

meg a várakozás hasznait hangoztatá, s általában úgy intézte tanácsait, hogy az események folyásából a kudarczot elháríthassa magáról, a sikert pedig magának biztosítsa. A Vespasianustól csak nem rég senatori rendbe fölvett s legióparancsnokká kinevezett Plotius Griphust és többi híveit nyíltan figyelmezteté, és ezek mindnyájan Primus s Varus hamarkodásáról elítélő s Mucianusnak kedve szerint való jelentéseket írtak. E leveleknek Vespasianushoz küldésével elérte, hogy Antoniusnak szándékai és tettei nem részesültek abban a méltánylásban, mint ő maga* remélte.

53. Nehéz szívvel tűrte ezt Antonius, s a hibát Mucianusra hárítá, mint a kinek vádaskodásai az ő önfeláldozó tevékenységét megbénítják. Éles nyelvű s alárendeltséghez nem szokott ember létére, nem mérsékelte magát nyilatkozataiban. Levelet írt Vespasianushoz kevélyebb hangon, mint egy fejedelemmel szemben megengedhető s nem is titkolt kifakadással Mucianus ellen „hogy ő bírta fegyverfogásra a pannon legiókat, az ő ösztökélésére léptek a tett mezejére a mœsiai vezérek, az ő állhatatos kitarása tört keresztül az alpokon, foglalta el Italiát s zárta el a germánok és rhetiak segítő csapatai elől az utat. Hogy Vitelliusnak meghasonlott és szétszórt legióit egy lovas csatában, majd a gyalogság erejével egy nap és egy éjszaka alatt megtörte; mindez a legszebb siker s egészen az ő munkájának eredménye. Cremona balsorsa a háború számlájára irandó; nagyobb kárvallásba s több város pusztulásába kerültek a régieknél a polgári villongások. Ő nem hírvivők és levelekkel, hanem karjával és fegyverrel tesz szolgálatot a császárnak. Hogy ő nem kicsinyli azoknak dicsőségét, a kik az alatt Daciát nyugalomra téríték; ** azoknak köszönhető Mœsia békéje, de neki Italia jóléte s biztonsága. Az ő buzdítására csatlakoztak Vespasianushoz Gallia és Hispania, a birodalom leghatalmasabb részei. Ám hiábavaló lesz minden küzdelem, ha az önfeláldozás jutalmát csak azok kapják, kik a veszélytől távol maradtak.“ Tudomására jutott mindez Mucianusnak és sulyos harag támadt közöttük, melyet Antonius nyíltabb, Mucianus pedig hideg és engesztelhetlen módon táplált magában.

54. Vitellius, mikor hatalma Cremonában összetört, a csapás hírért eltitkolván, dőre színmutatással inkább a baj segítő szereinek előteremtését, mint a bajoknak bekövetkezését odázta el magától.

* T. i. mint Antonius várta; tehát Mucianus fondorkodása hatást gyakorolt Vespasianusra.

** Lásd fentebb a 46. fej.

Mert ha bevallja a bajt és gondoskodik az orvoslásról, biztató kilátás s elégséges erő állt volna még rendelkezésére; míg ellenkezőleg, hogy mindent szép színben látott, hamis képzelődésével csak súlyosbította helyzetét. Saját házában mélyen hallgattak a háborúról, a városban tilalmas volt arról beszélni; de annál többen találkoztak, a kik, ha szabadon lehet, az igazságot mondták volna, most mivel az tiltva volt, annál riasztóbb mendemondákat terjesztettek. Az ellenség vezérei sem múlasztottak el semmit a hír tódításában, midőn Vitelliusnak foglyúl esett kémeit előbb körülhordozták a táborokban, hogy a győztes hadsereg hatalmát megismerjék, s úgy bocsátották vissza; Vitellius pedig, miután titokban kihallgatá, levágatta őket. Julius Agrestis centurio hosszas beszélgetés után, melyben Vitelliust hiába buzdítá férfias elhatározásra, mégis följegyzésre méltó állhatatosságával kivitte, hogy kiküldessék az ellenség segédeszközeinek és a Cremonánál végbement eseményeknek megvizsgálására. Meg sem kísérelte titkos kémeléssel elkerülni Antonius figyelmét, hanem megvallván neki császáranak meghagyását és saját szándékát: kéri, hogy szabad legyen mindent megtekintenie. Emberek adattak mellé, a kik a csata színhelyét, Cremona maradványait s az elfogott legiókat megmutatták neki. Agrestis visszaútazott Vitelliushoz, s mikor az kétségbe vonta elbeszélésének igazságát, sőt megvesztegetéssel gyanúsítá, így szólt: „mivel erős bizonyítékra van itt szükség, s már se étellel, se halállal nem lehetek hasznodra: szolgáltatok oly bizonyítékot, melynek hitelt adhatsz.“ Eltávozván, önkéntes halállal erősíté meg szavait. Mások azt mondják, hogy Vitellius parancsára öletett meg; de hűségét s lelki állhatatosságát mindenki elismeri.

55. Vitellus most, mintha álomból ocsúdnék, parancsot ad Julius Priscusnak és Alfenus Varusnak, hogy tizennégy testőr-ségi cohorsszal és az összes lovas csapatokkal szállják meg az Appenin-hegységet; követé ezeket a tengerészekből alakított legio is. Annyi ezer fegyveres férfiak s lovasoknak a legjava, egy más fővezér alatt* még hadviselésre is elég erős lett volna. Más cohorsok a főváros védelmére testvérének L. Vitelliusnak parancsa alá adattak. Ő maga szokott puha életmódján semmit nem változtatván, siralmas állapotában mégis foglalatoskodott azzal, hogy sietteté a választó gyűlést, melyen hosszú időre kijelölte a consulokat, szabadságokat osztogatott a szövetségeseknek, latin jogot az idegeneknek;

* T. i. nem Vitellius alatt.

elengedé némelyeknek az adót, másokat kiváltságokkal segített, szóval nem törődve a jövővel, elaprózta császári hatalmát. De az aljnép leste a konczot, a legostobábbak pénzen is vásárolták, s csak az okosak tartották hiabavalónak azt, a mit se adni se elfogadni nem lett volna szabad, hahogy az állam a maga életerejének teljes birtokában van.¹² Végül a hadsereg követelésére, mely Mevaniát* tartá megszállva, nagy csapat tanácsúr kíséretében, kik közül sokat a kegyhajhászat vitt vele, s még többet a félelem, a táborba ment, bizonytalan elhatározással s megbizhatlan tanácsadóktól környezve.

56. Midőn a katonaság gyülekezete előtt beszélt, csudalátványképen oly nagy csapata röpült el fölötte a baljós madaraknak, hogy mintegy sötét felhővel homályosítá el a napot. Más szörnyű előjel is járult ehhez: az oltártól megugrott egy bika, szétszórván az áldozati készüléket és csak messze tudták ledöfni, nem is úgy, mint az áldozó-barmot levágni szokás. De a legnagyobb álmétkedés tárgya maga Vitellius volt, a ki járatlan levén a katonai ügyekben s tanácstalanul állván, másoktól kérdezé, hogy milyen a hadi rend, miféle intézkedés történik a hirszolgálat dolgában, mi módon lehetne a hadfolytatást siettetni vagy halasztani, s minden hír hallatára arczán és járásán meglátszott a rettegés, majd megint mámorba temetkezett. Végül beleunván a tábori életbe, mikor a misenumi hajóraj elpártolását is meghallá, visszatér Rómába, kétségbe esve minden újabb csapáson, de gondatlan várta a végső válságot. Mert midőn még hadseregének csorbítatlan hatalmával az Appenint áthágni s a tél és szükség miatt elgyöngült ellenséget megtámadni könnyű vala: a helyett erőit elforgácsolva, a legbátrabb és a végsőig elszánt katonaságot vágóhídra és fogságra juttatja; holott a legtapasztaltabb centuriók más véleményt tápláltak, s ha tanácsukat kéri, megmondták volna az igazat. De távol tarták őket Vitelliusnak benső barátai, úgy készítvén elő a császár fülét, hogy a hasznos szót kedvetlenül hallja és semmi egyebet ne fogadjon be, csak a mi most kellemes, de majd ártani fog.

57. A misenumi hajóhadat (mert polgári villongások közt oly sokat tehet még egy-egy embernek a vakmerősége is) a Galbától becstelen magaviselete miatt elbocsátott Claudius Faventinus birta elpártolásra, Vespasianus nevére koholt levélben biztatván őket az árusulásukért nyeredő jutalommal. Claudius Apollinaris volt a hajóhad

* Ma *Bevagna*.

parancsnoka, se hűség dolgában nem állhatatos, se a hitszegés útján nem tetterős ember. Tehát Apinius Tiro, volt-prætor, ki épen Minturnæban tartózkodott, ajánlá föl magát vezérül a pártütőknek. Ezek a tartományi és gyarmatvárosokat igyekeztek megnyerni ügyöknek; főleg Puteoli lakosai tanúsítottak hajlandóságot Vespasianus iránt; ellenben Capua hű maradt Vitelliushoz, s így a községek versengése polgárháborúvá fajult. Vitellius Claudius Julianust, ki azelőtt erélytelen kézzel kormányozta volt a misenumi hajóhadat, szemeli ki arra a föladatra, hogy a katonák lelkét jóra hangolja; segítségére adott egy városi cohorsot és a viadorokat, kik Julius parancsnoksága alatt álltak. Mikor a táborban mindezek találkoztak: Julius nem sok habozás után átpártolt Vespasianushoz; elfoglalták Terracinát, mely inkább falai és fekvése által volt védelmezhető állapotban, mint az ő katonai minőségüknél fogva.

58. Midőn ezekről Vitellius értesült, hadcsapatainak egy részét a testőrségi parancsnokokkal együtt Narniában hagyván, saját testvérét L. Vitelliust küldé hat cohorsszal és ötszáz lovassal a Campanián keresztül nyomuló ellenség elé. Ő maga katonáinak ragaszkodásából és a fegyvert követelő nép lármájából merített csüggedésében bátorodást, midőn a gyáva csőcseléket, melynek merészsége nem terjedt túl a szajaskodáson, hazug czímmel hadseregnek és legióknak nevezi. Szabadosainak tanácsára — mert barátai közül épen a legkiválóbbak voltak hozzá a legkevéssbé hívek — összehívhatja a tribunokat, s a jelentkezőkkel letéteti az esküt. Fölös számban levén a sokaság: a kiválasztás gondját a consulok közt osztja meg; a tanácsurakat bizonyos számú rabszolga kiállítására s bizonyos mennyiségű ezüst szolgáltatására kötelezi. A római lovagok szolgálatukat ajánlották föl, meg pénzt; a szabadosoknak is saját kívánásukra ugyanaz volt kötelességök. A félelemből eredő színlelt szolgálatkészség buzgalomra változott, mert sokan szánakoztak nem annyira Vitelliusnak, mint a főhatalomnak balsorsán és helyzetén. Maga sem mulasztá el arczával, szavával, könnyeivel kicsalni a szánalmat, bőkezű levén ígéretet dolgában, s a félénk természetek szokása szerint mértéket tartani nem tudó. Sőt Cæsarnak is szerette magát hívatni, a mit azelőtt elútasított; de most a név babonás varázsa hatott rá, meg az az ok, hogy veszélyes helyzetben az előrelátók tanácsa s a köznép mende-mondája egyenlő meghallgatásra szokott találni. Egyébiránt, mint a megfontolatlan ösztönnek minden vállalkozása kezdetben erőteljesen indul s időfolytán lankad el: lassankint kezdtek a tanácsurak és lovagok lpárolognei mellőle,

először tétovázva s mikor ő maga nem volt ott, majd megvetőleg s fesztelenül, míg Vitellius áldatlan küzdelmének szégyenében fölhagyott azzal, a mi úgy sem ment.

59. Valamint Italiát Mevania megszállása és az ismét mintegy újjá született háború megdöbbsenté: úgy Vitelliusnak gyáva visszavonulása kétségtelen lendületet adott a Flavius-párt gyarapodásának. Samniták, pelignusok, marsok, féltékenykedve, hogy Campania megelőzte őket, mint újonan hódoltak hévvel láttak hozzá a háború segédeszközeinek előteremtéséhez. De az Appeninen való átmenetel közben sok viszontagsággal sújtá a hadsereget a zord téli idő, s midőn zavartalan fölvonulás mellett is alig tudtak a havas tájakon átvergődni, kitünt, hogy mily válságos helyzetbe jutottak volna, ha Vitelliust meg nem hátráltatja az a vak szerencse, mely a Flavius-párti vezéreknek nem kisebb segítségükre volt, mint okos megfontolásuk. Szemben találták ott* Petilius Cerialist, a ki paraszti öltözetben s helyismereténél fogva kikerülte Vitellius őrcsapatait. Közel rokonságban állt Cerialis Vespasianushoz, s mivel maga is eléggé híres katonai férfi volt, a vezérek közé fogadtaték föl. Flavius Sabinus és Domitianus** előtt is — sokan úgy mondják — nyitva állott volna a menekvés útja, és az Antoniustól hozzájuk küldött hírnökök is mindenféle csel fölhasználásával belopózkodtak s alkalmat meg segítséget ajánlottak föl. De Sabinus a fáradságos vállalkozásra alkalmatlan egészségével mentegette magát; míg Domitianusnak lett volna hozzá kedve, de félt, hogy a Vitelliustól melléje rendelt őrk életére törnének, habár azok ígérték, hogy ha menekülni akar, hozzá csatlakoznak. Vitellius különben a rokonai érdekére való tekintetből nem is tett Domitianus ellen semmi fenyegető intézkedést.

60. Mikor a párt vezérei Carsulæba érkeztek, néhány pihenő napot rendelnek, míg a legio sasai és jelvényei utólérik őket. Tetszett nekik a messze kilátást nyújtó s érlelmi szerek odagyűjtésével biztosított táborhely is, mögötte virágzó vidéki városok. Azt is remélték, hogy a tiz mérföldnyi távolságban álló Vitellius-pártiakkal szóba bocsátkozhatnak s árulásra bírhatják őket. De a katonaság kedvetlen túrta ezt s jobban vágyott győzelemre, mint békére, sőt még a hozzájuk tartozó legiókat sem akarták bevárni, mivel azok inkább a zsákmányban, mint a veszélyben osztozkodnának velük. Gyűlésbe hívta Antonius s fölvilágosítá őket, hogy „Vitelliusnak van még

* Az Appeninen átvergődött Flavius-pártiak.

** Mindaddig Vitellius mellett a fővárosban tartózkodtak.

hadi népe, mely ingadozó, ha tanakodik, de erős, ha végveszedelmét látja. A polgárháború kezdetét a szerencsére lehet bízni, de a véggyőzelmet tanácscsal és észszel kell kivívni. Már a misenumi hajóhad és Campaniának legszebb vidéke hozzájuk pártolt, s az egész földkerekségből nincs többje Vitelliusnak, csak a mi Tarracina és Narnia közt fekszik. Elég dicsőséget szereztek a cremoniai csatával és sok gyűlöletet Cremona földulásával; ne kívánják Rómát inkább bevenni, mint megmenteni. Nagyobb lesz jutalmuk és sokkal több becsületök, ha a római tanácsnak és népnek vér nélkül szereznek szabadulást.“ Ezen és hasonló szavaival megnyugtató a lelkeket.

61. Nemsokára megjöttek a legiók is, s a sereg megszapordásának híretől megijedvén Vitellius cohorsai, tétováztak, és senki sem buzdítá őket harczra, de sokan az átpártolásra, a kik vetekedve törekedtek saját századaikat és szakaszaikat átadni ajándécul a győzőnek és maguknak jövendőre a halát biztosítani. Ilyenektől jött a tudósítás, hogy a közeli mezőségen fekvő Interamna* négyszáz lovasból álló helyőrséggel van megszállva. Tüstént oda küldeték Varus egy könnyű csapattal; a kik kevesen ellenálltak, azokat levágták, a többiek fegyvereik eldobása után kegyelmet kértek. Nehányan táborukba visszafutván, mindent rémülettel töltöttek be, s szátyárkodva tódíták az ellenség vitézségét és számát, hogy az őrhely elvesztésének gyalázatát enyhítsék. És Vitellius pártján már nem fenyegette büntetés a gonosztettet; a pártütők jutalmazása fölforgató a hűséget s csak a hitszegésben való verseny maradt hátra. Gyakori volt a tribunok és centuriók átszökése, mert a közlegénység még kitartott Vitellius mellett, míg Priscus és Alfenus, elhagyván táborukat, visszatértek Vitelliushoz s ezzel az árulás szégyene alól mindenkit feloldottak.¹³⁾

62. Épen e napokban végezték ki Fabius Valenst urbinói börtönében.** Fejét fölmutatták a Vitellius-parti cohorsoknak, hogy ne tápláljanak többé reményt. Mert azok előbb hitték, hogy Valens elmenekült Germaniába és ott régi s új hadakat állít talpra; de most levágott fejének láttára, elvesztették reménységöket. Flavius hadserege is, roppantul megnövekedett bátorsággal, úgy fogta föl Valens halálát, mint a háború befejezését. Született Valens Anagníában lovagi családból; nyegle természetű, de nem tehetségtelen embernek lett volna mondható, ha a nagyvilági modort gúnyolódással

* Ma *Terni*; valószínűleg Tacitusnak is szülőhelye.

** L. föntebb 43. fejt.

nem hajhászsza. Nero alatt a Juvenalia-játékokon mintegy kényszerűségből, majd azután önként lépett föl mimusszínész szerepében, több ügyességgel, mint illendő módon. Mikor egy legiónak alvezére lett, támogatta is Verginiust s rossz hirbe is hozta. Fontejus Capitót elcsábítá, vagy mivel elcsábítani nem bírá, megölette; Galbát elárulta; Vitelliushoz hű maradt, s csak a mások hitszegése helyezte őt kedvezőbb világitásba.

63. Vitellius katonasága, mikor a remény útja mindenfelől el volt vágva előtte, át akarván a másik pártra menni, de nem disztelenül, hanem hadi jelvényei s zászlói alatt: beszállt a Narnia alatt elterülő mezőkre. A Flaviusi sereg pedig, mintegy csatára készen és hadi diszben, az út körül sűrű rendekben állott föl. Közre bocsáták a Vitellius-pártiakat s a körülfogottakhoz kegyelmes szavakat intéz Primus Antonius, s parancsolja, hogy egy részök Narniában, más részök Interamnában legyen állomáson. Egyszermind a győztesek részéről legiókat hagytak mellettök, melyek nem lehettek terhökre, ha nyugton maradnak, s viszont biztosítékul szolgáltak minden dacz ellen. E napok folytán Primus és Varus gyakori küldönczök útján nem szűntek biztonságot, pénzt és Campania valamely magános helyére való visszavonulást ajánlani föl Vitelliusnak, ha letevén a fegyvert, magát s gyermekeit Vespasianus kegyelmére bízza. Ily tartalmú levelet írt hozzá Mucianus is, a mely ígéretekben jóformán bízott is Vitellius s kezdett szolgáltnak számáról s a partvidék kiválasztásáról* szólni. Oly elbutulás vett hatalmat lelkén, hogy ha a többiek nem figyelmeztetik fejedelem-voltára, maga elfeledkezett volna róla.

64. A főváros előkelő emberei azonban biztatták Flavius Sabinust, mint a város előljáróját, hogy „vegye ki a maga részét a győzedelemből, meg a hírességből. Hiszen saját katonasága van neki a városi cohorsokban; az éjjeli őrkohorsai is mellette lesznek, meg az ő rabszolgáik s aztán a párt szerencséje, s egyébként is a győzőnek minden körülmény kezére játszik. Ne engedje át a dicsőséget Antoniusnak meg Varusnak. Vitelliusnak kevés s a mindenfelől érkező szomorú hirektől elcsüggedt hadereje van; a nép lelke ingatag; ha ő vezérként mutatja magát nekik, épen úgy fognak hizelegni Vespasianusnak; ** Vitellius még a szerencséjében sem bizonyította magát igazi férfinak, most pedig, mikor minden össze-

* A hová ugyanis visszavonulni akarna.

** T. i. mint eddig Vitelliusnak.

omolni készül feje fölött, egészen meg van bénulva. A háború befejezésének háláját az fogja kiérdemelni, a ki a fővárost hatalmába keríti; Sabinus föladata, hogy a főhatalmat testvére számára biztossítsa; az pedig Vespasianus dolga lesz, hogy Sabinus első helyen álljon a többiek közt.

65. Nem hallgatá ő fölbuzdult lélekkel az ilyen szavakat, mert hiszen öreg kora miatt el vala gyöngülve; de voltak olyanok is, a kik azzal a rejtett gyanúval támadták meg, mintha irigységből s testvéreinek szerencséje által táplált féltékenységből tétováznék. Mert Flavius Sabinus az idősebb testvér vala, s mikor még mind a ketten polgári állapotban éltek, tekintélye meg pénzével megelőzte Vespasianust, s úgy beszélték, hogy annak megtámadott hitelét fősvény módon állítá lábra, házának és földjeinek zálogba vétele által. Ezért habár szinleg főnállott köztük az egyetértés, titkolt meg hasonlásuktól mégis lehetett tartani. Találób az a magyarázat, hogy a szelid lelkű ember iszonyodott a vértől s öldökléstől, s e miatt gyakori értekezletekben tárgyalt Vitelliussal a békéről s hogy mely föltételek alatt lehetne megszüntetni a háborúskodást. Gyakran összejöttek otthon, s végül — a mint mondják — Apollo templomában kötöttek egyezséget. Nyilatkozataik és szavaik mellett tanúskodott Cluvius Rufus és Silius Italicus; arczkifejezésökről megjegyzték a távolabb állók, hogy Vitelliúsé aljas és nemtelen, a Sabinusé nem örvendező, sőt inkább szánakozó vala.

66. Hogyha Vitellius az ő embereinek gondolkozását oly könnyen változtatja vala meg, mint a hogy maga engedett: Vespasianus serege vérontás nélkül lépett volna a fővárosba. De Vitelliusnak épen legőszintébb hívei útasíták vissza a békét és föltételeit, rámutatván a veszélyre s gyalázatra, meg hogy a szerződés megtartása a győző kénye-kedvétől függ. „Nagyobb önérzet is lakik Vespasianusban, hogy sem maga mellett Vitelliust magánemberként élni engedné; sőt még a legyőzöttek sem fogják megtúrni, s így veszedelem származik a könnyörületből. Igaz, hogy ő maga már öreg, s jóból-rosszból eléggé kivette részét; de mi lesz a neve, mi lesz az állása fiának Germanicusnak? Most pénzt, családot s kellemes otthont ígérnek Campania partjain; de ha Vespasianus elnyeri a főhatalmat, se ő, se barátai, se még seregei sem fogják magukat biztonságban érezni, míg a vetélytárs el nincs téve láb alól. Még az elfogott és előre nem látható esetekre tartogatott Fabius Valens is türehetlen volt az ő szemökben, nem hogy Primus és Fuscus, meg a párt czimere, Mucianus vállalkoznék Vitelliussal szemben más

szerepre, mint hogy elvesztésére törekedjenek. Se Cæsar Pompejust, se Augustus Antoniust nem hagyta életben, s hihető-e, hogy Vespasianus, Vitelliusnak alárendeltje, mikor ez együtt viselt consulságot Claudiussal, nemesebb magatartást tanúsítna azoknál? Inkább szánja el tehát magát, a hogy atyjának censori méltósága, hármass consulsága s családjának annyi jeles érdemei követelik, legalább a végszükség esetében egy bátor tette. Szilárdan áll mellette a katonaság, megvan a nép ragaszkodása, s végre is nem következhet valami gonoszabb, mint az, a mibe önként akarnak rohanni. Meg kell a legyőzötteknek, meg kell a hódoltaknak halniok; csak arról lehet szó, hogy végső lehetök gúny és bántalmak közt, vagy vitéz embernek módjára szálljon-e el.“

67. Ám Vitellius süket volt az erélyes tanácsok meghallására; lelkét elnyomta a szánalom és az a gond, hogy a makacs fegyveres ellenállással irgalmatlanabbá tehetné a győzöt felesége s gyermekei iránt. Élt még vénségtől elgyöngült anyja is, a ki azonban családjának végromlása elől csak néhány nappal korábbi, alkalmas időben bekövetkezett halálával a sírba menekült, fia császárságából csak a gyász jutván neki osztályrészül, meg jó emlékezet az embereknel. December 18-án, mikor a legiónak és cohorsoknak, melyek Narniánál meghódoltak, elpártolásáról értesült Vitellius, leszáll a palatiumról gyászos öltözetben, szomorú háznépével maga körül. Egy gyalog hintócskában hozták, mintegy temetési pompára, kis fiát; a nép — nem időszerűleg — kedveskedő szavakban tört ki, míg a katonaság baljós hallgatásba merült.

68. És senki sem tudott az emberi sors forgandóságáról annyira elfeledkezni, hogy meg ne indította volna ez a látvány, mikor Róma fejedelme, kevéssel előbb még az emberiség ura, ott hagyván magas méltóságának székhelyét, népén és fővárosán keresztül távozik trónjáról. Soha se láttak, soha se hallottak ilyet. Hirteleni erőszak nyomta el a dictator Cæsart, titkos cselvetés Cajust,* az éj és ismeretlen mező takarta Nero futását, Piso és Galba mintha csatatéren hulltak volna el. De Vitellius a maga által összehívott gyülekezetben, saját katonai közt, nőknek is szemökláttára, kevés s a jelen szomorú pillanathoz illő szavakat mondván, hogy „a béke és a közjó érdekében távozik; csak tartsák őt meg emlékezetökben, s testvérén, hitvesén s ártatlan korban levő gyermekein könyörüljenek“, egyszersmind fiát karjaiban fölmutatva, majd egyikök s má-

* Caligula császárt.

sikuknak, majd mindnyájoknak jó akaratába ajánlá; végül pedig, mikor hangja sirásba fűladt, oldaláról leoldott törét, mint a polgárok élete s halála fölötti hatalom jelét, visszaadta a mellette álló Cæilius Simplex consulnak. Mikor a consul nem fogadta el és a gyülekezésben állók is elleneztek, távozni készült, hogy a császári hatalom jelvényeit Concordia templomában rakja le és testvére házába menjen lakni. Most még nagyobb lármát csaptak azok, a kik a magán házban való lakásnak ellenszegültek és a palatiumba hívták. Elzártak előtte minden kijárást, annak az egynek kivételével, melyen a szent útra lehetett jutni, s ő mást tenni nem tudván, visszatért a császári palotába.

69. Már előzőleg elterjedt az a hír, hogy lemondott a császárságról, s Flavius Sabinus parancsot intézett a csapatok tribunjaihoz, hogy a katonaságot tartsák féken. Így mintha már az összes kormányhatalom Vespasianus ölében volna: a legelső tanácsurak, sokan a lovagrendből, meg az összes városi és rendőri katonaság megtölté Flavius Sabinus házáat. Oda hozták a tudósítást a köznép forrongásáról s a germán cohorsok fenyegető magatartásáról. Sabinus messzebb ment már, hogy sem visszatérhetett volna, s mivel mindenki félt, nehogy elszigetelt s azért kevesebb ellenállást biztosító helyzetekben nyakukra jöjjenek Vitellius emberei, fegyverfogásra biztatják a még mindig tétovázó embert. De a hogy ily esetekben történik, tanácsolni mindenki tudott, a veszélyre vállalkozni azonban kevesen akartak. A Fundanus-tó környékén leszállván a Sabinust kísérő fegyveresek, szembe találkoznak velök a Vitellius-párt legelszántabb emberei. Ott rögtönzött rajtaütéssel nem jelentékeny, de a Vitelliusiaknak kedvező csetepaté folyt le. Sabinus e válságos helyzetben azt tette, a mi pillanatilag legbiztosabbnak látszék: megszállta a Capitolium várát, vegyesen katonasággal s néhány tanácsurral és lovaggal együtt, a kiknek nevét nem lehet biztosan megállapítani, mert Vespasianus győzelme után sokan igényelték az ő pártja iránt szerzett ezt az érdemet maguk számára. Nők is aláveték magukat az ostromzárnak, s köztük kiválólag feltűnt Verulana Gratilla, a ki nem gyermeke vagy rokona, hanem a háború kedvéért ment oda. Vitellius katonái oly hanyag őrizettel vették körül a bezártakat, hogy Sabinus éj beálltával fölhozatá a Capitoliumra saját gyermekeit s testvére fiát Domitianust, egyúttal egy őrizetlen maradt résen át követet menesztett Flavius vezéreihöz azzal az üzenettel, hogy ostrom alá vannak véve, és ha segítség nem jön, szorult helyzetbe jutnak. Az éj oly nyugodtan telt el,

hogy baj nélkül kimehettek volna, mert Vitelliushoz minden veszélylyel szemben szilaj vitézségű katonasága nem bírta a fáradalmat s virasztást kiállani, s a hirtelen megeredt téli zápor is akadályozta a látást és hallást.

70. Napköltekor, mielőtt a kölcsönös ellenségeskedést megkezdték volna, Sabinus elküldé Cornelius Martialis elsőrendű centuriót Vitelliushoz megbízásokkal és azzal a panaszszal, hogy „az egyezés meg van törve s hogy a főhatalomról való lemondása csak színlés és oly sok kiváló férfiú törbe csalására irányzott képmutatás volt. Mert különben miért ment volna a szószékről inkább testvére házába, mely a köztér fölött áll s mindenkinek szemébe ötlök, mint az Aventin-dombra, nevének hajlékába? Így illett volna tenni annak, a ki a magánéletbe akar visszavonulni s kerülni az uralkodói rang minden látszatát. A helyett a palatiumba, a császári várba tért vissza; onnan fegyveres csapatot küldött ki s ártatlanok vérével szennyezte be a főváros legnépesebb részét, s a capitoliumot sem kíméli. Hiszen ő úgy viselkedik, mint egyszerű magánember s egy a tanácsurak közül, és míg Vespasianus meg Vitellius közt legiók harczával, városok elfoglalásával, hadcsapatok meghódolásával folyik az istenítélet, míg Hispania, Germania, Britannia elpártol: ő, Vespasianus testvére, híven megmaradt helyén mindaddig, míg egyezkedésre föl nem szólították. A béke és egyetértés a legyőzöttekre nézve életkérdés, a győzőknek csak dicsőséges. Ha megbánta az egyezséget, ne törjön ő reá, kit hitszegő módon megcsalt, meg Vespasianusnak alig serdült korú fiára — mert mit használ neki megölnie egy öreg és egy ifjú embert? — hanem inkább álljon legióinak élére s menjen csatázni a viláгурalomért; a többit a harcz kimenetele fogja eldönteni.“ Erre Vitellius megijedve, néhány mentegetőző szóval válaszolt, katonáira tolván a hibát, mint a kiknek túlságos buzgalomával az ő békeszerető lelke nem tud megküzdni. Inté egyszersmind Martialist, hogy a háznak hátulsó oldalán titokban távozzék, nehogy a katonák, mint a gyűlölt béke közvetítőjét, megöljék. Ő maga most már képtelen akár parancsolni, akár tiltani: nem volt császár többé, csak ok a háborúra.

71. Alig tért még vissza Martialis a capitoliumra, mikor a dühöngő katonaság megjelent; nem vezetve senkitől, mindegyik a maga feje után indult. Futó lépésben elhaladván a köztér és a környező templomok mellett, csatárláncban fölvonulnak a szemközt fekvő halmon egész a capitoliumi vár első kapujáig. A magaslat oldalán, a fölmenőktől jobbra, állt egy ódon oszlopcsarnok; ennek a

födélére léptek ki a védők,* s Vitellius katonáit elárasztották kő- és tégladarabokkal. Azok csak karddal voltak fegyverkezve; faltörő gépet vagy számszeriját előhozni hosszadalmasnak látszott; tehát égő kanócokat dobáltak az oszlopcsarnok kiálló tetejére, maguk is követték a gyuladást s a lángba borított kapun is behatoltak volna, ha Sabinus mindenünnen fölszakgatott szobrokkal, őseink emlékeivel, a kapu torkolatát fal gyanánt el nem torlaszoltatja. Most a capitoliumnak más följáró útait támadják meg, a menedékhely berke mellett, meg a hol a tarpeji szirtre száz fokú lépcsőn lehet fölhágni. Mind a két helyen váratlan, de közelebb és hevesebb volt a menedékhely felőli támadás. Nem is lehetett a fölmászókat visszatartani a szakadatlan sort képező épületek miatt, melyek a hosszú békeidőben emeltetvén, egyenlő magasságban álltak a capitolium talajával. Nincs tisztába hozva, hogy a tüzet az ostromlók dobták-e a háztetőkre, vagy — mint több tudósítás mondja — maguk az ostromoltak, midőn a fölkapaszzkodó és benyomuló ellenséget visszaverték. Onnan a tűz a templomok mellett fekvő oszlopcsarnokokba kapott, majd a tetőzetet tartó, korhadt fából készült sasok vonzották s táplálták a lángot. Így égett le a capitolium, zárt kapuk mellett s a nélkül, hogy védelmezték s kirabolták volna.

72. Ez a csapás a leggyászosabb s legszörnyűbb vala mindazok közt, melyek a város alapítása óta a római nép álladalmát érték: hogy külellenség nélkül, az istenek kegyes kormányja alatt — ha ugyan erről a mi erkölcsünk mellett szólni lehet — a legjobb és leghatalmasb Jupiter házáat, mely az ősökől áldáskérő könyörgések közt a hatalom zálogául alapították, melyet se Porsenna a város föladása, se a gallok a város elfoglalása után nem bírtak megszentelteleníteni, most a főhatalomért versengő férfiak őrző-gése pusztította el. Égett a capitolium már előbb is a polgárháború idejében, de csak egyes ember gonosz kezétől; most azonban nyilván ostromolták, nyilván gyujtották föl; és mik voltak okai ennek a fegyveres összecsapásnak, mi lett az ára ez oly nagy romlásnak? Hagyján, ha legalább a hazáért vívtuk volna a harcot! Tarquinius Priscus a sabin háborúban tett fogadalma folytán vetette meg alapját, inkább a jövő nagy reményében, mint sem hogy a római nép akkori szerény anyagi eszközei elegendők lettek volna rá. Majd Servius Tullius a szövetséges népek buzgó közreműködé-

* Az eredeti szövegben hiányzik az alany (a védők); természetesen Sabinus emberei léptek ki a födélre, hogy a Vitellius-párt ostromló katonáit visszaszorítsák.

sével, azután Tarquinius Superbus, mikor Suessa Pometiát elfoglalá, az ellenséges hadi zsákmányból építették föl. De az alkotás befejezésének dicsősége a szabadság korszakának vala főntartva. A királyok elűzetése után Horatius Pulvillus, mint másodízben consul, avatta föl oly nagyszerű fényben, a melyet a római népnek azután való gazdagsága csak diszíthetett, de nem gyarapíthatott. Ismét ugyanazon helyen épült föl, midőn négyszáztizenöt évi idő közbejöttével L. Scipio és C. Norbanus consulsága alatt lángok martalékává lett. A győztes Sulla vette gondjai alá, de nem avathatta föl; boldogságának csak az az egy hja volt.* Lutatius Catulus neve a császárok annyi emlékműve között fönmaradt egész Vitelliusig. Ez a templom lett most lángok martaléka.

73. De nagyobb rémületet okozott ez az eset az ostromoltak, mint az ostromlók közt. Mert Vitellius katonái aggodalmas körülmények közt se csel se kitartás nélkül nem szűkölködtek; míg a másik részen meg voltak döbbenve a katonák; maga a vezér pedig tehetetlen s mintegy tompult lélekkel se beszélni, se hallani, se másnak tanácsára igazodni nem bírt, se a magáét keresztülhajtani nem tudta; az ellenség lármájára ide-oda kapkodott; a mit előbb rendelt, most eltiltá, s megint azt parancsolta, a mit imént tilalmazott. Majd, a hogy veszett ügyekben lenni szokott, mindenki rendelkezett, senki sem hajtotta végre. Végül eldobván fegyvereiket, a menekülés útját kutatták s módot kerestek a megszökésre. Betört Vitellius népe, s mindent vérbe, fagyba és lángba fúlaszt. A hadi férfiak közül kevesen, köztük a leghíresebbek, Cornelius Martialis, Aemilius Pacensis, Casparius Niger, Didius Scæva harczra mertek szállni s lemészároltatának. Flavius Sabinust, a ki védtelen-voltának tudatában meg sem kísérlette a futást, körülfogják s vele együtt Quintius Atticus consult, a kire hivatalának árnyképe** és saját hiúsága ráfordítá a közfigyelmet, mivel Vespasianust magasztaló és Vitelliust becsmérő kiáltványt bocsátott vala ki. A többiek különféle viszontagságok közt kisiklottak, némelyek szolgálai öltözetben, mások hű védenczeik oltalma alatt és mátha közé rejtve. Valának olyanok is, kik megfigyelvén a jelt, mely alatt Vitellius hívei egymást fölismerték, kérdezve s feleletet adva, bátorságuk által tudtak menekülést találni.

74. Domitianus, ki a betörés első pillanatában egy templom-

* Sulla *boldog*nak nevezte magát.

** Consul lett volna czíme szerint, de consuli szerepe és hatalma nem volt.

szolgánál bújt el, szabadosának találékonyága folytán lenvászón öltönyben az áldozópapok csoportja közé vegyült, s így föl nem ismertetve, Cornelius Primusnál, atyja védenczénél a Velabrum mellett rejtőzött el. Még atyja uralkodása idejében lerontatván a templomszolga lakházát, annak helyére egy kisebbszerű kápolnát épített a megtartó Jupiternek s oltárt emelt, mely márványban mutatta esetét. Majd mikor császárrá lett, Jupiternek egy pompás templomot szentelt s magát* az isten ölére helyezte. Sabinust és Atticust lánczra verve Vitellius elé viszik, a ki őket nem ellenséges szóval és tekintettel fogadja, de zúgó zajongással azok, a kik teljesített szolgálataik jutalmául a gyilkolás jogát kívánták érvényesíteni. A közelállók lármájára a köznép aljas része, fenyegetés s hódoltnyilvánítás kíséretében, Sabinusnak halálát követeli. A palota lépcsőin álló s őket kérni akaró Vitelliust rákényszerítették, hogy mondjon le kegyelmes szándékáról, s azután Sabinusnak átszúrt, összemarczangolt s fejének is levágásával megcsonkított testét a gemoni lépcsőre¹⁵⁾ vonszolják.

75. Így végezte életét ez a nem kisszabású férfiú. Harminczöt évet töltött állami szolgálatban, polgári s katonai pályán egyaránt jeleskedve. Becsületes s igazságos jellemét kétségbe vonni nem lehet; csak nagyon szeretett beszélni. Ezt az egyet kifogásolta rajta a közvélemény az alatt a hét év alatt, a meddig Moesiát kormányozta, és azon tizenkettő alatt, míg a főváros előljárója volt. Élete utólján némelyek lanyhának, mások mérsékeltnek és a polgárok verét kimélőnek tartották. A mit mindenki elismert, az, hogy Vespasianusnak trónra jutása előtt Sabinus volt a család disze. Beszéltek, hogy halálhírének örvendett volna Mucianus. Sokan mondták azt is, hogy a békének vált hasznára, midőn a vetélkedés megszűnt azon két ember közt, kiknek egyike a császár testvérének, másika kormánytársának tartotta magát. A consul kivégeztetését követelő népnek azonban ellene szegült Vitellius, mivel engesztelékeny hangulatban volt s mintegy viszonzásul azért, hogy mikor kérdezték tőle, ki gyújtotta föl a capitoliumot, magát mondá tettesnek, s e vallomásával, még ha a körülményekhez alkalmazott valótlanság volt is az, — úgy látszék — magára vette s Vitellius pártjáról elhárította a tett gyűlöletét és vádját.

76. Ugyane napokban L. Vitellius Feroniánál ütött táborn s pusztítással fenyegeté Terracinát, bezárván oda a viadorokat s a

* Saját képmását.

matróz-legénységet, kik se a falak közül kilépni, se nyílt csatát állani nem mertek. Mint már említők, Julianus volt a gladiatorok, Apollinaris a matrózok parancsnoka, durva és szivtelen lelköknél fogva inkább viadorokhoz, mint vezérekhez hasonlók. Nem állították ki előőrsöket, nem erősítették meg a falak nehezen védhető részeit; éjjel-nappal léhaskodva, dallal járva be a kellemes partokat, míg dőzsölésök kiszolgálására forgácsolták szét a katonák erejét: csak lakmározás közben beszéltek háborúról. Nehány nappal azelőtt távozott el Apinius Tiro, s azzal, hogy a vidéki városokban ajándékokat és pénzt kiméletlenül harácsolts össze, több ellenszenvet, mint erőt szerzett a maga pártjának.

77. Eközben Verginius Capitónak egy rabszolgája L. Vitellius-hoz szökött, s igérvén, hogy ha segítő csapatot adnak mellé, kézre keríti az üres várat: késő éjjel fölállítja a könnyű csapatokat a hegy tetején, az ellenség feje fölött, a honnan a katonaság inkább mészárlásra, mint csatára rohan le. Leterítik a fegyvertelen vagy fegyverre kapó embereket; mások pedig álmukból ébredve, megzavarodnak a sötétség, a rémület, a trombitahang meg az ellenséges lárma miatt. Csak kevesen a viadorok közül álltak ellen s estek el nem bosszúlatlanul; a többiek a hajókra rohantak, de ott is ugyanaz az ijedelem ragadt magával mindent, s a földnépével összekeveredett katonákat válogatás nélkül öldökölték Vitellius emberei. Hat gálya az első zavarodásban elmenekült, velök a hajóhad parancsnoka Apollinaris; a többi zsákmányul esett a parton, vagy a rájok tóduló emberek túlterhe alatt elmerülve, a tengerbe sülyedtek. Julianus L. Vitellius elé hurczoltatván, ütlegekkel elhalmozva, annak szeme láttára fölkonczoltatik. Vannak, a kik L. Vitellius nejét, Triariát vádolták, hogy a megvívott Tarracina gyásza és romlása közt harci karddal övezve, kevély és kegyetlen módon viselte magát. Férje pedig babérral ékesített tudósítást küldött testvérének sikeres vállalkozása felől, kérdeztén, parancsolja-e, hogy mindjárt visszatérjen, vagy folytassa Campania meghódítását. És az volt a szerencse nem csak Vespasianus pártjára, hanem a közjóra nézve is.* Mert ha a győzelmében újjá szült és megrögzött makacsságán felül sikerében is elbizakodott katonaság Rómába vonul vala: nem könnyű szerrel és nem a főváros elpusztulása nélkül kellett volna megvívni a végső harcot.¹⁶⁾ L. Vitelliusban ugyanis, rosszhíre mellett, meg-

* T. i. hogy nem rendelte vissza Vitellius a testvérét Rómába. A szöveg fukar ækonomiája miatt ennek a kifejezése elmaradt.

volt a tetterő, s nem jeles tulajdonaival, mint a derék emberek, hanem mint a leghitványabbak, bűneivel tudott érvényesülni.

78. Mialatt Vitellius pártján ez történik, Vespasianus serege Narniát elhagyván, Oriculumban pihenéssel tölté a saturnusi ünnepeket. E káros késedelemnek az volt az oka, hogy Mucianust be akarták várni. Találkoztak olyanok is, a kik Antonius gyanúsíták, mintha rossz szándékból késlekedett volna, Vitellius titkos levelének vétele után, melyben neki consulságot és férjhezadó leányával gazdag hozományt ajánlott föl árulása díjául. Mások koholmányoknak mondják ezt s hogy Mucianus kedvéért költötték. Némelyek viszont úgy vélik, hogy az összes vezérek azt a tervet fogadták el, hogy inkább csak mutatni kell a háborút a fővárosnak, mint valósággal viselni ellene, miután Vitelliustól legerősebb csapatai elpártoltak, s meg levén fosztva minden segítségtől, valószínűleg önként fog a főhatalom székéről távozni. De Sabinus hamarkodása s aztán gyáva viselkedése mindent elrontott, mint a ki meggondolatlanul fogván fegyvert, a Capitoliumnak erős s még nagy hadseregek által is megvívhatatlan várát három cohors ellen nem birta megvédelmezni. Én azonban nem szívesen rónám föl egynek hibájául azt, a mi mindannyioké volt. Mert Mucianus is késleltette kétértelmű levelével a győzőket, s viszont Antonius is fonák szolgálatkészségével, vagy mivel viszonzni akarta amannak rosszindulatát,* tette magát bűnössé. A többi vezérek pedig befejezettnek gondolván a háborút, csak annál inkább súlyosították annak végét. Petilius Cerialis is, midőn ezer lovassal előre küldeték, hogy mellékösvényeken, sabin földön keresztül a salari úton menjen a fővárosba, szintén nem elég gyorsan járt el, míg aztán a Capitolium ostromának híre mindnyájokat együtt szólítá cselekvésre.

79. Sötét éjszaka volt már, midőn Antonius a flamini úton a Vörös Kőhez** érkezett, későn hozván segítséget. Ott hallá meg, hogy Sabinust megölték, hogy a Capitolium leégett, hogy a város rémület martalékává lett és mindenütt gyász uralkodik. Hírül hozták azt is, hogy a köznép és a rabszolgák Vitellius mellett fegyvert fogtak. Petilius Cerialis lovas ütközete is kudarczot vallott. Mert midőn vigyázatlanul, s mintha már legyőzöttekkel állna szemközt, rohant előre: Vitellius katonái, lovas gyalog vegyest, fogadták. A harc nem messze a fővárostól folyt le épületek, kertek, teker-

* Mucianus és Antonius Primus kölcsönösen gyűlölték egymást.

** A *Saxa Rubra* mintegy két mérföldnyire volt Rómától.

vényes utak közt, melyek ismertek voltak Vitellius emberei előtt, a tájékozatlan ellenség közt pedig csak zavart okoztak. De nem is pendült egy húron az összes lovasság, mert voltak benne olyanok is, kik a minap Narnia mellett adván meg magukat, a pártok sorsának miként való eldöltére számítottak. Julius Flavianus lovastiszt foglyúl esik, a többiek csúfos futásnak erednek, nem üldöztetve a győztesektől Fidenaeán túl.

80. Ez a siker emelte a nép bátorságát; a városi csőcselék is fegyvert fogott. Kevésnek volt katonai paizsa, a többiek olyan fegyvert fogván kézbe, a mire épen akadtak, követelik a csatajél megadását. Köszönetet mond nekik Vitellius s parancsot ad, hogy a város védelmére készüljenek föl. Majd összehíván a tanácsot, követek választatnak a hadsereghez, hogy az állam nevében egyetértést s békességet javaljanak. E követek sorsa különféle volt. A kik Petilius Cerialissal találkoznak, válságos helyzetbe kerültek, mert a katonák mitssem akartak tudni békealkuról. Megsebesítik Arulenus Rusticus praetort, a mely ténynek gyalázatát növelte a követ és praetor nevéen elkövetett sérelmen kívül magának a férfinak méltóságos egyénisége is. Elkergetik kísérőit, megölik a hozzá legközelebb álló lictort, ki a tömeget merészen el akarta távolítani; és ha a vezértől kirendelt őrcsapat meg nem védi őket, a követeknek még az idegen népek szemében is szent jogát épen a hazai falak előtt egész a gyilkosságig típorta volna le a polgárok örült-sége. Nyugodtabb lélekkel fogadták azokat, kik Antoniushoz mentek, nem mintha a katonaság lett volna szelidebb, hanem mivel a vezérnek volt nagyobb a tekintélye.

81. Csatlakozott a szövetséghez Musonius Rufus, lovagi rendű s a bölcelet tanulmányozásával s a stoikusok tanaival foglalkozó férfiú, s a legénység sorai közé vegyűlve, a béke áldását s a háború viszontagságait fejtegetve, kezdé a fegyvereseket intenő. Sokan gúnyolódva, sokan bosszankodással fogadták, sőt nem hiányzottak olyanok sem, a kik lökdösni és rugdalni kezdték, míg a mérsékeltebbek figyelmeztetésére s mások fenyegetőzésére fölhagyott idétlen bölcselkedésével.¹⁶⁾ Vesta-szűzek is jöttek Vitelliusnak Antoniushoz írott levelével; egy napi szünetet kért az utolsó harcz előtt, hogy e haladék közbejöttével könnyebben fognak mindenre nézve megegyezni. A szűzek tisztelettel bocsáttatának vissza, Vitelliushoz pedig az a válasz ment, hogy Sabinus megöletése és a Capitolium fölgújtása megsemmisítette a háború békés kiegyenlítésének lehetőségét.

82. Mindamellett megkísérlé Antonius az összehívott legiókat arra a szelídebb eljárásra birni, hogy a Mulvius-híd mellett szállván táborba, másnapon támadják meg a várost. E halasztásnak az volt az oka, mert félni lehetett, hogy az ütközet miatt felbőszült katonaság most nem kegyelmezne se a népnek, se a tanácsnak, sőt még az istenek templomainak s kápolnáinak sem. De minden halogatásra, mint győzelmök akadályára, gyanús szemmel néztek; egyszersmind a halmokon fölcillanó hadi jelvények, bár harcziatlan nép állt alattuk, egy ellenséges sereg látványát nyujtották. Három csapatban indultak meg;* egyik rész, a hol állt, onnan a Flamini-úton, másik rész a Tiberis partja mellett haladt, a harmadik rész a salári úton a collini kapu felé közeledett. A csőcseléket szétszórta a rajta csapó lovasság. Vitellius katonái szintén három hadoszlopban jönnek szemközt. A város előtt sok és váltakozó kimenetelű csatározás folyt le, de mégis többnyire a Flavius-pártiak arattak sikert, mivel vezéreik rendelkezéseinél fogva előnyben valának. Csak azok kerültek szorultságba, a kik a várostól balra a Sallustius-féle parkhoz szűk és sikamlós úton vonultak, mert a kertfalakon álló Vitellius-pártiak, kővel s hajító fegyverekkel dobálván, egész dél tájáig visszatarták őket fölfelé mentőkben, míg a védőket a collini kapun betörő lovasok körül nem kerítették. A Mars-mezőn is ütköztek ellenséges csapatok. A Flavius-pártiak részére hajlott a szerencse és a már annyiszor kivívott győzelem; míg Vitellius katonáit csupán kétségbeesésök hajtá előre, s bár visszaveretének, újból összegyülekeztek a városban.

83. Nézőképen ott volt a harczolók mellett a nép is, s mint versenyjáték alkalmával, majd ezeket, majd amazokat biztatá lármájával és tapssal. Mikor egyik fél hátrált, követelték, hogy a bódékba rejtőzötteket, vagy a kik valamely házba menekültek, hozzák ki és vágják le, s egyúttal a zsákmány nagyobb részét is hatalmukba ejtik, mert míg a katonaság a vérontással s öldökléssel volt elfoglalva, a hadi martalék a csőcseléknek jutott. Az egész város borzalmas és sivár képet öltött; itt harcz és öldöklés folyt, amott megteltek a fürdők és korcsmák; itt vérpatak és testhalmok, mellettök kéjleányok s hasonló fajta söpredék; minden fürtelem, mely a kicsapongásba sülyedt békeállapotnak terméke volt, minden bűne az irgalmat nem ismerő hódításnak, úgy hogy egyszerre láthatnád ugyanazt az egy várost az őrjöngés és a dobzódás álla-

* Flavius katonái.

potában. Előbb is ütköztek már fegyveres hadak a fővárosban, két ízben Lucius Sulla s egyszer L. Cinna győzelmekor, s akkor sem volt a vérontás kisebb; de most embertelen fásultság uralkodott, s egy pillanatra sem hagytak föl a mulatságokkal, s mintha új élv járult volna az ünnepnapokhoz, * tomboltak, dőzsöltek, nem törődve egyik párt érdekével sem, s örültek a közromlásnak.

84. Legnagyobb nehézséggel járt a tábor** megostromlása, melybe a legbátrabbak végső reményöket vetették. Annál nagyobb erőfeszítést fejtének ki a győztesek, s kivált a veterán cohorsok igyekeztek, s elővesznek minden eszközt, a mit a legerősebb városok elpusztítására találtak ki, védődelet, ostromgépet, földhányást, gyújtó kanóczot, kiabálván, hogy „a mi fáradalmat s veszélyt annyi csatában kiállottak, most ezzel az egy munkával teljesülésre hozzák. A város vissza van adva a tanács és római nép részére, a templomok az isteneknek; de a katonaságnak saját becsülete a táborban fekszik, az az ő hazája, az ő tűzhelye; ha rögtön el nem foglalhatják, fegyverben töltik az éjszakát.“ Ellenben Vitellius hívei, habár számuknál s helyzetöknél fogva hátrányban valának, a legyőzöttek végső vigasza gyanánt ragadták meg azt a gondolatot, hogy legalább nehézzé teszik a győzelmet, késleltetik a békét, s az istenek házait s oltárait vérrel szennyezik be.¹⁸⁾ Sokan félholtan fönt a toronyokon s védbástyákon lehelték ki lelköket, a többi a kapu betörése után összetömörülve szállt szembe a győzőkkel, s mindannyian elfülkapott sebekkel, az ellenség felé fordulva hulltak el. Ez az elszántság dicsőség fényével övezte halálukat. Vitelliust a város bevétele után palotája hátsó részén át felesége házába vitték hordszéken, hogy ha nappal rejtve marad búvóhelyén, éjjel Terracinába meneküljön hadcsapatához s testvéréhez. De ingatag elméjénél fogva s mint olyan félénk természet, a kinek bár mindentől retteg, a pillanatnyi helyzet tetszik legkevésbé: megint visszatér palotájába, mely pusztá és elhagyott volt, mert még a legsőbb cselédség is szétszaladt, vagy került a vele való találkozást. Rémiti a magány és a néma helyiségek; fölkeresi az elzárt termeket, borzad ürességöktől, s elfáradva a szanalmas bolyongásban, egy szégyenletes zugban búvik el, honnan Julius Phadus tribun húzza ki. Hátra kötött kézzel, tépett ruhában, visszataszító látványul hurczolják, sokak szidalma közt, de senki sem volt, a ki megsiratná, mert disztelen végsorsa

* A Saturnaliák napjai folytak.

** A testőrcsapatok megerősített tábora, kaszárnyája.

eltörült iránta minden szánakozást. Egy szembe jövő germaniai katona karddal sujtott Vitellius felé, nem tudni: bosszúból-e, vagy hogy minél hamarabb megszabadítsa a bántalmaztatástól, vagy hogy a tribunt akarta megtámadni. Ennek a fülét csak ugyan levágta, s rögtön őt is keresztül szurták.

85. Míg kivont karddal fenyegetve kényszerítik Vitelliust, hogy tartsa pofonra arcát, majd hogy leomló szobrait s főleg a szószéket s Galba megöletésének színhelyét nézze: végül a gemoni lépcsőhöz hurczolják, a hol Flavius Sabinus holtteste feküdt. Csak egyetlen szó, nem vásott lélek megnyilatkozása, hallszott ajkáról, midőn a bántalmazó tribunnak mondá, hogy ő mégis császára volt neki. Azután a rá mért csapások alatt lerogyott; az aljnép pedig ugyanazzal az elvetemült szívvel gyalázta meg a halottat, mint a melylyel élteben hódolt neki.

86. Szülőföldje Luceria volt, ötvenhét évre nyult élete; consulságot, főpapi hivatalt, nevet s helyet az első sorában nem a maga erejéből, hanem mindent atyjának jelessége folytán nyert. A császári méltóságot olyanok ajánlották föl neki, a kik őt nem ismerték, a hadseregnek kiváló tulajdonságok ára fejében járó ragaszkodása ritkán jutott valakinek oly mértékben osztályrészzül, mint neki erkölcsi gyöngesége mellett. De volt benne az egyszerű és szabadelvű jellemnek valami vonása, mely ha kellő mértéktartásnak nincs alávetve, veszedelmessé válik. A barátságot, midőn nagy ajándékokkal, nem pedig erkölcsi szilárdsággal vélte megtarthatónak, inkább csak vásárolta, mint birtokolta. A közjónak minden esetre érdekében állt, hogy Vitellius elbukjék, de hitszegésüket nem számíthatják maguknak dicsőségül azok, a kik Vitelliust elárulták Vespasianusnak, miután előbb Galbát hagyták cserben. Napnyugta volt már, s a tisztviselők és tanácsurak rettegése miatt, kik a városból kiszöktek, vagy védenceik házaiban lappangottak, nem lehetett tanácsulést összehívni. Domitianus, mikor már semmi ellenséges támadástól nem kellett félnie, megjelent pártjának vezérei előtt, s a nagy számban összegyűlt katonaság Cæsarúl* üdvözölte, s azon módon, a hogy volt, fegyveresen kíséri az atyai házba.

* Császári herczeg gyanánt.

Magyarázatok a III. könyvhez.

1) *Vexillarii*. Régi katonák, kik szolgálati idejüket kitöltvén, tartalék legénység gyanánt tovább is zászló alatt maradtak. Lehetne talán *tartalékosok* névvel jelölni őket.

2) Úgy Cæcina levelét, mint viszont a Flavius-párti vezéreket is fölolvasták a katonaság előtt, melynek bizodalját emelte amannak alázasatos, emennek önérzetes. sőt az ellenséget kicsinylő hangja.

3) *Limés*, a töltött út (agger) mellett futó mellékút, mint ma is szokott lenni a műútnaknak száraz időben való kimélése végett.

4) *Pagani, parasztok*, Vitellius rendeletére (II. 67.) a lázongó testőr csapatok katonái elbocsáttatának a szolgálatból, s átadták fegyvereiket önként tribunjaiknak. Később Vespasianus vezérei jutalmakkal rábirták őket, hogy most már az ő szolgálatukba álljanak. Korábbi magukviseletök azonban Vitellius alatt, mely elbocsáttatásukat vontta maga után, bélyeget nyomott e testőrségi katonákra. Antonius ezt fejezi ki, midőn most késedelmességökért korholja őket. Hogy *parasztok* megszólítással illeti, annak az lehet az értelme, hogy a szolgálatból való elbocsáttatásuk és az újra való beállításuk közt lefolyt — bár rövid — idő alatt nem katonák, tehát parasztok voltak. Nálunk a paraszti állapotból bekerült ujonczokat vagy tartalékosokat mondják *bundásnak*. Ezért fordítom e szóval a *pagani*-t; csakhogy a magyar kedélyes szándékkal használja ezt a szót, míg Antonius megvető értelemben mondja őket parasztoznak.

5) Hadi jelvényeiket és fegyvereiket, melyeket letettek a másik táborban, mikor kiléptek a szolgálatból, itt találhatják föl újra. V. ö. H. II. 67.

6) *Velamentum* = takaró, boríték. Ily gyapjuból font takaróval borított olajágot vittek maguk előtt, a kik védelemért vagy kegyelemért könyörögtek, s *infula*-t, azaz fejszalagot, főkötőt tettek föl. A cremoniaiak most a falakról mutogatják a jelvényeket, az ellenséggel tudatandók, hogy meg akarják adni magukat s kegyelmet kérnek.

7) *Ora præbere contumeliis*, arczukat oda nyujtani a pofonra. A rabszolga, kik ura pofon akart ütni (*colaphum alicui incutere*) önként odatartotta képét.

8) *Mefitis*, az ártalmas párák istene. Cremonában 1795-ben találtak egy fölírás, mely szerint Cæsius Asiaticus, egy városi tisztviselő oltárt és asztalt szentel Mefitisnek. Megemlítésre méltónak találta a történetíró e szentély fönmaradását azon okból, a mit a 35. fejezetben beszél el.

⁹⁾ A Flavius-párt egy german és egy gall származású tisztet küld Germaniába és Galliába, hírt vinni a párt győzedelméről. Czélzatosan küldenek a Vitelliuszal tartó népekhez maguk közül való embereket s olyanokat, kik előbb szintén Vitellius seregében szolgáltak.

¹⁰⁾ Cæcina consulsága tartott volna október 31-ig. Megfosztják árulása miatt hivatalától s helyette a még hátra levő egy napra Rosius Regulust nevezi ki Vitellius consullá.

¹¹⁾ Anicetus lázadásának elbeszélése közben mintegy zárjel közt van adva a trapezunti lakosság rövid jellemzése, mely által az elbeszélés fonala kissé váratlanul megszakad.

¹²⁾ Vitellius bizalmatlan s kétségbeesett helyzetében mindenféle kapkodott, de a legfőbb érdekét nem tudta oltalmazni, hanem apró-cseprő engedményeket osztogatott. Az alsó néposztály leste a konczt, melyet tőle várt; az oktalanok még pénzért is készek voltak előnyöket vásárolni; csak az okosak látták be, hogy hiábavaló fáradság oly javak után esengeni, melyeket se kérni se adni nem lehet, rendes viszonyok közt, csak mikor az államrend annyira föl van forgatva mint most, Vitellius uralma végső napjaiban.

¹³⁾ Az 55. fejezetben volt elmondva, hogy Vitellius Julius Priscust és Alfenus Varust küldötte ki az Appennin szorosainak védelmére. Most e vezérek is visszatértek Rómába, a rájuk bizott föladat megoldása nélkül, s így menthetővé tették azon alárendeltjeik hitszegését, a kik ily helyzetben megszöktek s átpartoltak az ellentáborba.

¹⁴⁾ *Juvenalia*, a Nero által az előkelő ifjak közreműködésével rendezett játékok. Ann. XIV. 15.

¹⁵⁾ A *scalæ Gemoniæ* az Aventin-hegy oldalában vezetett le a Tiberishez. A kivégzett bűnösök hulláit is ezen hurczolták le vaskampónál fogva, hogy a folyóba dobják. Többször volt már róla szó az Annales-ben.

¹⁶⁾ Ha Vitellius császár testvére most győzelmes seregével visszamegy Rómába, sokkal nagyobb vérontással, esetleg a főváros teljes elpusztulása árán lehetett volna Vespasianus seregeinek behatolniok.

¹⁷⁾ Tacitus a különben tiszteletre méltó Musoniuszt e nem alkalmas időben tett föllépéseért nevetséges pedáns színében tünteti föl.

¹⁸⁾ Mintegy daczból, a miért az istenek elpartoltak az ő ügyöktől.

NEGYEDIK KÖNYV.

Tartalom: Vespasianus uralkodása elején a 69. és 70. év eseményeit tárgyalja. Róma állapota, a győzők dühöngése. Luc. Vitellius megadja magát s kivégeztetik. A tanács tiszteletnyilvánításai Vespasianus iránt; hadvezéreit megjutalmazzák. Mucianus bevonul a fővárosba. Claudius Civilis fölkelése a batávok élén. A fővárosban lefolyt események; Domitianus beszéde a tanácsban. A császár fölépíti a capitoliumot. Civilis háborújának folytatása. Mucianus megöleti Vitellius fiát. Antonius Vespasianushoz utazik, ki Alexandriában mulat.

1. Vitellius megöletése után inkább csak a háború szűnt meg, mint sem hogy a béke korszaka is megkezdődött volna. A fegyveres győzők városszerte engesztelhetlen haraggal üldözték a legyőzötteket. Gyilkolással voltak tele az utcák, vértől áztak terek és templomok, össze-vissza mészárolták le az embereket, a hogy rájuk akadtak. Majd a rakoncátlanság növekedtével fölkutatták s kivonszolták az elrejtőzötteket, s ha egy jótermetű s fiatal embert megláttak, tartozott légyen a polgárság vagy a katonák közé, válogatás nélkül lekonczolták. Ez a vad indulat első föllobbanásában vérrel lakott jól, azután pedig pénzvágygyá változott. Sehol sem tűrték, hogy valami elkülönített helyen, vagy bezárva álljon, azt hozván föl okul, hogy Vitellius-pártiakat rejtegetnek. Következett ebből a házak feltörése, az ellenállás pedig okul szolgált a gyilkolásra. A köznépből a legszegényebbek, a rabszolgák közül a leghitványabbak maguk árulták el gazdag uraikat, másoknak meg barátaik vezettek nyomára. Mindenfelé jajveszékélés, kiabálás és egy elfoglalt város látványa, úgy hogy visszakívánták Otho és Vitellius katonáinak kicsapongását. A párt vezérei erősek voltak a polgárháború fölgyújtására s képtelenek a diadal mérséklésére, mert a zavarok s egyenlenség közt a legrosszabbaknak van legnagyobb hatalmuk, míg a béke s nyugalom jó erkölcsöket tesz szükségessé.

2. Domitianus a császári herczeg* czímét és rangját kapta; de nem volt még elég komoly az ügyek vitelére; csak fajtalan és házasságtörő viselkedéseivel adta a császár fiát. A testőrparancsnokság Arrius Varus, a legfőbb kormányhatalom Primus Antonius kezében vala. Ez utóbbi a pénzt s cselédséget a császár családi vagyonából vette, mintha cremonai rabolmány volna; míg a többiek szerénységből, vagy mivel ismeretlenek s a háború folytán homályban maradtak, nem részesültek semmi jutalomban. A megrémült s szolgaságra kész polgárság követelte, hogy a Tarracinából cohorsaival együtt visszatérő L. Vitelliust meg kell előzni s elfojtani a háborúnak lappangó üszkét. Lovasok küldettek előre Ariciába, a legiók hadoszlopa pedig Bovillában foglalt állást. Nem is késett Vitellius magát és cohorsait a győző kegyelmére bízni; valamint a katonaság is, egyrésztől haragjában, másrésztől félelmében, sietett eldobni szerencsétlenül viselt fegyvereit. A meghódoltaknak hosszú sora, fegyveresektől kísérve, vonult a városba, egyik se könyörgő arczczal, hanem szomorú és daczos tekintettel, nem adván semmit a gunyolódó aljnép tapsára s kötekedésére. Nehányat, a ki daczolni merészelt, levágtak a kísérek; a többiek őrizet alatt tartatának, s egyik sem ejtett ki ajkán valami méltatlan szót, hanem a balsorsban megőrizték vitézségök hírnevét. Azután kivégezték L. Vitelliust, a ki bűneivel hasonló vala testvéréhez, de jobban vigyázott magára annak uralkodása alatt, és szerencsés sorsában nem vett annyi részt, mint a mennyire bevonatott bukásába.

3. Ugyane napokban Lucilius Bassus könnyű lovassággal küldetik Campania lecsöndesítésére, melynek városai inkább egymással állottak viszályban, mint megátalkodásban a császár ellen. A katonaság megjelenésével helyre állt a nyugalom s a kisebb községek büntetlen maradtak, de Capuába a harmadik legiót helyezik téli szállásra és a kiválóbb családok keményen sujtatának, mivel Tarracina ellen semmi segítséget nem adtak. Sokkal könnyebb ugyanis visszafizetni a jogtalanságot, mint a jótéteményt, mivel a hálakötelesség tehernek, a bosszú ellenben nyereségesnek tartatik. Elégtételt nyújtott azonban Verginius Capito rabszolgája, kiről mondók,** hogy Tarracinát elárulta; ugyanazzal a gyűrűvel ujján, melyet Vitelliustól kapott,²⁾ feszítették keresztre. Rómában pedig a tanács megszavazott mindent Vespasianus részére, a mit a császár-

* Cæsar.

** Hist. III. 77.

roknak szoktak; jó kedvvel s biztos reménységgel, mert a Gallia s Hispaniában kezdődött polgárháború, mely Germaniát s majd Illyriát is mozgásba hozta, Egyiptomot, Judæát, Syriát s a tartományokat s hadseregeket is mind végig látogatá, mintha kiengesztelődni akarna a világ, végére látszék járni. Növelte a lelkes hangulatot Vespasianus levele, mely úgy volt írva, mintha még tartana a háború; ilyen volt alakja első tekintetre, de különben mint császár szólalt meg benne, magáról polgárius egyszerűséggel, a közügyről nemes modorban nyilatkozván. A tanács semmi előzékenységet sem múlasztott el, neki magának fiával Titusszal együtt consulságot, Domitianusnak consuli hatósággal prætori tisztséget szavaznak meg.

4. Mucianus is küldött a tanácshoz levelet, mely sokféle beszédre szolgált anyagúl. „Ha polgári állású ember, miért beszél úgy, mint egy közjogi hatalommal fölruházott személy? hiszen néhány nap múlva indítvány gyanánt megmondhatja vala ugyanazokat. Maga a Vitellius ellen való kifakadása is későn jött s nélkülöz minden szabadelműséget; az meg épen fölfuvalkodás az állam ellen és sértő a fejedelemre, mikor azzal dicsekszik, hogy az ő kezében volt a főhatalom s ő ajándékozta Vespasianusnak.“ Egyébiránt az ellenszerv rejtve maradt s csak az alázkodás került fölszínre: sok megtisztelő szó kíséretében adattak meg a diadaljelvények a polgárháborúban szerzett érdemeiért, csakhogy a sarmatak ellen vezetett hadjáratának czime alatt. Primus Antoniusnak a consuli, Cornelius Fuscus és Arrius Varusnak a prætori jelvényeket szavazták meg. Majd az istenek felé fordultak s elhatározták a Capitolium helyreállítását. Minderre nézve Valerius Asiaticus kijelölt consul tette meg az indítványt, míg a többiek arczkifejezéssel, meg kézmozdulatokkal s kevesen, a kik föltűnő rangban álltak s elméjük gyakorlott volt a hizelgésben, betanult szónoklatokkal nyilváníták helyeslésöket. Midőn Helvidius Priscus kijelölt prætorra került a sor, oly kifejezést adott véleményének, mely az új császárra megtisztelő volt,* valótlanságot nem mondott, s azért a tanács rokonérzéssel kísérte. S mégis főleg ez a nap lett rá nézve nagy botránkozásnak s nagy dicsőségnek kezdete.

5. Mivel ismételve emlékeztem meg e még többször is említendő férfiról: szükségesnek látszik élete, törekvései, meg sorsa felől egyet-mást elmondani. Helvidius Priscus Itáliának caracinaí

* Itt némi hézag van a szövegben.

kerületében fekvő Cluvii városból vette eredetét; fia volt egy elsőrendű centuriónak, s kiváló tehetségét már nagyon fiatal korában szentelte magasabb tanulmányokra, nem úgy mint sokan, hogy pompázó névvel takarja a henye semmitevést, hanem hogy a véletlen esélyekkel szemben annál szilárdabb lélekkel szolgálja a közügyet. A bölcseletnek azokat a tanítóit követte, a kik csak az erényt tartják szépnek, csak a bűnt rútnak, ellenben a hatalmat, rangot s egyebet, a mi a lelken kívül esik, se a jó, se a rossz közé nem számítják. Csak quæstor volt még, midőn Pætus Thraseától vőül választatván, ipának jellemvonásaiból mit sem sajátított el jobban, mint a szabadságszeretetet; mint polgár, tanácsúr, férj, vő, barát, az élet minden kötelességeihez egyaránt hű, a gazdagságot megvető, az igazság mellett makacsul kitartó, az ijesztéssel szemben állhatatos vala.

6. Némelyek kissé hírszomjasnak tartották, a mint hogy bölc ember is csak utolsó sorban vetkezi le a dicsőség vágyát. Ipának bukásakor* száműzetvén, midőn Galba uralkodása alatt visszatért, Marcellus Epriust, Thrasæa vádlóját, megtámadni készül. Ez a bosszúterv, melyről nem lehet megmondani, nagyobb volt-e, mint a milyen igazságos, pártokra szakította a tanácsot, mert ha Marcellus elesik, bűntársainak egész csapata bukik vele. Először fenyegető csatározás fejlődik ki, melyről mind a két félnek jeles beszédei tesznek tanúságot, majd, mivel Galba akarata is kétes volt, sok tanácsúr kérésére fölhagyott Priscus a dologgal, a mit azután — emberi szokás szerint — sokféle szóval ítétek meg azok, a kik mérsékletét magasztalták, vagy sajnálták, hogy nem volt következetes. De azon a napon, midőn Vespasianus trónfoglalása felől tanácskoztak, határozatba ment, hogy a császárhoz követség lesz küldendő. Ebből Helvidius és Eprius közt éles szóváltás keletkezett; Priscus a tisztviselők által akarta őket eskü alatt megválasztatni, míg Marcellus titkos szavazást kívánt s ez volt a kijelölt consul véleménye is.

7. Marcellust azonban az az egyéni szégyenérzet sarkalta törekvésében, hogy mások megválasztásával ne tűnjék föl ő maga mellőzöttnek. Vitájok lassankint folytonos és ellenséges feleseléssé fajult, mikor Helvidius kérdezte tőle, hogy miért fél Marcellus annyira a tisztviselők választásától? hiszen annyi pénzzel és ékesszólással rendelkezik, hogy e részben sokakat megelőzne, ha bűntetteinek emlékezete nem képezne akadályt. Sorshuzás és szavazó veder nem

* L. Ann. XVI. 34., 35.

alkalmas arra, hogy különbséget tegyen a jellemelek közt; a nyílt szavazás és a tanács véleménynyilvánítása a legjobb mód, hogy kinek-kinek életfolyásába, jó vagy rossz hírébe bepillantani lehessen. A közállomány érdeke, Vespasianus tisztelete követeli, hogy azok menjenek eléje, a kiket a tanács a legkifogástalanabbnak tart, a kiktől a császár őszinte szót hall. Hiszen baráti viszonyban állt Vespasianus Thrasæával, Soranusszal, Sentiusszal, a kiknek vádlóit ha nem szükséges is elítélni, de mutogatni sem kell. A tanács ezzel az ítéletével mintegy figyelmezteti a császárt, hogy kiket fogadjon bizodalmaiba, kiktől óvakodjék. A jó uralkodásnak nincs hathatósabb eszköze, mint a jó barátok. Érje be Marcellus azzal, hogy Nerót annyi ártatlan jó ember megrontására birta; élvezze a maga jutalmát s büntetlen maradását, Vespasianust pedig engedje át a jobbaknak.

8. Marcellus erre azt válaszolta, hogy „nem az ő véleményét támadják, hanem a mit a kijelölt consul indítványozott, indulva a régi példák után, melyek a követségeket sorshúzással rendelték kiküldetni, nehogy a kedvezésnek vagy ellenszenvnyilvánításnak hely adassék. Mi sem történt, a miért a régi szokás érvényen kívül helyezendő, vagy a fejedelem megtisztelése valakinek meggyalázására használandó volna; a hódolat nyilvánítására mindnyájan alkalmasok, Inkább azt kell kerülni, nehogy némelyek nyakassága által az új uralom alatt még várakozó s mindenkinek arczát s beszédét gyanúsan vizsgáló közvélemény izgalomba hozassék. Ő emlékszik még azokra az időkre, melyekben született, hogy atyáik s nagyatyáik akkor milyen jelleget adtak a társadalomnak; hogy a megelőző intézményeket csudálták, de a jelenvalókat követték; hogy jó császárok után esdve vágytak, de akármilyet is megtűrték. Thræsea bukásának épúgy oka volt a saját beszéde, mint a senatus ítélete; mert gúny tárgyává tette Nerónak kegyetlenségét, s az ily barátkozás nem járt ő rá nézve kevesebb veszélylyel, mint másokra a száműzetés.³⁾ Végül, ám mérkőzzék Helvidius erős jellem és bátorság dolgában a Catók és Brutusokkal, mégis egyike volt azon tanács tagjainak, mely szolgállelkűleg viselkedett. Tanácsolja is Priscusnak, hogy ne igyekezzék a császár fölé emelkedni, s az ősz Vespasianust, a diadalmost, két ifjúnak atyját, ne akarja oktatásaival feszélyezni. Mint a rossz császárok korlátlan uralmat igényelnek, úgy a legjobbnak sem tetszik a mértéktelen szabad szó.“ Ezek a mindkét részről nagy hévvel odadobott szavak ellentétes helyeslésre találtak; de győzött mégis az a párt, mely a követeket sorsolással akarta

kiválasztani, mert még a közepes rangú tanácsurak is igyekeztek ragaszkodni a szokáshoz, valamint a legfényesebb nevek hordozói is odahajoltak, tartván az irigységtől, ha ők választatnának meg.

9. Következett most egy másik vita. A kincstári praetorok — mert akkor praetorok kezelték az államkincstárt — az általános szegénységről panaszkodván, a kiadások leszállítását követelték. Az erről való gondoskodást a kijelölt consul a terhek nagyságára és az orvoslás nehézségére való tekintetből a császárnak kívánta fönntartani, míg Helvidius azt a véleményt fejezte ki, hogy a tanács intézkedjék. Midőn a consulok a szavazást elrendelték: Volcatius Tertullinus néptribun tiltó szót emelt az ellen, hogy ily fontos ügyről a császár távollétében határozzanak. Helvidius indítványozá, hogy a Capitolium állami költségen állíttassék helyre és Vespasianus járuljon a költségekhez. Ezt az indítványt*) a mérsékelték hallgatással mellőzték, azután el is feledték; de voltak olyanok is, a kik majd megemlékeznek róla.

10. Most Musonius Rufus támadt P. Celerre,* azzal a szemrehányással, hogy Barea Soranust hamis bizonyosságával ejtette törbe. Látták ugyan, hogy az ez irányban tartandó vizsgálat föl fogja újítani a vádaskodások útálatos szokását; de a hitvány és vétkes vádlottat nem lehetett pártolni, mert Soranusnak szent volt emléke; Celer pedig, a bölcsélet tanítója, majd tanú Barea ellen, s annak a barátságának árulója s megrontója, a melynek hírdetője gyanánt mutatta magát. A legközelebbi tanácsülés napját tűzik ki az ügy tárgyalására, s nem annyira Musonius vagy Publius felé, mint Priscus és Marcellusra irányult a kíváncsiság most, mikor bosszúállásra volt hangolva a közvélemény.

11. A dolgok ily állapotában, mikor a tanácsurak vizálgodtak, a legyőzöttek haragudtak, a győzőknek nem volt akaraterejük, nem volt törvény és uralkodó személy a polgárság körében: Mucianus bevonulván a fővárosba, egyszerre ő lett mindennek központjává. Primus Antonius és Varus Arriusnak hatalma egyszerre megtört, mint a kikkel szemben Mucianus csak nehezen titkolta haragját, ámbár arczkifejezésével leplezgeté. De a közönség, mely a gyűlölködést éles szemmel tudja kikutatni, megfordult és egészen az ő karjaiba veté magát. Csak neki udvaroltak, csak őt ünnepelték. Rajta magán sem mult semmi, hogy fegyveresektől környezve, lakásait és kertjeit cserélgetve, pompával, megjelenésével, tiszteleti

* Ugyanaz, a kiről Ann. XVI. 32-ben mint Publius Egnatiusról van szó.

őrségek fölállításával a császári hatalmat gyakorolja, noha a címre nem tartott számot. A legnagyobb rémületet Calpurinus Galerianus meggyilkoltatása okozta. Fia volt ő Cajus Pisónak; semmi rosszat nem tett, de jeles neve s nemes ifjú alakja révén a köznép kedveltjei között emlegették; aztán meg a még mindig ingerült s új mende-mondákban kedvét lelő polgárság közt valának olyanok, a kik minden alap nélkül azt költötték róla, hogy trónra vágyik. Mucianus parancsára katonai őrséggel fogják körül, s nehogy a fővárosban való kivégeztetése feltűnést keltsen, a várostól számítva a negyvenedik mérföldkőnél* az Appius-úton ereinek fölnyitásával megölik. Julius Priscus pedig, ki Vitellius alatt testőrparancsnok vala, önként vetett véget életének, inkább szegényből, mint kényszer következtében. Alfenus Varus túlélte saját gyávaságát s becstelenségét. Asiaticus — mert szabadon bocsátott rabszolga volt — rossz eszközökkel szerzett hatalmáért szolgálai büntetéssel lakolt.**

12. Egy Germaniában szenvedett csapásnak e napokban elterjedt hírére nem nagy szomorúsággal fogadta a polgárság. Hogy seregek kaszaboltattak le, hogy a legiók téli tábora elfoglaltatott, hogy Gallia pártot ütött: minderről nem úgy beszéltek, mint bal esetekről. Mi okokból keletkezett ez a háború, az idegen és szövetséges nemzeteknek mely mozgalma folytán gyúlt lángra: bővebben fogom kifejteni. A batávok, része a chatoknak addig, míg a Rajnán túl laktak, belső forrongás következtében kiűzetvén, Galliának szélső lakatlan partvidékét*** s egyúttal az ott fekvő szigetet foglalták el, melyet elülről a tenger, hátulról s oldalt a Rajna folyó fogja körül. Mivel őserejök nem tört meg — a mi ritka eset a hatalmasabbakkal való szövetségben — csak fegyveres csapatokat szolgáltattak a római birodalomnak; a germaniai háborúkban hosszas gyakorlatot szereztek, majd Britanniában gyarapodott hírók, mikor odarendeltének csapataik, melyek régi szokásuk szerint saját főembereik vezetése alatt állnak. Otthon is volt válogatott lovasságuk, főleg úszásban ügyes, úgy hogy fegyvereiket kézben fogva s lovaikat vezetve,⁵⁾ egész dandárokban törtek át a Rajnán.

13. Julius Paulus és Julius Civilis királyi származásuknál fogva legelül álltak ezek között. Paulust lázadás hamis vádja miatt megöleté Fonteius Capito; Civilis lánczra verve, Neróhoz küldeték, majd Galba fölmentette a vád alól, de Vitellius alatt ismét vesze-

* Negyvenezer lépés.

** Keresztre feszítéssel.

*** A mai Hollandiában.

delemben forgott, mivel a sereg követelte halálát. Ez volt haragjának oka, s egyszersmind reményt is merített a mi mostoha állapotainkból. Ám Civilis másként, mint a hogy barbároknál lenni szokott, éles eszű ember volt, s magát hasonló arczfintora miatt Sertoriusnak vagy Hannibálnak képzelvén, nehogy ellenség gyanánt bánjanak vele, ha nyíltan elpártol a római néptől: Vespasianusszal való barátkozást és párthűséget színlel, s valóban elküldi hozzá Antonius Primusnak egy levelét, melyben meg volt hagyva, hogy a Vitelliustól előhívott segítő hadakat, meg a legiókat a germaniai forrongás ürügye alatt tartsa vissza. Ugyanazt az útasítást adta neki Hordeonius Flaccus négy szem közt, mivel lelke Vespasianushoz hajolt s féltette a hazát a közelgő pusztulástól, ha a háború újra kezdődik és annyi ezer ember ront Italiára.

14. Civilis tehát, elhatározván magát az elpártolásra, egyelőre elrejté mélyebb szándékát, hogy a többit a fejleményekhez képest irányozza, s ily módon kezdé a dolgok új rendjét előkészíteni. Vitellius parancsára a batáv legénység újonczozás alá hivaték be, a mely már a dolog természeténél fogva is terhes kötelezettséget még nyomasztóbbá tették az intézők kapzsiságból és kéjenczségből, mikor öreg vagy erőtelen embereket soroztak be, hogy azután pénzért elbocsássák; viszont még serdületlen, de szép testalkatú suhanczokat (s többnyire már gyermekifjú korukban is szálas termetűek szoktak lenni) kéjtelgésre használták föl. Ez bosszankodást szült, s a tervelt lázadás szerzői rábirták őket, hogy az újoncz-állítást tagadják meg. Civilis a törzs főnökeit s a köznépből a legelszántabbakat lakmározás színe alatt a szent berekbe híván, midőn látja, hogy az éjszakai tivornyától föl vannak hevülve, „a nemzet magasztalásán s dicsőítésén kezdve, fölsorolja a bántalmakat, a rablást és a szolgaság egyéb nyavalyáit; s mert nem úgy bánnak többé ő velök, mint szövetségeseikkel, a hogy előbb, hanem mint szolgálhaddal. Mikor fog már hozzájok egy helytartó jöni, igaz, hogy terhes és gögös kísérettel, de mégis hatalommal? Ki vannak szolgáltatva tábori előljáróknak s centurióknak, a kiket, miután zsákmánynyal s vérrel jóllaktak, kicserélik, s új módokat s különféle neveket találnak ki a rablásra. Most előttük áll az újonczozás, melylyel gyermek a szülőktől, testvér a testvértől végleg elszakittatik. Sohasem volt még annyira sülyedt a római hatalom, mint most, s a téli táborban nincs egyéb semmi, rabolmányon és vén katonákon kívül. Nyissák föl hát szemöket s a legiók üres nevével ne ijedjenek meg. Hiszen nekik van derék gyalog és lovas haderejük, vérrokon-

ságban vannak a germánokkal, s Gallia is ugyanazt a vágyat táplálja. De még a rómaiak is szívesen látnák ezt a háborút, melynek esetleg kétes fordulatót Vespasianus rovására tudhatnák be; míg a győzelemlről nem kell számot adni.“

15. Nagy tetszésre találván szavai a hallgatóságnál, barbár szertartással és népies átkozódások közt esküt tétet velök. Követek mennek a cannifatokhoz, hogy birják őket szövetségre. Ez a származás, nyelv és vitézség tekintetében a batávokkal egyenlő, de számánál fogva csekélyebb néptörzs lakja a sziget egy részét. Majd titkos küldöttek útján Britanniából is megnyerte segítségül azokat a batáv cohorsokat, melyekről föntebb mondtuk, hogy Germaniába küldetének, s ekkor Mogontiacumban* állomásoztak. Volt a cannifatok közt egy botor vakmerőségű, de fényes származásánál fogva tekintélyes ember, Brinno, kinek atyja sokszor bocsátkozott ellenünk ellenséges vállalatra, s a Cajus-féle játékszerű hadjáratokból⁶⁾ büntetlen űzött gúnyt. Tehát egy rómaellenes családból való származásával megnyerte a törzs tetszését, s paizsra helyeztetvén, hordozói vállukra emelték s vezérökül választották. Azonnal előhíván a frizeket (mely egy Rajnán túl lakó nép), két római cohorsnak közelben fekvő téli táborát elfoglalja, s a tenger felől tör be. Katonáink nem látták előre az ellenség támadását, de ha látják vala is, nem lett volna elég erejük visszaverésére; minélfogva a tábor bevételét s kirabolatott. Azután a szerte kóborgó s mint békeidőben, szétszóródott római markotányosokra s ügynökökre teszik rá kezöket. Egyszermind az erődök lerontásával is fenyegetőznek, melyeket azonban a cohorsparancsnokok, mivel nem voltak megvédhetők, fölgyújtattak. Hadijelek, zászlók s a mi legénység még találkozott, a sziget felső részébe gyűjtetnek össze; hadsereg inkább csak neve szerint, mint valósággal, mert Vitellius a segédcsoportok javát magával vivén, itt a szomszédos neriek s germánok vidékéről való hasznavehetlen tömeget hívta fegyver alá.

16. Civilis abban a hitben, hogy csselfogással kell eljárnia, maga emelt vádat a parancsnokok ellen, a miért az erődöket elhagyták, „holott ő a parancsa alatt álló cohorsal a canninafatok mozgalmát elnyomja, s öök csak térjenek vissza téli táborukba.“ Hogy azonban a tanács alatt család rejlett és hogy a szétszórt cohorsokat könnyebben lehetne megsemmisíteni, meg hogy nem Brinno ennek a háborúnak a vezetője, hanem Civilis: minden világozá

* Mainz.

lett, midőn lassanként napfényre jöttek bizonyítékai, melyeket a germanok harczkedvelő népe nem is titkolt sokáig. Mikor így cselvetése nem sikerült, erőszakhoz nyúlván, a cannifatokat, frizeket s batávokat külön hadcsapatokba osztja; vele szemközt állott föl a rómaiak hadsora, nem messze a Rajna folyótól, s az ellenséggel szembe fordultak azok a hajók is, melyeket a fölperzselt erődökből ide hajtottak. Nem sokáig tartott még a harcz, midőn a tungrok cohorsa átszökött Civilishez, s a váratlan áruulástól megdöbbsent katonákat öldökölte szövetséges és ellenség egyaránt. A hajóhad is követte a hitszegés példáját; az evezőlegények egy része, szintén batávok közül való, színlelt ügyetlenségével gátolta a tengerészeket meg a csatárokat munkájokban, majd ellenszegülve, az ellenséges partra tolták a hajókat; végül pedig a kormányosokat s centuriókat, ha nem akarták ugyanazt tenni, lekaszabolják, míg a huszonnégy hajóból álló egész raj átszökött vagy elfogatók.

17. Hire kelt e győzelemnek akkor mindjárt, jövőre pedig hasznot is hozott. Fegyvert s hajókat, melyekben addig szükségét szenvedtek, szerezvén, a szabadság hőseit Germaniában és Galliában nagy dicséretekkel ünnepelték. A germánok azonnal segílyt ajánló követeket küldtek hozzájuk, a gallok szövetségét pedig hizelgéssel s ajándékokkal igyekezett Civilis megnyerni, a cohorsok elfogott parancsnokait visszabocsátván hazájokba, míg a cohorsoknak szabad választásukra hagyta, hogy távozni vagy maradni akarnak-e. Az ott maradók jutalmat kaptak szolgálatukért, a távozóknak ajándékokat adott a rómaiaktól elvett hadi zsákmányból, s egyúttal külön emlékeztette őket szavaival azokra a bajokra, melyeket annyi évig szenvedvén, a nyomorult szolgaságot hamis néven békének nevezték. „A batávok, ámbár adómentességet élveztek, közös uraik ellen fogtak fegyvert; az első csatában megverték s legyőzték a rómaiakat. Hátha még Gallia is lerázza jármát: mi marad akkor Itáliának? A tartományok vérével győzik le a tartományokat. Ne gondoljanak Vindex harczára; hiszen batáv lovasság tiporta le az ædusokat és avernokat; Verginius segédhadai közt is voltak belgák, s igaz voltában fogva föl a dolgot: Gallia a maga fegyverétől omlott össze. Most mindnyájan egy párton vannak, megtoldva még azzal a katonai fegyvelemmel is, a mit a római táborokban tanultak. Vannak velök régi cohorsok is, melyek előtt a minap Otho legiói porba hűlltak. Maradjon rabszolga Syria, Ázsia és a zsarnoksághoz szokott Kelet; Galliában még sokan élnek, a kik az adófizetés előtti időkből születtek. Hiszen Quintilius Varus vereségével hajdan

kiűzetett már Germaniából a szolgálalom, pedig nem Vitellius császárral, hanem Augustus Cæsárral szemben kellett kardra kelniök. Szabadságot adott a természet még az oktalan állatoknak is; de a vitézség tulajdon java az embernek. Isten a bátrakat segíti, minélfogva ragadják meg s karolják föl ők, a kik szabadon mozognak, a lenyűgözötteket, a teljes erejökben levők a kifáradtakat. Míg némelyek Vespasianus, mások Vitellius pártján állnak: mind a kettő ellen kínálkozik nekünk alkalom.“ Így Galliára s Germaniára függesztvén tekintetét: ha vállalkozása sikerül, a leghatalmasabb s leggazdagabb nemzetek fölötti uralom lebegett szemei előtt.

18. Flaccus Hordeonius azonban Civilis első terveit nemtörődésével táplálta. De mikor rémült küldönczök meghozták a tábor megostromlásának, a cohorsok megsemmisítésének híret, és hogy a batáv szigetről elűzetett minden, a mi római: parancsot ad Munius Lupercus alvezérnek, a ki két legio téli táborának élén állt, hogy vonuljon ki az ellenségre. Lupercus az ottlevők közül a sorhadi katonákat, a legközelebb fekvőkből az ubiakat s a nem messze állomásozó trevér lovasokat sebtében átküldé a Rajnán, hozzájuk adván egy batáv lovasosztályt, mely noha már rég el vala csábitva, mégis hűséget szinlelt, hogy a csata színhelyén hagyván cserbe a rómaiakat, nagyobb hírt kapjon szökéseért. Civilis az elfogott cohorsok hadi jelvényeivel körülvéve, hogy saját katonáinak újonan szerzett dicsőségek tartsa szemök előtt, az ellenséget pedig a csapás emlékezetével ijeszse: saját anyját s nővéreit, s egyszersmind a többieknek hitveseit s gyermekeit hátul helyeztetni el, buzdításul a győzedelemre és szégyenökre azoknak, a kik megfutnának. Mikor a csatátér férfiak énekétől, asszonyok üvöltésétől lett hangossá, a legiök s cohorsok nem válaszoltak hasonló lármával. A balszárnyat a batáv lovasosztály födetlen hagyta átszökésével, s mindjárt ellenünk is fordult. De a sorhadi katonaság, ámbár nehéz helyzetben, szilárdan tartá a fegyvert és rendet. Az ubiak és trevérek segédcapatai csúfos futásban szétszóródva, össze-vissza száguldoztak a mezőkön. Ezekre veték magukat a germánok s ezalatt sikerült a legiöknek elmenekülni azon táborba, mely Vetera * nevet viselt. A batáv lovasosztály parancsnokát Claudius Labeót, ki Civilisnek városaik vizályaiban versenytársa volt, nehogy megöletése honfitársainál gyűlöletet keltsen, ha pedig maguknál tartják, egyenetlenségre szolgáltatson okot: a frizekhez hurczolják.

* Vetera Xanten mellett, nem messze a Weseltől.

19. Ugyane napokban a batávok és canninefatok azon cohorsait, melyek Vitellius parancsára a fővárosba indultak, utóleri Civilis futárja. Mindjárt fölfutta őket a gőg és dacz, s útjok jutalmául külön adományt, kétszeres zsoldot, s a lovasok számának szaporítását követelték, mint a miket nekik Vitellius is megígért; nem hogy csakugyan megkapják, hanem hogy okuk legyen a zavargásra. És Flaccus sok engedménnyel sem ért el semmi egyebet, mint azt, hogy hevesebben követelték, a miről tudták, hogy meg lesz tagadva. Flaccust tehát cserben hagyván, alsó Germaniába mentek, Civilishez csatlakozandók. Hordeonius akkor a tribunok és centuriók bevonásával a felől tanakodott, hogy az engedelmességet megtagadók ellen alkalmazzon-e erőszakos rendszabályokat; majd természetes gyöngeségénél fogva s mivel haboztak alárendeltjei is, a kiket a segédhadak kétes hangulata és a legióknak a rögtönös újonczozás által új elemekkel kiegészített állapota aggasztott: arra a határozatra jött, hogy táborban kell tartani a katonaságot. Mikor pedig ezt megbánta és azok is kárhoztatták, a kik előbb tanácsolták vala: mintha üldözőbe akarná venni az ellenséget, levelet írt Herennius Gallusnak, az első legio alvezérének, a ki Bonnat * tartá megszállva, hogy akadályozza meg a batávok átkelését; ő a maga seregével nyomon követni fogja. El is lehetett volna nyomni őket, ha innen Hordeonius, amonnan Gallus kétfelől megindított csapataikkal közre fogják. De Flaccus főihagyott szándékával, s egy másik levélben utasítá Gallust, hogy ne akadályozza az elvonulókat. Ebből keletkezett aztán az a gyanú, hogy az alvezérek tudtával tört ki a háború, s mindaz, a mi már megesett, vagy a miből jövőben félni lehetett, nem a katonaság tunyasága miatt, se nem az ellenség ereje folytán, hanem a vezérek fondorsága következtében történt.

20. Midőn a batávok a bonnai táborhoz közeledének, előre küldtek embereket, a kik a cohorsok azon nyilatkozatát megvigyék Herennius Gallusnak, „hogy nem folytatnak ők háborút a rómaiak ellen, a kik mellett annyiszor harczoltak, hanem a hosszú és meddő békében kifáradva, hazájokba és nyugalomra vágnak. Ha senki sem szegül ellenök, kártétel nélkül folytatják útjokat; de ha fegyverrel állnak eléjük, karddal fognak utat nyitni.“ Az ingadozó vezért rábeszélték a katonák, hogy kísérelje meg a harcz szerencséjét. Hárromezer sorhadi katona és belga néphad, egyszersmind a paraszt népség s tábori csőcselék gyáva, de a veszedelem előtt nagyszájú

* *Bonna* a mai Bonn, Köln közelében.

csapata ront elő, hogy a kisebb számú batávokat körülszárnyalja. Ezek, mind régi katonák, ékalakú hadoszlopba tömegesülnek, zsúfoltan mindenfelé, elül, hátul s oldalvást egyaránt földve; így a mieink vékony sorát keresztül törik. A belgák hátrálása után visszaszorítottat a legio, s ijedtében mindenki a sáncz és kapuk mögé menekült. Itt esett a legnagyobb vérontás; az árkok testhalmokkal teltek meg, s nem csak öldöklő kardtól és sebtől, hanem lezuhanás következtében és saját fegyverök által is sokan pusztultak el. A győzők elkerülvén Agrippa gyarmatát,* mivel további útjok alatt semmi ellenséges kihágást nem követtek el, azzal mentegették a bonnai csatát, hogy az ő békét kérő szavuk nem találván meghallgatásra, kénytelenek voltak magukon segítni.

21. A régi cohorsok hozzácsatlakozásával most már Civilis egy igazi hadseregnek vezetője lett, de mivel nem volt tisztában a teendővel s latra veté Róma hatalmát: a vele levő összes csapatokkal letéteti a hűségesküt Vespasianusnak s követséget küld ahhoz a két legióhoz, mely az előbbi ütközetben megveretvén, Veteratáborba vette magát, hogy fogadják el ugyanazt az esküt. Azt a választ adják, hogy „se az árulónak, se az ellenségnek tanácsával nem kívánnak élni. Van nekik császáruk Vitelliusban, a kiért hűségöket s fegyveröket éltök fogytáig meg fogják őrizni. Minélfogva a batáv szökevény ne avatkozzék római ügyekbe, hanem várja be a bűneivel kiérdemelt büntetését.“ Midőn ezt tudtúl adták Civilisnak, a batávok összes törzsét fegyveres fölkelésbe ragadta; csatlakoznak a bruktérok, tanctérek, s hírvivők által az egész germán világ föl-hívatott, zsákmányt és dicsőséget szerezni.

22. A háború fölvonuló zivatarára ellen a legiók parancsnokai, Munius Lupercus és Numisius Rufus megerősíték a sánczot és falakat. A hosszas béke alatt, nem messze a tábortól, egy vidéki város nagyságával vetekedő építményeket lerombolták, nehogy az ellenség hasznukat vehesse. De nem gondoskodtak, hogy élelmi készletet szállítsanak a táborba; megengedték, hogy rablással szerezzék be, s így néhány nap alatt rossz gazdálkodással elfogyasztották azt, a miből a szükség napjaiban hosszú ideig kellett volna kijönni. Civilis a batávok derék hadát a közép hadoszlopba állítván, hogy annál ijesztőbb legyen a látvány, a Rajna mindkét partját megtömi germán csapatokkal, míg a sikon lovasok száguldoztak, s egyszersmind hajóikat fölfelé hajtották a folyamon. Itt a rég szolgáló

* A mai Köln.

katonák hadi jelvényei, amott az erdők és berkekből előhozott állatképek,⁷⁾ a szerint, a hogy mindenik törzs csatára fölvonulni szokott, a kül- és polgárháború tarka látványával megdöbbsenték az ostromoltakat. És a vívók reményét fokozta a sáncznak nagy terjedelme, a mely két legio számára készítve, most alig ötezer római fegyveresnek védelmére volt bízva; de a mindenféle gyülevész nép, mely a béke megzavarásakor oda sereglett, hadi szolgálatra is föl volt használható.

23. A tábor egy része enyhén emelkedett egy magaslatra, míg a másik részhez sikről lehetett hozzáférni. Augustus ugyanis úgy gondolta, hogy a téli táborból féken tartani s elnyomni lehet Germániát, és sohasem fog oly baj beállani, hogy a mi legióink bezárására kerülhetne a sor, minélfogva se a talajra, se a védművekre nem fordítottak különösebb gondot; elégnek látszott az erő, hatalom meg a fegyver. A batávok és rajnántuliak, hogy vitézségök külön-külön jobban szembe tűnjék, törzsenként foglalnak állást, és távharczot kezdenek. De miután lövedékeik többnyire a tornyokon és a falak párkányzatán sikertelen akadtak fönn, a fentről hajigált kövek pedig megsebeztek őket: zajongva és rohammal támadnak a sánczra, és sokan a mellé támasztott hágcsonkon, mások pedig a többiek által alkotott paizsfödelen keresztül már föl is kapaszkodtak, midőn kard-, paizsütéstől sujtatva, karók és dárdák hegyére buknak alá, miután kezdetben, míg kedvezett a szerencse, túlszilaj bátorsággal törtek előre. De most zsákmányszomjukban a kudarczot se vették föl s gépekkel is kísérletet tettek, bár szokatlan volt az nekik, nem is voltak jártasok azoknak kezelésében; míg aztán szökevények és foglyok megtaníták őket, hogyan kelljen faanyagból hídszerű alkotványt készíteni, alátett hengereken előretolni, hogy némelyek azon állva, mintegy töltés tetejéről hurczoljanak, míg mások belől elrejtőzve aláássák a falakat. De a számszerijakról dobált kövek szétzúzták az irdatlan művet; a sánczkosarokat s védfüdeleket készítőkre pedig égő dárdákkal lövöldöztek, úgy hogy az ostromlók tűzveszélybe kerültek, míg kétségbe esvén a felől, hogy erőszakkal boldogulhassanak, várakozó állást foglaltak el, tudván, hogy csak kevés napra való eleség van bent, és fegyveres szolgálatra alkalmatlan nagy tömeg. Számítottak arra is, hogy a szükség árulókat fog teremteni, hogy a rabszolgák hűsége meginog, valamint a háború véletlen esélyeire is.

24. Flaccus azalatt értesülvén a tábor ostromáról, Galliába segélykérő követeket küld és sorhadí válogatott katonákat ad a

huszonkettedik legio parancsnokának Dillius Voculának keze alá, hogy a part mellett minél nagyobb napimenetekben sietve vonuljon oda; maga a beteges és katonáitól gyűlölt vezér hajón utazott. Mert félre nem érhetőleg zúgolódtak, hogy „Mogontiacumból* elbocsátották a batáv cohorsokat, titkolták Civilis törekvéseit, szövetségökbe fogadták a germánokat. Se Primus Antonius, se Mucianus támogatásából nem nyert Vespasianus nagyobb gyarapodást; nyílt ellenségeskedést és fegyverfogást nyíltan el lehet háritani; de a fondorlat és csel homályban működik s azért nehezen kikerülhető. Szemben áll Civilis, rendezi hadsorait, míg Hordeonius szobájából és ágyából osztogat oly parancsokat, melyek az ellenségnek válnak hasznára. Vitéz férfiaknak oly nagy fegyveres erejéről egy beteges aggastyán rendelkezik; meg kellene inkább ölni az árulót, és sorsukat, vitézségöket megváltani egy átok nyomása alól.“ Az ily szavak hatása alatt lázongókat még jobban föltüzeltte egy Vespasianustól érkezett levél, melyet Flaccus, mivel titokban tartani nem lehetett, fölolvastott a gyűlés színe előtt, s a levél hozóit bilincsbe verve, Vitelliushoz küldé.

25. Így lecsilapodtak a kedélyek, s Bonnába az első legio téli táborába szálltak. De itt még bőszültebbek voltak a katonák Hordeoniusra, kinek a kudarcz vétkét tulajdonították. „Mert az ő parancsára bocsátkoztak csatába a batávokkal, abban a föltevésben, hogy Mogontiacumból a legiók utánok jönnek; ugyancsak az ő árulása folytán verettek meg, midőn semmi segítség nem érkezett. Nem tudják ezt a többi hadseregek, s a főhadparancsnoknak sem adták hírül, holott pedig annyi tartomány együttes erejével a hirtelen kitört lázadást könnyen lehetett volna elnyomni.“ Hordeonius mindazon levelek másolatát, melyekkel Galliából, Britannia meg Hispaniából segítséget kért, fölolvastatá a sereg előtt és elkövette azt az oktalan tettet, hogy a leveleket átadá a legiók sasvivőinek, kik azokat előbb olvasták föl a katonaság, mint a vezérek előtt. Majd bilincsbe veretett egyet a lázongók közül, inkább hogy hatalmát gyakorolja, minthogy épen az az egy lett volna a hibás. A sereg Bonnából Agrippina gyarmatára** indíttaték, csatlakozván hozzá segédhadak a galloktól, a kik kezdetben a rómaiak ügyét hathatósan támogatták; de mikor a germánok erőre kaptak, több gall törzs ellenük fogott fegyvert a szabadulás reményében s attól

* A mai Mainz.

** Cöln.

a vágytól indítatva, hogy ha a jármot lerázzák, ők lesznek az urak. Növekedett a legiók elkeseredése, s annak az egy katonának bebörtönözése nem ijeszté őket el, kivált mikor az bűnrészességgel vádolta a vezért, mintha benne, a ki közbenjáró volt Civilis és Flaccus közt, az igazság tanúját akarná hamis váddal föláldozni. Ekkor Vocula csudás bátorsággal az emelvényre lép s megfogatván a szájas katonát, vesztőhelyre viteti s míg a rosszak megrémülének, a jók hallgattak parancsára. Mivel most egyetértőleg Voculát kívánták vezérül, Flaccus átengedte neki a parancsnokságot.

26. De sok egyéb dolog is izgatólag hatott a meghasonlott kedélyekre: a zsold s élelem hiánya, hogy Gallia megtagadta egyszerre az újonczállítást és az adózást; hogy a Rajna az azon égalj alatt szokatlan száraz időjárás következtében alig volt hajózható, e miatt szűken folyt a szállítás s az összes partok mentén őrállomásokat kellett szervezni, hogy a germánokat a gázlókön való áthatolásban megakadályozzák; végül ugyanez okból kevesebb volt a termés és több a fogyasztó. A tudatlan emberek a vízhiányt is baljóslatul magyarázták, mintha a folyamok is, a birodalom régi védhatárai, cserben hagynának bennünket. A mi békeidőben véletlen vagy természetes eset, most balvégzetnek s az istenek haragjának mondaték. — Miután Novæsiumba* vonultak, a tizenhatodik legio csatlakozik hozzájuk. Vocula mellé az ügyvitel egy részére Herennius Gallus rendeltetik; de nem mertek mindjárt az ellenségre menni, hanem tábort ütének egy helyen, melynek neve Gelduba,* hol a legénységet csatározási gyakorlatokkal, erődítési munkákkal, sánczolóással és egyéb hadi készületekkel edzették. Hogy pedig zsákmánynyal is éleszszek kedvöket, a Civilissel szövetségre lépett cugernok** közelfekvő falvaira vezeti Vocula a sereget, míg annak egy része Herennius Gallusszal maradt vissza.

27. Egy gabonával terhelt hajó nem messze a tábortól, történetesen zátonyra jutott, s a germánok a maguk partjára akarták húzni. Nem tűrte ezt Gallus és segítségül küldött oda egy cohorsot; de a germánok¹ száma is szaporodott s a mint lassankint segítő emberek gyűltek össze, harczra került a dolog s a germánok a mieinknek nagy veszteségével magukhoz ragadják a hajót. A legyőzöttek — a mi most szokássá fajult — nem a maguk

* Ma *Neuss*, Düsseldorf közelében. Ugyanazon vidéken fekszik *Gelduba*, ma *Gelb*.

** A cugernokat némelyek azonosítják a sigamberekkel, kiket Tiberius a Rajna balpartjára telepített át.

gyámoltalanságának, hanem az alvezér árulásának tulajdonították a hibát. Kivonszolják őt sátrából s ruháit összetépvén, testét ütlegetvén, ráparancsolnak, mondja meg, mily áron s kikkel együtt árulta el a hadsereget. Megint Hordeonius ellen fordul gyűlöletük; őt mondják a bűn szerzőjének, emezt eszközének, a mint hogy a halálos fenyegetésektől megrémült ember maga is Hordeoniusra hárítja az árulás vádját. Bilincsbe verik, de Vocula megérkezéttével szabadon bocsátják, s ő másnap a lázadás szerzőit halállal büntetvé; ily nagy változatosságot mutatott föl ez a sereg majd a rakoncziatlanság, majd a türelem dolgában. A közkatona kétségtelenül hű volt Vitelliushoz, míg a kényesebb urak Vespasianus felé hajoltak. Így halmozódott aztán föl váltakozva büntett és büntetés, engedelmességgel vegyülve az őrjöngés, úgy hogy nem voltak féken tarthatók azok, a kiket megfenyíteni pedig lehetett.

28. Civilis ügyének ellenben hatalmas lendületet adott az egész Germania csatlakozása, melyet a legelőkelőbb túszokkal biztosítottak. Ő a legközelebbi vidékeket, az ubiak és treverek földjét dúlata; más csapatot átküld a Mosán,* hogy a menapiokat** és morinokat meg Gallia széleit szorongassa. Mind a két helyen zsákmányoltak, kiméletlenebb módon az ubioknál, mivel ezek germán törzsű létökre megtagadták hazájokat és római szóval Agrippinaiaknak nevezték magukat. Marcodurum*** faluban, távol a parttól gondatlanul tanyázó cohorsaik levágatának. De azután az ubiok sem maradtak tétlenül, sőt Germaniába csaptak zsákmányolás végett, eleinte büntetlenül, de azután törbe kerültek; mint általában az egész háború alatt nagyobb volt hűségök, mint szerencsájök. Civilis az ubiok leveretése után elbizakodván s a sikerekből nagyobb bátorságot merítvén, nyomatékosan sürgeté a legiók körülkerítését, és szoros zárlatot tartott fönn, nehogy hozzájok valami útban levő segélynek híre bejusson. A gépek kezelésével s a védmunkálatokkal a batávokat bizza meg; a rajnántúliakat, a kik ütközetet kívántak, a sáncz lerombolására, s mikor visszanyomták őket, arra utasítja, hogy újból támadjanak, mivel számuk nagy volt, veszteségök pedig csekély.

29. Az éjszaka sem vetett végett a küzdelemnek; fát hordtak körös-körül s meggyújtották, s lakmározás után is bortól mámorosan, oktalan vakmerőséggel indultak újra csatázni. Lövedékeik a

* A Mosel folyó.

** A menapiok törzse a Rajnáttól a Maas és Schelde folyók mentében lakott, a morinok földéig, mely a Calais-tengerszoros mellett terült el.

*** Ma Düren.

sötétben nem találtak, míg a rómaiak, a mint láthatóvá lett a barbárok hadsora, vagy egyik-másik, a kit merész előnyomulása vagy csillogó jelvénye elárult, biztos célpontul kapták őket. Belátta ezt Civilis s eloltatván a tüzet, az egész támadást sötétben parancsolja végrehajtani. Most zűrzavaros zaj, bizonytalan lótás-futás; biztosan czélozni vagy védekezni lehetetlen volt; a honnan a lárma hangzott, oda fordultak, arra irányozták karukat. Vitézség nem használt, a véletlen mindent összezavart, s gyávák nyilai alatt gyakran a legderekabbak hulltak el. A germánoknál a vak düh vezetett; a veszélyhez szokott római katona vaspántos rudakat, súlyos kődarabokat nem vaktában dobált közjök. Ha az ostromművön dolgozók vagy a hágsót odatámasztók zöreje kezök ügyébe hozta az ellenséget: paizsuk csúcsával verték, dárdával üldözték; sokat, mikor már a falra fölléptek, törrel döftek le. Így telt el az éjszaka és a nap új harcra süttött föl.

30. A batávok egy kétemeletes tornyot építettek, mely a vezéri kapu⁸⁾ felé tolaték, hol a legkönnyebben megközelíthető volt a hely. Ezt, erős czölöpöket taszítván ellene s gerendákkal döngetvén, összetörték az ostromoltak, szörnyű vesztére a rajtaállóknak, és a megdőbönt ellenségre hirteleni sikeres kicsapást intéztek. Egyszermind a legióbeli katonák tapasztalt és jártas-voltuknál fogva, még más mesterségeket is kitaláltak, melyek közt nagy félelmet okozott egy függő s ide-oda ingó gépezet, mely hirtelen lebocsáttatván, egyeseket, sőt egyszerre többet az ellenség közül övéik szemeláttára magasba ragadott s visszafelé lökött be a táborba. Civilis lemondván az ostrom sikerének reményéről, ismét vesztég maradt, mialatt hírnökökkel s igéretekkal igyekezett a legiók hűségét megingatni.

31. Mindez Germaniában a cremonai ütközet előtt folyt le, melynek kimenetelét Antonius Primusnak, Cæcina egy rendeletével kapcsolatos levele tudatá, a legyőzötteknek pedig egy cohorsparancsnoka, Alpinus Montanus, személyesen tett vallomást a párt sorsáról. Különböző hatást gyakorolt ez a hír a lelkekre. A galliai segédhadak, melyek minden lelkesedés nélkül a katonáskodás iránt, se vonzalmat, se gyűlöletet nem éreztek egyik párttal szemben sem: parancsnokaik biztatására azonnal elpártolnak Vitelliustól; míg a régi katonaság tétovázott, de aztán Hordeonius Flaccus ösztökélése s a tribunok nyomása folytán az is letette a hűségesküt, se arcz-kifejezéssel, se lélekkel nem mutatván igaz meggyőződését, s míg az eskü egyéb szavait kimondák, Vespasianus nevét habozva vagy csak fojtott suttogással ejtették ki, vagy épen hallgatva mellőzték.

32. Azután fölkelte a katonák gyanuját Antoniusnak Civilishez intézett s a tábori gyülekezet előtt fölolvastott levele, mely hozzá, mint a párt hívéhez volt írva és a germániai hadseregről ellenséges hangon szólt. Majd mikor a geldubai táborba hírvivők mentek, ott is ugyanazok a szavak és tettek nyilvánultak, s Montanus küldetéket Civilishez azzal a meghagyással, hogy hagyjon föl a háborúval s idegen érdekű ügyét ne rejtse hamislelkű fegyverfogás alá. Ha Vespasianus támogatását tűzte ki maga elé: elérte célját. Erre Civilis először ravaszúl felelt, majd mikor Montanusban fölismerte az elszánt lelkű és végsőséig menni kész embert, panaszon és azon veszélyek hánytorgatásán kezdve, melyeket huszonöt éven át a római szolgálatban szenvedett, mondá: „Dicső jutalmát vettem fáradozásaimnak: testvérem erőszakos halálát, bilincsbe veretésemet és a seregnek vesztemet kívánó vérszomjas szavait, melyekért én népjog szerint elégtételt követelek. Ti pedig treverek és más rabigában nyögő lelkek, láthatjátok, hogy annyiszor ontott véreteknek mi más jutalmát várhatjátok, hanem ha a hálátlan szolgálatot, a soha meg nem szűnő adókat, ütleget, bárdot és uraitoknak önkényét. Ihol én, csak egy cohorsnak parancsnoka, meg a caninefatok s batávok, Galliának egy csekély része, azokat a tábornak nevezett tanyákat tövestül fölforgattuk, vagy körülfogva fegyverrel s éhséggel szorongatjuk. Szóval vagy a szabadság követi vállalatunkat, vagy ha elbukunk, megint csak az lesz sorsunk, a mi volt.“ Az így ingerelt Montanust elbocsátja, de azzal a kéréssel, hogy elfogadhatóbb alakban vigye meg az ő válaszát. Az úgy tér vissza, mint a kinek küldetése kudarczot vallott, de elhallgatá a többi részletet, a mi majd később jött tudomásra.

33. Civilis a csapatok egy részét magánál visszatartván, régi cohorsait s a mi a germánokból a leghasználhatóbb volt, Vocula és serege ellen küldi Julius Maximus és nővérenek fia Claudius Victor vezetése alatt. Ezek elvonulásuk közben kirabolják az Asciburgiumban* fekvő lovasszázad téli szállását, oly hirtelen rohanván meg a tábornak, hogy Vocula a maga embereihez se nem szólhatott, se csatasorba nem állíthatá őket; csak azt az útasítást adta a nagy zavarban, hogy a tartalékcsapatból erősítsék meg a középső rendet, míg a segédhadak körös-körül szétterjeszkedtek. A lovasság elővágatott, de az ellenség rendezett soraitól fogadtatva, meghátrált az övéi felé. Most öldöklés következett, nem csata. A nerviek

* Ma *Asburg*.

cohorsai — ijedség vagy árulás folytán — födetlen hagyták a mi oldalvonalunkat, s már a legiókra került a sor, melyek hadi jelvényeik elvesztése után bent a táborban húlltak rakásra, midőn egy váratlanul jött segély megfordítja a csata sorsát. Galbától besorozott s most berendelt vasconi cohorsok, midőn épen a táborhoz közelednek, hallván a csata lármáját, a harczzal elfoglalt ellenséget hátban támadják meg, s nagyobb réműletet okoznak, mint számuknál fogva várni lehetett, mert azt hitték némelyek, hogy Novesiumból, mások hogy Mogontiacumból érkezett meg az összes haderő. Ez a tévedés lelket önt a csüggedőkbe, s míg másnak erejében bíznak, visszanyerik a magukét. A legvitézebb batávok, az összes gyalogok, lekaszaboltatnak; míg a lovasság kimenekült a hadi jelvényekkel s foglyokkal együtt, kiket az első összecsapásnál zsákmányul ejtének. E napon az elesettek száma nagyobb volt a mi részünkön, de kevesebb értékű, mert a germánoknak épen a legjava húllott el.

34. Mind a két fél vezére, hasonló hibájoknál fogva, megérdemelte a balsikert, mert egyik sem tudta fölhasználni a kínálkozó szerencsét. Ha ugyanis Civilis nagyobb csapatokat vitt volna harczbá, oly kevés számú cohorstól nem lesz vala bekeríthető, és a már rohammal bevett tábort földulhatja vala; viszont Vocula nem kémlelte ki az ellenség jövetelét, s kivonulásakor már le is volt győzve; azután meg nem igen bízván a maga győzelmében, napokig hasztalan vesztegelt, míg táborát az ellenség ellen megindítá, holott ha azonnal útra kél és a dolgok folyamatát nyomon követni siet: ugyanazzal a támadással fölszabadíthatja legióit az ostromzár alól. Azalatt Civilis hatni akart az ostromoltak lelkére, mintha a rómaiak ügye veszve s a győzelem nekik jutott volna részül. Körülhordoztatá a hadi jelvényeket s zászlókat, mutogatta foglyait. Egy ezek közül arra a nagyszívű tette szánta el magát, hogy hangos szóval tudatta a való tényállást, mire a germánok nyomban fölkonczolták. De annál nagyobb hitelt nyert vallomása, s egyszersmind a fölgyújtott majorságok pusztulása és tűze jelezte nekik a győztes hadsereg jövetelét. Vocula parancsot ad, hogy a hadi jelvényeket a tábor színe előtt üssék föl, vegyék körül az árkot és sánczot, s letevén szerelvényöket s podgyászukat, fesztelenül harczoljanak. Erre lármásan követelték a vezértől a csatát, sőt fenyegetőztek is, a hogy szokták. Még időt sem vevén a csatasor megalakítására, rendetlenül s fáradtan kezdték meg az ütközetet. Ott volt Civilis is, bízván nem kevésbé az ellenfél hibájában, mint saját embereinek

vitéségében. A rómaiak részén változó szerencsével folyt a harc, s épen a legszájasabbak viselték magukat leggyávábban. Némelyek iménti győzelmökre gondolva, megállták helyöket, vágták az ellenséget, bíztatták magukat meg a mellettök állókat, s helyreállítván a csatát, kezökkel integettek az ostromzároltak felé, hogy használják föl a kedvező pillanatot. Azok tehát, a falakról mindent látván, az összes kapukon kifelé rohannak. Mikor épen most Civilis lovának megbotlása következtében földre terült, s az egész seregben elterjedt megsebesülésének vagy halálának hire: szörnyű ijedelem fogta el embereit, s nagy lelkesedés az ellenséget.* Vocula azonban mellőzte a futók üldözését, s a tábor sánczait s bástyáit kibővíté, mintha egy újabb ostrom volna várható. A győzelem kihasználatlanul hagyása nem alap nélkül költötte föl ellene azt a gyanút, hogy jobban örül a háborúnak.**

35. Mivel seregünk harczképességét mi sem rontotta inkább, mint az élelmi szerek hiánya: a legiók tehervonatát egy gyöngye csapat kíséretében Novæsiumba küldték, hogy onnan szárazföldi úton gabonát szállítson; mert a folyamat az ellenség tartá hatalmában. Az első csapat akadály nélkül tette meg az utat, mert Civilis még nem gyógyult föl egészen. De mikor értesült, hogy új vonat indult gabonaszállítás végett Novæsiumba és az őrizetül melléje adott cohorsok teljes biztonságban menetelnek, csak ritkán mutatkozik katonaság a hadi jelek mellett, fegyvereik pedig a szekereken vannak s mindnyájan rendetlenül lézengenek ide-oda: tervszerűleg intéz ellenök támadást, embereket küldvén előre, hogy a hidakat és szoros utakat megszállják. Hosszú vonalon s bizonytalan eredménnyel csatáztak, míg az éj véget nem vetett a harcznak. A cohorsok Geldubába vonultak, a hol még főnállt a tábor, melyet az ott hátrahagyott katonák őrcsapata tartott megszállva. Nem lehetett kételkedni, hogy a visszatérés alatt nagy veszélyben fognak a megterhelt és rémült szállítócsapatok forogni. Vocula tehát a maga seregéhez ezer válogatott legényt csatol a Veteránál ostromzár alatt tartott ötödik és tizenötödik legióból, e rakoncátlan katonaságból, mely bosszús volt vezérére. Többen vonultak ki, mint rendelve volt, s nyíltan zúgolódtak menetközben, hogy nem fogják tovább túrni az] éhséget s az alvezérek fondorlatait. Azok meg, a kik ott maradtak, panasztak, hogy ők a legiók egy részének

* T. i. a rómaiakat.

** Mintsem hogy annak véget akarna vetni.

elvonása után magukra vannak hagyva. Így kettős lázongás folyt, mert míg némelyek visszahívták Voculát, addig mások vonakodtak visszatérni a táborba.

36. Ezalatt Civilis körül táborozta Veterát, s Vocula Geldubába s onnan Novæsiumba távozott. Civilis elfoglalja Geldubát, de azután Vocula * nem messze Novæsiumtól szerencsésen harczolt egy lovas csatában. A katonaság azonban úgy a jó, mint a balsorsban vezéreinek vesztére tört, s az ötösök s tizenötösök megérkeztével megszorodott legiók jutalmat követelnek, megtudván, hogy Vitellius pénzt küldött. Hordeonius nem soká habozva, Vespasianus nevében adta meg a kért ajándékot, a mi a rakonczátlanságra a legfőbb tápot szolgáltatá. Dözsölés s lakmározás közt éjjeli gyülekezetekben újra föléled Hordeonius ellen forralt haragjok, s mivel egy alvezér vagy tribun sem mert szembeállni velök (annyira megfosztá őket az éjszaka minden becsületesztől): hálószobájából kivonszolván Hordeonius, megölik. Ugyanez a sors várt volna Voculára, ha rabszolgaöltözetben a sötétség oltalma alatt meg nem szökik.

37. Midőn a vad indulat lecsilapulta után visszatért szívébe a félelem, centuriókat küldének a gall városi községekhez, segítséget és zsoldot kérni. Maguk, a hogy a vezető nélkül való köznép hirtenkedő, félénk és buta szokott lenni: Civilis közeledtekor vaktában fegyvert ragadtak, de a melyet mindjárt el is dobván, futásnak erednek. Ám a balsors egyenetlenséget szült közöttük, s azok, a kik a felső hadseregből valának, elkülönözték a maguk ügyét a többiekétől; Vitellius szobrai azonban a táborban s a közeli belga városokban újra föllállítatának, mikor már ő maga halva volt. Azután az első, negyedik és huszonkettedik legio, bűnbánólag Voculához csatlakoznak, a ki újból fölesketvén őket Vespasianus hűségére, Mogontiacumnak az ostromzár alól leendő fölszabadítására vezeté. Az ostromlóknak vegyesen chattok, usiopiok s mattiakokból álló serege, zsákmánynyal jóllakottan, elvonult, de nem vér nélkül, mivel a szétszóródva csatangolókat észrevétlen megtámadta a mi katonaságunk. Sőt a treverek is emeltek védművet és sánczot a maguk határán, s különös nagy veszteséggel harczoltak a germánok ellen, míg a római nép iránt szerzett e jeles érdemöket azután lázadásukkal tönkre nem tették.

38. Ezalatt Vespasianus másodszor s vele Titus lépett a

* Vocula nincs a szövegben; de a mondat logikai menete mutatja, hogy ő — nem Civilis — vívta a szerencsés lovascsatát.

consulságra, mindaketten távollétükben, míg a polgárság csüggedt hangulatban s a gyakori félelem miatt izgatott vala; mivel a valóságos bajokon fölül attól a hamis hírtől is rettegett, hogy Afrika a fölforgatásra törekvő L. Piso alatt pártot ütött. Ez mint a tartomány proconsuli helytartója, épen nem volt zavargó jellemű, de mivel a hajóközlekedést a szigorú tél akadályozá, az élelmét napról-napra beszerezni szokott alsó néposztály, melynek a közügyekből egyedül a kenyérre van gondja, hitelt adott a hírnek, attól való félelmében, hogy a part el van zárva és a szállítmányt visszatartják, s tódították ezt a mende-mondát a Vitellius emberei is, a kik a pártvillongásokról még nem mondtak le. De maguk a győztesek sem fogadták kedvetlenül az álhirt, mint a kiknek még a külfölddel viselt háborúban is kielégíthetetlen vágyai a polgárháború diadalával épen nem laktak jól.

39. Január első napján* a tanácsban, melyet Julius Frontinus városi praetor hívott össze, a vezéreknek, hadaknak és királyoknak köszönetet szavaztak; Tettius Julianustól pedig, mint a ki a Vespasianus pártjához csatlakozó legióját cserben hagyá, elvették a praetori tisztséget, hogy Plotius Griphusra ruházzák; Hormus lovagi méltóságot kapott. Frontinusnak nem sokkal azután bekövetkezett lemondása után Domitianus, a császári herczeg kapta meg a praetorságot. Az ő neve iratott a levelek s kiáltványok élére, de a hatalom Mucianus kezében vala, a mi ellen azonban Domitianus, barátainak biztatására és saját szeszélye szerint is, sokat megengedett magának. De Mucianus főképen Primus Antoniustól s Varus Arriustól tartott, mint a kiket még friss emlékezetben levő tetteik híren s a katonaság ragaszkodásán felül a nép is kegyelt, mivel a harcztéren kívül senkinek vérével nem szennyezték be magukat. Azt is beszéltek Antoniusról, hogy Scribonianus Crassust, ezt a kiváló erkölcsi tulajdonokkal és testvére** ragyogó emlékével övezett férfit, buzdítá, hogy vegye kezébe a főhatalmat; hiszen párthívekben nem lesz hiány. Scribonianus azonban visszaütötte az ajánlatot, oly ember létére, a ki még a kész alkalomtól sem tudta volna magát elcsábíttatni s annyival jobban félt a bizonytalantól. Mucianus tehát, mivel nyíltan nem tudta Antoniust megbuktatni, a tanácsban sok dicsérettel halmozván őt, titkos ígérekkel ejti törbe, figyelmét Hispaniára irányozván, mely Cluvius Rufus halálával üresedésben volt; egyszersmind bőven ellátja barátait tribuni és parancsnoki

* Kr. u. a 70 évben.

** Testvére volt annak a Pisonak, kit Galba fiává s utódává fogadott.

tisztségekkel. Mikor aztán hiú lelkét reménynyel s vágyakkal eltölté, elvonja tőle legfőbb támaszát azzal, hogy az Antoniushoz leghűbb szeretettel ragaszkodó hetedik legiót téli szállásra bocsátja; míg a harmadik legio, melynek katonasága Arrius Varushoz húzott, Syriába küldeték vissza, a hadsereg egy része pedig Germaniába vezetettet. Ily módon minden zavargó elem eltávolodván, a fővárosnak rendes képe, a törvények s a tisztviselők működése mind helyreállottak.

40. Azon a napon, mikor Domitianus megjelent a tanácsban, atyjának s bátyjának távollétéről, meg a maga fiatal koráról röviden és igénytelenül nyilatkozott; föllépése megnyerő volt, s mivel még nem ismerték jellemét, gyakori arczpirulását szerénységre magyarázták. Mikor a császárfi Galba tiszteletének helyreállítására nézve tett indítványt, Curtius Montanus azt a véleményt fejezte ki, hogy Piso emlékezete is tiszteletben részesíttessék. A tanácsurak mind a két indítványt elfogadták, de a Pisóra vonatkozó nem lett foganatosítva. Azután sorshúzással megválasztották azokat, a kik a háború alatt tett rabolmányokat szerezzék vissza, meg a kik a törvényeknek a régiségtől megrongált ércztábláit megvizsgálják és kifüggeszszék; az idők aljassága következtében eltorzított naptárat megtisztítják és az állami költekezésnek határt szabjanak. Tettius Julianusnak visszaadatik praetori hivatala, miután megtudták, hogy Vespasianushoz menekült; de Griphusnak is meghagyatott tisztsége. Elhatározták továbbá újra fölvenni a Musonius Rufus és Publius Celer közt folyó vita tárgyalását, minek folytán Publius elítélteték és Soranus szellemének elégtétel adatott.* Ez a hivatalos szigor gyakorlásáról nevezetes nap a magán ügyekre nézve is dicséretesen folyt le. Ugyanis Musonius úgy tűnt föl, mint a ki egy igazságos kötelességet teljesített; míg ellenben a cynicus iskolához tartozó Demetriust illetőleg megoszlott a közvélemény, mivel egy nyilván vétkes embert** nagyobb dicsvágygyal, mint tisztességgel vett védelmébe; Publius pedig veszélyes helyzetében se bátorságot, se szónoki tehetséget nem tanúsított. Mivel a vádaskodók ellen ki lett adva a bosszú jelszava, Junius Mauricus azt kéri a herczegtől, hogy engedjen a tanácsnak betekintést a császári titkos iratokba, megtudni azokból, hogy ki emelt mások ellen vádat. Azt a választ kapta, hogy ily fontos dologban csak az államfő intézkedhetik.

41. A tanács a maga legelőkelőbb tagjainak kezdeményére

* L. főntebb a 10. fejt. és Ann. XVI. 32.

** Publius Celert.

esküformát fogalmazott, melylyel a főtisztviselők versenyezve, a többiek pedig oly sorban, a mint szólíttatának, az istenek tanúságára hivatkozva vallák, hogy semmi olyat nem tettek, a miből valakinek jóléte csorbulást szenvedett volna, és hogy polgártársaik romlásából se jutalmat, se kitüntetést nem kaptak; miközben azok, kiket büntudatuk terhelt, remegő hangon szóltak és az eskü szavait különféle cselfogással változtatták meg. A tanácsurak helyeselték az őszinte vallomást, kárhoztatták a hamis esküt, s a legerősebb ítélet gyanánt nehezült az Sariolenus Voculára, Nonius Attianus és Cestius Severusra, a kik Nerónál tett gyakori árulkodásukról valának hírhedtek. Sariolenust még az az újabb bűn is terhelte, hogy Vitellius mellett is ugyanabban mesterkedett, s a tanács nem szűnt meg öklével fenyegetni Voculát, míg csak a tanácssteremből el nem távozott. Most Paccius Africanusra került a sor s azt is elzavarják, mint a ki Nero vérengző dühét az egyetértésök s gazdagságuk által kimagasló Sribonius testvérek * vesztére irányozá. Africanus se bevallani, se tagadni nem merte bűnét; hanem merészen az őt kérdésekkel zaklató Vibius Crispus ellen fordult, s elsimítván, a mit mentegetni nem birt, a másiknak büntársul való bevonásával háritá el magáról a vád súlyát.

42. Testvéri szeretete s ékesszólása révén nagy dicsőséget aratott e napon Vipstanus Messalla, egy még a senatori kort el nem ért férfiú, midőn testvére, Aquilius Regulus számára bocsánatot kért. Ezt a Regulust a Crassusok és Orfitus családjainak megbuktatása szerfölött gyűlöltté tette; mert úgy hitték, hogy a császár ** kívánságára önként vállalkozott a vádló szerepére, nem hogy valami veszélyt háritson el magáról, hanem befolyásának növelése reményében. És Sulpicia Prætextata, Crassus felesége, meg négy fia, megjelentek a bosszúállásra, ha a tanács ítélezik. Messalla tehát nem védelmezte se az ügyet, se a vétkest, hanem saját személyét állítván testvére veszedelmével szembe, mégis meghajlított némelyeket. De dörgedelmes beszéddel támadt reá Curtius Montanus, annyira menván, hogy azt hányta szemére, mintha Galba megöletése után Regulus pénzt adott volna a gyilkosnak s Piso fejébe harapott volna. „Bizonyára — mondá, — erre nem kényszerített Nero, s ezzel a kegyetlenségeddel nem vásároltál se méltóságot, se jólétet. Ám tőrjük azok mentegetőzését, a kik inkább akartak másokat

* L. az Ann. XVI. k. pótlásában.

** Nero.

megrontani, mint magukat veszélyeztetni; de téged biztonságban hagyott atyád száműzetése, vagyonodnak a hitelezők közti fölosztása, hivataloskodásra még nem képes életkorod; semmid nem volt, a mit tőled megkivánhatott, a mit tőled félthetett volna Nero. Vérengző vágyból s jutalom után való áhítozásból beszenneyezted még tapasztalatlan s védekezésben ki nem próbált lelkedet egy feltűnő gyilkossággal, midőn a haza ravataláról rabolt consuli zsákmánnyal, hét millio sesterciussszal abrakoltatva és főpapi méltóságban ragyogva, ártatlan gyermekeket, főrangú aggastyánokat, előkelő hölgyeket egy ugyanazon romlásba sodortál; mikor Nerónak henyeségét korholád, a miért csak egy-egy család nyakonragadásával fárasztja magát meg a földókat, holott egy szavával megdönthetné az egész tanácsot. Tartsátok fön és őrizzéték meg, senator uraim, az ilyen kész tanácsot adó embert, hogy minden nemzedék el legyen ilyen-nel látva, és mint öregeink Marcellust és Crispust választották mintaképül, úgy az ifjak utánozzák Regulust. Még a sikertelen semmirevalóság is talál utánzókra; hát ha virágzik és szerencsében van? És a kit quæstor-korában nem merünk megbántani, fogjuk-e merni, mikor prætor vagy kiszolgált consul lesz belőle? Avagy hiszitek, hogy Nero volt az utolsó kényúr? Ugyan azt hitték a Tiberiust vagy Cajust túlélők is, míg aközben egy még útálatosabb és szörnyebb támadt. Vespasianustól nem félünk; biztosítékul szolgál a fejedelem kora és önmérséklete; de a rossz példák tovább tartanak, mint a jó erkölcsök. Bágyadtak vagyunk, tanácsurak, s nem az a testület többé, mely Nero megöletése után az árulkodóknak és a zsarnokság eszközeinek ősi szokás szerinti megfenyítését követelte. A rossz fejedelem után legjobb az első nap.“

43. Oly nagy helyesléssel hallgatta a tanács Montanust,* hogy Helvidius reményt táplált Marcellus megbuktatásának lehetőségére is. Tehát Cluvius Rufus dicsőítésével kezdvén, a ki époly gazdag, mint híres szónok létére Nero alatt senkinek nem okozott ártalmat: egyúttal a vádból s összehasonlításból rátért Eprius megtámadására, mialatt a tanács forrongó hangulatba jutott. Mikor ezt Marcellus észrevette, távozóban a tereméből, mondá: „megyünk Priscus, s hátra hagyjuk neked a te senatusodat; légy úr a császárfi színe előtt!“ Követte őt Vibius Crispus is, mind a kettő dühödten, de különböző kifejezéssel arczukon: Marcellus villogó szemmel, Crispus

* Montanusra, Marcellus Epriusra, Vibius Crispusra vonatkozólag, lásd az Ann. XVI. 26—33. fejezetekben, meg a pótlásban olvasható adatokat, az I. kötetben.

mosolyogva, míg utánuk futó barátaik vissza nem hozták őket. Mialatt a küzdelem folyvást nőtt s egyik oldalon sok tisztességes ember, a másikon kevesen, de hatalmasak, makacs gyűlölettel törtek egymásra: a nap eltelt harczaik közt.

44. A legközelebbi tanácsülésen a császári herczeg kezdvén szólani arról, hogy a kedvetlenség, harag meg az elmúlt idők fölbolygatását meg kell szüntetni: Mucianus előzékeny módon tett indítványt a vádaskodók érdekében, s egyszersemind azokat, a kik a megkezdett, de azután abbahagyott vitát újra fölvettek, jóakarató beszédben inté s mintegy kérlelte. A tanácsurak az ellenzés következtében fölhagytak megkezdett szabadsági törekvésökkel; Mucianus pedig, nehogy az a színe legyen a dolognak, mintha a tanács véleményére semmit sem adna s mintha a Nero alatt elkövetett minden véték büntetlenséget nyerne: Octavius Sagitta és Antistius Sosianus senatori rendű embereket, kik száműzetési helyöket elhagyták, megint visszaküldé ugyanazon szigetekre.* Octavius ugyanis Pontia Postumiát, kivel házasságtörésben élt, mivel az vonakodott vele házasságra lépni, szerelmi fölgerjedésében megölte; Sosianus pedig feslett erkölcsével sokaknak okozta vesztét. Szigorú tanácshatározattal mind a kettő elítéltetvén és száműzetvén, ugyan egy büntetésben marasztaltatának, habár másoknak meg volt engedve a visszatérés. De azért Mucianus iránt még sem csilapult az ellenszenv; mert Sosianus és Sagitta jelentéktelen szerepet játszottak volna, még ha visszatérnek is; ellenben a vádaskodók rossz szellemétől, pénzétől s fondorkodásban edzett hatalmától mindenki félt.⁹⁾

45. Némileg megnyugtató a tanácsurak hangulatát egy régi módon megtartott bűnvizsgálat. Manlius Patruitus tanácsúr ugyanis a miatt emelt panaszt, hogy őt Sena gyarmatvárosban népes gyülekezetben a községi tisztviselők parancsára megütlegelték; és a bántalmazás még ezzel sem ért véget, hanem halotti siránkozással, jajgatással s temetéskor szokásos szertartással vették személyét körül, miközben gyalázó szókat s szidalmakat dobáltak az összes államtanács ellen is. Megidéztek a vádlottakat, s vizsgálatot tartván az ügyben, megfenyítették azokat, a kikre a dolog bebizonyosodott, s egyszersemind Sena lakosságát egy rendre útasító tanácshatározattal is megrótták. Ugyane napokban Cyrene polgárainak panaszára Antonius Flamma zsarolásban marasztaltatik s kegyetlen bánásmódja miatt száműzetésre ítéltetik.

* Melyeken t. i. előbb száműzve voltak.

46. Közben majdnem katonai lázadás tört ki. Ugyanis a Vitelliustól elbocsátott s Vespasianus mellé gyűjtött katonák visszakövetelték a testőrségi szolgálatot.* A legiókból ugyanazzal a biztatással kiválasztott legénység is követelte a megígért zsoldot. Már a Vitellius-féle katonaság követelésétől sem lehetett nagy vérontás nélkül szabadulni; de oly sok ember kielégítésére roppant mennyiségű pénz lett volna szükséges. Mucianus tehát bemenvén a táborba, hogy kinek-kinek szolgálati érdemeit biztosabban megállapíthassa, a győzőket érdemjeleik s fegyverzetökben állíttatá föl, csak kis közökkel választván el őket egymástól. Azután a Vitellius-féle katonák, a kikről említém, hogy Bovillanél adták meg magukat, vagy a fővárosban és környékén fogdosottak össze, vezetetének elő, csaknem meztelenül. Mucianus ezeket oldalra állítá, s parancsolja, hogy a german és britanniai katonaság elkülönítve álljon föl. Mindjárt az első pillanatban dőbbenés fogta el őket, midőn velök szemben támadó s védő fegyverekbe öltözött fenyegető csapatot vesznek észre, magukat pedig körülfárva, meztelen s piszoktól torzítva látják. Mikor pedig ide-oda kezdték taszigálni őket, mindnyájan kétségbe esnek, s főleg a germaniai katonaság remeg, mintha az elkülönítéssel lemészárolásra volnának kiszemelve. Bajtársaiknak keblére borultak, egymás nyakát átkarolták, búcsúcsókot váltottak, hogy ne legyenek magukra hagyatva, s egyenlő ügyökben ne kelljen különböző sorban részesülniök, s majd Mucianust, majd a távollevő császárt, majd az eget és az isteneket kérelték esdekelve, míg Mucianus mindnyájokat ugyanazon eskü és ugyanazon hadúr alatt álló katonáknak szólítván, alaptalan félelmöknek útját szegte; sőt a győztes hadsereg is rivalgással támogatta a siránkozókat. Így végződött ez a nap. Nehány nap mulva már a hozzájuk beszédet intéző Domitianust megnyugodva fogadták; elutasítják a nekik följánlott földeket, katonai szolgálatot és zsoldot kérnek. Kérés alakjában tették, de úgy, hogy a megtagadás nem látszott tanácsosnak; tehát fölverték őket a testőrségbe. Azután, a kik a kellő életkor és szolgálati évek birtokában voltak, tisztességgel, mások pedig vétkök büntetéseül, de nem csapatosan, hanem egyenkint, a mi a legbiztosabb módszer volt a sokaság együtt működésének meggyöngítésére, nyertek elbocsáttatást.

47. Különben pedig a valóságos pénztelenség miatt-e, vagy mivel úgy látszott jónak: elhatározta a tanács, hogy magánosoktól

* A kik Vitellius alatt is a testőrcsapatokban szolgáltak.

hatvan millió sestercius kölcsön vétessék föl s ez ügy lebonyolításával Pompejus Silvanus bízatték meg. De nem sokára megszűnt a kölcsön szüksége, vagy talán fölhagytak a színlettügylettel. Azután Domitianus indítványára visszavonták a Vitelliustól adott consuli állásokat; Flavius Sabinusnak * censori temetést rendeztek, a mely két tény hathatós bizonyítékát szolgáltatja a végleteket összezavaró sors forgandóságának.

48. Ez időtájban öletik meg L. Piso proconsul. E véres tettről elmondom a leghitelesebb adatokat, ha egy kissé vissza kell is oly régiebb eseményekre mennem, melyek az ily bűntények kezdetét s okait megvilágítják. Az afrikai legio és a segédc csapatok a birodalom határainak őrzése végett a dicsőült Augustus és Tiberius alatt egy proconsulnak valának alárendelve. Majd a zavarodott elméjű Cajus császár, az Afrikában parancsnokoskodó Marcus Silanustól ** való féltében, elvevén a proconsultól a legiót, egy oda küldött alvezérre bízta. Kettejük közt egyenlően osztatott meg a tisztikinevezések joga, s a mindkettőnek vegyesen adott útasításokkal el lett hintve köztük s oktalan versengésök folytán még szaporodott is a viszálykodás magva. Az alvezérek hatalma a hivatal tartósságánál fogva erősbödött, meg azért is, mert a kisebb rangúakat hajszojja a vetelkedési vágy; a fényesebb nevű proconsulok pedig többet törődtek személyes biztonságukkal, mint hatalmuk gyakorlásával.¹¹⁾

49. Most az afrikai legiók parancsnoka Valerius Flaccus volt, egy költekező, nagy igényű fiatal ember, a kit Vitelliusszal való rokonsága feszélyezett. Hogy ő tett-e kísérletet gyakori beszélgetésök közben Pisót forradalmi lépésre birnia, vagy épen ellenállt az attól kezdett izgatásnak: nem lehet megállapítani, mert titkos érintkezések tanú nélkül ment végbe, s Piso megöletése után sokan a gyilkosnak pártjára hajoltak. De kétségtelen, hogy a tartomány meg a katonaság hidegen viselkedett Vespasianus iránt, és hogy a fővárosból menekült néhány Vitellius-párti fölhívta Piso figyelmét Gallia ingadozására, Germania készülődésére, meg a saját veszedelmére, mint a kinek, mikor békeidőben is gyanúban állott, nagyobb biztonságot nyújt a háború. Ezalatt Claudius Sagitta, a petrinai lovascsapat parancsnoka, kedvező széllel megelőzte a Mucianustól Afrikába küldött Papirius centuriót, s bizonyossággal állította, hogy a centurio Piso megöletésére kapott parancsot; hiszen unokatestvére s veje

* L. Hist. III. 74.

** L. M. Silanusról a VII—X. k. pótlásában.

Galerius már áldozatul esett; egyetlen reménye a szabadulásnak a merész elhatározás; azonban két útja van a vállalkozásnak: vagy ragadjon mindjárt fegyvert, vagy Galliába hajózáván, álljon a Vitelliusi hadak élére. Piso egyik tanácsra sem adott semmit. Midőn a Mucianustól küldött centurio a karthágói révben kikötött, hangos szóval folyvást minden körülményt kedvezőnek hirdetett Piso császárságára, s buzdítá a vele találkozó s a váratlan híren csudálkozó embereket, hogy ugyanazt kiabálják. A hiszékeny köznép a köztérre csődült s követelte Piso megjelenését; mindent betöltöttek örvendező lármájokkal, nem kutatva a valóságot s kedvöket töltve a csüszás-mászásban. Piso azonban akár Sagitta sugalmazása folytán, akár természetes önzetlenségénél fogva nem jelent meg a közönség előtt s nem engedte át magát a csőcselék ünneplésének. Kikérdezte a centuriót, s mikor megtudta az ellene emelt vádat és hogy halála el van határozva, parancsot adott annak kivégeztetésére, nem annyira abban a reményben, hogy a maga életét megtarthatja, hanem bosszúból a hóhér ellen, a ki mint a Clodius Macer alvezér gyilkosainak egyike, véres kezét most a proconsul megölésére nyújtotta ki. Azután egy aggodalmas hangú kiáltványban rendre utasítván a karthágóiakat, többé szokott hivatalos teendőit sem gyakorolta, s házába zárkózott, hogy valami újabb zavargásra még véletlenül se támadjon ok.

50. De mikor Festus a nép megdöbbenéséről, a centurio kivégeztetéséről s a mende-monda szokása szerint nagyobbra fölfujt igaz és hamis hírekről értesült: lovasokat küld Piso megölése végett. Azok sebes vágatva még hajnali sötétben csupasz karddal törnek Piso házára, nagyobb részök nem is ismervén Pisót, mivel a véres munkára a segédhadakból punok és maurok voltak kiválasztva. Nem messze a szobától történetesen szembejön velök egy szolga, a kitől kérdezték, hogy melyik és hol van az a Piso? A szolga önfeláldozó hazugsággal Pisónak adja ki magát s rögtön fölkoncoltatik. Csakhamar megölik Pisót is; mert volt köztük, a ki ismerte: egyik áfrikai tisztartó, Bæbius Massa, már akkor a becsületes emberek ostora, s majd többször fogunk vele találkozni, mint egyikével azon nyomor eszközeinek, melyet később átszenvedtünk.¹²⁾ Festus Adrumetumból, a hol egyideig várakozó állásban maradt, a legióhoz megy s a tábori előljárót bilincsre vereté magán bosszúból, de Piso drabantjának nevezte; néhány közlegényt s centuriót megfenyített, míg másokat megjutalmazott, senkit sem azért, mert érdemelte, hanem hogy úgy lássék, mintha lázadást nyomott volna

el. Majd Oea és Lepta népeinek torzszalkodását csilapította le, mely már, gabona- és marharablással kezdődő csekély okból, fegyveres összeütközéssé fajult a parasztok közt. Mert az emberszám tekintetében gyöngébb Oea a garamantokat, ezt a féktelen és a szomszédok közt haramiaságot űző népet állítá talpra maga mellett. Így szorultságba jutának Leptis lakói; földeik széltében-hosszában pusztítottak, maguk pedig falaik mögött remegtek, míg a megérkező cohorsok s lovas csapatok szétszórták a garamantokat, visszavették az összes zsákmányt, annak kivételével, a mit azok csatangolásuk közben a távoli vidékeken hozzáférhetlen kunyhóikban lakóknak már eladtak.

51. A cremonai csata s a mindenünnen érkező kedvező hírek vétele után különféle állású egyének egyenlő merészséggel és szerencsével átszállván a téli tengeren, hírül vitték Vespasianusnak Vitellius bukását. Megjelentek előtte Vologeses király* követei is, negyvenezer parthus lovast ajánlván föl. Nagyszerű s örvendetes tény volt a szövetségesek ily nagy segélyével körülvéve látni magukat s nem szorúlni rá. Köszönetet mondtak Vologesesnek s fölhívták: küldene követeket a tanácshoz, tudomást szerezni a béke létrejöttéről. Vespasianus azonban minden figyelmét Italiára és a főváros ügyeire irányozván, azt a kelletlen hírt kapja Domitianusról, hogy az fiatal korának határain és azon, a mi egy fiúnak meg van engedve, túlmenő magaviseletet tanúsít. Tehát átadja a sereg legerősebb részét Titusnak, hogy a judæai háborút fejezze be.

52. Mondják, hogy eltávozása előtt hosszasabb beszédben kérte Titus az atyját: „ne gerjedjen a vádaskodók hirtelése alapján vaktában haragra, s elfogulatlanságot s engesztelődést tanúsítson fia iránt. Se legiók, se hajóhadak nem nyujtanak oly szilárd támaszt a trónnak, mint a magzatok száma; mert a barátok száma a körülmények, szerencse, vágyak s olykor hibáik következtében is kevesbedik, máshová mennek, eltűnnek; de elválhatatlan mindenkittől a maga vérsége; főképen a fejedelmeknél van ez így, a kiknek szerencsáját mások is élvezik, de balsorsuknak csak a legközelebb hozzájuk tartozók lesznek osztályosai. A testvérek közt sem lesz maradandó az egyesség, ha atyjok nem nyujt példát reá.“ Vespasianus, kevésbbé engesztelődvén meg Domitianus iránt, mint a hogy örült Titus kegyeletes gondolkozásának, biztatja, hogy legyen nyűgödt, s tegye nagygyá hadban és fegyverrel a hazát; neki majd

* L. Vologesesről Az Ann. XIII. 9. és tov. fej.

lesz gondja a békére és családjára. Azután gyorsjáratú hajókat gabonával megterhelve, bocsát a még mindig viharos tengerre, mert a főváros oly válságos helyzetbe jutott, hogy a magtárakban nem volt már tíz napnál többre való élelem, midőn Vespasianus szállítmánya segítségül jött.

53. A capitolum helyreállításával L. Vestinust bizza meg, ki lovagi rendű férfi vala, de tekintélye s jó hírnevénél fogva a legelsők közé tartozott. A maga mellé vett jóskok azt tanácsolták neki, hogy az előbbi szentély maradványait a mocsarakba kell elhordani s a templomot ugyanazon helyen fölépíteni, mert az istenek nem akarják, hogy régi alakja meg legyen változtatva. Junius 21-én napfényes időben az az egész terület, mely a templomnak vala szánva, szalagdiszszal és koszorúkkal volt körülkötvé; katonák, kiknek áldáshozó nevök volt, léptek be termő galyakkal; azután Vesta-szűzek, atyás s anyás fiúkkal és leányokkal együtt, forrásból s a folyóból merített vízzel öntözték végig a tért. Most Helvidius Priscus praetor, miután a területet disznó-, juh-, ökör-áldozattal beszentelte s johát a pázsit fölött megszemlélte, Plautius Aelianus főpap előmondása után könyörgött Jupiterhez, Junóhoz, Minervához, a birodalom védisteneihez, hogy vállalkozásukat áldják meg, és az emberi kegyeletből építeni kezdett székhelyöket isteni segélylyel juttassák tető alá. Majd megfogta a szalagot, melylyel az alapkö körülkötvé és a kötelek egybefűzve valának, s ugyanakkor a többi tisztviselők, papok, tanácsurak, lovagok, meg sokan a népből, lelkesen és örömmel kapaszkodtak a kötélbe, hogy a roppant kősziklát helyére húzzák. Vegyesen dobáltak az alapba ezüst és arany ajándékokat s érczbányák zsengéit, melyek nem olvadtak még kohóban, hanem teremtett állapotukban vannak. Mert a jóskok megmondák, hogy a művet nem szabad kővel vagy arannyal, melynek más a rendeltetése, megszentelteleníteni. Az épület magasságát emelték; a szer-tartás csak azt az egyet engedte meg, mert az volt a közvélemény, hogy a régi templom nagyszerűségének csorbulására vált alacsony-sága.

54. Aközben Vitellius halálának hire Gallia és Germaniában elterjedvén, megkétszerezte a háború tüzét.* Mert Civilis letevéen álarczát, most már nyíltan a római nép ellen fordult; a Vitellius-féle legiök pedig inkább akarták túrni még az idegen igát is, mint Vespasianus császárságát. A gallok is fölemelték fejöket, abban a hitben, hogy seregeinket mindenütt ugyanaz a balsors sujtja, mert

* Folytatása a 37. fejezettel félbeszakadt germániai lázadás leírásának.

el volt terjedve a hír, hogy mœsiai és pannoniai téli táborainkat körülfogták a sarmaták és dákok; hasonló hamis hírek szállongtak Britannia felől is. De semmi sem adott nagyobb lendületet annak a hitnek, hogy a birodalom bukás szélén áll, mint a capitolium égése. „Hiszen a gallok hajdan elfoglalták a fővárost, de mivel Jupiter székhelye épen állt, megmaradt a birodalom; a végzetes tűz most az égiek haragját jelzi, és a druidák üres babonájokban jósolták, hogy a világalomra az alpokontúli nemzeteknek van kilátásuk.“ Elterjedt az a mende-monda is, hogy azok a gall főemberek, kiket Otho Vitellius ellen küldött volt, távozásuk előtt megegyeztek a szabadság érdekében működniök, ha a római népet a polgárháborúk szakadatlan sora és a belső bajok megtörték.

55. Flaccus Hordeonius meggyilkoltatása előtt* semmi jelen-ség sem bukkant föl, a miből összeesküvésre lehetett volna követ-keztetni; de Hordeonius megöletése után hírvivők jártak-keltek Civi-lis és Classicus, a trevir lovascapat kapitánya közt. Classicus nemes származásával s vagyonával kitűnt a többiek közül, s dicse-kedett, hogy ő királyi családból ered, ősei békében és háborúban híresek s inkább ellenségei, mint szövetségesei voltak a római nép-nek. Csatlakoztak hozzájuk Julius Tutor és Julius Sabinus, amaz trevir, emez lingón; Tutort Vitellius a Rajna-part felügyeletével bizta meg; Sabinust természetes hiúságán kívül hamis származásával való az a kérkedése is ösztönzé, mintha az ő nagyanyja a Galliában harczoló dicsőült Juliusnak kegyét szépségével és maga-odaadásával megnyerte volna. Ezek titkos beszélgetések közben kikutatván a többiek hangulatát, a kiket hajlandóknak találtak, esküvel kötelezték, s Agrippa-gyarmatában** egy magánházban összegyűlnek, mert a városi közönség az efféle vállalkozástól idegenkedett. Nehány ubius és tungur törzsbeli mégis jelen volt, de nagyobb számmal a trevirek és lingónok. Ezek nem túrték, hogy a tanácskozás hosszúra nyul-jon; versenyezve kiabáltak, hogy „a római nép beleőrült a viszál-kodásba, legiói megsemmisültek, Italia elpusztult, a főváros jóformán megostromoltatott, mindenik hadsereg le van foglalva a maga hábo-rújával. Ha az Alpok szorosait őrcsapatokkal megszállják, a szabad-ság érzetében összeforradt Gallia kérdezni fogja, hogy hol lel határt az ő ereje.“

56. Helyesléssel találkoztak e szavak; de Vitellius hadseregé-

* Hist. IV. 36.

** A mai Köln.

nek maradványaival szemben nem jutottak biztos megállapodásra. Legtöbben úgy vélekedtek, hogy e zavargó, hitszegő, vezérek vérevel bemocskolt embereket le kell kaszabolni. Ám győzött a kimélet szelleme, nehogy a bocsánat reményének eltűntével makacs ellenállásra ingereljék őket; jobbnak látszott tehát együttműködésre nyerni meg. Ha csak az alvezéreket teszik el láb alól, a többi tömeg bűne tudatában és bántatlanság reményében könnyen fog hozzájok csatlakozni. Ez volt az első gyűlés határozata, s embereket küldtek Gallia föllázítására, de még engedelmességet színleltek, hogy Voculát vigyázatlanágában annál biztosabban lepjék meg. Voltak ugyan, a kik Voculának megvitték a hírt, de nem volt elég ereje, hogy meggátolja törekvésüket, mivel a legiók csekély létszámmal bírtak s nem lehetett bízni bennök. Katonáinak gyanús érzülete és a titkolózó ellenség miatt jelenben czélszerűnek látván a kölcsönös tettetést és ugyanazon eszközöket, melyekkel őt támadták, alkalmazni. Agrippina gyarmatába száll le. Claudius Labeo, kiről mondám,* hogy elfogták és szabadság nélkül a frizekhez belebekték, megvesztegetvén őrizőit, most ide menekült, s mivel ígérte, hogy ha csapatot adnak rendelkezése alá, a batávokhoz megy és a törzs java részét visszatéríti a római szövetségbe, kapott nem nagy számú gyalog és lovas legénységet, melylyel azonban a batávoknál nem mert semmire vállalkozni, s csupán néhány nertit és batisit birt fegyverfogásra, s inkább lopva, mint harczolva beütött a cannifatok s marsákok közé is.

57. Vocula, félrevezetve a gallok ármányától, az ellenségre indul, s nem messze volt már Veterától, midőn Classicus és Tubor kémszemle ürügye alatt előremenvén, szövetséget kötöttek a germán vezérekkel. És most először is elválván a legióktól, külön sánczczal veszik körül saját táborukat, mely ténynyel szemben Vocula kijelenté, hogy a „római állam a polgárháború által nincs még annyira fölforgatva, hogy trevirek s lingonok gúnyt űzhessenek belőle. Vannak még hű tartományok, győztes seregek, áll a birodalom szerencséje s vannak bosszuló istenek. Hiszen egykor Sacrovir meg az æduok, minap Vindex és Gallia egy-egy csata következtében omlottak össze. Most is ugyanazon égi hatalmakat s ugyanazt a sorsot várhatják magukra a szövetségszegők. Dicsőült Julius és dicsőült Augustus jobban fölismerték az ő érzelmöket; Galba és az adók könnyítése ébresztett bennök ellenséges hangulatot. Most ellenségül lépnek föl,

* L. főntebb 18. fej.

mivel jármuk könnyű; majd ha kifosztva s mindenekből kivetkőz-
tetve: akkor barátaink lesznek.“ Így szólt büszke hangon s miután
látta, hogy Classicus és Tutor ragaszkodik hitszegéséhez, megfor-
dulván, Novæsiumba vonúl; míg a gallok két mérföldnyi távolság-
ban letelepedtek a mezőkön. Ott a járó-kelő centuriók s katonák-
nak lelkét megvásárolták pénzen, hogy (hallatlan gyalázat a római
hadseregben!) idegennek fogadjanak esküvel hűséget, s oly nagy
bűnük zálogául az alvezérek halálát vagy bilincsre verését alkudták
ki. Vocula, ámbár sokan a meghátrálást javalák, gyűlést híván
össze, ily beszédet mondott.

58. „Sohasem szóltam még hozzátok úgy, hogy annyira
aggódjam értetek, mint a mily biztos vagyok magam felől. Mert
örömet hallom, hogy vesztetre készülnek, s a halált oly sok baj
közt vigasz s a nyomorúságok véghatára gyanánt várom. De
szégyen és szánalom fog el értetek, a kik ellen nem harcz és
csata készül; mert hiszen ez a hadviselésnek szabálya és az ellen-
ségnek joga. De Classicus a ti kezeitekkel remél hadat viselni a
római nép ellen s Galliának uralmával és hódolatával kérkedik. Ha
a szerencse és a vitézség cserbe hagy bennünket, elfelejtsük-e még
azokat a régi példákat is, hogy a római legiók inkább meghalni
kivántak, mint sem hogy helyökről elűzetni hagyják magukat?
Gyakran engedték szövetségeseink is városaikat földúlatni, magukat
feleségeik s gyermekeikkel együtt tűznek martalékaivá lenni, s
vesztőknek nem volt más jutalma a jól teljesített kötelesség híré-
n kívül. Veteránál most is inséget s ostromot állanak ki legióink s
ijesztés meg ígéret nem tántorítja meg őket. Nekünk fegyvereinken,
legénységünkön s kiváló tábori védműveinken kívül van gabonánk
és készletünk, elégséges bármely hosszú háborúra. Elegendő volt
a minap ajándékul kapott pénz is, a melyet akár Vespasiánustól,
akár inkább Vitelliustól adottnak magyaráztok: bizonyos hogy a
római császártól kaptátok. Ti, annyi csatában győzelmesek, kik
Geldubánál, Veteránál annyiszor megszalasztátok az ellenséget, ha
most félték a harcztól: az szégyenletes dolog ugyan, de van sáncz,
vannak falak és a húzás-halasztásnak módjai, míg a közeli tarto-
mányokból csapatok és seregek jönnek segítségünkre. Vagy ha az
én személyiségem nem tetszik nektek: vannak más alvezérek, tribu-
nok vagy utoljára egy centurio vagy közkatona, nehogy az egész
világon híre menjen annak a szörnyűségnek, hogy a ti csatlós
szolgálatotok mellett tört be Civilis és Classicus Italiába. Avagy,
ha a főváros falai alá vonulnak germánok és gallok: saját hazá-

tokra fogtok fegyvert? Borzad lelkem az ily gonoszság elképzelésétől. A trevir Tutor mellett álltok majd őrt? a batáv fog jelt adni a csatára? és a germánok csapatai közé fogtok újonczokul beosztatni? S mi lesz aztán a büntett következménye, mikor a római legiók szemközt állanak veletek? Szőkevényekből újra szőkevényék, árulókból megint árulók, az új és régi eskü közt istenektől gyűlölve fogtok ide s tova lézengeni? Hozzád, legjobb s legnagyobb Jupiter, kit nyolczszázhusz éven át annyi diadallal tiszteltünk, hozzád Quirinus, Róma városának atyja, imádkozom és könyörgök, hogy ha nektek nem feküdt szíveteken ezt a tábort az én vezéreltem alatt romlatlanul és tisztán tartani: legalább ne engedjétek, hogy Tutor és Classicus fertőzze és szennyezze be. A római katonáknak pedig adjatok vagy ártatlan lelket, vagy hamari és kár nélkül való megbánást.“

59. Beszédét a remény, félelem és szégyen érzelmei közt különféleféleképen fogadták. Vocula eltávozván, az öngyilkosság gondolatával foglalkozott; de szabadosai és szolgálói megakadályozták abban, hogy önként megelőzze gyászos halálát, míg Classicus aztán Aemilius Longinus által, ki az első legiónak volt szőkevénye, sietett végrehajtani a gyilkosságot. Herennius és Numisius alvezéreknek megelégedett fogságra vetésökkel. Most római fővezéri jelvényeket öltvén, a táborba jött; és ámbár szíve minden gonosságra edzve volt, nem birt több szóhoz jutni, csak hogy az esküt fölolvasta. Megesküdtek a jelenlevők Gallia fönségére. Vocula gyilkosát magas tisztséggel, a többieket — kit-kit bűnös szolgálata szerint — jutalmakkal tünteté ki. Ezután Tutor és Classicus osztozkodtak a tennivalókban. Tutor hatalmas sereggel körükeríté Agrippina gyarmatát és a felső Rajna partján fekvő összes katonaságot ugyanazon esküre kötelezte, miután Moguntiacumban megöleté a tribunokat s elkergeté a tábori előljárót, a kik vonakodtak esküdni. Classicus a meghódoltak közül a legelvetemültebeket elküldi az ostromzároltakhoz, bocsánatot ígérni nekik, ha a dolgok jelen állapotához járulnak; másként nem lehet semmi reményök; éhséget, fegyvert s végső inséget fognak szenvedni. A küldöttek a maguk példájával tolták meg az intést.

60. Az ostromzár alatt levőket egyfelől a kötelességérzet, másfelől a szükség hajtá ide s tova a becsület és gyalázat közt. Míg ingadoztak, hiány állott be úgy a szokott, mint a szokatlan érlelmi szerekben, elfogyasztván már a vonóbarmokat, a lovakat és más állatokat, olyanokat is, melyeknek, tisztátlan és útálatos-voltuk

daczára, fölhasználását a kényszerhelyzet tette szükségessé. Végül már gallyat, gyökeret s sziklák közt nőtt fűvet rágva, bizonyosságát adták a nyomornak s türelemnek, míg fényes dicsőségeket aztán ocsmány véggel szennyezték be, követeket küldvén Civilishez, életök megkimélését kérni tőle. Kérelmököt sem hallgatta meg, míg Gallia iránt hűségesküt nem tettek. Akkor a tábor zsákmányolását kötvén ki, őroket állított, a kik a pénzt, a vonatlegénységet és a podgyászt visszatartsák s a csak könnyen fegyverzeteket elkisérjék. Mintegy az ötödik mérföldkőnél előtörtek a germánok s a gyanútlan csapatot megtámadják. A harcra képesek ott helyben, sokan szétszóródott állapotukban estek el, míg a többiek visszafutnak a táborba. A kirabolt tábort fölgyújtják s mindazokat, kik a csatából megmaradtak, a tűzvész emésztette meg. Igaz, hogy Civilis panaszkodott s szidta a germánokat, mint a kik az adott szót gonoszúl megszegték. De hogy színlésből tette-e ezt, vagy csakugyan nem birta visszatartani a dühöngőket: nem lehet bizony megállapítani.

61. Civilis a rómaiak ellen intézett fegyveres lázadás megkezdése után barbár fogadalom szerint megnövesztett s vörösre festett haját most a legiók lekaszabolása után levágta, s beszélük, hogy a hadi foglyok közül néhányat kis fia elé állított, hogy a gyermeki nyilak s kopják célpontjául szolgáljanak. Különbén pedig se maga, se a batávok közül senki nem tett hűségesküt Gallia iránt, mert hiresebb s hatalmasabb létére bízott a germánok fölényében, ha majd a gallokkal kellene az uralom kérdésében küzdelemre kelni. Munius Lupercus, egy legio alvezére, ajándék gyanánt küldeték Veladához. Ez a brukter törzsbeli leány messze földek fölött birt uralkodó tekintélyvel, mert ősi szokás a germánoknál, hogy sok nőt jóstehetséggel fölruházottnak s a vakhit növekedésével istennőnek hisznek. Épen most pedig gyarapodott Velada tekintélye, mert a germánok sikereit s a legiók kiirtását előre megjósolta. Lupercust azonban útközben megölték. A centuriók és tribunok közül néhányat, a kik Galliában születtek, megtartanak szövetségök zálogául. A segédhadbeli gyalog és lovascapatok meg a legiók téliszállításait földulták s lángok martalékává tették, csupán a Mogontiacum és Vindonissában* levőket kimélvén meg.

62. A segédhadaival együtt meghódolt tizenhatodik legio parancsot kap, hogy vonuljon Novæsiumból a Trevir-gyarmatba,** kitű-

* *Vindomissa* = Windisch, Aargau kantonban.

** *Colonia Treverorum* = Trier.

zetvén a nap, melyen belül a tábornok el kell hagynia. A közbeneső időt sokféle gondban töltötték; a gyávábbak remegve gondoltak a Veterában leöltek példájára, a derekabbak szégyennel s gyalázattal. „Hogy hová visz mostani útjok? ki lesz útközben vezetőjök? minden azoknak kényétől függ, a kiket ők maguk élet és halál uraivá tettek.“ Némelyek mit sem törődvén a pírósággal, pénzüket s legkedvesebb dolgaikat magukra aggatták, mások fegyvereiket készen tartották s mintegy harcra öveztek magukat védeszközeikkel. Míg így tűnődnek vala, megérkezett az indulás órája, szomorúbb a várakozásnál is. Mert a sánczon belül nem tűnt föl annyira lealázottságuk; de most a sík tér és a napfény egész meztelenségben mutatta gyalázatukat; a császárok képe leszaggatva,* a hadijelvények dísztelenül, itt és ott gall zászlók lobogtak, a csapat némán haladt, mint egy hosszú temetőkiséret; vezérek Claudius Sanctus kitolt szemével s meghibbant elméjével szörnyű látványt nyujtott. Megkétszereződött a gyalázat, midőn a bononiai táborból megszökött egy másik legio is csatlakozik hozzájuk. És mikor a legiók elfogatásának híre általánosan elterjedt, mindazok a kik kevéssel előbb még a római névtől rettegének, most előszaladva a mezőkről, házakból, s mindenfelől oda seregelve, szertelen gyönyört leltek a szokatlan látványban. A picenumi lovas dandár nem bírta elviselni a gúnyolódó tömeg örömét, s nem hallgatván Sanctus ígéretei s fenyegetéseire, Mogontiacumba vonúl el, miközben véletlen találkozván Vocula gyilkosával Longinusszal, rádobálták fegyvereiket, s ezzel megtették az első lépést saját vétköknek jövőbeli törlesztésére. A legiók nem változtatván útjuk irányán, a Trevirek városának falai előtt szállnak táborba.

63. Civilis és Classicus, elbizakodván sikereikben, nem bírták magukban elhatározni, vajon Agrippina gyarmatát** zsákmányra bocsássák-e seregeik közt. Lelki vadságuk s rablóvágyuk a város elpusztítására készítette; de ellene mondott a hadi eszély meg annak elgondolása, hogy az uralom kezdőinek hasznos, ha a közvélemény kegyelmeseknek tartja őket. Civilist annak a jótettnek emlékezete is hajtá, hogy a mozgalmak kezdetén Agrippina gyarmatában elfogott fiát tisztos őrizet alatt tartották. De a rajnántúli törzsek gyűlöltek a várost gazdagsága s gyarapodása miatt, s úgy vélekedtek, hogy nem lehet a háborúval addig végezni, míg ez a város különb-

* A hadijelvények nyelének végéről.

** Köln várost.

ség nélkül az összes germánokra nézve nyílt helylyé nem lesz, vagy földulatván, vele együtt az ubiok is szét nem szóródnak.

64. Tehát a tenctérok, egy rajnántúli törzs, küldött követek által megizenik Agrippina-gyarmat közönségének a maguk meghagyásait, melyeket a követek legkevélyebbje ilyképen adott elő: „Hogy ti visszatértetek Germania testébe s nevére, ezért közös isteneinknek s főleg Marsnak adunk hálát, s nektek szerencsét kívánunk, a miért végre megint szabad emberek vagytok a szabadok közt. Mert e napig a folyókat, földeket s magát az eget is jószerral elzárták előttünk a rómaiak, hogy egymással való beszélgetésünket s érintkezésünket megakadályozzák, vagy, a mi még meggyalázóbb a fegyverfogásra született embernek, hogy csak fegyvertelenül, majdnem csupaszon, őrizet alatt és vámfizetés mellett jöhessünk össze. De hogy barátságunk és szövetségünk örökre biztosítva legyen: követeljük tőletek, hogy a gyarmat falait, a szolgáltság e bástyáit, romboljátok le; hiszen még a vadállatok is, ha ketreczben tartatnak, elfelejtik a bátorságot; a rómaid határaitokon mind konzoljátok föl; a szabadság és a zsarnokok nem férnek meg egymás mellett; a megöltek javai köztulajdonná legyenek, hogy senki semmit el ne dughasson, és saját érdekét a közönségétől el ne különítesse. Szabad legyen úgy nekünk, mint nektek mind a két parton lakni, a hogy hajdan őseinknek. Mint a fényt és napvilágot minden embernek, úgy minden földet megnyitott a természet a vitéz férfiak előtt. Térjetez vissza a hazai szokásokhoz és viselethez, lemondván azokról az élvekről, melyekkel a rómaiak jobban uralkodnak alattvalóikon, mint fegyverökkel. Mint tiszta lelkű, feddhetlen és szolgáltságot nem ismerő nép vagy egyenlők lesztok a többiekkel, vagy épen uralkodni fogtok rajtok.“

65. Az Agrippina-gyarmatbeliek haladékat kérvén maguknak a tanácskozáásra, mivel se a föltételeket elfogadniok a jövőtől való félelem, se nyíltan elútasítaniok a jelenlegi helyzet nem engedte, ilyképen válaszolnak: „A szabadság megszerzésére először adott alkalmat nagyobb mohósággal, mint óvatossággal ragadtuk meg, hogy hozzátok s a többi germánokhoz, vérrokonainkhoz csatlakozhassunk. Városunk falait, mikor főleg a római seregek gyülekeznek, biztonság okából inkább szaporítani kell, mint lerontani. Az Italiából vagy más tartományokból határaink közt tartózkodó idegeneket vagy a háború söpörte el, vagy saját hazájokba futottak vissza. A hajdan ide települteknek s velünk házassági viszony által rokonyultaknak, meg a kik azután születtek, ez a hazájok, s nem tesz-

szük föl rólatok azt az igazságtalanságot, mintha tőlünk kívánhatnátok: öljük meg magunk szüleinket, testvéreinket, magzatainkat. A vámot és a kereskedés terheit megszüntetjük; az átjárás őrizetlen legyen, de nappal s fegyver nélkül történjék, míg az új és most életbe lépő szabályok az időmulás folytán szokássá változnak. Biró legyen köztünk Civilis és Valæda, kik az egyezményt szentesíteni fogják.“ Ebben megnyugodván a tenctérok, Civilishez és Velædához ajándékokkal követek küldetének, a kik mindent az Agrippina-gyarmat kívánsága szerint intéztek el, de megtagadták tőlük, hogy Velæda színe elé járulhassanak s vele beszéljenek. Nem engedték meg látniok, hogy annál mélyebb vallásos tisztelettel legyenek iránta; ő maga magas toronyban lakott, s egy rokonai közül választott személy vitte és hozta a kérdéseket s válaszokat, mint közvetítő.

66. Civilis az Agrippina-gyarmat szövetségével erősödve, elhatározta a legközelebbi törzseket magához csatolni vagy az ellenszegülőkre haddal menni. Meghódítá a sunukokat,* s fiatalságát cohorsokba osztá; de nem tudott tovább haladni, mert Claudius Labeo a bætasiok, tungurok és nergieiek fölkelő csapataival ellene állt, bizván állásának alkalmas-voltában, mivel a Mosa** folyó hióját előre megszállá. Szűk terepen változó szerencsével folyt a harc, míg a germánok átuszván a folyón, hátulról támadtak Labeóra; egyúttal Civilis is — merészen vagy előre való megbeszélés szerint — oda vágatott a tungurok csapatjához és hangos szóval mondá: „Nem azért vállalkoztunk mi háborúra, hogy a batávok s trevirek uralkodjanak a többi népek fölött; távol van tőlünk az ily önhittség. Fogadjátok el a velünk való szövetséget; átmegyek hozzátok, akár vezérré akartok tenni, akár közkatonának.“ A legénységet megkapta a szó, hüvelybe dugták kardjokat, míg a tungurok két főembere, Campanus és Juvenalis átszolgáltatták neki az egész törzset. Labeo, mielőtt letartóztatták volna, elmenekült. A meghódolt bætasiokat s nergieket is hűségre kötelezve, haderőihez csatolta Civilis, nagy hatalom birtokában most már, mivel a törzsek meg voltak félemlítve, vagy önként hajlottak felé.

67. Az alatt Julius Sabinus a rómaiakkal való szövetség emlékeit lerombolván,¹³⁾ Cæsarúl hivatja magát, és harczosainak nagy és fegyelmetlen tömegével a sequanokra, a határos s hozzánk híven maradt törzsre rohan. A sequanok nem is tértek ki a harc elől, s

* *Sunuci*, legközelebbi szomszédai a Kölnben lakó ubioknak; de Tacitus nem említi a törzset Germaniájában.

** *Mosa* = Maas.

a szerencse a jobbaknak kedvezvén, a lingónok visszaűzetének. Sabinus a vaktában kezdett ütközetből hasonló réműlettel távozott, és hogy vesztének híret költse, fölguyjta a falusi lakot, a hová menekült, s hitték is róla, hogy önkéntes halállal mult ki. Hogy miféle csalárdsággal s mily búvóhelyeken töltötte azután még kilencz évig életét, valamint barátainak állhatatosságát s nejének Epponinának dicső példáját a maga helyén fogjuk előadni.¹⁴⁾ A sequánok szerencsés csatája után megakadt a háború terjedése. A néptörzsek * lassankint eszközre tértek s tiszteletben tarták a törvényt és szövetséget, a miben előljártak a remusok,** kik egész Galliát fölszólíták követségek küldésére, tanácskozni, hogy szabadságot akarnak-e, vagy békét.

68. De Rómában a rosszabb színbe öltöztetett hírek miatt aggódott Mucianus, ha vajon a különben derék vezérek (mert már ekkor Gallus Anniust és Petilius Cerialist rendelte oda) képesek lesznek-e a háború föladatának megfelelni. A fővárost sem lehetett kormányzó nélkül hagynia; Domitianus zabolátlan szenvedélyeitől is félték; Primus Antonius és Varus Arrius pedig, mint mondám, gyanúsán viselkedtek. Varus, mint a testőr csapatok parancsnoka, kezében tartá a fegyveres hatalmat; Mucianus eltávolítván őt az állásból, némi kárpótlásul gabonafelügyelővé tette. Hogy pedig Domitianust, ki Varustól nem idegenkedett, megengesztelje: a Vespasianus házával sógorsági viszonyban levő s Domitianus előtt nagyon kedvelt Arrecinus Clemenst állítá a testőrség élére, mondván, hogy annak atyja Cajus császár alatt ugyane hivatalban jelesen működött; kedves lesz tehát a katonáknak az a név; maga pedig az, habár a senatori rend tagja, mind a két föladatra elég ember. A polgárság köréből kiválasztják a leghírveesebbeket,¹⁵⁾ másokat csak hiúságuk kielégítése végett is. Együttal készülődik a munkára Domitianus és Mucianus is, nem egyenlő lélekkel; amaz kilátásánál s ifjuságánál fogva türelmetlen sietséggel, emez akadályozó hurkokat szőtt, melyekkel a heveskedőt visszatarthassa, hogy fiatalos szilajságával s a rossz bíztatások hatása alatt, ha a hadsereghez menne, kárt ne okozzon a béke és háború ügyének. A győzedelmes két legio, a nyolczadik s tizenegyedik, a Vitellius-féle huszonegyedik s az újonnan szervezett második a pœnini*** s cottiani alpokon, egy részök a Grajus*** hegyen átvezettetnek, míg a tizenegyedik legiót

* Galliában.

** A remus törzs neve fönmaradt a területükön fekvő *Rheims* város nevében, mely a régi franczia királyok koronázásának színhelye volt.

*** A *pœnin* alpok s a *Grajus*-hegy a nagy és kis Sz.-Bernhard-hegy.

Britanniából, a hatodikat és tizediket Hispaniából hívják elő. A hadsereg közeledésének hírére tehát a maguk jószántából is engedékenységre hajló gall törzsek összegyűltek a remusoknál.* Ott várt rájuk a trevirek követsége Julius Valentinussal, a ki legjobban izgatott a háború mellett. Az előre elkészített beszédben a nagy birodalmak ellen vádul fölhozni szokott mindenféle gyalázatot és gyűlölet zúdított a római nép fejére, mint oly ember, a ki kedvelteli a lázadás szításában s oktalan bőbeszédűségével sokaknak tetszik.

69. Julius Auspex azonban, egyike a remus főembereknek, fejtegetvén Róma hatalmát és a béke áldását s hogy háborút a leggyávabbak is kezdhettek, de azután a legderekabbaknak kell azt folytatni a maguk veszélyére, meg hogy már a legiók nyakukon vannak: a belátókat a tisztelet és kötelesség érzelmével, a fiatalokat a veszély és félelem hatásával tartotta féken, s bár Valentinus bátorságát magasztalták, Auspex tanácsát követték. Bizonyos, hogy a gallok szemében az ártott a trevireknek s lingonoknak, hogy a Vindex lázadásakor Verginius mellett foglaltak állást.** Sokakat visszariasztott a tartományok¹⁶⁾ versengése is, hogy melyik álljon hát a hadvezetés élére? honnan várják jogukat és az istenek kedvező akaratát? s ha minden sikerül, melyik várost válaszzák ki a birodalom székhelyéül. Még nem volt meg a győzelem, már kitört köztük a viszály, mivel némelyek a szövetségre, mások vagyonságukra s hatalmukra vagy régi eredetökre hivatkoztak veszekedő szavak kíséretében; a jövőtől való féltökben a jelen állapotot akarták inkább föntartani. Levelet írnak a trevirekhez a gallok nevében, hogy mondjanak le a fegyverfogásról, mivel a kegyelem megkapható és a kérők számára kész a bocsánat, ha bűnbánatot tanúsítanak. Ellenezte ezt ugyanaz a Valentinus s teletömte törzsrokonának füleit, bár nem volt oly erélyes a háborúra való előkészületek dolgában, mint a milyen serény a szónoklásban.

70. Ennélfogva se a trevirek, se a lingonok s más fölkelő néptörzsek nem fejtettek ki az elvállalt koczkázat nagyságához mért tevékenységet, se pedig a vezérek nem jártak el egyetértőleg, hanem Civilis a belga rengetegeket járta keresztül-kasúl, hogy Claudius Labeot elfogni vagy kikergetni megkísérelje; Classicus pedig többnyire henyélve töltvén idejét, már mintegy előre élvezte az uralmat.

* Főntebb a 67. fejt. végén.

** L. I. köt. Ann. XVI. 44. 46. fejt. pótlás.

Még Tutor sem sietett Germania felső partvidékét s az álpok meredekeit őrcsapatokkal zárni el. Azalatt a huszonegyedik legio Vindonissából, Sextilius Felix pedig Rætian át a segítőhad cohorsai-val betört; hozzájuk csatlakozott a *kiválók*¹⁷⁾ lovasdandára, melyet előbb Vitellius hívott föl, de a mely azután Vespasianushoz pártolt át. Parancsnoka volt ennek Julius Briganticus, Civilis nővérének fia, kire nagybátyja ellenséges dühvel haragudott, a mint hogy rokonok közt leghevesebb szokott lenni a gyűlölet. Tutor a trevir csapatokat a vangiónok, cærakátok és tribokok* közül szedett újonczokkal szaporítá s régszolgált gyalogsággal s lovassággal erősítette, igérettel megvesztegetvén vagy ijesztéssel kényszerítvén a legióbeli katonákat. Ezek először a Sextilius Felixtől előreküldött cohorsot levágják, majd a római vezér és sereg közeledtekor tisztességes szökevények gyanánt visszatértek a rómaiakhoz, követvén őket a tribókok, vangiónok és cærakátok is. Tutor a trevirek kíséretében Mogontiacum elkerülésével Bingiumba vonúlt, bízván e helyben, mivel a Nava folyó hidját letörte, de a Sextiliustól vezetett cohorsok beütése következtében, s mivel a folyón gázlót találtak, elárultatott s vereséget szenvedett. E csapás megdöbbsenté a trevireket, és a köznép fölhagyván a fegyveres ellenállással, szerte a mezőkön csatangol. A főemberek közül néhányan, hogy a háborúról való lemondásban elsőknek láttassanak, azokhoz a törzsekhez menekültek, melyek a római szövetségből nem vetkőztek ki. A Novæsium és Bonnából, — mint fentebb** említém — a Trevirek-gyarmatába átvitt legiók maguk esküdtek föl Vespasianus hűségére. Mindez Valentinus távollétében folyt le, ki midőn megérkezett, dühös haragra lobbant, s ismét mindent zavarba és veszedelembe szándékozott dönteni. A legiók azonban a szövetséges mediomatrikok*** törzséhez vonulnak el, míg Valentinus és Tutor újból fegyverfogásra hívják a trevireket, megölvén Herennius és Numisius római alvezéreket, hogy a bocsánat reményének kisebbedésével annál erősebb legyen bünszövetségök.

71. Ilyen volt a háború állása, midőn Petilius Cerialis**** Mogontiacumba érkezett. Megjelenése magasabbra hangolta a reményt. Harczvágó ember levén s olyan, a ki inkább kevésbe vette, mint kerülté az ellenséget; tűzes szavaival lelket öntött a katonákba, s

* *Vangiones* a mai Worms, *cæracates* Mainz, *triboci* Strassburg környékén lakó germán törzsek.

** L. a 62. fej.

*** *Mediomatrici*, Metz környékén lakó törzs.

**** Petilius Cerialisnak későbbi szerepléséről l. Agr. 8.

mihelyt az összecsapásra alkalom nyílt, nem halogatta az ütközetet. A Galliában szedett újonczokat visszaküldi törzseikhez, azzal az üzenettel, hogy a legiók elég erősek a birodalmat megvédeni; a szövetségeseik térjenek vissza a béke kötelességeihez, oly biztosságban, mintha be volna fejezve a háború, melyet a római most a maga kezébe vett. Ez a dolog erősbitette a gallok nyugalmit, mert visszakapván fiatal legénységöket, könnyebben viselték az adózást is; de meg minél kevesebbet adtak rájuk, annál hajlandóbbak lettek kötelességeik teljesítésére. Civilis és Classicus pedig, mikor meghallák Tutor elűzetését, a trevirek vereségét és hogy az ellenségnek teljes a sikere: míg haderőiket összevonják, közben remegve és sietősen sűrű üzenetekkel intették Valentinust, hogy ne tegye kockára nagyfontosságú ügyüket. Annál jobban sietett Cerialis, embereket küldvén a mediomatrikokhoz, hogy az ott levő legiókat rövidebb úton indítsák az ellenség elé, s mindazt a katonaságot, a mely Mogontiacumban s a melyet magával áthozott, egybevonván, három napi menet után Rigodulum* alá érkezett, mely helyet Valentinus a trevireknek nagy hadával tartott megszállva, s azonkívül hogy hegyektől s a Mosella folyótól is körül volt kerítve, árkokkal s kőbástyákkal is megerősíté. De mindez erődítések nem riasztották vissza a római vezért, hogy parancsot ne adjon a gyalogságnak a rohamra, míg lovasságát egy dombon állítá föl csatasorban, lenézvén a sebtében összeszedett ellenséget, melynek még a terepalakulat sem képes oly segítséget nyújtani, mint a mennyit az ő katonái vitézségökben bírnak. A fölfelé való haladásban némi szünet állt be, míg az ellenség lövedékei fejük fölött elröpültek; de mikor kézi tusára került a sor, megzavarodva, hegyomlás módjára zúdultak lefelé. Lovasságunk egy része, megkerülvén a kevésbé meredek magaslatokat, foglyul ejté a belgák legelőkelőbb férfait, köztük Valentinus vezért is.

72. Cerialis másnap Trevir-gyarmatába** bevonult, s katonasága vágyott a várost földültni. „Hogy ez a hazája Classicusnak meg Tutornak, kiknek bűne okozta a legiók körülzárását s legyilkoltatását. Hát mi nagy vétke volt Cremonának, melyet Italia kebléről azért téptek le, mert egyetlen éjszakára terjedő késedelmet vetett a győző elé? És itt áll Germania határán bántatlan ez a hely, mely a hadseregeinktől elvett rabolmánynyal és vezéreink megölésével

* *Rigodulum* mai francia neve: Ricol vagy Réol.

** A mai Triert.

kevélykedik. A zsákmány koboztassék el a kincstár részére; ők beérik a lázadó gyarmat fölégetésével s romlásával, melylyel annyi táborunk elpusztítása megtorolva lesz.“ Cerialis a rossz hírtől való féltében, ha az a színe lenne a dolognak, hogy a katonaságot ő szoktatja kihágásokra s vérengző tettek elkövetésére, fékezte haragjokat, s szót is fogadtak neki, mert most a polgárháború végződésével mértéktartóbbakká lettek a külső viszonyokkal szemben. Majd a mediomatrikok földéről előhívott legiók nyomorúságos látványa vonta magára érdeklődésöket. Ott álltak bűnös-voltuk tudatában bánatosan, földre sütött szemmel; elmaradt a találkozó seregek közt szokásos üdvözlés; a vigasztalók és biztatóknak sem adtak választ, s sátoraikba bújva, még a napvilágot is kerülték. S nem is annyira a fenyegető veszedelem vagy félsz, mint inkább a szégyen és gyalázat némítá meg őket; sőt a győzők is megrendülten nem mertek értök szót és kérést ejteni, csak könnyhullatás és hallgatással esdettek számukra bocsánatot; míg aztán Cerialis megnyugtató a szíveket, „a balvégzet művének mondván mindazt, a mi a legénység meg a vezérek viszálkodása vagy az ellenség kajánsága következtében történt. Ez legyen első napja szolgálatuknak s katonai esküjöknek; előbbi rossz tetteikre se a császár, se ő nem fog emlékezni.“ Ekkor mind egy táborba gyűjtetének össze s csapatonként kihirdették, hogy senki se merje czivódás és veszekedés közben bajtársának a lázadást vagy vereséget szemére hányni.

73. Most a trevireket s lingónokat híván gyűlésre, így szól hozzájuk: „Sohasem gyakoroltam magamat a szónoklásban, s a római nép is fegyverrel szokta a maga tetterejét bizonyítani. De mivel nálatok legtöbbet ér a szó, s jót és rosszat nem a maga lényege, hanem a népbolondítók beszéde szerint mérlegeltek: elhatároztam, hogy egyet s mást megmondok nektek, a mit a befejezett háború után hasznosabb lesz nektek hallani, mint nekünk mondani. A ti földeteket s a többi gallokét a római vezérek és főparancsnokok nem valami vágyódásból keresték föl, hanem behívatának őseitektől, a kiket a viszályok már szinte inukszakadtaig elgyöngítették, s hozzá még a segítségül hívott germánok is szövetségesre s ellenségre egyaránt rárakták a szolgaság igáját. Hogy hány csapatban cimberék a teutonok ellen, hadseregeinknek mily nagy küzdelmeivel és mily sikerrel viseltük a germaniai háborúkat: mindenki tudja. Nem is azért telepedtünk meg a Rajna mellett, hogy Italiát védjük, hanem hogy egy másik Ariovistus ne lehessen király Gallia fölött. Avagy hiszitek, hogy titeket Civilis, a batávok s a rajnántúli

népek többre néznek, mint azoknak őseik a ti atyáitokat s nagyatyáitokat? A germánokat mindenkor ugyanaz az ok vezette Gallia határait átlépniök: élvvágyuk, kapzsiságuk meg a lakhely változtatására való hajlandóság, hogy hátuk mögött hagyván a maguk mocsarait s rengeteget, ezt a termékeny földet s titeket birtokukba vegyének. Különbön pedig szabadságot s más tetszős neveket írnak lobogójokra, s nem is volt soha, hogy az, a ki mások szolgálására s a maga uralmának megalapítására törekedett, ne ugyanazokat a jelszókat használta volna.“

74. „Önkényuralom és háború mindig volt Galliában, mielőtt a mi főhatóságunk alá jutottatok volna is. Mi — ámbár sokszor viselkedtetek kihívólag — csak annyi terhet raktunk rátok, a mennyivel a békét meg lehet őrizni; mert a népeknek nincs nyúgal-muk fegyveres erő nélkül, a fegyveres erő nem állhat fönn katonai szolgálat nélkül, s katonai szolgálat nem képzelhető adózás nélkül. Egyéb tekintetben ugyanaz az állapotok, a mi a mienk; ti magatok kormányoztatok saját tartományaitokat, sőt még másokat is; semmi sincs elvonva s elzárva előttetek. A jó uralkodóknak hasznát egyaránt élvezik azok is, a kik távol laknak, míg a kegyetlenek a hozzájuk legközelebb állókat ragadják nyakon. Miként a száraz időjárást vagy tulságos esőzést s a természet egyéb csapásait: úgy kell tűrnötök a kényurak kicsapongásait és pénzvágyát is. Vének lesz, míg emberek élnek, de ez sem tart folyvást, és a jobb idők közbejötté kárpótlást nyújt amazokért; haugyan Tutor és Classicus királyságától nem vártok szelidebb uralmat, vagy hogy kevesebb adóval lesznek akkor majd szervezhetőek azok a hadseregek, melyekkel a germanok és britannok betörését meg kell akadályoznotok. Mert ha — a mit isten távoztasson — a rómaiak elűzetnek innen, mi lesz itt egyéb, mint minden néptörzseknek egymással való háborúja? Nyolczszáz évnek szerencsés fejlődése s fegyelme erősítette meg ezt az alkotást,¹⁸⁾ melyet lerombolni nem lehet a rombolók veszte nélkül. De titeket, kiknek birtokában sok vagyon és pénz van — a háborúságoknak legfőbb okai, — első sorban fenyeget a veszedelem. Minélfogva szeressétek s tartsátok tiszteletben a békét és azt a fővárost, melyhez legyőzöttek és győzők ugyanazt a jogot tartjuk; tanuljatok mind a két állapotnak bizonyítékaiból, hogy ne válaszsátok inkább a veszélylyel járó megátalkodottságot, mint a biztonsággal összekötött engedelmisséget.“ Ez a beszéd megnyugtata s fölbátorítá őket, mint a kik súlyosabb következményektől is tarthattak.

75. Még megszállva tartá a győzelmes hadsereg a trevirek földét, mikor Civilis és Classicus levelet intéztek Cerialishoz, azzal a tartalommal, hogy Vespasianus, ámbár a hirt titkolják, meghalt; hogy a fővárost és Italiát tönkre tette a háború; Mucianus és Domitianus csak üres és erőtlen árnykép; ha ily körülmények közt Cerialis a Gallia fölötti uralomra vágyik, ők beérik a saját néptörzsük határával; ha pedig harcot akar, hát azzal is szembe néznek. Erre Cerialis Civilisnek s Classicusnak mit sem válaszolt, hanem a levelet és hozóját Domitianushoz küldé. Az ellenség ezalatt megosztott csapatokban mindenfelől érkezett. Sokan hibáztaták is Cerialist, a miért engedte, hogy egyesülhessenek, holott külön-külön elfoghatta volna őket. A római sereg árokkal és sánczczal vette körül a maga táborát, melyben előbb vigyázatlanul s védelmi intézkedések nélkül telepedett meg.

76. A germanoknál különféle tervek körül folyt a vita. Civilis úgy vélekedett, hogy be kell várni a rajnántúli törzseket, a melyeknek félelmes-volta el fogja tiporni a római népnek már is megtört erejét. A gallok mi egyebek a győző zsákmányánál? de erősségök, a belgák, nyíltan vagy vágyuk szerint mellettök állanak. Tutor állította, hogy késedelmezésökkel növelik a rómaiak erejét, mert már mindenünnen gyülekeznek hadaik; áthoztak Britanniából egy legiót, Hispaniából előhívtak másokat, s érkezőben vannak Italiából is, még pedig nem valami szedett-vetett, hanem régi, háborúban edzett katonaság. A germanok pedig, a kikbe ők reményöket vetik, nem hallgatnak parancsszóra, nem hagyják vezetetni magukat, hanem mindent kényök szerint tesznek; pénz és ajándék, a mivel egyedül lehet megejteni őket, több várható a rómaiaktól, és senki sem szomjazik annyira a harczra, hogy ne választaná szivesebben a nyúgalomnak, mint veszedelemnek jutalmát. Ha azonban rögtön támadunk, semmi más segítség nem lesz Cerialis mellett, mint csak a germán hadseregből megmaradt legiók, melyek a gallokkal való szövetségre vannak elkötelezve. Maga az a tény, hogy a minap Valentinusnak rendetlen hadait szétszórta, ösztönül szolgál nekik és a vezérnek a vakmerő vállalkozásra; megint merész tette adják fejöket, de nem egy tapasztalatlan, szószátyár, s inkább nyelveléssel mint a hadvezetéssel s fegyverrel vitézkedő ifjoncznak, hanem Civilisnek és Classicusnak erejével fognak szemben állani. Ha ezeket megpillantják: félelem száll inukba, s futásra, éhségre s oly sokszor foglyul estök után csak hajszálon függő életben maradásukra gondolnak. És a trevirek meg a lingónok sem jószántukból marad-

nak veszteg; újra fegyvert fognak, a mint félelmök megszűnt.“ A vélemények eltérő vitájának útját szegte Classicus a Tutor javaslatának elfogadásával, s azonnal hozzá is látnak a kivitelhez.

77. Középső csatasorba útasíttatának az ubiok s a lingonok; jobb szárnyon álltak a batáv cohorsok, balon a bructérok és tencterek: Részben a hegyeken, részben az úton, mások az út s a Mosella folyó közt oly váratlan rohantak elő, hogy Cerialis szobájában és ágyában (mert nem a táborban tölté az éjszakát) egyszerre hallá katonáinak csatázását s vereségét, szidván a hírhozók ijedségét, míg aztán szeme elé tárult a veszteség teljes nagyságában: hogy a legiók tábora keresztül van törve, a lovasság szétugrasztva, hogy a Mosella középső hídjá, mely a gyarmatváros tulsó részét összeköti, az ellenségtől meg van szállva. Cerialis e fölfordult helyzetben sem vesztvéh el fejét, a szaladókat kezével húzta vissza, s födetlen testtel a hajító fegyverek zápora közt forogván, szerencsés vakmerőségével s a legvitézebbeknek gyors hozzácsatlakozásával visszahódítá a hidat s válogatott csapattal rakta meg. Majd a táborba visszatérőben látja, hogy a Novæsium és Bonna mellett foglyul esett legiók szakaszai szét vannak szóródva, csak gyérszámú katonaság áll a hadi jelvények mellett, és a sorok már csaknem körül vannak kerítve. Haragra gerjedve szól: „Nem Flaccus, nem Vocula az, a kit cserben akartok hagyni; itt nincs árulás, s én csak abban a hibában érzem magamat vétkesnek, hogy vakon hittem, mintha ti a gall szövetségről megfeledkezve, visszanyertétek volna Róma iránti kötelessétek tudatát. Hát a Numisiusok és Herenniusok* közé fognak engem is számítani, hogy minden alvezértek vagy a saját katonái, vagy az ellenség kezétől esett el! MenjeteK, vigyétek hírül Vespasianusnak, vagy közelebb Civilisnek és Classicusnak, hogy elhagyátok a csatában vezértöket; jönnek majd legiók, a melyek nem fogják tűrni, hogy én bosszúlatlan és ti büntetlen maradjatok.“

78. Igaz szavak voltak ezek, s a tribunok és előljárók is ugyanazt hangoztatták. Megállnak cohors- és szakaszonkint, mert az ellenség kiterjeszkedése miatt nyílt csatasort nem lehetett alkotni, s a sátrak és podgyász is akadályul szolgáltak, a sánczon belül folyván a harcz. Tutor, Classicus és Civilis mindegyik a maga helyén éleszté a csatárok bátorságát, biztatván a gallokat szabadsággal, a batávokat dicsőséggel, a germánokat zsákmánynyal. És már minden az ellenség javára fordult, midőn a huszonegyedik legio, nyíltabb területen gyűl-

* L. a 70. fejj. végén.

vén össze, mint a többiek, föltartóztatta, majd vissza is veré a rá rohanókat, s oly hirtelen változott meg a hangulat — nem isteni segély nélkül, — hogy az addig győztesek meghátráltak. Ők maguk * úgy mondták, hogy azoknak a cohorsoknak látásától ijedtek meg, melyek az első roham után elszéledvén, ismét a magaslatokon gyülekeztek, s úgy tűnt föl, mintha új segítség érkezett volna. De igazában a már győztesek sikerét a maguk közt kitört vetélkedés akadályozta meg, mivel abba hagyták az ellenség üldözését, hogy zsákmányhoz jussanak. Cerialis, a mint gondatlanságával majdnem elrontá, úgy elszántságával jóvá tette dolgát, s nyomon követvén a szerencsét, az ellenség táborát még ugyanaz nap elfoglalja s földulja.

79. De nem engedett hosszú pihenést a katonaságnak. Segélyt kértek Agrippina-gyarmat lakói, s följajnlák Civilis feleségét és nővérét, meg Classicus leányát, kiket náluk hagytak a szövetség zálogául. Aközben a házakban szétszórva levő germánokat is lekonzolták, minélfogva okuk volt félniök s indokolt esdő kérésöket teljesíteni, mielőtt az ellenség, új erőre kapva, fölkészül ellenök kísérletet tenni, vagy bosszút állani. Mert Civilis is útban volt feléjük, s chaukokból meg frizekből alakult legharcziasabb cohorsa töretlen erőben Tolbiacumban ** az Agrippina-gyarmat határán tanyázott. De elvette kedvét a szomorú hiradás, hogy cohorsát csellemisítették Agrippina-gyarmat lakói, a kik a bő lakmározástól s bortól álomba merült germánokat, rájuk zárván az ajtót, a följyujtott ház tűzében pusztították el. Egyszersmind Cerialis is gyors menetben megérkezett. Más aggodalom is szorongatá Civilist, az hogy a tizennegyedik legio a britanniai hajóhaddal kapcsolatban beüthet a batávoknak az oceántól övezett földére. A legiót azonban Fabius Crispus alvezér szárazföldi úton a nर्वiek és tungurok földére vezette, s e néptörzsek hódolatát fogadta. A hajóhadat pedig a cannifatok támadták meg, s nagyobb részét elsülyesztették vagy elfogták. A nर्वieknek jószántokból a rómaiak érdekében hadviselésre fölkelt tömegét is ugyancsak a cannifatok megverték. Classicus is szerencsés csatát vívott a Cerialis által Novæsiumba előre küldött lovasok ellen, a mely jelentéktelen, de gyakori veszteségek csorbát ütöttek az imént aratott győzelem hírére.***

* A gallok és germánok.

** *Zülpich*.

*** A germaniai lázadás leírásának folytatása az V. k. 14. feje.

80. Ez időtáiban öleti meg Mucianus Vitelliusnak a fiát, okúl adván, hogy az egyenetlenség meg fog maradni, ha a háború csiráját ki nem irtják. Azt sem engedte, hogy Antonius Primus Domitianus kíséretébe fölvéttessék, mivel aggódott ez embernek a katonaság körében élvezett népszerűsége s dőlyfössége miatt, melyet még a vele egyenrangúak is, annyival inkább a magasabban állók csak nehezen tűrhettek. Mikor aztán Antonius Vespasianushoz utazott: nem részesült ugyan várakozásának megfelelő fogadtatásban, de nem is mutatott a császár idegenséget iránta, hanem hol erre, hol arra hajlott, vonzatva egyrészt Antonius érdemei által, a kinek vezetése alatt fejeződött be kétségtelenül a háború, másfelől pedig Mucianus leveleinek hatása alatt állt. A mellett mások is rossz indulatú s fölfuvalkodott embernek festették le, régebbi életének bűneit hozván föl ellene. De ő maga sem mulasztott el semmit, hogy gögjével másoknak sérelmet ne okozzon, tulságosan hánytorgatván a maga érdemeit, míg a többieket gyáváknak, Cæcinát pedig magát kegyelemre megadott fogolynak szidalmazza. E miatt lassankint alább szállt s elhalványult a császárnak fölöle való jó véleménye is, noha külsőleg még megőrizte barátságát.

81. Azon hónapok alatt, míg Vespasianus Alexandriában a nyári szelek beállta idejére s biztos tengeri utazásra várakozott: sok csuda esett, melyekben az égiek kegye és az istenek hajlandósága nyilvánult Vespasianus iránt. Egy ember az alexandriai alsó néposztályból, ki szembajáról volt ismeretes, lábai alá borúl, és Serapis isten intésére, kit e babonára hajlandó nép minden más istenek fölött imád, zokogva esdekel vaksága meggyógyításáért, kérvén a császárt, hogy arczára és világtalan szemüregre méltóztatnék szájának köpetét hinteni. Egy másik fájós kezű ugyanannak az istennek tanácsára azt kérte a császártól, hogy rugja meg őt lába talpával. Vespasianus először nevetett a dolgon, s vonakodott megtenni; de mikor azok könyörögtek hozzá, majd attól való féltében is, hogy tehetetlen-voltát fogják híresztelni, majd meg a többiek esdeklése és a hízelgők szava által indítatva, kezdett a sikerben reménykedni. Végül szakvéleményt kívánt az orvosoktól, ha vajon az ily vakság és testi gyöngeség emberi erő által gyógyítható-e? Az orvosok különféleképen nyilatkoztak; egyik, „hogy a szem világa nem aludt ki s újra föléled, ha a látás akadályai elháríttatnak; mások, hogy a kificzamult tag helyre lesz állítható, ha valami gyógyító erő hat rá. Talán ez az istenek akarata, kik szolgálatukra a császárt választották ki. Végre is a sikeres gyógyí-

tás dicsősége a császáré lesz, a sikertelenség gúnyja pedig azokra a nyavalyásokra esik vissza“. Vespasianus tehát elgondolván, hogy az ő szerencséje előtt minden lehetséges, s hogy többé semmi hihetetlen nincs: vidám arcczal, az ott álló sokaság feszült figyelve mellett, végrehajtja, a mit kívántak. A kéz mindjárt használhatóvá lett, s a vaknak újra felsütött a napvilág.

82. Most már élénkebb vágy ragadta meg Vespasianust, fökkeresni a szent helyet, jóslatot kérendő uralkodásának sorsa felől. Összes kíséretét a templomon kívül hagyja; ő maga belépven s az istenség felé irányozván figyelmét: megpillantott háta mögött egy Basilides nevű egyiptomi főembert, kiről jól tudta, hogy Alexandriától több napi járó földre távol betegen fekszik. Tudakolja a papoktól, hogy azon a napon jött-e Basilides a templomba? kérdezi azoktól, kikkel találkozik, hogy látták-e a városban? Végre lovas küldönczök által tudja meg, hogy abban a pillanatban nyolczvan mértföldnyi* távolságban volt. Most megértette az isteni tüneményt és a jóslat jelentőségét a Basilides névből.¹⁹⁾

83. Ez isten** eredetével a mi tudósaink még nem foglalkoztak. Az egyiptomi papok úgy adják elő, hogy Ptolomæus király előtt, a ki a macedon uralkodók közül először gyarapította Egyiptom hatalmát s az újonnan alapított Alexandriának falakat, templomokat és istentiszteletet adott, álmában megjelent egy kiváló szépségű s emberinél nagyobb természetű ifjú, a ki figyelmezteti, hogy „leghívebb barátait küldje Pontusba és hozassa el onnan az ő képét. Áldást hoz az az ő uralkodására s híres lesz a székhely, mely azt befogadja“. Láta egyszersmind az ifjat lobogó lángokon égbe emelkedni. Ptolomæus a jóssel és csodatüneménytől megragadtatva, az egyiptomi papoknak, a kik az ilyeneket értelmezni szokták, elmondja éjjeli látományát. És mivel ezek Pontus s a külföld dolgában járatlanok valának, az Eumolpidák nemzetségéből való athenei Timotheust, a kit mint az istentisztelet előljáróját Eleusisből előhívott, kérdezte meg, hogy mit jelent az a rejtelem, mit az az istenség? Timotheus fölkeresett oly embereket, kik Pontusban jártak s megtudta tőlük, hogy van ott egy város Sinope, s nem messze attól egy a lakosok előtt régóta híres temploma Jupiter Disnek; sőt egy női szobor áll benne, melyet többnyire Proserpinának hívnak. De Ptolomæus — a milyen a királyok ter-

* Római mérföld = 1000 lépés hosszúság.

** T. i. Serapis isten, kinek templomában az előbbi jelenet lefolyt.

mészete szokott lenni — könnyen ijedő, mikor visszanyerte lelki nyúgalmát, jobban vágyván az élvekre, mint a vallással való foglalkozásra, lassankint megfeledkezett a dologról, s más gondokra fordítá lelkét, míg megint ugyanaz a tünemény más félelmesebb alakban és sürgetősebben magának és királyságának vesztét hirdeté, ha parancsait nem teljesíti. Most már követeket ajándékokkal indít útnak Scydrothemis királyhoz (a ki akkor Sinopében uralkodott), s meghagyja nekik hajóra szálltok előtt, hogy keressék föl a pythusi Apollót is. Szerencsés tengeri útjok, a jóslat sem volt kétes értelmű: „menjenek; atyjának szobrát hozzák el, a nővérét hagyják ott“.

84. Midőn Sinopeba érkeztek, királyuk ajándékait, kérését és megbízását átadják Scydrothemisnek, a ki változó lelki állapotban, majd az istenségtől félt, majd az ellenmondó nép fenyegetéseitől rettegett, de a követek ajándéka és ígéretei hatása alatt többször más véleményre tért. Három év mult el aközben, míg Ptolomæus se törekvésével, se kérelmével nem hagyott föl, hanem még nagyobb méltóságú követeket küldött, szaporítá a hajók számát s az arany mennyiségét. Azután fenyegető álomkép jelent meg Scydrothemis előtt, hogy az istenek rendelésének ne álljon tovább útjába, s minthogy mégis késlekedett, sokféle vész, nyavalyák s az égiek nyilvánvaló haragja napról napra súlyosabban nehezültek rá. Gyűlést híván össze, elmondja az istenség parancsát, saját és Ptolomæus álmolátását, meg a rájuk nehezülő bajokat. De a nép nem hallgatott a királyra, gyűlölte az egyiptomiakat, féltették magukat s körülfogták a templomot. Egy még nagyobb szabású monda azt beszélte, hogy maga az isten önként szállt a part mellett kikötött hajókra, és csudálatos módon, az oly széles tengeren három nap alatt áthajózván, Alexandriánál kötnek ki. A város nagyságához méltó templomot építettek a Rhacotis nevű téren, holott egy Serapis és Isis tiszteletére rendelt régi szentély állott. Ez a nagyon elterjedt monda szól az isten eredetéről és elszállításáról. Jól tudom, hogy némelyek Syriának Seleucia városából hozottnak tartják, annak a Ptolomæusnak uralkodása alatt, ki a második nemzedékhez tartozott; mások ugyancsak Ptolomæust mondják a dolog szerzőjének, de a helyet, melyről áthozatott, Memphisbe, Egyiptom hajdan híres és régi székvárosába teszik. Az istent magát sokan Aesculapiusnak tartják, mivel a betegségeket gyógyítja; mások Osirisnak, az egyiptomi nemzet legősibb istenének; többen Jupiternek, mint a mindenség leghatalmasabbjának; legtöbben pedig a rajta nyilvánuló jelenségekből vont találgatások alapján Dis atyjának hiszik.

85. Domitianus és Mucianus, mielőtt az álpok közelébe érkeztek volna,* kedvező tudósításokat kaptak a trevirek ellen viselt hadjáratról. A győzelem legfőbb záloga Valentinus, az ellenség vezére volt, a ki épen nem csüggedt lélekkel mutatta arczán a keblében zajló indulatot. Csupán azért hallgattatván ki, hogy megismerjék gondolkozását, elítéltetett; de még a kivégzés alatt is, midőn valaki szemrehányólag mondá neki, hogy miatta veszett el hazája, — „ez nekem vigasztalás halálomban“, válaszolá. Mucianus azonban, a mit régóta gondolt titkon, most új eszme gyanánt mondá ki, hogy „mivel az istenek jóságából megtört az ellenség ereje, nem igen illik Domitianushoz a már majdnem befejezett háborúba mások dicsőségének szemtanújaként beavatkozni. Ha a birodalom sorsa, vagy Gallia megmentése forogna koczán: a császár fiának mindenesetre a csatatéren kellene állania; de a canniatok s batávok dolgát kisebb rangú vezérekre kell bízni. Lugdunumban** közlőrl mutogathatja a császári hatalom erejét s pompáját, nem elegyedve kisebb bajokba, hogy mindig helyt álljon a nagyobbakban.“

86. Megérté Domitianus ez álnok szavak czélzatát, de alárendelt állásának követelménye volt, hogy ne vegye észre; tehát Lugdunumba mentek. Innen — úgy hiszik — Domitianus titkos hírnök útján kísérletet tett Cerialis hűségének megingatására, azzal a kérdéssel, hogy hajlandó volna-e neki a hadsereget s parancsnokságot átadni, ha oda menne? Hogy e tervvel az atyja ellen indítandó háborúra gondolt-e, vagy eszközt és hatalmat akart szerezni testvérevel Titusszal szemben? nem lehet eldönteni; mert Cerialis ildomos mérséklettel kitért a gyermekesen hiú kívánság elől. Domitianus most, látván hogy fiatalsága miatt az öregek rá sem hederítnek, a kormányzásnak kisebbszerű teendőivel való előbbi foglalkozását is abbahagyta, s egyszerű életmód és szerénység álarca alá rejtőzve, úgy színlelte, mintha a tudományok és költészet művelésében találná örömét, hogy így elburkolja gondolatait s elhárítsa magáról testvére féltékenységét, a kinek tőle különböző és szelidebb jellemét ellenkezőre magyarázta.

* L. 68. fej.

** Lyon.

Magyarázatok a IV. könyvhez.

1) *Domus illustres adflictae, dum contra Terracinensem nulla ope juventur.* Nehezen magyarázható, valószínűleg romlott szövegű mondat. Logikai magyarázat szerint az én fordításom áll meg legnagyobb biztonsággal.

2) Az kapott gyűrűt, a kit a lovagi rendbe emeltek.

3) Nehezen értelmezhető mondat. Szerintem azt akarja mondani Marcellus, hogy Thræsea a maga goromba szókimondásával megsértette Nero kegyetlen lelkét, s bár a császárnak barátai közé kívánta magát számítani: ez a barátság oly veszedelmet hozott rá, mint másokra a száműzetés szokott hozni.

4) T. i. az indítványnak azt a részét, mely Vespasianusnak hozzájárulására vonatkozott, a mit némelyek sértőnek, mert fölöslegesnek tarthattak.

5) Lásd Agr. 18. fejezetében Mona sziget elfoglalását, mely alkalommal tengerszoroson úszott át a germán lovasság.

6) Cajus Caligula színleges hadjáratairól lásd: I. kötet, Ann. VII—X. könyvek pótlása 8. fej.

7) Germaniájában (7. fej.) mondja, hogy a germánok berkeikből előhozzák a képeket s jelvényeket s azt magukkal viszik a csatába. A *ferarum imagines* mindenesetre vallásos jellegű állatképek voltak.

8) *Porta praetoria*, mely a vezér lakához legközelebb feküdt s a tábor legfőbb bejáratául szolgált.

9) *Octavius Sagittának* Pontia ellen elkövetett gyilkossága el van beszélve. Ann. XIII. 44. — *Antistius Sosianusról* I. Ann. XIV. 49. és XVI. 21.

10) T. i. a testőrkatona ság zsoldját, mely a sorhadi katonák zsoldjánál nagyobb volt. L. Ann. 17.

11) Minél fényesebb neve és híre volt egy ily proconsulnak, annál jobban félhetett az oly császároktól, a milyen Caligula volt, és így főtörekvése abban állott, hogy saját személyét biztosítsa. Ellenben az alája rendelt legatus minden törekvését arra irányozhatta, hogy főnökével befolyás dolgában vetekedhessék, vagy annak nyakára is nőjön.

12) A Historiák megmaradt részeiben e Bæbius Massáról nincs többé szó; ellenben Agricola életrajzában (45. f.) említi Tacitus.

13) *Projectis fœderis Romani monumentis*, vagy azt teszi, hogy Julius Sabinus az oszlopokat, táblákat, melyeken a lingónok és Róma közti szövetséges szerződések bevésve valának, ledönteté; vagy csak képleges mondásnak tekinthetjük, melylyel azt akarja kifejezni az író, hogy a rómaiakkal való szövetségnek emlékezetét félre tette.

14) *Epponina*. Az elbeszélés a Historiák elveszett részeiben volt megírva. Plutarchus és Dio Cassius szólnak ez eseményről. Sabinus mezei lakásának fölguytása után meg akarta magát méreggel ölni; minden szolgáját elküldé két bizalmas szabadosán kívül, kikkel egy földalatti helyiségbe vonult vissza, melyet kincstárul használt. Nejének azt a hirt rendelte tudtára adni, hogy teste a tűzben elégett. De mikor meghallá, hogy Epponina fájdalmának hatása alatt három nap és három éjjel étlenül busongott s bánatának áldozataul fog esni: titkos hírnököt küldött hozzá, azzal a tudósítással, hogy él, de felesége maradjon tovább is mostani lakásán. Epponina azonban a következő éjjel meglátogatta férjét buvóhelyén. Mikor ezt a helyet elárulták, Sabinust feleségével s két kis fiával, kiket Epponina ugyanott szült, Rómába vitték Vespasianus elé. Epponina a gyermekeket a császár elé állítá s így szólt: „mindakettőt a sirboltban szültem, hogy többen legyünk, a kik hozzád könyörgünk, Cæsar.“ Vespasiant könnyekig meghatotta az asszony nagyszívúsége, valamint a többi jelenlevőket is. De sem neki, sem férjének nem adott kegyelmet. A fiúk egyikét látta Plutarchus Delphiben, a másik Egyiptomban halt meg. Hozzá teszi azt is, hogy Vespasiánnak egész nemzetsége rövid idő alatt kihalt és hogy ez az istenek büntetése volt azért az irgalmatlan eljárásáért.

15) Nincs a szövegben kifejezve, de bizonyosan a tanács kiegészítéséről van szó.

16) *Tartományok* — provincia — alatt itt értendők az egyes gall néptörzsek területei. Az egész Gallia nem képezett egy egységes római tartományt, hanem többet a néptörzsek szerint, s erre nézvést az egészet, a latin szöveg mindig *Gallia*, *Gallias* többesben álló névvel jelzi.

17) *Ala singularium*, több főliratban előfordul. Valószínűen bátor magatartásáért kapta a dandár a *singularis* melléknevet, mint volt legio *adjuatrix*, *rapax* is.

18) *Octingentorum annorum fortuna disciplinaque compages hæc coaluit*. Nem a galliai, germán és britanniai hódítványokra vonatkozik ez a mondás, hanem az összes római birodalom fejlődésére.

19) *Basilides* = királyfi. Tehát a Basilides alakjában jelentkező tünemény az ő királyságának megvalósulását jelenti vala.

7. Nem messze onnan mezőségek terülnek, melyekről az a hír, hogy hajdan termők s nagy városoktól * lakottak voltak, de villám tűzétől hamvadtak el. Maradtak is ennek nyomai, ám maga az aszott kinézésű föld elvesztette termő erejét. Mert minden akár magától termett, akár emberkéztől ültetett növény, vagy még csak fűves állapotában, vagy virágzásakor, vagy mikor már teljes fejlettségre jutott, megfeketül, elhervad s mintegy hamuvá omlik össze. Én, bár megengedem, hogy itt hajdan nevezetes városok villámcsapástól hamvadtak el: mégis azt gondolom, hogy a tó ártalmas párolgása fertőzteti meg a talajt, rontja meg fölötte a levegőt, s azért rothadnak el a vetések csirái meg az őszi termények, mivel a föld és égalj egyaránt mostoha. A Belus folyó pedig a zsidó tengerbe ömlik, s a torkolata környékén gyűjtött homokból, salétrom hozzá vegyítésével, főzik az üveget. Csekély terjedelmű az a part, de kimeríthetlen anyagot ad.

8. Judæa nagy része falvakkal van behintve, de vannak városai is, s Jerusálem a nemzeti székhely, hol egy roppant gazdag templom áll, s az első körfal a várost, második a királyi palotát, a legbelső a templomot zárja körül. Zsidó is csak az ajtajáig mehet be; a küszöböt átlépni a papokon kívül senkinek sem szabad. Míg az assyrok, médek s persák kezén vala kelet uralma, a rabszolgák leginkább lenézett részét ők alkották; mikor pedig a macedonok kerekedtek fölül, Antiochus király föl akarván őket balhitők alól szabadítani és görög szokásokra fogni: a parthusokkal való háború akadályozta meg, hogy ezt az undok nemzetet jobba idomítsa. Mert ez időben ütött pártot Arsaces. Akkor a zsidók, míg a macedonok elgyöngültek s a parthusok még nem erősödtek meg, a rómaiak pedig még távol valának: maguk választottak maguknak királyokat, a kik a köznép ingatagsága következtében elűzetvén, majd ismét fegyverrel szereztek vissza uralmukat, s a polgárok száműzésére, városok elpusztítására, testvér-, feleség-, szülőgyilkosságra s a királyoknak szokásos más bűneire vetemedtek, de a vallásos babonát ápolták, mivel a papság tisztelete az ő saját hatalmuknak szolgált erős alapjául.

9. A rómaiak közül először Cn. Pompejus hódítá meg a zsidókat s a győző jogánál fogva belépett a templomba is. Ez alkalommal nyilvánossá lett, hogy bent nincsenek istenképek; csak üres helyiség és tartalmatlan titokzatosságok. Jerusálem falait leronták,

* Sodoma és Gomorha.

ÖTÖDIK KÖNYV.

Tartalma. Az V. könyv, melyből csak 26 fejezet, ennek utolsója is csonkán maradt fenn, a 70. év eseményeiből tárgyalja a zsidó háború és Jerusálem ostromának elejét; majd áttér a Civilis ellen viselt háború folytatására, de ennek befejezése. valamint a további történetek is a mű hátralevő részeivel együtt elvesztek az utóvilágra nézve.

1. Ugyanazon év * kezdetén Titus, császári herczeg, atyjától Judæa lecsöndesítésével bízott meg. Midőn még mind a ketten alattvalói állásban éltek is, nagy hire volt az ő katonai tudományának; most pedig, mikor tartományok és hadseregek versengő készséggel tolongtak körötte, még nagyobbra nőtt hatalma és neve a közvélemény előtt. Ő maga, hogy a sors kedvezésén felül emelkedettnak lássák: fényes és derék harczosnak mutatta magát, nyájas magaviseletével s barátságos megszólítással nyervén meg a szolgálatkészséget. Munkában úgy, mint menetelés közben gyakran vegyült a közkatonák közé, a nélkül, hogy azzal ártott volna vezéri méltóságának. Három legio várt rá Judæában: az ötödik, tizedik és tizenötödik, Vespasianus kipróbált vitézei. Hozzá csatolta még ezekhez Syriából a tizenkettediket és az Alexandriából magával hozott huszonkettősöket meg a hármásokat. Húsz szövetségi cohors, nyolcz lovas dandár kísérte, s ugyancsak Agrippa és Sohæmus királyok meg Antiochus király segédhadai, valamint a szomszédos népek szokásos gyűlöletével a zsidókra haragvó arabsoknak egy erős csapata, meg sokan, a kiket a fővárosból s Italiából egy vagy más kilátás hozott a még szabadon rendelkező fejedelem mellé. E haderőkkel átlépven az ellenség határait, rendezett fölvonulásban, minden körülményt kikutatva, harczra készülten, nem messze Jerusálemtől táborba szállt.**

2. Mielőtt azonban e nagyhírű város végpusztulását előadnám, helyénvalónak látszik eredetére vetni először is világosságot. Mondják, hogy a zsidók Creta szigetéről menekülve, Libya szélső részén

* Kr. u. 70.

** Lásd a háború előzményeit: az I. kötetben, Ann. XVI. pótias 42. 43.

települtek le azon időben, mikor Saturnus, Jupiter hatalmától elűzve, fölhagyott országlásával. Ennek bizonyítékát nevökből veszik; Cretában van a jeles Ida hegy, melynek lakosait az idai szó barbár nyujtásával *judæusoknak* nevezték el. Némelyek azt állítják, hogy az Egyiptomban Isis uralkodása idején túlszaporodott sokaság Hierosolymus és Juda vezérlete alatt árasztá el a szomszéd földeket. Sokan aethiops törzsnek tartják, melyet Cepheus király alatt az üldözés s gyűlölet kényszerített lakóhelyének változtatására. Vannak, a kik úgy beszélnek, hogy assyr jövevény, szántóföldet kereső nép vette birtokába Egyiptom egy részét; majd saját héber városaikban s földeiken laktak, Syriának ott közel fekvő vidékein. Mások fényesebb származást tulajdonítanak a zsidóknak, hogy a *solymok*, ez a Homer költeményében dicsőített nemzet* alapította a várost s magáról nevezte el Hierosolymának.

3. A legtöbb forrás egyetértőleg beszéli, hogy mikor egész Egyiptomban bizonyos testcsufító ragály ütött ki s Bocchoris király Hammon jósdájától kért orvoslást, azt a választ kapta, hogy tisztítsa meg az országot, s azt az istenektől útált emberfajt vesse más földekre. Így az összefogdosott s gyűjtött népet a pusztában magukra hagyván, míg a többiek sírva töprengettek, a bujdosók egyike Mózes fölhívta őket, hogy istenektől s emberektől elhagyatva, senkitől se várjanak segílyt, hanem bizzanak magukban az égi vezető alatt, kinek támogatásával eddigi nyomorúságukból kimenekültek.²⁾ Helyeselték szavait s teljes tájékozatlanságban megkezdik a sorsra bízott zarándokútjukat. De semmi sem gyötörte őket annyira, mint a vízhiány, s már közel az elveszéshez lerogytak szerte-szét a mezőkön, midőn vadszamarak falkája a legelőről egy sűrű berekkel földött sziklás hely felé sietett. Mózes utánok ment, s mint a fűves talajból előre sejté, bőséges vízerekre talált. Ettől felüdültek s hat napi szakadatlan útat tevén meg, a hetediken a lakosokat elkergetvén, elfoglalták azt a földet, a melyen városukat s templomukat alapították.

4. Mózes, hogy a népet magának jövőben is biztosítsa, új és a többi emberektől különböző rendtartást hozott be. Köznapi náluk minden, a mi nekünk szent; viszont szabad náluk az, a mi nekünk fürtelem. Annak az állatnak képét, a melynek kalauzolásával az eltévedéstől és szomjúságtól menekültek, szentélyökben tisztelték, kossal áldozván neki, mintegy Hammon gyalázatára. Az ökröt is áldozatra

* L. Homer *Ilias* VI. 184.

használják, mivel az egyiptomiak imádják az á pist. A disznó húsától tartózkodnak, megemlékezvén azon csapásról, hogy őket hajdan az a rüh torzította el, melynek ez az állat szokott alávetve lenni. A hajdan hosszú ideig tartó éhínségről most is gyakori bőjtöléssel tesznek vallomást, s annak emlékére, hogy a gabonát sebtében kellett betakarítaniok, a zsidó-kenyeret kovász nélkül készítik. A hetedik napon, mivel az véget vet a munkának, jónak látták pihe- nést tartani, s azután, mert tetszett nekik a henyélés, a hetedik évet is lustálkodásra szánták. Némelyek Saturnus tiszteletével hozzák e szokást kapcsolatba, vagy mivel az idaiaktól vették vallásuk elemeit, kik, mint láttuk, Saturnusszal együtt üzetének el s alapítóivá lettek e nemzetnek; vagy mivel a hét csillag közül, melyek a halandók sorsát intézik, Saturnusnak a legmagasabb körben mozgó csillagát tartják legfőbb hatalommal fölruházottnak, a mint hogy a legtöbb égi test a maga hatását s pályafutását a hetes szám szerint tölti be.

5. E vallási szertartások, bárhonnan eredtek is, a régiségben találják igazolásukat; többi szokásaik, ferdék s ocsmányok, hitvány- ságuk talajából sarjadtak ki. Egyes rossz embereik³ ugyanis el- hagyván nemzeti vallásukat, pénzt és adományokat hordtak össze, a miből a zsidók gazdagsága gyarapodott; mert egymás közt makacs összetartást és tevékeny irgalmasságot, de minden mással szemben ellenséges gyűlöletet táplálnak. Elkülönítik magukat másoktól úgy az étkezésben, mint a hálásban; és ez a testi élvezek dolgában leg- fajtalanabb nemzet tartózkodik az idegen nővel való nemi érint- kezéstől, bár maguk közt semmi sem tilos. Behozták a körülmetélést, hogy e különbség által megismerhetők legyenek. A hozzájuk áttértek ugyanazt teszik, és semmit sem sajátítanak el hamarább, mint előbbi isteneiket megvetni, hazájokat megtagadni, szülőiket, gyermekeiket, testvéreiket semmire se becsülni. De gondoskodnak a népszám szaporításáról, mert bűnnek tartják nemzetbelijöket megölni, s a csatában elesettek vagy ítéletileg kivégzettek lelkeit halhatatlanoknak vélik. Ebből ered a gyermeknemzésre való hajlamuk és a halál megvetése. A holttesteket egyiptomi szokás szerint temetik, nem hamvasztják el; az alvilágról is ugyanaz a fölfogásuk és hitök, de az égi hatalmakról ellentétes. Az egyiptomiak sok állatot és faragott képet imádnak, míg a zsidók csak eszmeileg és egyetlen istenben hisznek, s szentségtörőknek tartják, a kik az istenek képeit múlandó anyagból emberi alakban előállítják, mert a legfőbb és örök lény nem utánozható és nem fog soha elmúlni. Tehát városaik s templo- maikban nem állítanak föl szobrokat; azt a hizelgést királyaik

iránt sem tanúsítják, s e megtisztelést még a császároknak sem adják meg. De mivel papjaik síp- és citeraszó mellett énekelnek, babérkoszorút viselnek halántékaikon s templomukban arany szőlővessző is találtatott: némelyek azt gondolták, hogy Liber* atyát, Kelet meghódítóját imádják, a mi azonban épenséggel nem fér össze szokásaikkal. Mert Liber ünnepies és vidám szertartásokat rendelt, míg a zsidók vallásos szokásai ferdék és visszataszítók.

6. Országukat s területöket kelet felé terjedőleg Arabia határolja, délen Egyiptom fekszik szemben, nyugat felől Phœnicia meg a tenger, északra Syria határai mentén hosszú vonalban terjed hazájok. A lakosság testalkata erőteljes és a fáradalmakat bírja túrni. Ritka az eső, de a talaj termékeny. Terményeik ugyanazok, mint nálunk, de azonkívül balzsam és pálma is van; a pálmák magasra nőnek és díszesek; a balzsamfa nem nagy, s a mint ága megdagad s vasszerszámmal nyulsz hozzá, reszketnek erei, s egy kőszilánkkal vagy cseréppel megnyittatván, kifolyik belőle a nedv, mely orvosszerű szolgál. Legnagyobb hegységök a Libanon, mely csuda módon oly hő égalj alatt is hűvös, s megmarad rajta a hó. Ugyanaz táplálja és ontja ki magából a Jordánt is, mely nem ömlik tengerbe, hanem teljes egészében átfolyik egy tavon, meg egy másikon, míg a harmadik fogadja magába. Ez a roppant terjedelmével tengernek látszó tó vize romlott izű, káros kigőzölgése miatt veszélyes a körülte lakók egészségére, s még a szél sem mozgatja föl, s benne halak és rajta a szokásos vízi szárnyasok nem élhetnek meg. A lomha víz hátán úgy lebegnek fönt a belé dobott tárgyak, mint valamely szilárd talajon; úszók s úszni nem tudók egyaránt föl-színen maradnak. Az év bizonyos szakában szurkot vet föl, melynek gyűjtése módjára, mint egyéb mesterségekre is, a tapasztalás tanítja meg az embereket. Természeti állapotában sötét folyadék ez, mely, ha eczettel meghintik, összeállva úszkál, s kézzel fogják ki azok, a kik ezzel foglalkoznak, s a hajó födelére húzzák, a honnan minden segítség nélkül befolyik a hajó hasába s megterheli azt, míg kivágják. De nem lehet ércz- vagy vasszerszámmal kivágni, valamint vissza-riad a nők havi tisztulása által beszennyezett ruhától is. Így mondják a régi források; ellenben a vidéket ismerők beszélnek, hogy a hullámokon úszó földszurok-darabokat kézzel viszik a partra, majd mikor a föld melegétől s a nap hevétől megszáradtak, fejszével és ékkel vágják szét, mint a gerendát vagy követ.

* Bacchus.

de a szentély megmaradt. Miután e tartományok M. Antonius birtokába jutottak, a parthusok királya Pacorus ejté hatalmába Judæát, de P. Ventidius megölte őt, s a parthusok visszaűztek az Eufráton túlra, a zsidókat pedig C. Sosius hódította meg. Az Antoniustól Herodesnek adott királyságot a győzelmes Augustus még inkább gyarapította. Herodes halála után, a császár határozatának bevárása nélkül, egy bizonyos Simo bitorul eltulajdonítja a királyi címet. Ezt Quintilius Varus syriai helytartó-korában halállal büntette, s a megfélemezett nemzetet, három részre osztva, Herodes fiai kormányozták. Tiberius alatt nyugton volt az ország. Mikor azután Cajus császár megparancsolta, hogy képét a templomban fölállítsák,* inkább fegyvert fogtak, s a mozgalmat csak a császár halála szüntette meg. Claudius, miután a királyok elhunytak vagy kis területre szoríttatának, Judæát tartományképen római lovagok vagy szabadosok kezére bízta, a kik közül Antonius Felix kegyetlen és rakoncátlan módon gyakorolt rabszolgai természetével királyi hatalmat, mivel Drusillát, Cleopatrának és Antonianak unokaleányát** kapván feleségül, Antoniusnak unokaveje s Claudiusnak unokája volt.

10. De a zsidók türelme nem szakadt meg egészen Gessius Florus tisztartóiig; alatta tört aztán ki a háború, s mikor Cestius Gallus, Syria helytartója elnyomni igyekezett a lázadást, változó s gyakran vesztés harczokat kellett kiállnia. Midőn ő természetes halállal vagy életuntság következtében letűnt a cselekvés színteréről: a Nerótól küldött Vespasianus szerencsés kézzel, nevével s jeles segédeivel két nyár alatt az összes nyílt területeket, meg a városokat is, Jerusálemen kívül, győztes hadseregével birtokába vette. A közelebbi év a polgárháborúval levén elfoglalva, a zsidókat illetőleg békekességben folyt le. Mikor a béke Itáliában is helyreállt s visszatért a figyelem a külügyi helyzetre: fokozta a haragot az, hogy egyedül a zsidók nem tágitottak. Czélszerűnek látszott egyszersmind, az új császárság minden eshetőségére való tekintetből, hogy Titus ott maradjon a hadseregnél.

11. Ő tehát, mint mondók, Jerusálem előtt ütvén föl táborát, teljes hadkészültségben mutatá legióit; míg a zsidók közvetlen a falak alatt állíták föl csatasorukat, hogy kedvező körülmények közt messzebbre is bátorkodjanak; vereség esetén pedig biztos menedékek legyen. Az ellenök könnyű fegyverzetű cohorsokkal együtt küldött

* Lásd I. köt. az Ann. VII—X. könyv pótlásának 9. fej.

** L. az I. kötet elején Augustus családjának leszármazási tábláját.

lovasság határozatlan eredménynyel csatázott; majd meghátrált az ellenség s a következő napokon gyakori összetűzést folytatott a kapuk előtt, míg folytonos kudarczai után a falak közé üzeték. A rómaiak most ostromra fogták a dolgot; mert nem látták magukhoz méltónak az ellenség kiéheztetésére várniok, s részint vitézi becsvágytól, sokan szilaj bátorságtól s a zsákmányszomjtól is indítatva, előbbre tették a veszélyt. Magának Titusnak Róma meg annak pompája s élvei forogtak szeme előtt, s ha Jerusálem sebtében össze nem omlik, várnia kell azokra. De a fekvésénél fogva is nehezen hozzáférhető várost védművek és töltések erősíték, melyekkel még egy síkon fekvő helyet is eléggé biztos állapotba lehetett volna hozni. Mert két nagy terjedelmű magaslatot zártak körül a mesterileg ferdén ki- és befelé kanyarodó falak, úgy, hogy a támadók oldalról is ki voltak téve a lövegeknek. Kívülről meredek sziklafal, s a tornyok, a hol a hegy is segített, hatvan lábnyi magasságot értek el, a bemélyedéseken pedig százhusz lábra is emelkedtek, s csudálatos látványképen a távolról nézők szemében egyenlő magasaknak tűntek föl. Belül a királyi palota körül egy második körfal húzódott, ormán a messze látszó Antonius-torony, melyet Herodes M. Antonius tiszteletére nevezett így el.

12. A saját fallal várszerűleg, minden egyebek közt legnagyobb munkával s művészettel kiállított templom s maga az oszlopcsarnok, mely a templomot környezé, kiváló védművet szolgáltatott. Egy folyton fakadó forrás, a föld alatt kivájt hegyek, haltartók és csatornák az esővíz fölfogására. Építőik, minden más néptől különböző erkölceiknél fogva, előre látták a gyakori háborúskodást, s azért gondoskodtak mindenről bármily hosszú ostrom ellenében; a Pompejus alatt lefolyt várvívásra való félelmes emlékezet is, meg a tapasztalat sokra megtanította őket. És a claudiusi idők pénzsovár üzérkedése alatt megvásárolván az erődítés jogát, falakat raktak a békében, mintegy előkészületül a háborúra, s gyarapodott ez a nagy tömegű gyülevésznép a többi városok kárával is, mert a legelvetemültebb egyének oda menekültek, a mivel a lázongó szellem még jobban fokozódott. Három vezérök volt s ugyanannyi a sereg. A szélső és leghosszabb körfalat Simo, a közbül eső várost Joannes (a kit Bargiorasnak is hívtak), a templomot Eleazár rakta meg csapatokkal. A fegyveres erő sokasága tekintetében Joannes és Simo valának előnyben, a hely fontosságánál fogva Eleazár. De maguk közt is harcz, ármány és gyujtogatás dult, s az élelmi szerek nagy tömege elégett. Majd Joannes áldozás

színe alatt embereket küldvén, hogy Eleazárt s csapatát mézszárolják le: hatalmába keríti a templomot. Így két pártra szakad a lakosság, míg a rómaiak közeledtével az idegenek ellen folytatandó háború megszülte az egyetértést.

13. Csudák történtek, melyeket azonban se áldozatokkal, se fogadalmakkal nem volt szabad a babonás hitében elfogult és az igaz vallással ellenséges lábon álló nemzetnek megengesztelnie. Láttak az égen összecsapó hadakat, vérvörös fegyvereket, s hirtelen égi tűzben fényleni a templomot. Rögtön megnyíltak a szentély ajtai s emberinél hangosabb szót hallottak, hogy az istenek távozóban vannak, s egyúttal a távozóknak roppant mozgalmas zaját. De mindezt csak kevesen magyarázták veszedelemnek; legtöbb azt a meggyőződést táplálta, a mi a papok régi könyveiben volt megírva, hogy ez időben fog a kelet erőre jutni és Judæából kiindulva nyeri meg a világuralmat. A jóslat Vespasianusnak s Titusnak szólt, de a tömeg, mint lenni szokott, ha valamit kíván, a sors oly nagy rendelését a maga javára magyarázta, s még a szerencsétlenségek sem vezették az igazság belátására. Úgy értesültünk, hogy az ostromoltak, minden életkorbeli sokaság, férfi- és nőnem száma hatszázezer főre ment; fegyvert fogott mindenki, a ki bírta, s aránylag még többen voltak olyanok, a kik megkísérelték. Férfiak s nők egyenlő elszántságot tanúsítottak, és ha kiköltözésre kényszerítik őket, jobban félték az élettől, mint a haláltól. E város és nép ellen, minthogy a rajtaütést és a gyors hadi sikert a hely természeti fekvése megtagadta, elhatározá Titus császárfi sánczczal és ostromfődelekkel folytatni a harczot. A legiók közt megosztják a teendőket és szünetet tartottak a hadi műveletekben addig, míg minden el nem készül, a mit a régiek és újabb elmék a várívás dolgában föltaaláltak.⁴⁾

14. A treverek földjén lefolyt vesztt csata után Civilis Germaniában újraszervezett seregével Vetera mellett szállt táborba, biztosnak tartván e helyet, s azért is, hogy az itt vívott szerencsés harczok emléke emelje a barbárok bátorságát. Utána odament Cerialis is, megkészsereződve hadereje a második, hatodik és tizenegyedik legio megérkeztével. A már előbb előhívott segédhadak cohorsai s lovasdandárai sietteték az azután bekövetkező győzedelmet. Egyik fél vezére sem tétovázó, de az ingoványos természetű mezőség nagy terjedelme akadályul szolgált nekik. Azonkívül Civilis a Rajnába rézsút beépített egy gátat, melyen megtorlódván a folyam, elárasztá a szomszéd földeket. A terepnek ez az alakulása a bizonytalan vízmélység miatt csalékony és reánk nézve hátrányos

vala, mert a római katonaság fegyverrel meg volt rakva és úzásra nehezen szánta el magát, míg a germánokat, kik szokva voltak a folyóvizekhez, könnyű fegyverzetök s nyúlánk testök átsegítette az áradaton.

15. Midőn tehát a batávok incselkedésére a mi legbátrabb legényeink megkezdtek a harcot, csakhamar zavar támadt köztük, mert a mély mocsarakba fegyverök és lovaik besüppedtek. A germanok az ismert gázlókon keresztül ugráltak, a homloksorra jórészt ügyet sem vetve, oldalvást és hátul kerültek; s nem mint gyalog csatában szokás, szemtől-szembe folyt a harcz, hanem mint tengeri ütközetben, ide-oda szökelve a vizek közt, a hol szilárd talajra léphettek, egész testökkel oda feszültek, s sebesültek az épekkel, úszni tudók az úszni nem tudókkal együtt bonyolodtak be a hínárba. De a zűr-zavarhoz képest mégis kisebb volt a vérontás, mivel a germánok nem mervén kijőni a mocsár közül, táborukba tértek vissza. Ez ütközet kimenetele mind a két vezért, bár különböző lelkiállapotban, a döntő művelet siettetésére ösztönözte. Civilis igyekezett nyomon követni a szerencsét, Cerialis eltörülni a kudarcz rossz benyomását; a germánokat sikerök elbizottakká tévé, a rómaiakat szégyenérzetök izgatá. Az éjszaka a germánoknál énekkel és lármával, nálunk bosszú és fenyegető szavak hangoztatása közt telt el.

16. Másnap viradatkor Cerialis lovasokból és segédhadbeli cohorsokból képezi a homloksort, míg a második csatasorba a legiókat helyezi, s a vezér válogatott legénységet tartogatott maga mellett váratlan esetekre. Civilis nem nyujtott hadsorban, hanem ék-alakú oszlopokban állott föl; a batávok s cugernok jobb, a rajnántúliak a bal szárnyon és a folyamhoz közelebb foglaltak helyet. A vezérek buzdítása nem gyűlésben az összeség előtt történt, hanem ahhoz képest, a mint az egyes csapatokhoz lovagoltak. Cerialis hivatkozott a római név régi dicsőségére, hajdani és újabb diadalaira; hogy „a hitszegő, gyáva, legyőzött ellenséget irtsák ki örökre; inkább bosszúállásra, mint harczra van szükség. A minap kevesebben küzdöttek a nagyobb szám ellen, és mégis megszaladt a germánok legjava; mostanra csak azok maradtak, a kik lelkökben a futás gondolatát, hátukon a kapott sebeket hordozzák.“ Azután a saját lelkesítő szerökből adott be a legioknak, Britannia hódítójának szólítván a tizennégyeseket; hogy Galba a hatodik legio akaratából lett császárrá; hogy ez lesz az első csata, melyben a kettesek új hadjelvényeket s új sast fognak fölavatni. Innen a germaniai hadsereghez vágatván, kinyujtá karját, hogy szerezzék vissza az ellenség vérén saját partjokat, saját hazájokat. Vala-

mennyi élénk kiáltozásban tört ki, úgy az, ki a hosszú békeállapot után harczra vágyott, mint a kik a háborúba bele fáradva, béke után epedtek, s jutalmat meg nyugalmat reméltek a jövőtől.“

17. Civilis sem hallgatag rendezte hadsorait, hanem a csata színhelyét hívta föl vitézségök tanúja gyanánt, „hogy a germánok s batávok saját dicsőségek nyomdokain állanak; legiók hamvai s csontjai vannak talpuk alatt. Bárhová irányozza tekintetét a római: fogság, vereség és baljelek forognak szemei előtt. A trever földön lefolyt ütközet változó kimenetele ne csüggeszsze őket; a germanoknak saját győzelmök állott ott útjokban, midőn a fegyveres küzdelemmel fölhagyva, zsákmánynyal kötötték le kezöket. De csakhamar minden kedvezőre, az ellenségnek pedig hátrányára fordult. A miről a vezérnek éleslátással előre kell gondoskodnia, gondoskodva van; a harcztér vízenyős, előttük ismeretes, a mocsarak hátrányosak az ellenségre nézve. A Rajna s Germania istenei rájok néznek; azok áldó tekintete alatt kezdjék meg a csatát, hitveseikre, isteneikre s hazájokra gondolván. Ez a nap vagy a legdicsőségesebb lesz az ősök tetteihez hasonlítva, vagy a leggyalázatosabb az utódok előtt.“ Midőn mondását fegyvercsörgéssel s szokásuk szerint, ugrándoza helyeselték: kő- és golyó-dobálással meg más lövedékekkel megkezdődik az ütközet; de a mi katonaságunk nem ment be a mocsarak közé, bár a germanok ingerkedve csalogatták arra.

18. A lövedékek elfogytával tüzesedni kezdett a harcz, s az ellenség hevesebben nyomult előre, és óriás testökkel, nagyon hosszú dárdáikkal a habozva s ingadozva álló katonaságot közelből döfik, szúrják. Egyúttal arról a gátról, melyet — mint mondók — a Rajnába raktak, a brukterok hadoszlopa átúszott. Most zavar támadt s a szövetséges cohorsok hadrendje futásnak eredt, midőn a legiók veszik föl a harczot, s az ellenség szilaj rohamát visszanyomván, egyensúlyba hozzák a csatát. Eközben egy batáv szökevény keresi föl Cerialist s kilátásba helyezi, hogy az ellenség hátul lesz megtámadható, ha lovasságot küldenek a mocsár szélére; szilárd ott a talaj és a cugernok, a kikre az örködés bízva volna, nem igen vigyáznak. A szökevénynyel kiküldött két lovas csapat egy kanyarodással az óvatlan ellenségnek hátára vágta, s midőn ezt a lármáról megtudják a legiók, elülről rohannak rájok, s a szétszórta germánok a Rajnához futottak. E nappal véget ért volna a háború, ha a római hajóraj sietve üldözőbe veszi őket; de még a lovasság sem járt nyomukban, mert hirtelen záporosó kezdett ömleni, s az éj is közeledett.

19. Másnap a tizenegyedik legio Gallus Annius alatt a felső

tartományba küldeték, Cerialis pedig a Hispaniából érkezett tizedik legióval pótolta seregének fogyatékát. Civilishez is segítő csapatok jöttek a chaukóktól, de még sem mervén a batávok városát* fegyverrel védeni, összeszedeté, a mi elvihető volt, egyebet pedig följyujtván, a szigetre⁵⁾ vonult el, annak tudatában, hogy hídverésre nincsenek hajóik a rómaiaknak, máskép pedig seregek nem szállhat át a folyón. Sőt lerontatá a Drusus Germanicustól épített töltést is, s azzal a lejtős mederben Gallia felé rohanó Rajnát, miután késleltető akadályra megsemmisült, kiárasztá a vidékre.⁶⁾ Így mintegy eltérítvén a folyót, a sziget és a szárazföldön lakó germánok közt csak egy keskeny meder képezett választó határt. Átmentek a Rajnán Tutor és Classicus is, meg száztizenhárom trevir tanácsúr, köztük az az Alpinus Montanus is, a kiről föntebb** említém, hogy Primus Antonius küldte Galliába. Kiséretében volt testvére, D. Alpinus is, kik a többiekkel együtt panaszszóval s ajándékokkal segédc csapatokat gyűjtöttek a harczvágyó néptörzsek közt.

20. És még annyira bent voltak a háborúban, hogy Civilis egyetlen napon négyfelől támadta meg a segédhadi gyalogság s lovasság, meg a legiók őrségeit; a tizedik legiót Arenacumnál,*** a másodikat Batavodurumban, Grinnes*** és Vada*** mellett a segédhadi gyalogságot és lovasságot, úgy osztván meg haderőit, hogy ő maga és Verax, nővérenek fia, meg Classicus és Tutor, kiki a maga csapatait vezesse, — nem mintha mindezt végrehajthatónak gondolta volna, hanem hogy a sokféle kísérletből mégis egyik-másik sikerüljön. Azt is remélték, hogy a nem eléggé óvatos s a sokféle hírhallatára ide-oda futkosó Cerialist azonközben foglyúl lehet ejteni. Azok, a kiknek a tizedik legio tábora jutott, nehéznek ítélvén a megvívást, a künt levő s favágással foglalkozó katonaságot zavarták meg, lekasabolván a táborig előljárót s öt elsőrendű centuriót, meg kevés számú katonát, míg a többiek az erődítések közt találtak védelmet. Azalatt a germánok másik csapata Batavodurumnál a megkezdett hidat igyekezett lerombolni, de az eldöntetlen harcznak végett vetett az éjszaka.

21. Nagyobb volt a veszély Grinnes és Vada mellett. Vadat Civilis, Grinnest Classicus támadta; s nem lehetett őket föltartóztatni, bár sok bátor vitézünk elesett, köztük Briganticus, egy lovascsapat parancsnoka, kiről föntebb mondám, hogy hozzánk hű maradt s ellenséges viszonyban állt nagybátyjával, Civilissel. De mikor

* *Oppidum Batavorum* vagy *Batavodurum*, a mai Nimwegen.

** Hist. IV. 32.

*** *Arenacum*, ma Rindern falu. *Grinnes* és *Vada* bizonytalan helyiség.

Cerialis egy válogatott lovascsapat élén oda érkezett, megfordult a szerencse s a germánok nyakra-főre a folyóba szoríttatának. Civilist, míg a futókat visszatartá, fölismerik, lövöldözik, de lovának hátrahagyásával, átúszott a vizen; ugyanígy menekült Verax, míg Tutort s Classicust az odahajtott csónakok vitték át. Ezúttal sem vett részt a római hajóhad, bár parancsolva volt neki; de akadályozta őket a félelem és az, hogy az evezőlegények más katonai szolgálatban szétszóródva voltak. Igaz, hogy Cerialis kevés időt is szokott engedni parancsainak végrehajtására; a gyors elhatározás és a siker szerzett neki hirnevet; kedvezett neki a sors, mikor szakértelme hiányosan működött is, s ezért se ő maga, se hadserege nem törődött sokat a renddel. Nem is sok nap mulva ezután elkerülte ugyan az elfogadás veszélyét, de nem a kudarczot.

22. Novæsiumba s Bonnába utazván ugyanis, megtekinteni a táborokat, melyek a téli szállásra vonulandó legiók részére készültek: hajókon tért vissza, rendetlen kísérő csapattal, semmi gondot nem fordítva őrszemek fölállítására.) Észrevették ezt a germánok, s cselet vetettek neki; egy fölleges éjszakát választottak ki a meglepésre, s gyorsan leszállván a folyamon, minden ellenállás nélkül behatolnak a sáncz közé. Az első öldöklésben segítségökre volt az a furfangjok is, hogy elvágván a sátrak tartó kötelét, a saját sátruk alá szorult katonákat legyilkolják. Egy másik csapat a hajórajt zavarja föl, köteleket vetnek a hajókra s faruknál fogva húzzák a partra, s míg a meglepést csöndben készítették elő, most az öldöklés kezdete után, nagyobb rémület keltése végett roppant lármát ütnek. A megsebzett rómaiak fölriadva, fegyveröket keresik, rohannak az útakon, csak kevesen katonai fölszerelésben, többen karuk körül csavart öltönyvel, kivont karddal. A félálomban levő s csaknem meztelen vezért az ellenség tévedése menti meg, mert a zászlóról fölismerhető parancsnoki hajót, melyen a vezért lenni gondolták, magukkal ragadják; de Cerialis másutt, a közhit szerint egy ubii asszonytól, Claudia Sacratánál, töltötte parázna czélból az éjszakát. Az éjjeli örök bűnös mulasztásukat, a vezér gyalázatára, azzal mentegettek, hogy az hallgatást parancsolt volna rájuk, nehogy nyúgalmát zavarják, s így elmúasztották a jeladást, mert szavokkal együtt maguk is álomba merültek. Már magasan állt a nap, mikor az ellenség visszaindulván az elfoglalt hajókkal, a parancsnokhajót a Lupia* folyón Velédának vitte ajándékba.

* *Lupia* folyó, ma Lippe.

23. Vágyat kapott Civilis, hogy hajós csatát ajánljon föl; összesíti valamennyi kétsorevezősét s azokat is, melyek egyszeres rendű evezőkkel hajtának; hozzájuk adott nagy számú csónakot, három-négyszáz emberrel megrakva.* Szerelvényök a gályáknál szokásos vala, s az elfoglalt csónakok is tarka köpenyekből nem dísztelenül kaptak pótvitorlát.⁸⁾ Azt a tengerszerű vízterületet választá ki a csata színhelyéül, hol a Mosa** folyam torkolata a Rajna vizét az óceánba önti. A hajóraj fölszerelésének oka e nemzet természetes hiúságán kívül az is volt, hogy a vele való ijeszttéssel a Galliából érkező gabonaszállítmányt akarták zsákmányul ejteni. Cerialis inkább kíváncsiságból, mint félelemből vezette oda hajóhadát, mely számra nézve csekélyebb, de az evezőlegénység gyakorlottságát, a kormányosok ügyességét, a hajók nagyságát illetőleg előnyben vala. Ezeknek a folyam árja kedvezett, amazokat a szél hajtotta; így összetűztek, de miután csak könnyű hajító fegyverekkel kísérlettek meg a harczot, szétválnak. Civilis nem mervén tovább valamibe kezdeni, a Rajnán túlra vonult; Cerialis pedig a batávok szigetét ellenség módjára pusztíttatá, de Civilis földeit, falvait s majorjait a hadvezetők ismert furfangjával bántatlan hagyá,⁹⁾ midőn az eközben őszre hajló évszak és az napéjgyen következtében beállott esőzéstől megáradt folyam a mocsáros és alacsony talajt mintegy álló vízzel borította el. Hajók és élelmi szer nem voltak kéznél; a síkon fekvő táborokat elpusztítással fenyegette a folyam árja.

24. Hogy a legiókat ez időtájban meg lehetett volna semmisíteni, és hogy azt akarták is a germánok, de hogy ő csellet ténitette el honfitársait e gondolatról: érdemül tulajdonítá magának Civilis. És ez nem is ellenkezik a valósággal, mert hiszen néhány nappal ezután bekövetkezett a hódolás. Cerialis ugyanis titkos küldöttek útján a batávoknak békét, Civilisnek bocsánatot ajánlván, Veladát s környezetét fölszólítá, hogy a háborúnak annyi vereséggel ellenök fordult sorsát most alkalmas időben a római nép iránt tanusítandó szolgálattal tegyék jóvá a maguk érdekében. „A treverek le vannak verve, az ubiok visszafogadva, a batávok elvesztették hazájokat, s nem nyertek Civilis barátságával egyebet, mint sebet, futást, gyászt. Ő maga bujdosásban és hontalanul, csak terhökre van azoknak, a kik befogadják. Eleget vétkeztek már azzal, hogy a Rajnán annyszor átkeltek; ha még tovább is rosszban törik fejüket, részökön lesz az igazságtalanság meg a bűn; a mi részünkön a bosszú és az istenek.“

* E mondat hézagos szövegben maradt fenn.

** Mosa = Maas.

25. De a fenyegetés mellé ígéretet is csatolt; s mikor már a rajnántúliak kitartása is ingadozott, a batávok közt szintén hangzottak szavak, „hogy a bukást nem lehet tovább elhalasztani, és egy néptörzs nem képes az egész világra nehezedeő jármot lerázni nyakáról. Mit értek el a legióknak leölésével s tűzzel való pusztításával, mint hogy még többen és nagyobb erővel jelentek meg a harcztéren? Ha Vespasianusért vívták a háborút: hát most már Vespasianus a világ ura; ha pedig a római néppel akarnak kikötni, ugyan az emberi nemnek hányad részét teszik a batávok? Nézzék csak a rhetek, noriak és a többi szövetséges népek terheit; míg ők nem fizetnek adót, hanem csak vitézségöket s férfijaikat igényelik. Határos ez a szabad állapottal, és ha a gazdájokat választhatják: hát tisztességesebb római császárokat, mint germán asszonyokat tűrni nyakukon.“¹⁰⁾ Ez volt a közrend véleménye, az előkelők még keményebb ítéletet mondtak; „hogy Civilis örvöngése taszította őket a háborúba; hogy az a maga családi bajaival a nemzet vesztét állította szembe; akkor haragudtak az istenek a batávokra, mikor a legiókat szorongatták, a vezéreket legyilkolták, mikor erre a csak egy embernek szükséges, rájuk nézve halálos háborúra vállalkoztak. Most örvény szélére jutottak, ha csak józanodni nem kezdenek és a bűnös főnek büntetésével megbánásukról nem tesznek vallomást.“

26. Ez a hangulatváltozás nem került el Civilis figyelmét, s szomorú tapasztalataiból származó kedvetlenségén kívül az élethez való ragaszkodásból is, mely a legerősebb lelkeket is megtöri, elhatározta elibe vágni a dolognak. Találkozást kérvén, a Nabalia folyón átvezető hidat közepén ketté vágják s a csonkán maradt részekre lépven a vezérek,¹¹ Civilis így kezdett szólni: „Ha Vitelliusnak egy alvezére előtt kellene védekeznem: se tettem bocsánatra, se szavam hitelre nem számíthatna. Minden viszonyunk gyűlölség volt; ő kezdte az ellenségeskedést, én folytattam. De Vespasianushoz régi tisztelet fűzött; mikor ő még magánember volt, barátoknak hittuk egymást. Ismeretes ez Primus Antonius előtt, kinek levele szólított föl engem a háborúra, nehogy a germaniai legiók és a gall fiatalság átmenjenek az álpokon. A mire Antonius levélben, ugyanarra Hordeonius Flaccus személyesen figyelmeztetett; ugyanazt a harczot kezdtem meg Germaniában, a melyet Mucianus Syriában, Aponius Mœsiában, Flavianus Pannoniában*)

* Innen kezdve hiányzik a Historiák összes többi része.

Magyarázatok az V. könyvhez.

1) Az *idæus* szóból lett *judæus*. Egyébiránt úgy a zsidók eredetének e fölfogása, mint az etymologiai magyarázat is téves. Érdekes különben, hogy Zsidóország és a zsidóság régibb történetei felől, melyek pedig már Vespasianus előtt sok száz éven keresztül folytak, mily kevésbé voltak a rómaiak s maga Tacitus is tájékozva.

2) Mózes a zsidóknak Egyiptomból lett kiűzetését megváltásnak tekintette azon helyzetből, mely még a pusztában való bolyongásnál is keservesebb volt. Inti tehát embereit, hogy a segítséget magukban keressék, s az egyiptomi istenektől s emberektől elhagyatva, vessék bizodalmaikat abba az égi vezérbe (*dux cælestis*), melynek támogató kezét már kiűzetésökben is fölismerhették.

3) *Nam pessimus quisque, sprete religionibus patriis, tributa etc.* A rossz emberek alatt azokat érti, a kik pogány vallásukat elhagyván, a zsidókhöz csatlakoztak. Az ily proselyták aztán zsidó vallásos buzgalmaikban főleg a pogány vallású nők megtérítésére adták magukat. *Flavius Josephus* beszéli (*Antiqu.* XVIII. 4. 5.), hogy egy vallási törvényszegés miatt Jerusalemből menekült zsidó egy előkelő úrnőnek Fulviának kegyeibe hízelegte be magát, megtéríté a nőt és rábirta, hogy gazdag ajándékokat adjon a jerusalemi templom részére, melyeket aztán három zsidó czinkostársával együtt elsikkasztott s elfecsérelt. Az asszony férje, Saturninus, följelentette a csalást Tiberius császárnak, mire a császár az összes zsidókat kiűzeté a fővárosból. Ez szolgált okul arra is, hogy négy ezer zsidó hadi szolgálatra besoroztatott (*Ann.* II. 85.) és a kik közülök vallásos meggyőződésből vonakodtak katonáskodni, halállal fenyítettének.

4) Sajnos, hogy Jerusalem ostromának oly élénken és megragadóan kezdődő leírása itt megszakad. A mit további lefolyásáról Tacitus az ő ragyogó tollával megirt, mind az a Historiák további fejezeteivel s könyveivel együtt veszett el.

5) *Insula Batavorum* = a mai Hollandia észak-nyugati csúcsa.

6) Drusus, Tiberius testvére, Germanicus atyja, építteté e töltést a clevei Spyk mellett a Waal-folyó elvezetésére.

7) Hajókkal tért vissza, lefelé a Rajnán, de a parton kísérő csapat is követte, mely éjjel ugyanott állt meg, a hol a hajók kikötöttek.

8) A rómaiaktól elvett csónakokat is ellátták katonai köpenyekből készített vitorlával, a mi nem csak használhatóbbakká tette őket, de díszökre is szolgált.

9) A hadvezetés idegen földön azzal a furfangos célzattal kíméli meg az ellenséges főnök vagyonát, hogy ellene a föld népének gyanúját és irigységét fölkeltsé.

10) A germán törzseknél — mint Britanniában is — gyakoriak voltak a nő-uralkodók. Itt egyébiránt főleg Velædára van célzás.

11) Nem lehet biztosan meghatározni e mindenesetre kisebb folyónak a helyét. Némelyek a mai Leck folyócskának tartják. A rajta átvivő hidat kettévágták s egyik megmaradt felén állott Cerialis, a másikon Civilis. Bizonyára azért rendezték így, hogy Civilis biztonságban érezze magát az elfogatás ellen.

AGRICOLA ÉLETE.

(VITA AGRICOLAE.)

AGRICOLA ÉLETE. 1)

1. Jeles férfiak tetteit és jellemét az utóvilág számára megörökíteni, olyan régi szokás, melyet még a mi napjainkban sem mulaszt el ez a különben saját embereivel keveset törődő nemzedék, a mikor csak valamely nagy és kiváló érdem legyőzte és túlszárnyalta a kis és nagy államokban egyaránt honos vétket, az irigységet meg az erkölcsi érték iránti elvakultságot. A régieknél azonban, valamint emlékezetre méltó tetteket véghez vinni könnyebb vala és bővebb tér nyílt rá: úgy viszont a legkitünőbb elmék elfoglaltság és hírvágy nélkül, csupán a jó öntudat jutalma által vezetteték magukat, midőn az erénynek emléket akartak állítani. Sőt: sokan saját maguk életét elbeszélni is inkább önérzetök kifejezésének, mint elbizakodottságnak tekintették. Egy Rutiliusnak és Scaurusnak²⁾ sem szolgált az hitelességök rovására vagy kisebbségére. Mert az erényeket azon időkben szokták legtöbbször becsülni, mikor legkönnyebben születnek. De nekem most, midőn egy elhunyt ember életét szándékozom elmondani, mégis bocsánatot kellett kérnem, a mit különben nem vennék igénybe, ha amaz oly kegyetlen és a kiváló erkölcsi tulajdonokat üldöző idők ellen vádat akarnék emelni.

2. Olvassuk a multak évkönyveiben, hogy midőn Arulenus Rusticus Pætus Thraseáról, Herennius Senecio Priscus Helvidiusról³⁾ magasztalólag írtak: halálbüntetést szenvedtek ezért; és nemcsak a szerzők, hanem könyveik ellen is folyt az üldözés, három férfiből álló bíróságra bízván az a föladat, hogy e jeles szellemek műveit a gyűléstéren és forumon megégegessék. Azt hitték ugyanis, hogy azzal a tűzzel sikerül a római nép szavát, a senatus szabadságát és az emberi nem lelkiismeretét elfojtaniok, midőn azonfelül még kikergették a bölcselet tanítóit is, s minden nemes művészetet száműztek, hogy sehol semmi tisztesség ne álljon útjukban. Valóban nagy bizonyítékát adtuk türelmünknek; s valamint a régi kor

látta a szabadság túlzásait, úgy szenvedtünk mi a szolgaság végleteiben, midőn a titkos kémkedés még a beszéd és hallás által való közlekedéstől is megfosztott bennünket. Emlékező tehetségünket is elvesztettük volna szavunkkal együtt, ha annyira hatalmunkban állana feledni, mint hallgatni.⁴⁾

3. Most végre föllélekzettünk.⁵⁾ És ámbár mindjárt e boldog korszak kezdetén Nevra császár az előbb összeférhetlennek hitt dolgokat, az egyeduralmat és a szabadságot, összeegyeztette; Nerva Traianus pedig napról napra szaporítja a jelen idők áldását, és a közbiztonság ma már nemcsak reményből és óhajtásból áll, hanem biztosítékot és testet is öltött: mindazonáltal az emberi gyarlóság természete szerint lassabban hatnak a gyógyító szerek, mint a bajok, s valamint testünk lassan növekszik, gyorsan elpusztul: úgy a tehetségeket s tudományos törekvéseket könnyebb elnyomni, mint azután életre keltetni. Mert észrevétlenül erőt vesz a lelken a tétlenség édes megszokása, s az eleinte gyűlöletes tunyálkodás végül kedvessé válik. Hát még ha tizenöt esztendő alatt — nagy idő a halandó életben — sokan veszték el véletlen esetek következtében, a legderékabbak pedig a fejedelem dühe által, és csak kevesen maradtunk fenn, túlélve, úgyszólván, nemcsak a többieket, hanem mi magunkat is, miután életünk közepéből annyi év esett ki, mely alatt ifjak öregségre, öregek csaknem az emberi kor végső határára némaságban jutottunk el. Mindamellet is nem sajnálom, hogy a korábbi szolgaságnak emlékezetét és jelen boldogságunk bizonyítékát, ha szinte egyszerű s művészietlen előadásban megírtam.⁶⁾ Addig is ez a könyv, mely ipam Agricola tiszteletére van szánva, a kegyelet nyilvánulásánál fogva vagy dicséretre, vagy legalább elnézésre tart számot.

4. *Gnaeus Julius Agricola* Forum Julii⁷⁾ régi és híres gyarmatvárosban született, s mindkét nagyapja császári tisztartó⁸⁾ vala, a mely méltóságot a lovagi rendűek szokták viselni. Atyja Julius Græcinus senatori rendű férfiú, szónoki s bölcséleti tanulmányairól vala ismeretes, és épen ebbeli kiválóságával vonta magára Cajus Cæsar* haragját. Mert midőn annak fölszólítására, hogy Marcus Silanus⁹⁾ ellen emeljen vádat, tagadólag válaszolt, halállal büntették. Anyja Julia Procilla ritka szűzies jellemű volt. Ennek kebelén s szerető ápolása közt növekedvén, gyermek- és ifjúkorát a tisztességes tanulmányokkal való sokoldalú foglalkozásban töl-

* Caligula.

tötte. Távol tartá őt a bűnök csábjaitól saját magának jó és romlatlan természetén kívül az is, hogy már kis gyermekkorában lakó- és tanuló-helye Massilia* volt, mely városban a görög műveltség és a vidéki egyszerű élet szerencsés vegyületben van párosulva. Gyakran hallottam tőle beszélgetés közben, hogy ifjúsága kezdetén nagyobb vágygyal feküdt volna a bölcelet tanulmányozásának, mint egy rómaihoz és senatorhoz illik,¹⁰⁾ ha anyjának okossága szenvedélyes és égő vágyát nem mérsékli vala. Fenkölt és nagyra-törő szelleme ugyanis több hévvel, mint óvatossággal vonzódott a nagy és fönséges dicsőség szépsége és eszménye felé. Csakhamar azonban csilapította őt a megfontolás és a kor, s megszerezte a bölcsellettől való foglalkozásból azt, a mi legnehezebb: az önuralmat. X

5. Első hadi kísérleteit Britanniában tette Svetonius Paulinus megelégedésére, ki éber és meggondolt hadvezér vala, s őt azzal tüntette ki, hogy maga mellett házában tartotta. És Agricola nem követte az oly fiatal tisztek példáját, a kik tribuni címök** és tapasztalatlanságuk révén a tábori szolgálatot könnyelmű kicsapongásokra vagy henye mulatozásra és szabadságkérésre használják; hanem megismerte a tartományt, ismertté tette magát a seregben, tanult a tapasztaltaktól, követte a legderekabbakat, hányavetiségből nem vállalkozott valamire, félelemből nem ijedt vissza semmitől, s egyszerre előrelátó s erélyes tudott lenni. Soha még nem volt Britannia oly izgatott és kétséges állapotban, mint ekkor. Vetránjainkat agyonverték, gyarmatainkat fölgyújtották, hadcsapatainkat bekerítették; akkor még az életért kellett harcolni, csak azután a győzelemért. És ha mindez másnak terve szerint s vezetése alatt ment is végbe és az egész siker s a tartomány visszahódításának dicsősége a hadvezérré hárult: mégis ismeretet, gyakorlatot és ösztönt adtak azok az ifjú embernek, s megszállotta lelkét a hadi dicsőség vágya, a mi háládatlan dolog oly időben, mikor a kitűnő egyének törekvését gyanúsán magyarázzák s nem kisebb veszély fenyegeti a szép hírnevet, mint a rosszat.

6. Innen visszatérvén a fővárosba, hogy állami szolgálatba lépjen, ott hitvestársul vette a fényes családból származó Domitia Decidianát, a mely házasság nagyratörekvésének előnyére s támogatására szolgált. Csudás egyetértésben is éltek; kölcsönös szeretet

* A mai Marseille, régi görög gyarmat.

** *Tribunus militum*, magasabb katonatiszti rang, minden legióban hat.

és egymás iránti előzékenység fűzte őket össze, a miben annál több érdeme van a jó feleségnek, a mennyivel ellenkező esetben nagyobb a hibája.¹¹⁾ A quæstori hivatalra való sorshúzás Ázsiát* juttatta neki tartományúl, proconsuli főnökekül pedig Salvius Titianust. Egyik sem térítette el a becsület útjáról; ámbár a tartomány gazdag vala s alkalmat nyújtott a vétkes üzelmekre, a proconsul pedig mindenféle zsarolásra hajlandó levén, a legnagyobb készséggel vásárolta volna meg a visszaélések kölcsönös elnézését. Szaporodott itt családja egy leánykával, pótlásul és egyszersmind vigaszul, mert egy korábban született fiát röviddel azelőtt elvesztette. Majd a quæstori és a néptribuni hivatal közt eső évet s magát a tribunság évét is csöndes nyugalomban töltötte el, ismervén Nero uralkodásának jellegét, a mikor a tétlenség okosság számba ment. Ugyanoly csöndes folyással telt el prætorsága is, mert igazságszolgáltató hatóság nem jutott neki; hivatalának lényegtelen tennivalóit, a közjátékok rendezését¹²⁾ pedig a számító takarékoság és a bőség közt középúton haladva teljesíté, annyira kerülvén a pazarlást, a mily közel maradt az illendőséghez. Ezután Galbától a templomi kincsek föl kutatásával bizatván meg, figyelmes utánjárással elérte azt, hogy az állam a Nero templomrablásán kívül semmi további kárt sem vallott.¹³⁾

7. A következő év** súlyos csapással sújtotta szivét és családját. Midőn ugyanis Otho hajóhada szerte kalandozván,¹⁴⁾ a Liguriához tartozó Intemelum vidékét ellenség módjára földulá, Agricola anyját mezei jószágán megölte, magát a jószágot, sőt atyai örökének egy részét is fölprédálta s épen ez volt az oka a gyilkosságnak is. Agricola tehát a temetésre oda utazván, ott érte Vespasianus császárrá kiáltatásának híre s ő is azonnal pártjára állott. Az új uralkodó helyett kezdetben*** Mucianus intézte a főváros ügyeit, mivel Domitianus még nagyon fiatal volt s atyjának magas állását csak rakoncátlanokdásra tudta fölhasználni. Mucianus azután az újonczozásra küldött s megbízatásában feddhetlenül és serényen eljáró Agricolát a huszadik legiónak tette parancsnokává, mely vonakodva tette le a hűségesküt s előbbi parancsnoka szemlátomást lázadó szándékot táplált. Mert még consuli rangú parancsnokkal szemben is hatalmaskodó s félelmes volt ez a legio; annyival kevésbbé bírt vele a prætori alvezér, nem tudni: rajta mult-e a dolog, vagy

* Kis-Ázsia nyugati részében volt ez a provincia.

** Kr. u. 69.

*** Míg Vespasianus Keletről megérkezett.

katonáinak rossz szellemén?¹⁵⁾ Így Agricola utódul s egyúttal megtorlásra szemeltetvén ki, ritka önzetlenséggel úgy működött, mintha a katonaságot fegyelmezettnek találta volna, holott ő tette azzá.

8. Vettius Bolanus vezette akkor Britannia kormányát, kevesebb erélylyel, mint egy féktelen tartományban szükséges lett volna. Agricola mérsékelte a saját tetteit s hevét, nehogy a főnököt háttérbe szorítsa, tudván engedelmeskedni s megtanulván összeegyeztetni a hasznosat a tisztességgel. Nem sokkal azután Petilius Cerialis állott Britannia élére. Alatta tér nyílt a kitűnésre; eleinte azonban Cerialis csak a munkában, meg a veszélyekben, de később a dicsőségben is részt adott neki. Gyakran bizta rá kísérletképen a hadsereg kisebb részének vezetését, olykor a sikerhez képest nagyobb haderőnek is állította élére. És Agricola a maga viselt dolgaival sohasem a maga hírért gyarapította, hanem mint segéd, az intézőre s vezérre hárította át a sikert. Ilyképen a felsőbb parancs jeles végrehajtásával s az eredmény hirdetésében tanúsított szerénységével ment maradt az irigysegtől, de a dicsőségben része volt.

9. Alvezéri állásáról visszatérvén, fölvette őt a boldogult Vespasianus a patriciusok közé, s azután Aquitania* tartománynak élére állította, a mi kiválólag fényes méltóság volt kormányzati tevékenységénél s a consulságra való kilátásnál fogva, melyre őt a császár kiszemelte. Sokan hiszik, hogy a katonai elmékben nincs meg a finomság, mivel a hadi jogszolgáltatás szorosan megszabott, tekintet nélkül való s többnyire gyorskezü levén, nem fejt ki a polgári törvénykezés mesteri furfangjait. Agricola azonban az ő természetes okosságával könnyen és igazságosan tudott forgolódni a polgári ügyek igazgatásának terén is. Idejét megosztotta a hivatalos működés és a pihenés között. Midőn gyűlések és törvényszékek tartása vette igénybe, komoly, figyelmes, szigorú s gyakran könyörületes is vala; hivatalát végezvén, eltűnt belőle a hatalom személye. Ridegség, gőg és kapzsiság tőle távol maradt. És, a mi legritkább, se barátságos viselkedése nem ártott tekintélyének, sem szigora közkedveltségének. Becsületességét s önzetlenségét említeni, megbántása lenne egy ily nemes férfiú jellemének. Még a hírnevet sem kereste, melyre pedig a derék emberek is vágynak, erényeivel való tüntetés és mesterséges eszközök útján. Távol tartá magát a tisztársaival való versengéstől, távol a tisztartókkal való czivódástól, úgy véleked-

* Déli Gallia.

vén, hogy győznie dicstelen, legyőznie pedig szégyenletes volna. Három évnél rövidebb ideig maradt ez állásban s közvetlenül a consulságra való kilátással hivatott vissza, s általános volt a föltevés, hogy Britanniát fogja tartományul kapni; nem mintha maga beszélt volna erről, hanem mivel őt látták ez állomásra legalkalmasabbnak. A közvélemény nem mindenkor téved, néha jól is ejti meg a választást. Mint consul jegyezte el velem szép reményű leányát s consulsága után hozzám adta. Mindjárt azután elfoglalta Britannia helytartóságát, fölruháztatván azonkívül a főpapi méltósággal is. ¹⁶⁾

10. Britannia földrajzi fekvését s népeit, miről már sok író emlékezett meg, nem gondosságomnak és képességemnek velök való összehasonlítása végett fogom előadni, hanem mivel ekkor fejeződött be meghódítása. Így a miket előzőim, mint még tisztába nem hozott dolgokat, művészies színezéssel rajzoltak, én azokat a valószínűségnek megfelelő hűséggel fogom előadni. Britannia mindazon szigetek között, melyeket a rómaiak ismerete felőlel, a legnagyobb; kiterjedését és földrajzi helyzetét illetőleg keletre Germania felé, nyugatra Hispania felé dől, déli irányban Galliára néz; északi vidékeit, semmi szárazföld nem feküdvén vele szemközt, a sivatag és nyílt tenger verdesi. Egész Britannia alakját a legjelesebb írók, a régiebbek közül Livius, az újabbak közül Fabius Rusticus, egy hosszúkás tálhoz vagy bárdhoz hasonlították. Ilyen is az alakja, ha Caledoniát * nem vesszük tekintetbe, s így az emberi fölfogás a részről az egésze vitte át a képet. De ha ezen a részen áthalad az ember, akkor e föld végső partján még egy előre ugró mérhetetlen és roppant terület nyúlik el vékonyan, mint az ék.** A legszélső tengernek ezt a partvidékét most hajózáván először körül a római hajóraj, bizonyossá lett, hogy Britannia sziget, s egyúttal az eddig ismeretlen szigeteket is, melyeket Orkádoknak hívunk, föltalálta és meghódítá. Látták messziről Thulét ¹⁷⁾ is (de oda nem jutottak), mert csak idáig szólott a parancs, s a tél is közeledett. Mondják, hogy ott a sűrű s nehezen hajózható tengert még a szelek sem igen tudják fölkaparni; azt hiszem azért, mivel ritkábbak ott a szárazok és hegyek, melyek a viharokat szülni s táplálni szokták; de meg a szakadatlan tenger mély víztömege nehezebben is mozdul. Az oceán természetét egyébiránt, s dagályát és apályát kutatni, nem lehet föladata e munkának, és

* Caledonia = Skótország.

** Ez a nem épen szabatos leírás adja Skócia képét.

különben is sokan írtak már róla. Csak egyet adok hozzá, hogy sehol sincs a tengernek ily széles kiterjedése, sok áramlatot bocsát erre és arra, s nemcsak a part mellett dagad föl és apad le, hanem beömlik a szárazföld belsejébe, s kanyarogva még a hegylánczok és dombvidékek közé is beférkőzik, mint saját birodalmába. ¹⁸⁾

11. Hogy Britanniát kezdetben milyen emberek lakták, őslakók-e vagy jövevények? mint a barbároknál lenni szokott, nem lehet meghatározni. Testök alkata különféle s ebből következtetéseket lehet vonni. Mert a Caledoniát lakóknak vörhenyes hajuk s tagbaszakadt termetök germán eredetre mutat. A silurok* barna arcza s többnyire göndör hajok, valamint Hispaniával szemközt eső lakhelyök azt bizonyítja, hogy hiberek szálltak ide át hajdan és foglalták el e vidékeket. A gallokhoz legközelebb lakók hasonlítanak is ezekhez, vagy azért, mivel a vérrokonság hatása még folyvást érvényesül, vagy mivel az egymással szemközt előre nyuló vidékeken** az éghajlat ugyanazonsága gyakorolt befolyást a testalkat egyformaságára. Általában véve azonban hihető, hogy gallok szállották meg a velök szomszédos szigetet.¹⁹⁾ Az ő szertartásukat s babonás hitöket találhatni itt is; nyelvök egymástól nem sokban különbözik; a veszély kihívásában ugyanazt a vakmerőséget mutatják, s ha helyt kellene állaniok, ugyanoly gyáván térnek ki a baj elől. De a brittek mégis nagyobb szilajságot tanúsítanak, mivel őket a hosszú béke még nem puhította el. Mert tudjuk, hogy a gallok is vitézek valának hajdan a harcban; de azután a nyugalommal együtt meglepte őket a tunyaság, elvesztvén szabadságukkal együtt hősiességöket is. Így jártak a régebben meghódított brittek is, míg a többiek olyanok maradtak, a milyenek a gallok voltak egykor.

12. Hadi erejük a gyalogságban fekszik; némely törzsek szekéren is harcolnak. Az úr kocsiskodik, hűbéreseik harcolnak.*** Hajdan királyok alatt állottak; most egyes törzsfők között külön érdekeik szerint pártokra vannak oszolva. És ez erőteljes népekkel szemben mi sem hasznosabb reánk nézve, mint az, hogy egyetértőleg nem tudnak eljárni. Ritka, hogy két vagy három törzs szövetkezzen a közös veszedelem elhárítására; így egyenkint viselnek háborút s egymás után mind elbuknak. Az éghajlat a gyakori eső és köd miatt kellemetlen; kemény hideg nincs. A nappalok tartama

* Déli Walesben.

** Érti Anglia délkeleti vidékeit és Normandiát.

*** A régi görögöknél megfordítva, az úr harczolt a szekérről, szolgája hajtotta a lovakat.

hosszabb,* mint a mi földrajzi szélességünk alatt; az éjszaka világos és Britannia szélső részében oly rövid, hogy a nap lementé és kelte közt csekély időkülönbség van. Azt állítják, hogy ha felhők nem födik el az eget, éjjel is látni a nap világát, mely nem megy le és nem kél föl, hanem a láthatár szélén halad körül.²⁰) Ugyanis a föld szélső és lapos karimájának alacsony árnyéka nem okoz sötétséget, s az éj az ég és csillagok alá esik. Az olajfán, szőlőn s melegebb tájakon teremni szokott növényeken kívül, alkalmas és termékeny a talaj a gabnafélékre; az érés hosszas, de a csirázás gyors; mind a két dolognak pedig ugyanazon egy oka van: a föld és a levegő bő nedvessége. Terem Britannia aranyat és ezüstöt s más fémeket is, jutalmul a győzőnek. Gyöngyöket is ad a tenger, csakhogy azok homályosak és ólomszínűek. Némelyek azt hiszik, hogy a gyöngyhalászokban nincs meg a kellő szakértelem; mert a Vörös Tengerben** élő és lélekző állapotban szakítják le a gyöngy-csigákat a sziklákról, Britanniában pedig úgy szedik össze, a mint partra vetődtek. Én úgy hiszem, hogy inkább a gyöngyök minőségében, mint a mi nyereségvágyunkban kell keresni a hibát.

13. Maguk a britannok az újonczozást, adókat és a rájuk rótt állami szolgálmányokat elég készséggel viselik, ha nem párosul velök igazságtalanság. Ezt nehezen tűrik, mivel még csak annyira vannak meghódítva, hogy engedelmeskedjenek, de nem hogy rab-szolgák gyanánt bánjanak velök. Az összes rómaiak között a dicsőült Julius*** vala az első, a ki Britanniába seregével behatolt; és ámbár a lakosokat szerencsés harczczal megfélemlíté s a partvidéket elfoglalta: mégis azt lehet mondani, hogy az utódoknak csak megmutatta, nem adta át ezt a földet. Majd következtek a polgárháborúk, s a főemberek a köztársaság ellen fordították fegyvereiket,²¹) s azután a békében is hosszú feledés borította Britanniát. A boldogult Augustus elvből járt így el, Tiberius pedig mintegy az ő meghagyására.²²) Tudjuk, hogy Cajus**** császár tervbe vette volna a Britanniába való bevonulást, ha ingatag elméje, változékony elhatározása és a Germania ellen indított roppant készülleteinek dugába dőlte, ezt a szándékát is meg nem hiúsítják vala. Végre a boldogult Claudius megvalósította a tervet, midőn legiókat és segédseregeket

* Természetesen csak nyáron, *æstate*, a mely szó talán kimaradt a szövegből. Rómában a leghosszabb nap 15 óra, Londonban 16¹/₂, északi Skóciában 18 óra.

** A perzsa öböl értendő a Vörös Tenger alatt.

*** Julius Cæsar Kr. e. 55—54.

**** Lásd Ann. VII—X. k. pótlása 7.

szállított át oda, s Vespasianusnak is részt adott a hadjárat intézéséből, a mi e férfiú majdani fölemelkedésének kezdete vala. Népeket hódítottak meg, királyokat ejtettek foglyul, és a végzet ujjal mutatott Vespasianusra.

14. Első consuli helytartóul Aulus Plautius s azután Ostorius Scapula küldetett oda, mind a kettő jeles hadi férfiú; és Britannia legközelebbi része lassanként tartománynyá lett; azonkívül kiszolgált katonákból is telepítettek ott egy gyarmatot. Néhány néptörzszt oda ajándékoztak Cogidumnus királynak (a ki egészen a mi emlékezetünkig meg is maradt hűségében), ősi és már rég bevett szokása levén a római népnek, hogy az idegen nemzetek leigázására királyokat is használjon eszközül. Majd Didius Gallus tartotta meg azt, a mit elődei szereztek, csak kevés erődítvényt tolván előre, hogy azzal tisztí munkódásának jóhírért szaporítsa. Didiust nyomon követte Veranius, a ki még azon év lefolyása előtt meghalt. Utána Suetonius Paulinus szerencsésen vezette az ügyeket, a mennyiben több néptörzszt leigázott s őrségekkel rakott körül, melyekben bizván, betört Mona* szigetére, honnan a lázadók segítséget kaptak volt, s ezzel védtelenül hagyta a maga hátát az esetleges támadás ellen.

15. A britannok ugyanis a helytartó távollétében elkezdték maguk közt a szolgaság bajait hánytorgatni, elmondák sérelmeiket, s azok magyarázgatása által tüzelték egymást, „hogy béketűréssel semmi egyebet nem lehet elérni, csak azt, hogy rájok, mivel könnyen viselik, még súlyosabb terheket raknak. Hajdan mindig csak egy királyuk volt, most kettőt küldenek nyakukra, kik közül egyik, a helytartó, vérökben, a másik, a procurátor, javaikban duskálkodik. Előljáróiknak viszálkodása egyenlően vészhozó rájok, az alattvalókra nézve; mert egyiknek a centuriói,** a másiknak szolgálai követnek el rajtok erőszakot s gyalázatosságokat. Semmi sincs biztosítva kapzsiságuk s kéjvágyuk ellen. A csatában a bátrabb az, kinek a zsákmány jut; most pedig a többnyire gyávák és tehetetlenek rabolják ki az ő házaikat, hurczolják el fiaikat, újonczokat szednek, mintha ők a hazáért már meg sem tudnának halni. Mert milyen kevés katona jött át ide, ha a brittek számba veszik magokat? Úgy rázták le a germánok is a római jármot;²³⁾ pedig csak egy folyó, nem tenger védelmezte őket. Nekik hazájok, hitveseik, szülőik jóléte, a rómaiaknak csak pénzvágyuk és fényűző életök függ a háború

* Anglesey ma a neve.

** A legatusnak vagy helytartónak tisztjei.

kimenetelétől. Meg fognak azok hátrálni, a hogy a dicsőült Julius * is visszavonúlt; csak ők legyenek vitézségben hasonlók őseikhez. És egy vagy két ütközet kimenetele ne csüggeszsze el őket. A rómaiak több hévvel támadnak, de a nagyobb kitartás az elnyomottaknál szokott lenni. Már a britteken az istenek is könyörülnek, midőn a római vezért messze földön s a sereget egy másik szigeten lekötözve tartják; már ők maguk, a mi a legnehezebb volt, tanácskoznak sorsuk felől. S végre is veszélyesebb, ha ilyen tervezgetésen rajta kapják őket, mintha bátran hozzálátnak a dologhoz.“

16. Ezen és ilyféle szavakkal biztatván egymást, Boudiccának, egy királyi vérből származott nőnek vezérlete alatt (mert a főhatalomnál nem tekintenek a nemű különbségre), mindnyájan megkezdték a háborút, és az erődökben szétszórtan tanyázó katonáinkat megrohanván s az őrhelyeket megostromolván, betörték a gyarmatba is, mint a szolgaság székhelyére, hol a barbároknál szokásos kegyetlenségnek mindenféle nemét gyakorolta a győztesek boszúja. Úgy hogy, ha Paulinus, megtudván a tartomány lázadását, gyorsan segítségre nem siet, Britannia elveszett volna reánk nézve. Egyetlen csata kimenetele egyáltalában nem is terelte őket vissza a régi engedelmességre, mert még sokan maradtak fegyverben, a kiket a lázadás büntudata és a helytartótól való félelem nyugtalanított, tartván tőle, hogy a különben derék férfi szigorúan fogja a magán és seregén ejtett sérelmet megboszulni, ha megadják magokat. Tehát Petronius Turpilianus küldetett helyébe, a ki szelídebb jellemű s az ellenség büntettei által érintetlen s azért a bűnbánók iránt könnyebben engesztelhető levén, visszaállította a nyugalmat, de azontúl nem is kezdett semmi új vállalatba, s Trebellius Maximusnak adta át a tartományt. Trebellius, a ki még tétlenebb vala és semmi hadi jártassággal nem bírt, kormányzatának szelidségével tudta a tartomány nyugalmit megőrizni. Már a barbárok is megtanulták elnézéssel lenni a nekik jóleső bűnök iránt; a polgári háborúk ²⁴ közbejövetele pedig elegendő mentségül szolgált a semmittevésre. De csakhamar lázongásokkal gyúlt meg a baja, midőn a hadjáratokhoz szokott katonaság a béke alatt féktelenkedni kezdett. Trebellius a hadsereg haragja elől futással és elrejtőzéssel menekülván, dicsőtelen és megalázott helyzetbe jutott, s ezentúl csak kegyelemből viselte még a parancsnokságot; s a hadsereg a fegyelmetlenséget, a vezér az életet mintegy kölcsönös alkuban kikötván magának, a lázadás vér

* Julius Cæsar.

nélkül megszűnt. Vettius Bolanus sem kormányozta szigorral Britanniát, mivel a polgári háborúk még mindegyre folytak. Az ellenséggel szemben ugyanaz a tétlenség, a táborban ugyanolyan kicsapongás folyt tovább is, azzal a különbséggel, hogy a becsületes Bolanus, ki semmi bűnnel nem tette magát gyűlöletessé, tekintély helyett közkedveltséget szerzett magának.

17. De midőn Vespasianus a világ többi részével együtt Britanniát is megszerezte, nagy hadvezérek állottak elő, kitünők voltak a seregek, fogyott az ellenség reménye. Mindjárt Petilius Cerialis* félelmet gerjesztett, megtámadván a brigántok²⁵ törzsét, mely az egész tartományban a legszamosabbnak tartatik. Sok és olykor véres csatát vívott, és a brigántok földének nagy részén győzelemmel, vagy legalább fegyverrel végig ment. Cerialis homályba is borította volna bármely más utódának tevékenységét s hírnevét; de Julius Frontinus ő utána is megfelelt földadatának; nagy ember, a mennyire akkor valaki lehetett; a silurok erős és harczias népét fegyverrel hódította meg, diadalmasan megbirkózáván az ellenség vitézségén kívül a háború színterének nehézségeivel is.

18. Britanniát ily állapotban és a háborút ily helyzetben találta a már nyár derekán britt földre lépő Agricola, midőn egyrésről a katonák, már nem számítván újabb hadjáratra, nyugalomnak adták magokat, másrésről pedig az ellenség várakozott a jó alkalomra. Nem sokkal az ő megérkezése előtt az ordovikok törzse a határain állomásozó egy lovascsapatot csaknem egészen megsemmisített, s ezen kezdemény izgalomba hozta az egész tartományt. A kik vágytak a háborúra: helyeselték a példát, s csak azt várták, hogy milyennek fogja mutatni magát az új főparancsnok. Ekkor Agricola, jóllehet a nyár már elmúlt, a hadcsapatok a tartományban szét-szórva tanyáztak, maga a katonaság is ez évben már pihenésre számított, a mi mind késleltető és akadályos dolog a háború megkezdésére, s ámbár sokan helyesebbnek vélték most csak vigyázni a gyanús vidékekre, mégis elhatározta, hogy szembeszáll a veszéllyel. Összevonta tehát a légiók egyes csapatait és a segédhadak²⁶) kis részét, s mivel az ordovikok a síkra leszállani nem mertek, ő maga a sereg élére állván, hogy a többieknek az egyenlő veszedelemben hasonló bátorságuk legyen, a hegyekbe vezette hadait. Miután csaknem az egész törzset lekasabolította, tudván, hogy az ellenségre gyakorolt benyomást föl kell használni, és hogy az első

* Lásd a 8. fejezetben már elmondottakat.

sikerek terjesztik tovább a félelmet: föltette magában, hogy Mona szigetét, melynek meghódításával, mint föntebb említők,* Paulinus az egész Britannia lázadása miatt fölhagyni kényszerült, hatalmába keríti. De, mint hirtelen fogamzott elhatározásoknál meg szokott esni: nem voltak hajói; a vezér esze és kitartása azonban legyőzte ez akadályt. A segédcapatok válogatott embereit ugyanis, kik előtt a gázlók ismereteseek valának, s hazájokban megszokták az úszást, mi mellett magokat, lovaikat kormányozni s fegyvereiket is kezelni tudták, minden podgyászt letétetvén velök, oly váratlanul küldötte át a szigetre,²⁷ hogy az ellenség, mely hajóhadra, hajókra és tengeren való átkelésre számított, rémületbe esett s elhitte, hogy semmi sem nehéz s legyőzhetetlen azoknak, kik így szállnak harcza. Békét kértek tehát s megadták a szigetet; Agricola pedig dicsőségre és nagy hírnévre tett szert, mint a ki munkát és veszélyt keresett mindjárt, mikor a tartomány kormányára lépett, a mely időt mások magok-fitogtatásával és hódolatnyilvánítások fogadásával szokták eltölteni. De azért ő nem használta föl sikereit hiú kérkedésre, s nem nevezte a legyőzöttek megfélékezését hadjáratnak vagy győzelemnek; sőt a történekről szóló tudósítást sem küldötte babérággal diszítve;²⁸ ám épen saját hírének leplezésével növelte hírét; mert az emberek elképzelték, hogy mit várhatnak jövődöben attól, a ki ily nagy dolgokat lárma nélkül tud végbe vinni.

19. Mivel pedig ismerte a tartomány hangulatát és mások tapasztalataiból tudta, hogy kevésre lehet menni fegyverrel, ha a hódítást igazságtalanság követi: elhatározta a lázongások okait kiirtani. Magán és övéin kezdve, először is saját háznépét tartotta korlátok közt, a mi sok embernek épen oly nehéz dolog, mint egy tartomány kormányzása. Szabadosai és szolgálái által nem végzett hivatalos ügyet; közigazgatási szolgálatra katonákat nem alkalmazott személyes rokonszenvből vagy a centuriók pártfogása és kérése alapján, hanem azt tartotta, hogy a legderekkabb emberből a leg-hívebb tisztviselő is lesz. Mindenről tudott, de nem mindenért fenytett; kisebb vétségekkel szemben elnézést gyakorolt, a nagyokra szigort alkalmazott; nem kívánt mindig büntetni, gyakran beérte a megbánással is; a tisztii közigazgatási állásokra inkább olyanokat helyezett, kikről tudta, hogy nem fognak hibázni, mint sem hogy büntetnie kelljen, mikor már hibáztak. A gabona és adók beszedését a közterhek egyenletesebbé tételével könnyítette, megszüntetvén

* A 14. fejezet végén.

mindazt, a mit a hivatalos közegek nyereszkedésből találtak ki, és a mi magánál az adónál is nehezebben volt tűrhető. Mert mintegy gúnyt űzve kényszerítették a népet, hogy bezárt csürei mellett üljön,²⁰⁾ a gabonát vásárolja és készpénzzel fizessé. Kerülő útakra és távol eső vidékekre utalták őket, úgy hogy az egyes téli táborok mellett lakó törzsek is messzire levő és járatlan útakon elérhető helyekre szállították a gabonát, s így a mi mindenkinek kezügyében volt volna, egynéhány emberre nézve vált nyereség-hajtó üzletté.

20. E visszaéléseket mindjárt az első évben megszüntetvén, kedvező véleményt teremtett a békés állapot iránt, melytől elődeinek akár gondatlansága, akár türelmetlensége következtében, csak úgy félték a bennszülöttek, mint a háborútól. De midőn beállott a nyár, összegyűjtvén hadseregét, sokat forgolódott a csapatok közt; dicsérte a jó magaviseletűeket, megfélemezte a rendetlenkedőket; a táborhelyeket maga választotta ki, a mocsáros vidékeket s erdőket személyesen előre kikutatta. E közben pedig nem hagyott nyugtot az ellenségnek, hanem hirteleni becsapásokkal pusztította; majd midőn eléggé megfélemlíté őket, ismét kiméletes bánásmóddal a béke előnyeit mutató meg nekik. Mindezek következtében sok néptörzs, mely azon ideig függetlenségben élt, kezeseket adván, megszüntette az ellenségeskedést; Agricola pedig őrhelyekkel és erődökkel oly okszerűen és gondosan vette őket körül, hogy Britannianak egy újonan meghódított része sem jött át soha azelőtt birtokunkba olyan kevés bajjal.

21. A rákövetkező tél idejét üdvös intézkedésekre fordította. Hogy ugyanis a szanaszét és műveletlen állapotban élő s épen azért a háborúra mindenkor kész embereket az élvezetek által szoktassa nyugalomra és békére: személyes rábeszéléssel buzdította, hivatalos úton támogatta őket, hogy templomokat, köztereket, házakat építsenek, a serényeket megdicsérvén, a resteket korholván. Így a kitüntetésért való versengés pótolta a kényszert. A törzsfők fiait pedig már tudományos oktatásra fogta, és a brittek természetes eszét többre becsülte a gallok szorgalmánál; úgy hogy a kik csak nemrég a római nyelvtől idegenkedtek, most az ékesszólás elsajátítására törekedtek. Mostantól fogva viseletünk is divatba jött, s gyakorivá lett a tóga hordozása. Majd lassankint áttértek az élvezek csábító eszközeire: oszlopcsarnokok, fürdők állítására, finom vendégségekre. És ezt a tapasztalatlanság művelődésének gondolta; holott csak a szolgaságnak vala egyik tényezője.

22. A hadjárat harmadik éve új népeket tárt föl, midőn a

pusztító portyázást a Tanaus nevű mocsárterületig lakó törzsekre kiterjesztették; a mi az ellenséget oly nagy rémületbe ejté, hogy a különben borzasztó időjárással küzködő hadsereget nem merte háborgatni; sőt még erődítések elhelyezésére is maradt idejük. Megjegyezték a szakértők, hogy egy más vezér sem tudta több körültekintéssel kiválasztani az alkalmas helyeket; az Agricolától emelt váracsok közül egyet sem adtak föl s nem hagytak szökéssel cserben, sőt gyakori kicsapásokat tettek belőlök, mert az ostrom hosszas tartama esetére is egy évre való élelmiszerral voltak ellátva. Így aggodalom nélkül lehetett bennök a telet kihúzni; mindenki bízott a maga erejében; az ellenség pedig semmire sem menván, elcsüggedt, mivel megszokta eddig, hogy nyári veszteségeit téli sikereivel többnyire kipótolja; most pedig nyáron és télen egyaránt szorongatták. A mi e sikerekből másoknak osztályrésze volt, azt Agricola soha sem tulajdonítá önzőleg magának; akár egy századparancsnok, akár egy csapatvezér, a maga tettének ő benne igazságos tanújára talált. Azt állíták némelyek róla, hogy a dorgálásban túlságosan keserű, s a milyen nyájas a jók iránt, ép oly rideg vala a rosszakkal szemben. Azonban nem volt haragtartó; rejtegetett s hallgatag boszújától nem kellett tartani, mert nemesebbnek tartotta a nyílt sértést, mint a titkolt gyűlöletet.

23. A negyedik nyarat azon vidékek birtokának megerősítésére fordította, melyeket előbb futólag elfoglalt; és ha a hadsereg vitézsége és a római név dicsősége engedi vala, magában Britanniában már megtalálta volna a hódítás határát. Mert a Clota és Bodotria öblök,⁷⁰⁾ melyeket a két átellenes tenger hullámai nagyon közel hoznak egymáshoz, csak egy szűk földszoros által vannak elválasztva, melyet ekkor őrcsapatokkal rakott meg, s az azon innen eső összes terület római hatalom alá került, az ellenség pedig úgyszólván egy más szigetre volt átszorítva.

24. Hadjáratainak ötödik évében, mihelyt a hajózási időszak megnyílt, átkelvén a túlsó részbe,* sűrű és szerencsés ütközetekben meggyőzte az ottani azon ideig ismeretlen népeket; Britanniának azt a részét pedig, mely Hiberniára** néz, csapatokkal rakta meg, nem azért, mintha onnan támadástól tartott volna, hanem inkább számításból; mivel ugyanis Hibernia középütt fekvén Britannia és Hispania közt, és a galliai tenger felől is könnyen hozzáférhető

* Átkelt Clotán a skót részekre.

** Irország.

levén, a római birodalom jelentékeny része közlekedésének nagy hasznú központjául szolgált. ³¹⁾ Területe Britanniával összehasonlítva kisebb, de a mi tengerünk szigeteit meghaladja.* Földje s éghajlata, valamint a lakosok természete és életmódja nem sokkal különbözik Britanniától, előnyeire nézve. Révei és kikötői a kereskedők és úzerek által ismeretessé lettek. Agricola e földek egyik kis-királyát, ki belső lázadás következtében elűzetett, oltalmába fogadta s barátság színe alatt jövő eshetőségek reményében magánál tartotta. Gyakran hallottam tőle, hogy egy legióval és némi segédcsapatokkal Hiberniát meg lehetne hódítani és birtokba venni, s hogy ez a Britanniára való tekintetből is hasznos lenne, ha mindenütt római fegyver uralkodnék, és a már alávetett britt népek szeme a túlsó parton sem látna szabadságot.

25. Most azon a nyáron, melylyel kormányzásának hatodik évét megkezdte, a Bodotrián túl lakó néptörzsekre irányozván figyelmét, ³²⁾ mivel a túlhan levő összes népek mozgalmaitól lehetett tartani, és mivel félnie kellett az ellenségképen benyomuló hadsereg szárazföldi útjának veszélyeitől: a réveket kikutatattá hajórajja által, mely ekkor vétetett föl haderejének kiegészítő részéül. Megkapó látvány volt, midőn szárazon és tengeren egyidőben indult meg a háború, és gyakran ugyanazon táborban egyszerre szállott meg a gyalog, lovas s hajós katonaság, s együtt mulatva, mindegyik a maga tetteivel és kalandjaival dicsekedett, s majd az erdők és hegyek rengetegeit, majd a viharok és hullámok viszontagságait, egyik felől a szárazföldet és ellenséget, másik felől a megfélemezett óceánt hasonlítgatták össze katonás nagymondásokkal. De a britannokat is, mint a foglyoktól hallani lehetett, megdöbbené vala a hajóhad látása; mintha már tengerök titka föltáratván, a legyőzöttek előtt az utolsó menedék útja is elzárattott volna. A Caledoniát lakó népek tehát fegyveres ellenállásra gyülekeztek, nagy készülődéssel, melynek még nagyobb volt a híre, a hogy ismeretlen dolognál lenni szokott; sőt egy erődünket meg is rohanván, mint támadó fél nagy ijedelmet okoztak katonáink közt. Már a gyávák óvatosság színe alatt tanácsolták, hogy vissza kell vonulni a Bodotrián inneni földekre, s okosabb lesz engedni, mint kiűzteni. Agricola e közben megtudja, hogy az ellenség több hadoszlopban közeledik feléje; nehogy tehát a tereppel ismerős túlnyomó ellenséges erő körülkerítse: ő is három részre osztván hadseregét, megkezdte az előnyomulást.

* Érti a Földközi-tenger nagyobb szigeteit, Siciliát, Sardiniát.

26. Midőn erről a britannok értesültek, rögtön megváltoztatván tervöket, egyesített erővel a kilenczedik legiót, mint leggyöngébbet, éjjel megtámadták, s levágván az alvó és megrémült őröket, betörték a táborba. És már bent a sánczok közt dült a harc, midőn Agricola megtudván kémeitől az ellenség indulását és nyomban utána sietvén, leggyorsabb lovasait és gyalogjait küldi, hogy a harcolókat hátulról rohanják meg. Majd egyszerre harsant meg harci kiáltásuk, s a hajnali fényben megcsillantak hadi jelvényeik. Így a britannokat a kettős veszedelemben félelem fogta el, míg a rómaiak ismét neki bátorodtak, s most már biztosak lévén életök felől, a dicsőségért harcolának. Sőt még ki is törtek a táborból, s épen a kapuk szorosaiban ádáz küzdelem folyt, miközben mind a két seregrész versenyzett egymással, ezek meg akarván mutatni, hogy segílyt hoztak; amazok mintegy bebizonyítandók, hogy nem szorúltak segítségre. Végre megszaladt az ellenség, és ha a futókat mocsarak s erdők nem veszik védelmökbe, ez egy csatával vége lett volna a háborúnak.

27. A győzelem tudata és híre harcvágyóvá tette a sereget, mely azt hitte, hogy vitézsége előtt nincs hozzáférhetetlen hely, s hangosan követelte, hogy be kell hatolni Caledoniába s a harcok szakadatlan sorában végre meg kell találni Britannia határát. És a csak imént óvatos és bölcs emberek a jó kimenetel után merészekké és nagyszájúakká lettek. Az a háborúk sorsának legvisszásabb oldala, hogy a sikerből mindenki részt követel magának, a balszerencsét pedig egynek róják föl.³³⁾ A britannok azonban meg lévén győződve, hogy őket nem vitézség, hanem egy véletlenül kedvező helyzet s hadi csel győzte le, nem hagytak föl elbizakodottságukkal, hanem csak annál inkább fegyverezték az ifjúságot, hitveseiket s gyermekeiket biztos helyekre szállították, gyűlésekben és áldozati szertartásokkal szentesítették a törzsek szövetségét, és így a két ellenfél izgatott lélekkel hagyta el a háború színhelyét.

28. Ugyane nyáron az usiokiok népéből Germaniában besorozott és Britanniába átküldött egy hadcsapat nagy és emlékezetes vállalatra vetemedett. Legyilkolván ugyanis századparancsnokukat és azon katonákat, a kik hadi gyakorlatok tanítása végett közjök beosztva, példaadókül és vezetőkül valának alkalmazva, három naszádra szállottak s erőszakkal kényszerítették oda a kormányosokat. Ezek közül kettő engedett, kettőt azonban, mivel gyanúsán viselték magokat, megölték, s azután, mielőtt még híre kelt volna a dolognak, mint valami csodatünetemény elhajóztak a partok mellett.

Majd vízszerzés és élelmiszerek rablása végett partra szállván s a sajátjokat védő britannokkal gyakran összeütközvén, néha győzve, máskor elriasztva, végül oly nagy inségre jutottak, hogy maguk közül először a leggyöngébbeket, azután a sorshúzás útján kijelölteket megették. Így körülevesték Britannia partjait, s miután hajóikat a kormányzásban való járatlanságuk miatt elvesztették, először a svévek, majd a frizek fogták el őket, tengeri kalózoknak gondolván. S voltak közülök olyanok, kiket kereskedők adván el, a kézről-kézre való cserélgetés útján egészen a mi partjainkig jutottak s nagy föltűnést keltettek kalandjaik elbeszélésével.³⁴⁾

29. E nyár kezdetén családi gyászeset sujtotta, midőn egy évvel azelőtt született fiát elveszté. A mely csapást nem úgy tűrte, mint némely erős lelkű férfi, kérkedő nyugalommal, de nem is merült asszonyias siránkozásokba és búbánatba, s gyászában enyhítő szerül szolgált neki a háború. Előre küldvén tehát hajóhadát, mely sok helyen zsákmányolva, nagy és bizonytalan ijedelmet gerjesztett: ő maga megindította szárazföldi hadát, melyhez a britannok közül a legvitézebbeket és már a hosszú békés állapotba kipróbáltakat is hozzá csatolta, s megérkezett a Grampius hegyhez,* melyet az ellenség akkor már megszállva tartott. Mert a britannok az utolsó ütközet balsikere miatt épen nem csüggedve el, sőt inkább a bosszút vagy a szolgaságot látván maguk előtt, s annak tudatában, hogy a közös veszedelmet csak egyetértéssel háríthatják el: követségek és szövetekezések által az összes törzsek erőit talpra állították. Már harminczezernél több fegyveres volt egybegyűlve látható, s még mindegyre özőnlött az összes fiatalság, meg az öregebb, de még java erőben levő harczedett férfiak is, mindegyik a maga díszjelvényeivel; midőn Calgacus, ki a többi vezérek között vitézi hírnevénél és származásánál fogva a legkiválóbb vala, az egybegyűlt és harczot kívánó sokaság előtt, mint mondják, ilyenképen kezdett beszélni.

30. „Valahányszor a háború okait és szorult helyzetünket fontolóra veszem, nagy bizodalommal vagyok, hogy ez a mai nap és a ti egyetértő törekvéstek egész Britanniára a szabadság hajnalát deríti föl. Mert mi mindnyájan tiszták vagyunk még a szolgaságtól, és ezentúl nincs tovább szárazföld, sőt még a tenger sem nyújt biztonságot, ott is fenyegetvén bennünket a római hajóhad. Így a

* Nem biztos, hogy melyik hegység. Talán a *Grampians*, középső Skótságban.

harcz és a fegyver, díszé a vitéznek, most már a gyáváknak is legbiztosabb oltalom. Az előbbi háboruknál, melyek a rómaiak ellen váltakozó szerencsével folytak, megvolt még az a remény, hogy a mi karjaink segílyt fognak nyújtani, mint a kik az egész Britanniának legnemesebbjei vagyunk, s az ország belsejében lakván s a leigázottaknak még partjait sem látván, szemünket is tisztán őriztük meg az idegen uralom fertőzésétől. Minket, a föld végén lakókat és a szabadságban az utolsókat, e napig félreeső helyzetünk s hirünk ismeretlensége védelmezett. De most Britannia határa föl van tárva, s minden, a mi ismeretlen, nagyszerűnek tetszik. Túl rajtunk nincs többé nép; nincs semmi, csak a hullámok és szirtek, meg a mindennél bőszebb rómaiak, kiknek gögje elől hiába akarsz engedelmességgel és megadással menekülni. Ők, a világ rablói, miután pusztító vágyuk előtt elfogyott minden föld, most már a tengert is kikutatják. Ha gazdag az ellenség, akkor a pénzvágy, ha szegény, a dicsvágy ösztönzi, de sem Kelet, sem Nyugat nem tudja jóllakatni őket; egyedül ők kívánják egyenlő mohósággal dúsnak, inségesnek a vagyonát. Fosztogatni, öldökölni, rabolni: ezt mondják ők hamis szóval uralkodásnak; és a hol pusztaságot csinálnak, azt békének nevezik.“³⁵⁾

31. „Úgy akarta a természet, hogy mindenkinek gyermekei és rokonai a legkedvesebbek legyenek; ezeket újonczozás által elviszik tőlünk, hogy másutt legyenek szolgák; feleségeink s nőtestvéreink, ha elkerülik is az ellenség kéjvágyát, barátság és vendégi viszony czíme alatt fertőztetnek meg. Javainkat és vagyonunkat fölemészti az adó, szántóföldünk termését a gabonaszolgáltatás; sőt testünk és kezünk is ütlegek és szidalmak között sorvad el az erdők és mocsarak járhatóvá tételében. A született rabszolgát egyszer adják el, s különben is urától kap táplálékot: Britannia önön szolgálását naponként megveszi, naponként hizlalja. És mint a házi cselédség közt a legújabbban vett szolga még társai gúnyának is czéltáblául szolgál, úgy a földkerekség e régi szolgálhadában mi mint újak s hitványak vagyunk a legrosszabb bánásmódra kiszemelve. Mert nincsenek nekünk dús mezeink, vagy bányáink avagy kikötőink, a melyekben való munkára megkímélnének bennünket. Demeg az alattvalók harcziasága és büszke bátorsága nem tetszik a parancsolóknak, s maga félreeső és rejtett lakóhelyünk minél több biztonságot nyújt számunkra, annál gyanúsabb nekik. Így a kiméletes bánás reményétől megfosztva levén, bátorodjatok föl valahára, úgy azok, a kik az életet, mint a kik a dicsőséget tartják a legfőbb

jónak. A brigántok egy asszony* vezetése alatt perzseltek föl egy gyarmatot, foglaltak el egy táborn, és ha sikeres kezdeményezésöket később lanyhaság nem váltja vala föl, lerázhatták volna a jármot. Mi tehát, kik töretlen erőben a szabadságért, nem pedig a későbbi megbánásra fogtunk fegyvert: mutassuk meg mindjárt az első összecsapásnál, hogy milyen férfiakat tartogatott magának Caledonia a végső harcra.

32. „Avagy hiszitek-e, hogy a rómaiak ugyanoly bátrak a harcban, mint a milyen kicsapongók a békében? A mi egyenetlenkedésünk és vizáلكodásaink által nőttek ők nagyra, s az ellenség bűneit saját hadseregök dicsőségére használják föl. De azt a hadsereget, mely a legkülönbébb népekből van összeszedve, a mint a sikerek összetartják, úgy a balszerencse szét fogja bomlasztani, ha csak nem hiszitek, hogy a gallok és germánok, és (szégyen mondani) a britannok közül is sokan, hűséggel és vonzalommal viseltetnek irántok; (a mi pedig képtelenség), mert ámbár most vérökkel adóznak az idegen uralomnak, de mégis hosszabb ideig voltak a rómaiaknak ellenségeik, mint szolgálók. Félelem és rémület gyöngye kötelékei a ragaszkodásnak, s ha elhárítod azokat: a kik megszűnnek félni, gyűlöletet éreznek. A győzelemnek minden serkentő eszköze mi mellettünk van; a rómaiakat nem tüzelik harcra feleségeik, szülők nem hányják szemökre a futást; legtöbbnek vagy nincs is hazája, vagy másutt van. Számuk kevés; járatlanok lévén ez idegen földön, mindentől remegnek; magát az eget, a tengert és az erdőket, mint ismeretleneket, aggódó szemekkel vizsgálják, s mintegy ide zárva és megkötözve adták őket kezünkbe az istenek. Ne ijesszen benneteket az üres látszat s az arany vagy ezüst csillogása, a mely se nem oltalmaz, se nem sebez. Az ellenség soraiban fogjuk segédcsapatainkat megtalálni. Föl fogják ismerni a britannok saját ügyöket; visszaemlékeznek a gallok régi szabadságukra; cserben fogják őket hagyni a többi germánok is, mint a minap az usiok megszöktek tőlök. Tovább pedig mitől kellene félnünk: az üresen álló erődöktől, elvénuült katonák gyarmataitól, vagy a kelletlen hódolat és az igazságtalan uralkodás közepett elégedetlenkedő és zúgolódo városoktól? Itt van vezértek, van hadseregetek; ott adó, bányamunkák s a rabszolgák egyéb büntetései várnak rátok, melyeket örökre túrni vagy mindjárt megboszúlni, ezen a csatatéren nyílik alkalom. Gondoljatok tehát, midőn a harcba mentek, őseitekre s utódaitokra.“

* Főntebb a 16. fejezetben.

33. Lelkesedve s barbár szokás szerint énekkel, ujjongással és sokhangú lármával fogadták e beszédet. Es már hadoszlopok alakultak, fölcsillogtak a fegyverek; a legbátrabbak előre rohantak. A rómaiak is csatasorba állottak, midőn Agricola, ámbár látta, hogy a katonaság harczy kedvvel van eltelve és a sánczok közt már alig tartható vissza, mégis jónak gondolván bátorságokat éleszeni, így szólott hozzájuk: „Bajtársaim, nyolczadik éve már, hogy a római birodalom hatalmi jelvényeivel s nevében híven fáradozva, diadalmasan járjátok be Britanniát. Oly sok hadjáratban, annyi ütközetben, akár vitézségtökre volt szükség az ellenséggel szemben, akár türelemre és kitartásra úgyszólván magával a természettel vívott küzdelemben: se én nem pirultam katonáim miatt, se ti nem bánhattátok meg, hogy én vagyok vezértök. Most már, túlhaladván én a régi parancsnokok, ti az előbbi seregek által elért határokon, nem pusztá szó vagy mende-monda szerint, hanem táborral és fegyverrel állunk Britannia végén. Megtaláltuk és meghódítottuk Britanniát. Hiszen gyakran hallottam menetelés közben, midőn mocsárok, hegyek és folyamok fásasztottak, a legderekből szájjából ily szavakat: „mikor állunk már szemben az ellenséggel, mikor lesz csata.“ No hát itt vannak most, kiűzve bűvő zúgaikból; megnyílt a tér vágyaitok és vitézségtek előtt; a győzőnek minden készen hull az ölébe, de a legyőzöttnek ugyancsak minden ellene fordul. A milyen szép és dicső ugyanis ily útat megtenni, erdőkön keresztül hatolni, ingoványokon átgázolni, ha előre halad a sereg: viszont a futókra nézve épen az a legveszélyesebb, a mi ma kedvező. Mert nincs meg nekünk akár az a helyismeretünk, sem az ételmi szerekben való az a bőségünk, a mi az ellenségnek; de van karunk és fegyverünk, és ebben van mindenünk. A mi engem illet, már régen meg vagyok győződve, hogy a hátrálás se a seregnek, se a vezérnek nem nyújt biztonságot. Azután meg a tisztességes halál előbbre is való a gyalázatos életnél, s megmaradásunk s becsületünk kérdése ezen a téren dől el. De az sem lesz dicstelen dolog, ha itt a föld és a természet véghatárán estünk el.“

34. „Ha új népek állanának velünk szemben és egy ismeretlen haderő állna itt mellettem: más seregek példáival buzdítnálak benneteket. De így gondoljatok saját hőstetteitekre, kérdezzétek saját szemeteket. Ezek azok, kiket a mult esztendőben, midőn egy legiót lopva éjjel megtámadtak, lármáttal vertetek szét; ezek a többi britannok között a legfutósabbak, s azért maradtak meg ilyen sokáig. Mint az erdők és berkekbe hatoló vadászokkal a legbátrabb vad-

állatok rohannak szembe, míg a félénkeket s gyávákat már a hajtó csapat lármája el szokta kergetni: úgy a britannok legvitézebbjei már rég elestek s csak a pulyák és félénkek falkája maradt életben. Hogy ezeket végre megtaláltatok, nem azért van, mintha helyt állanának, hanem mivel utolértétek őket. A világ vége és a kétségbeesett rémület leszögezte őket erre a helyre, hogy itt ti egy szép és fényes diadalt arassatok. Végezzetek tehát a hadjáratokkal, koronázzátok meg az ötven évet* egy nagy nappal s bizonyítsátok be a hazának, hogy a háború késedelmes menetét vagy megújításának okait sohasem lehet a hadsereg rovására írni.“

35. Még Agricola beszéde alatt kitört a katonák harci heve s végét roppant ujjongás kísérte s rögtön siettek fegyverkezni. A lelkesült és előre rohanni vágyó katonákat úgy állította föl, hogy a nyolczezer főnyi gyalog segédcsapatok egy erős középső rendet képeztek, a három ezernyi segédlovasság a szárnyakon terjeszkedett ki. A legiók a sáncz előtt állottak föl, nagy dicsőségű győzelem esetén, ha az római vér nélkül vívatik ki; viszont támogatásul, ha a segédcsapatok meghátrálnának. A britannok, hogy többet mutassanak s nagyobb félelmet támaszszanak, emelkedett helyeken állították föl hadtömegeiket, úgy hogy az első sor lent a síkon, a többiek pedig a lejtős halmokon mintegy lépcsőzetesen következtek; a mező közepét a szekérharczosok zajongva, föl s alá vágatva töltötték be. Akkor Agricola tartván attól, hogy őt az ellenség túlnyomó sokaságával elülről és a szárnyakon is egyszerre támadhatja meg, hosszabbra terjeszté ki hadrendjét; s ámbár így a csatavonal vékonyabbá lett és sokan figyelmeztették, hogy elő kellene szólítani a legiókat is: ő azonban erősen bízva győzedelmében, de a kedvezőtlen fejleményekkel is kész levén szembeszállani, hátra küldte lovát s gyalog állott a zászlók elé.³⁶⁾

36. Az első összecsapásnál távoli harcot vívtak, s a britannok elszántan és nagy ügyességgel kerülték vagy ütötték ki hosszú kardjaikkal s rövid pajzsokkal a mieink lövedékeit, s a hajtófegyvereknek nagy tömegét zúdították reánk. Ekkor Agricola a batávok öt és a tungurok két cohorsát fölszólította, hogy kardéltre és kézi tusára fordítsák a harcot, a mi nekik mint régi katonáknak megszokott dolog volt, az ellenség pedig, mely kicsiny pajzsokat és nagyon hosszú kardokat hordott, nem bírta azt kiállani. A mint

* 50 évet, t. i. a Róma építése után számított századok egyikének felét, mely ekkor volt lefolyóban.

tehát a batávok közéjük vágtek, pajzsuk csúcsával ütötték őket, arcukat összezúzták, s leterítvén a síkon állókat, a dombokra vitték föl a csatát: a többi cohorsok is vetekedve rohantak fölfelé, és a velök szemben állókat levágták; sokat félholtan vagy sértetlenül hagyván a győzelem siető rohamában hátuk mögött. Eközben lovas csapataink is, a mint a szekérharcosok megfutamodtak, bele vetették magokat a gyalogok harczába. És ámbár rohamuk újabb rémületet okozott, mégis az ellenség sűrű csapatai közt és az egyenlőtlen terepen megakadtak, s kezdett az ütközet képe a mieinkre nézve már épen nem kedvezően alakulni, midőn a lejtőn különben is nehezen haladva föl, egyszersmind a lovak teste is szorította őket lefelé, s gyakran üres szekerek, vezető nélkül való megriadt lovak, a mint a félelem kergette őket, oldalról vagy szemközt közéjük szaladtak.

37. Azok a britannok is, a kik eddig a harczban részt nem véve, a halmok tetején foglaltak helyet s a mieinknek csekély számát gondatlanul lenézték, lassankint kezdtek leszállani és a győzők háta mögé kerülni. De épen ettől tartván Agricola, azon négy lovaszázadot, melyeket a csata véletlen esélyeire tartalékba állított, vetette az előnyomulók elé, s minél hevesebb volt rohamuk, annál erősebben űzte őket vissza és szórta szét. Így a britannok terve önmagok ellen fordult, és a vezér parancsára a harczolók homlok-soráról visszavonult lovascsapataink most az ellenséget oldalvást támadták meg. És akkor a nyílt csatatéren nagyszerű és véres látvány tárult föl: üldözték, vágták, foglyul ejtették a futókat, s ha másokra találtak, az előbb elfogottakat leölték. Az ellenségből, a mint kinek-kinek lelki ereje hozta magával, egész fegyveres csapatok kisebb számú embereink előtt hátat fordítottak; mások viszont fegyvertelenül rohantak katonáink közé s önként szentelték magokat a halálnak. Szerte-széjjel fegyverek, testek és szétronsolt tagok a véres földön. Itt-ott azonban a legyőzöttek dühe s vitézsége is érvényesült. Miután az erdőket elérték, gyülekezni kezdtek s pontos helyismerettel bírván, a mieink közül azokat, kik vigyázatlanul követték őket, körülkerítették. Úgy hogy, ha a mindenütt éber Agricola meg nem parancsolja, hogy erős és könnyű fegyverzetű csapatok hajtósereg módjára, s a hol sűrűbb volt az erdő, lovaikról leszállított lovasok menjenek be, a ritkásokat pedig a lovasság portyázza végig: a túlságos elbizakodás következtében nem egy veszteséget szenvedtünk volna. Mikor aztán az ellenség látta, hogy ismét rendezett erős sorokban üldözik, futásnak eredve, többé nem csapa-

tosan, mint előbb, hanem egyik a másikkal nem törődve, egyenkint és egymást kerülve, menekültek a félreeső és járhatatlan rengetegekbe. Az üldözésnek az éj és a vérrel jóllakottság vetett véget; közel tízezer öletett meg az ellenségből; a mieink közül háromszázhatvanan estek el, köztük Aulus Atticus cohorsparancsnok, kit ifjú heve és szilaj lova az ellenség közé ragadott.

38. A győzők vígan és a zsákmánynak örvendezve töltötték az éjszakát. A britannok pedig szanaszét bolyongva, férfiak és nők egybevegyült siránkozása mellett hurczolták sebesültjeiket, hivatgatták az épen maradtakat, elhagyták hajlékaikat, sőt elkeseredésükben maguk gyújtották föl; búvóhelyekre vonultak, majd megint előjöttek onnan; tanakodtak egymással, hogy mitevők legyenek, azután ismét szétozlottak; olykor megtörte őket a bánat kedveseik láttára, még gyakrabban haragra gyultak, s tudva van, hogy sokan saját hitveseiket s gyermekeiket megölték, mintegy könyörületből. A fölviradó nap szélesebben tárta föl a győzedelem képét; mindenütt kietlen csönd, elhagyott halmok, távol füstölgő hajlékok, s portyázóink, kik minden irányban kiküldetének, egy lélekkel sem találkoztak. Mint-hogy hírül hozták, hogy a menekülőknek nyomuk veszett s az ellenség sehol sem gyülekezik, a nyár pedig már elmulóban levén, Agricola nem akart apró háborúba bocsátkozni: a borestok földére vezette seregét. Ott tűszokat szedvén, meghagyta a hajóhad parancsnokának, hogy Britanniát hajózza körül. Elegendő erőt adott rendelkezésére, s előtte járt útjában a rettegés. Maga a gyalog- és lovassereget lassú napi menetekben helyezte el téli szállásokra, hogy az újonnan alávetett népek lelkére az átvonulás hosszabb tartama is ijesztőleg hasson. Szintúgy a hajóhad kedvező idő mellett és a népekre gyakorolt üdvös hatással bevitörázott a trutuléni révbe, honnan Britanniának egész innenső oldalát megkerülvén, tért vissza.³⁷⁾

39. Az események e lefolyását, habár Agricola semmi kérdéssel nem nagyítá leveleiben, Domitianus, szokása szerint, vidám arcczal, de szorongó kebellet vette tudomásul. Bántotta az a tudat, hogy a minap germaniai hadjárata alkalmából tartott diadalmenete³⁸⁾ nevetség színében tűnt föl, a mikor kereskedőktől vásároltak embe-
reket, kiknek viseletét és haját hadi foglyok módjára alakították; most pedig oly sok ezer ellenség megöletésével kivívott igazi és nagy győzedelmet lehet méltó büszkeséggel ünnepelni. Nagyon veszedelmes dolog, ha egy alattvalójának neve a fejedelemé fölé emelkedik. Hiába hallgattatta el az ékesszólás dicséretét és a tudományos tevékenységet kísérő hírt, ha a hadi dicsőséget mégis más

foglalja le magának. Egyéb valamit mégis csak könnyebben lehet észrevétlenné tenni, de a jó hadvezér érénye parancsolva vétet magáról tudomást. Ilyen gondokban gyötrődve, és a mi kegyetlen gondolkozásának jele volt, magános töprengéssel lakván jól, elhatározta, hogy gyűlöletét egyelőre pihenni hagyja, míg Agricola népszerűségének melege és a hadseregnek iránta táplált ragaszkodása alább száll; mert Agricola ekkor még helytartó volt Britanniában.

40. Megengedte tehát, hogy a senatus elhatározza neki, sok megtisztelő szóval tetézve, a diadalmi díszjelvényeket s a szoborral való kitüntetés dicsőségét és mindazt, a mit a diadalmenet helyett adni szoktak; azonfelül sejtetni engedte, hogy Agricolának Syria van tartományul szánva, mely akkor Atilius Rufus consulviselt férfiúnak halálával üresedésben s kiváló emberek számára vala tartogatva. Sokan mint bizonyosat beszéltek, hogy egy bizalmas szolgálatokra alkalmazott szabadosát küldötte Agricolához azon rendeletével, melyben neki Syriát adta, de azzal a meghagyással, hogy csak úgy kézbesítse, ha még Britanniában volna; és a szabados épen az oceán szorosában* találkozott Agricolával, s még csak hozzá sem szólván, visszatért Domitianushoz; már akár igaz ez az adat, akár a császár jelleméhez képest költötték és gondolták ki.³⁹⁾ Eközben Agricola átadta tartományát utódának nyugodt és biztosított állapotban. S nehogy a fővárosba való bevonulása az eléje menők ünneplése által s nagy számánál fogva feltűnő legyen: kikerülvén barátainak tisztelgését, éjjel, a hogy parancsolva volt, ment a császári palotába s ott egy futó csókkal⁴⁰⁾ minden megszólítás nélkül fogadtatván, visszavonult az udvari nép közé. Azután, hogy katonai hírnevét, mely súlyos bűn volt a semmittevők szemében, más erényekkel mérsékelje, teljes nyugalomban és visszavonultságban élt; magaviseletében egyszerű, beszédében nyájas, egy vagy két barátja kíséretében járt ki; úgy hogy sokan, kik a nagy férfiakat a külső megjelenés szerint szokták megítélni, látván és megpillantván Agricolát, kérdezték hírességének alapját s csak kevesen értették meg.

41. E napok alatt gyakran vádolták távollétében Domitianus előtt, de kihallgatatlanul föl is mentették. Veszélyben forgásának oka nem valamely büntetvére, vagy valamely általa sértett ember panaszára, hanem a fejedelemnek a kiválóságok iránt ellenséges érzületére volt visszavezethető, meg a rosszakarók leghitványabb

* A La Manche csatornában.

fajára: a hízelgőkre. Pedig az állam életében olyan idők következtek el, melyek nem engedték, hogy Agricoláról megfélemedkezzék a közvélemény. Moesiában és Daciában, Germania és Pannoniában ⁴¹⁾ oly sok seregünk veszett oda a vezérek könnyelműsége vagy gyávasága miatt, annyi katonatiszt csapatokkal együtt esett foglyúl a megostromolt erődökben, hogy már nemcsak a birodalom határát és partját,* hanem a légiók téli szállásait és a birtokállást is veszély fenyegette. Így midőn egyik romlás a másikat érte, s az egész év** gyász és csapás jeleiben folyt le: a közvélemény hangos szóval követelte Agricolát, mindenki összehasonlítván az ő erélyét s határozottságát a többiek gyámoltalanságával s félenkségével. Tudva van, hogy az ily beszédek Domitianus fülébe is eljutottak, mivel a szolgálatában levő szabadosok közül a jobbak iránta való szeretetből s kötelességérzetből, a legaljasabbak pedig kaján irigységből izgatták a különben is rosszra hajló fejedelmet. Így Agricola mind a maga erényei, mind a mások bűnei által a saját dicsőségének örvénye felé sodortatott.

42. Eljött már az az év, a mikor Ázsia és Afrika proconsul-sága fölött sorsot kellett húzni, s Civicának kevéssel azelőtt történt kivégeztetése egyrésztől figyelmeztetés vala Agricola számára, másrésztől előzetes példa Domitiánnak.⁴²⁾ Jöttek is hozzá a császár nézetét ismerő emberek, kérdezvén tőle, hogy el fog-e menni a tartományba kormányzónak; s eleinte homályos czélzással dicsérték előtte a nyugalmas és gond nélkül való életet, azután ajánlgatták közbenjárásukat lemondásának elfogadása dolgában; végre pedig már leplezetlenül hol jó tanácscsal, hol ijesztéssel hatottak rá, s magokkal vitték Domitianushoz. Ez mindig készen a színlelésre, kevély állásba helyezkedve hallgatta a lemondó kérelmét, s midőn beleegyezett, engedte, hogy még köszönetet is mondjon érte, s nem pirult el az ilyen kegynek gyalázatossága miatt. De a proconsuloknak útalványoztatni szokott fizetést, a mit ő maga többeknek engedélyezett, Agricolának nem adta meg, akár sértődésből, hogy nem kérte, akár bűnérzete miatt, mivel kerülni akarta azt a látszatot, hogy pénzen vette, a mit maga tiltott meg. Sajátsága az emberi jellemnek, hogy gyűlöljük azt, a kit megbántottunk;⁴³⁾ Domitiánnak azonban hirtelen haragra hajló, s minél zárkózottabb, annál engesztelhetetlenebb lelkét mégis enyhébbre hangolta Agricola az ő igény-

* Rajna és a Duna vonala.

** Kr. u. 86.

telen és eszélyes magaviseletével, mivel makacssággal és szabad szellemének üres fitogtatásával nem keltett föltűnést s nem hívta ki maga ellen a végzetet. Tudják meg azok, kiknek szokásuk mindent csudáló magasztalássai illetni, a mi a törvény ellen követtetik el, hogy a rossz fejedelem alatt is lehetnek jeles férfiak, s hogy az engedelmesség és önmegtartóztatás, ha tevékenységgel és erős jellemmel párosul, többet ér azok dicsőségénél, a kik oly sokan daczosan viselkedve, de az államnak minden haszna nélkül, fényelgő halállal váltak hiresekké.

43. Élete vége nekünk gyászos, barátainak fájdalmas, még a távolabb állóknál s idegeneknél is részvétet keltett. Az utczai tömeg és ez a közönyös nép is csődült házához s a köztereken meg a társaskörökben róla beszéltek; és Agricola halálát hallván, nem volt senki, a ki örvendett rajta, vagy hamar elfelejtette volna. Növelte az általános bánatot az az állandóvá lett hír, hogy méreggel ölték meg; de családja tagjai semmi olyast nem tapasztaltak, hogy ezt megerősíteni merném. Egyébiránt betegsége egész ideje alatt sűrűbben jöttek hozzá a legfőbb császári hivatalnokok s a legmeghittebb orvosok, mint az udvarnak szokása, mely hírvivők által tesz látogatásokat; már akár érdeklődésből, akár kémkedésből történt ez. Ismeretes az is, hogy az utolsó napon haldoklásának pillanatait is fölállított futárok tudatták, és senki sem hitte, hogy annyira sietnének a hírrel, ha a császár szomorú szívvel hallaná. A fájdalom külszínét azonban magatartásában s tekintetében mégis mutatta, mivel most már nem volt oka a gyűlöletre s különben is könnyebben tudta titkolni örömét, mint aggodalmát. Tudjuk azt is, hogy mikor elolvasta Agricolának végrendeletét, melyben kedves felesége és szerető leánya mellett Domitiánt társörökössé tette, örült ennek, mint a tiszteletnyilvánítás bizonyítékának. Annyira elvakítá s elrontá elméjét a folytonos hízelgés, hogy nem tudta, hogy egy jó családapa csak gonosz fejedelmet nevezhet örökösévé.⁴⁴⁾

44. Született Agricola Cajus Cæsar* harmadszori consulsága alatt, junius idusán,** meghalt ötvennégy éves korában, september kalendája előtt tíz nappal, mikor Collega és Priscus valának consulok.*** Hogy ha az utókor külsejéről is óhajt valamit tudni: inkább kellemes, mint tekintélyes megjelenésű volt; semmi komorság vagy ijesztő nem volt tekintetében; arczán nyájasság ömlött

* Caligula.

** Kr. u. 40, junius 13.

*** Kr. u. 95, aug. 23.

el; könnyen lehetett jó embernek tartani, nagynak szívesen. És ámbár erőteljes férfikorának közepén ragadtatott ki az élők sorából, a dicsőséget illetőleg mégis hosszúra nyúlt pályája. Egyrésztől ugyanis azt az igazi boldogságot, mely az erényekben fekszik, élvezte; másrésztől mint volt-consulnak s diadalmi díszszel kitüntetett embernek mit adhatott volna még többet a szerencse? Túlságos gazdagságra nem vágyott; jelentékeny vagyont juttatott neki a sors. Leánya és felesége túlélvén őt, még szerencsésnek is volt mondható, hogy csorbitatlan méltóságban, virágzó hírnév birtokában, mikor még rokonságát és barátainak körét nem érte baj, menekült a bekövetkezendő idők eseményei elől. Mert ha nem adatott neki a mostani boldog korszak viradatát megérnie s Trajanust császáruul látnia, a mit velünk való beszélgetéseiben sejtelemmel és óhajtással előre megjósolt: viszont korai halálában megvolt az a nagy vigasztalása, hogy kikerülte azt az utolsó időt, mikor Domitianus már nem időközönként és szüneteket tartva, hanem folyvást s úgyszólván szakadatlan kínzással merítette ki az állam életerejét.

45. Nem látta Agricola az ostromolt curiát, a fegyveresekkel megszállott tanácstermet s egyetlen csapással annyi consulságot viselt férfiúnak megöletését, annyi nemes hölgynek száműzetését és futását.⁴⁵⁾ Még Carus Metius⁴⁶⁾ akkor csak egy győzelméről volt ismeretes; Messalinus vérszítélete csak az albai kastélyban harsozott.⁴⁷⁾ Massa Boebius is akkor még vádló helyett vádlott volt.⁴⁸⁾ De nemsokára mi senátorok saját kezeinkkel hurcoltuk börtönbe Helvidiust; minket töltött el szégyennel a Mauricus és Rusticus ellen elkövetett gazság látványa; rajtunk száradt Senecio ártatlan vére.⁴⁹⁾ Nero legalább félre fordította a szemét s csak parancsolta a büntetteket. de nem gyönyörködött látásukban; Domitianus alatt fokozta nyomorúságunkat az is, hogy látnunk és láttatnunk kellett; midőn még sóhajtasainkat is följegyezték, midőn elegendő volt annyi embernek halálszint fösteni arczára az a kegyetlen tekintet és a vörösség, melylyel magát a szégyenpir ellen vértette.⁴⁹⁾ Boldog vagy tehát Agricola, nemcsak életed fényes ragyogásával, hanem azért is, mert halálad alkalmas időben következett be. Mint azok beszélnek, a kik utolsó szavaidnak tanúi valának: szilárd lélekkel és megnyugvással vártad végzetedet, mintha magad részéről ártatlanságot akarnál ajándékozni a fejedelemnek.⁵¹⁾ De nekem s leányának az atyánk elköltözésén érzett keservünkön felül növeli bánatunkat az is, hogy betegágyánál ülnünk, a haldoklót ápolnunk, nézésével

s ölelésével eltelnünk nem engedte a sors. Hallottuk volna legalább tanácsaid és szavaidat, hogy azokat mélyen szívünkbe vessük. Mienk a fájdalom, mienk a seb, hogy oly hosszú távollétünk körülményei miatt négy évvel hamarabb vesztettünk el.⁵²⁾ Hiszen kétségtelenül minden bőven megvolt a tiszteletedre, jó atyánk, melletted levén szerető hitvesed; de mégis kevesebb könnyyel sirattak meg s utolsó pillanataidban vágyódva kerestek minket szemeid.

46. Ha, mint a bölcsek mondják, van egy hely a dicsőültek lelkei számára, és ha a testtel együtt nem múlnak el a nagy szellemek:⁵³⁾ nyugodjál békében, s minket, a te családodat, a gyöngeszívű panaszkodástól és asszonyos jajgatástól hívj el a te erényeid szemlélésére, melyeket gyászolni és siratni nem szabad. Csodálással inkább és halhatatlan dicséretekkel, s ha természeti erőnk engedi, utánzással ápoljuk emlékedet; ez lesz az igazi tisztelet, ez lesz a hozzád legközelebb állók kegyelete. Azt kötöm szívére leányodnak és feleségednek is, hogy úgy tiszteljék az atya és a férj emlékét, hogy minden tetteit s mondását szemök előtt tartsák s lelkének inkább, mint testének alakját és képét öleljék keblökre. Nem mintha ellenezni akarnám a szobrokat, melyek márványból vagy ércből alkottatnak; de valamint az emberek külsője, úgy a külső képei is gyarlók és múlandók; ellenben a szellem alakja örök, melyet nem valamely idegen anyag és művészet, hanem saját erkölcsaink által tarthatunk meg s fejezhetünk ki. A mit Agricólából szerettünk, a mit benne csodáltunk: az fönmaradt és fön fog maradni az emberek lelkében, az idők örökkévalóságában, a történelem hírében. Mert sokakat a régiek közül, mintha dicsőségek s nevök sem lett volna, a feledés homálya borít; de Agricola, a kit én az utókornak megírtam és átadtam, mindenkor élni fog.⁵⁷⁾

Magyarázatok Agricola életéhez.

1) Ez életrajzra vonatkozólag lásd azokat, a miket Tacitus összes munkáinak I. kötete élén a nagy történetíróról és egyes műveiről elmondok.

2) *Publius Rutilius Rufus*, államférfi, szónok és stoikus bölcsész volt; Kr. e. 105-ben consul; feddhetlen jelleme daczára száműzetésben halt meg. — *M. Aemilius Scaurus*, consulságot viselt Kr. e. 115-ben. Amannak ellenfele. Mind a kettő megírta saját élettörténetét.

3) *Arulenus Rusticus* megölette Domitian Kr. u. 94-ben, mivel stoikus bölcsész volt s Pætus Thraseát meg Helvidiust egy iratában szent embereknek mondta. *Herennius Seneciót* szintén kivégeztette Domitián, mivel Helvidiusról magasztalólag írt. Ugyanakkor több bölcsész is megöletett. — *Pætus Thraseát*, egy tiszta erkölcsű bölcsészt, gyűlölte Nero s Kr. u. 66-ban öngyilkosságra kényszeríté (I. Ann. XVI, 21. és köv. fej.) — *Helvidius Priscus*, az idősebb, ipának Thraseának halála után száműzetett; Nero után visszatért Rómába; de Vespasianus kivégeztette makacs és ellenséges magatartásáért, melyet az egyeduralommal szemben tanusított. Lásd jellemrajzát Hist. IV. 5. 6. — Tacitus, mint a régi szabad alkotmány híve, természetesen elítélőleg szól ez üldözésekről. De különben, elfogulatlan történelmi szempontból tekintve a dolgokat és személyeket: bizonyos, hogy e férfiak a bölcsélet leple alatt politikai ellenzékét alkottak, s a fönnálló hatalom aláásására törekedtek. Ha Thrasea ellenkezése Nero ellen még érthető, s ő különben is beszédben és magatartásban mindig mérsékelt maradt; de Helvidius Vespasianusszal dacolt, lázította az aljnépet, gyalázta a monarchiát, s így maga hívta ki maga ellen a hatalom bosszúját. Más stoikusok is, valamint az a Demetrius cynikus bölcsész, a kivel való beszélgetésben tölté utolsó óráit Thrasea, oly elveket hangoztattak, melyek a fönnálló renddel nem voltak összeegyeztethetők. Így következett be a bölcsészek kiutasítása Rómából 71, és 75-ben. Második száműzetéseket Domitianus rendelte el 93-ban, összefüggésben a Rusticus Arulenus ellen indított pörrel.

4) *Memoriam quoque ipsam cum voce perdidissemus, si tam in nostra potestate esset oblivisci quam tacere.* E híres mondat idézésével végezte Deák Ferencz az 1839. évi országgyűlésen a szólásszabadság tárgyában tartott beszédét. Az akkor fiatal gr. Szécsen Antal, mint Tacitusról a Budapesti Szemlébe írott tanulmányában mondja, mély megghatottsággal hallgatta a beszédet. „Az irodalmi szépségnek egy új világa nyílt meg akkor előttem. Elővettem Tacitust; visszatértem vele s általa a korán elhanyagolt régi irodalomhoz és ebbeli olvasmányaim legkedvesebb benyomásai összeshövdtek emlékezetemben e hathatós parlamentarís hivatkozással és azon férfitú iránti tisztelettel és vonzódással, ki nem gyaníthatta, hogy midőn meggyőződésének fényes kifejezést adva, annak a római írónak fönséges szavaiban új

támaszt keres, egyszersmind egy jelentéktelen hallgatót a legnemesebb szellemi élvezetekre útal.⁴

5) Domitian erőszakos halála után, Kr. u. 96-ban, az öreg Nerva, majd két évnél rövidebb uralkodása után fogadott fia, a hispán származású Traján jutott a trónra.

6) Czelzés arra, hogy a *Históriákat*, melyeket ekkor már megkezdett, ki akarja adni.

7) *Forum Julii* most Fréjus, Toulon és Nizza közt; Julius Cæsartól telepített kikötőváros.

8) *Procurator*-ok, tisztartók, a római birodalom tartományaiban működő pénzügyi hivatalnokok, kik a tartományi helytartók — proconsulok — alatt állottak. A császárság alatt tekintélyök emelkedett, s gyakran surlódások folytak köztök és a helytartók között. Olykor kisebb tartományok élére a császárok csupán procuratorokat küldtek, a helytartó teljes hatalmi körével. Ilyen volt Tiberius uralkodása alatt Pontius Pilatus is, ki Krisztus urunkat keresztire feszítettette.

9) *M. Silanus* ipa volt Caligula császárnak, a ki gyanúból öngyilkosságra kényszerítette őt.

10) Bármennyire elterjedt is a görög bölcelet a rómaiak közt: mégis megmaradt vele szemben az az ósrómai tartózkodás, mely lényegileg a gyakorlati cselekedetekre irányzott érzéknek az elmélettel, a realismusnak az idealizmussal való ellentétén alapult. Az az Ennius által kifejezett nézet, mely szerint a bölceletet jó megizlelni, de belé merülni nem szabad: Tacitusnak s a vele egyenlően gondolkozó római államférfiaknak is meggyőződése volt, mint a kik szükségképen kárhoztatták azt a speculativ irányzatot, mely az államnak legfontosabb érdekei iránt való közönyre vezetett. Ezért mondja itt, hogy a bölceleti tanokkal való túlságos foglalkozás nincs megengedve a római férfinak s főleg egy senatornak. Lásd e tárgyról: L. Friedländer, *Sittengeschichte Rom's*. III. 550.

11) Azt mondja Tacitus, hogy a helyes házassági viszonyban nagyobb része s így több érdeme van a jó nőnek, mint a jó férjnek. Viszont, ha a házassági viszony a nő hibája miatt megromlik, nagyobb bűn terheli az ilyen asszonyt, mint a férfit, ha ez a hibás.

12) Az igazságszolgáltatási tiszten kívül, mely Augustus császár óta korlátozva volt, a praetorok a császári korszak alatt részt nyertek a közigazgatásban és a nyilvános játékok rendezésében is. Ez utóbbi célra az államkincstárból némi pénzbeli támogatást is kaptak.

13) Nero elrabolta a templomok kincseit, hogy a város fölgyűjtása után pénzt szerezzen az építkezésekhez. Galba alatt aztán egy bizottság neveztetett ki azzal a föladattal, hogy az elparazolt kincseket visszaszerezze, nevezetesen a Nerótól tett tékozló ajándékokat a megajándékozottaktól visszavegye.

14) Nero halála után *Galba*, *Otho*, *Vitellius* gyorsan következtek egymásután a főhatalomban, míg *Vespasianus*, Titus és Domitián atyja, jutott 69-ben uralomra. E politikai változások alatt gyakoriak voltak a hadsereg egyes részeiben a zavargások. Ilyen volt az említett eset is.

15) *Roscius Coelius* alvezér, ki a Britanniában állomásozó huszadik légiónál szolgált, ellenséges viszonyban állott főnökével, *Trebellius Maximus* helytartóval, s talán túlságosan enyhének mutatkozott a lázongó légio irányában.

16) A pontifexek collegiuma, melynek feje mindig a császár volt, most már csekély jelentőséggel bírt, de főnállott még tovább is, s tagjai közé soroztatni tisztelet és méltóság volt.

17) *Thule* mesés sziget északon. Némelyek úgy vélik, hogy Izland. Világos azonban, hogy Izlandot messziről sem láthatták a rómaiak.

18) A hosszú, keskeny öblöket, melyenek Norvégia *fjordai*, érti Skócia északi partjain, melyekben a tenger vize ár és apály idején föl és leszáll, s így a hullámok mélyen benyomulnak a szárazföld közé.

19) Gallia és Britannia őslakói egyaránt a celta népfajhoz tartoztak.

20) A földet egy fölfelé hajló szélű korongnak, mintegy tálnak képzelték. Lapos széle, mikor hosszában a nap elhalad, nem vet árnyékot azon vidékekre, melyek közelében a föld szélén, feküsznek. Csak beljebb keletkezik már árnyék és így éjszaka, a homorú részeken fekvő tartományokban. A dolognak egész előadása természetesen zavaros a tökéletlen képzet miatt.

21) A Julius Cæsar és Pompejus közt, majd a triumvirok s Brutus és Cassius közt, azután az Octavianus és Antonius közt folyt polgárháborúk.

22) Tiberius szenvelegte azt, hogy ő elődje Augustus kormányzati elveihez tartja szigorúan magát.

23) A *Varus* vezetése alatt álló római hadsereget megsemmisítette Arminius Kr. u. 9.

24) A Kr. u. 68. és 69. évben a császárság birtokáért folyt háborúkat kell érteni.

25) A *brigántok* népe a mai Anglia északi vidékein lakott Skótorszáig terjedve.

26) Ilyen segédhadakul vannak említve alább a 36. fejezetben a batávok és tungurok.

27) Az átszállás körülményeiből látni lehet, hogy a csapatok lovon úsztattak át a szigetet a szárazföldről elválasztó csatornán.

28) A győzelem híret Rómába vivő hírnökök babérral övezett dárdát tartottak kezökben, s a győzelemről szóló irattekercs is babérral volt díszítve.

29) A meghódított lakosság terményeit vagy legalább azok egy részét a római kormányzat vette át; a terményeket bizonyos meghatározott pontokra, római táborokba és gyarmatokba kellett szállítani, s míg az átvétel meg nem történt, addig a termelő sem használhatta a maga sajátját.

30) *Clota* Skótországnak nyugoti fjordja, melybe Glasgownál a Clyde vize ömlik, mai neve: *firth of Clyde*; *Bodotria* amazzal szemközt keleten a *firth of Forth*, Edinburg mellett.

31) Hibás földrajzi fölfogással helyezi Irországot Britannia és Hibernia (Spanyolország) közé.

32) Innen kezdve Agricolának Caledoniában (Skótországnak) folytatott háborúit adja elő az író, mire nézve megjegyzendő, hogy Tacitus Caledoniát is, mint az egész sziget egy részét, gyakran nevezi általánosságban Britanniának és az ott lakó néptörzseket is általános névvel britannoknak.

33) E mondatban rejlő mély igazságot bizonyítják minden nemzetnél, nálunk is a bukással végződött háborúk eseményei.

34) Britannia keleti partjai mellett. Azután elfogták őket a tengeren a svévek, majd a frizek, kik Hollandia északi vidékein laktak; eladták őket rabszolgául s így eljutottak a római uralom alatt álló rajnai partokig. Mindez nem oly nagy távolság, a minőnek akkor képzelték s a hogy Tacitus föltünteti.

35) Emlékeztet azon hasonló értelmű mondásra, mely az 1830. lengyel felkelés leveretéséről iratott: „Varsóban béke uralkodik, csak hogy a sír békéje.”

36) E csata színhelyéről mondja *Charlyle Tamás*, a nagy angol történetíró, Drumfries skót városa közelében fekvő mezei lakából Gæthéhez intézett egy leve-

lében: „Egyik dombtetőről kivehetem, egy napi járásnyira nyugaton, azt a halmot, a hol Agricola és az ő katonái táboroztak. Én ott, annak lábánál születtem.“ („A francia forradalom“ Carlyle Tamástól, magyarra fordította Baráth Ferencz. I. k. XII. lap.)

37) Hogy a *trutuléni* rév hol volt: nem lehet kipuhatolni. Br. innenső oldala alatt a keleti partok értendők.

38) A *chattok* ellen indított hadjáratban az ellenségnek színét sem látta Domitián, de azért diadalmenetben vonult Rómába.

39) Si non e vero, e bene trovato.

40) A császártól valamely állami tisztviselőnek adott csók kitüntetés volt, s mintegy a magával való egyenlőséget jelképezte.

41) E szerencsétlen háborúk a 86—88. években folytak Decebál dák király, meg a quádok és markomannok ellen, mindig kudarczezal. Trajánus fordította azután jóra a dolgot.

42) *Civica Cerialist*, Ázsia proconsulát, felségárulás gyanúja miatt végeztette ki Domitianus. Intő például szolgált ez egyrészt Agricolának, hogy mily sors érheti a császár kaján féltékenysége miatt, ha a két legfontosabb tartomány, Ázsia vagy Afrika kormányzóságát elvállalja.

43) A bántalmazó gyűlöli azt, a kit megbántott, mert fél a jogos bosszútól.

44) Felesége és leánya mellé örökösárrá tette a császárt, azon alapos föltevéstől indítatva, hogy Domitian különben az egész örökséget elkobozhatná.

45) Domitianus rémuralma utolsó éveinek eseteire czéloz, a mikor a császár fegyveres erővel kényszerítette zsarnoki akaratának végrehajtására a curiát és a senatust, sok előkelő embert kivégeztetett, nemes hölgyeket száműzött.

46) *Carus Metius* hirhedt árulkodó volt, ki már akkor Seneciának okozta vesztét.

47) *Messalinus* egyike a leggonoszabb tanácsadóknak a császár oldala mellett; de Agricola elhalálózása idején már nem szerepelt e minőségében nyilvánosan, hanem csak a császár albai kastélyában, hol Domitianus gyakran tartózkodott félrevonulva, űzte galád mesterségét: a derék hazafiak vádolását és eláztatását.

48) *Massa Babius* szintén a legaljasabb árulkodó udvaroncok egyike, Agricola elhúnytakor azonban még ő maga is vád alatt állott a hispániai tartományban elkövetett zsarolásai miatt.

49) „Mi senatorok saját kezeinkkel“ — úgy értendő, hogy már nem titokban folyt a becsületes emberek üldözése, hanem magában a senatusban talált a császár olyanokra, a kik büntetteinek és dühöngésének eszközeivé váltak. *Mauricus* és *Rusticus* testvérek voltak, egyik száműzetett, a másikat kivégezték. Senecióról szó volt főntebb a 2. fejezetben.

50) Domitian arca vörös színű volt, s így a pirulás nem látszott meg rajta.

51) Mintha sietett volna Agricola meghalni, nehogy a gonosz császár az ő megölésével is tetézzé bűneinek halmazát.

52) Nem tudjuk, hogy Tacitust és nejét miféle körülmény (valószínűleg: valamely tartományi hivatal) tartotta távol Rómától már Agricola halálát megelőzőleg négy év óta, mialatt atyjokat nem láthatták.

53) Az életrajz írója e sorokban a keresztyén világnézet magaslatára emelkedik.

54) Önérzetes jóslata teljesült. A jeles hadvezért halhatatlanná tette a még nagyobb történetíró.

GERMANIA.

(DE ORIGINE SITU MORIBUS AC POPULIS
GERMANIAE.)

GERMANIÁRÓL.

1. Egész Germaniát Gallia, Rætia és Pannonia felől a Rajna és Duna folyamok, a sarmaták s dákoktól pedig a kölcsönös félelem s hegyek választják el, míg többi határát az oceán mossa, tágas öblöket alkotván és nagy terjedelmű szigeteket folyván körül. Némely törzsek és királyok, kikhez a háború útát nyitott, csak nem rég lettek ismeretessé. A ræti álpok hozzáférhetlen s meredek magaslatán eredő Rajna meglehetősen kanyarodással nyugatra fordulván, az északi tengerbe önti habjait. A Duna az Abnoba-hegy szelid és mérsékelt magasságú gerinczén fakadván, sok népeknek földén át veszi futását, míg a Fekete-tengerbe hat torkolaton ömlik be; a hetedik ág mocsarakba fúl.

2. Magukat a germánokat őslakosságnak vélem, mely kis mértékben sem elegyült más nemzetek jövevényeivel s bevándorlóival, mivelhogy hajdan nem szárazföldi úton, hanem hajón érkeztek azok, a kik lakhelyet akartak cserélni; aztán meg a túlnan elterülő véghetetlen nagy s hogy úgy mondjam, ellenséges világtengert a mi földrészünkről ritkán látogatják hajók. Demeg nem is szólva a rémes és ismeretlen tenger veszedelmeiről, ki akarna Ázsia, Afrika vagy Italia elhagyásával Germaniába menni, melynek földje kietlen, égalja zord, jellege s kinézése szomorú, ha csak valakinek épen nem a szülőhelye? Ősi dalaikban, melyek náluk egyetlen fajtát tesz az okmányoknak s történeti emlékeknek, Tuisto istent, a föld szülöttét és annak fiát Mannust dicsőítik a nemzet törzse és alapítói gyanánt. Mannusnak három fiat tulajdonítanak, kiknek nevei után hívják az oceánhoz legközelebb lakókat ingævonoknak, a középsőket herminónoknak, a többieket pedig istævonoknak. Némelyek, a régiség-adta szabadsággal élve, állítják, hogy attól az istentől több fiú is származott, s így a törzsek is többféle nevet viselnek, mint marsok, gambrivok, svébek, vandalok, s ezek is

igazi és ősi elnevezések. Különbözik pedig a Germania név új és nem régi keletű, mert azok, akik a Rajnán először keltek át, a gallokat elűzték lakhelyeikből, a mostani tungerek, akkor germánoknak nevezettek. Így lassankint az egész nemzetnek, nem egy néptörzsnek nevévé vált az, és a mely nevet első legyőzőjök ijesztő megjelenésökért adott nekik, később maguk is elfogadták, s mindnyájan germánoknak hívatának.

3. Herculesről beszélnek, hogy náluk is megfordult, és harczba menet minden vitéz férfiak közt elsőben ő róla énekelnek. Vannak *barditus* nevű harczos dalaik is, melyeknek harsogtatásával tüzelik a bátorságot, és a csata sorsára magából az énekből is jóslatot vesznek, mert a sereg hangjának csengéséhez képest ijesztenek mást, vagy ijednek meg maguk, s nem a szónak, hanem bátorságuknak nyilvánulása az az ének. Főleg a hang zordságára s szakgatott zúgására törekednek, szájok elé tartván pajzsukat, hogy a szó arról visszaütödvén, annál teljesebbé s erősebbé dagadjon. Továbbá Ulissesről is hiszik, hogy ama hosszas és mesés bolyongása közt e tengerre is eljutván, meglátogatta Germania földét, s hogy ő alapította s nevezte el Asciburgiumot, mely a Rajna partján fekvő, manapság is lakott hely; sőt hogy egy Ulissestől szentelt s atyjáról Laërtesről nevezett oltárt is találtak hajdan azon a helyen, valamint hogy görög fölírással ellátott némely emlékek és sírok is állnak még a Germania és Rætia közötti határon. Mindezt sem érvekkel támogatni, sem czáfolni nincs szándékomban; kiki saját fölfogása szerint tartsa hihetetlennek vagy hitelesnek.

4. Én azok véleményéhez járulok, akik Germania népeit semmi más nemzetekkel való összeházasodás útján nem vegyült, sajátlagos, tiszta s csupán magához hasonló fajnak tartják. Minélfogva testök külseje is, oly nagy emberszám daczára, mindnyájoké azonos; kék szemök vadtekintetű, hajuk vörhenyeges, testök nagy, de csak támadásra erős; fáradságra s munkára nincs ugyanaz a kitartása, s legkevésbé tudja tűrni a szomjat meg hőt, míg a hideget és éhséget az égalj természeténél fogva megszozták.

5. A föld, noha külsőleg némiképen változatos képet nyújt, általánosan véve mégis sötét erdőkkel vagy sivár mocsarakkal van borítva; a Gallia felé eső rész nedvesebb, a Noricum és Pannoniára nézve pedig jobban járja a szél; eléggé termékeny, de a gyümölcsfát nem szereti; gazdag barmokban, de a melyek többnyire kis természetűek, és a szarvasmarhának még czímere, homlokdisze is hiányzik; sokaságukban lelik örömeiket, az az ő egyedüli és leg-

kedveltebb vagyonuk. Hogy az ezüstöt és aranyat jóindulatból vagy haragjokban tagadták-e meg tőlük az istenek: nem tudom. De nem merném állítani, hogy Germaniának egy ásványere sem szülne ezüstöt és aranyat; mert hiszen ki kutatott utána? Birtoklása s használata tekintetében némileg máskép áll a dolog; lehet náluk ezüst edényeket, melyeket követeik és főembereik ajándécul kaptak, époly közönséges használatban látni, mint a melyek agyagból készítvék. És ámbár a hozzánk legközelebb lakók kereskedelmi csereeszközül az aranyat meg ezüstöt becsben tartják s a mi pénzünknek némely fajtáit ismerik s elfogadják: a bensőbb vidékek lakói egyszerű s ősi módon az árúk csereberéjével élnek. A régi s hosszú idő óta ismeretes rovátkos szélű és fogatos pénzeket kedvelik. Jobban kapnak az ezüstön, mint az aranyon, nem valami különös előszeretetből, hanem mivel az ezüst pénzek nagyobb számuknál fogva könnyebben kezelhetők azok által, a kik összevissza mindenféle apró holmit vásárolnak.

6. Vasuk sincs bőségben, a hogy fegyvereik minőségéből következtetni lehet. Csak kevesen használnak kardot és nagyobb fajta lándzsát; dárdát vagy az ő szavuk szerint *frameát* hordanak, keskeny és rövid vassal, de a mely oly éles és oly könnyen kezelhető, hogy ugyanazzal a fegyverrel a szükséghez képest akár közelből, akár távolról lehet harcolni. A lovas ugyan beéri pajzsával és kopjájával, de a gyalogok lövedékeket is, olykor meztelen vagy könnyű köpenyben állva, sokat és megcsóválva nagy távolságra hajigálnak. A czifraságot nem hajhászszak, de pajzsukat tarka színekkel díszítik. Kevésnek van páncélja, alig egyik-másiknak ércz- vagy bőrsisakja. Lovaik se alak, se gyorsaság dolgában nem kiválók; de nem is idomítják őket, mint mi szoktuk, különféle iskolás gyakorlatokra. Egyenes vonalban vagy egy kanyarodással jobbra hajtják őket oly szoros rendben, hogy egy sem marad hátra. Általában véve erejük inkább a gyalogságban fekszik, s azért összevegyülve harcolnak, mivel lovas csatázásra is alkalmas és megfelelő azoknak a gyalogoknak a gyorsasága, a kiket az összes legénységből válogatva a hadsor élére állítanak. Meg van határozva számuk is, száz egy-egy megyéből; övéik is így nevezik őket, s a mi először csak szám volt, most már cím és megtisztelés. A hadrend ékalakú oszlopokból áll. A meghátrálást, csakhogy megint szembe szálljon az ember, cselnek, nem gyávaságnak tartják. Eleseteik testét még az eldöntetlen ütközetből is magukkal viszik. Paizsát valakinek odahagyni: a legnagyobb gyalázat, s az

ily megbélyegzett harczos se a vallásos szertartásokon nem vehet részt, se a gyűlésbe nem mehet; és sok, a ki a csatából így menekült, kötéllel vet véget becstelen életének.

7. Királyaikat a főnemesi származásra, vezéreiket a vitézségre való tekintettel választják. De a királyok hatalma sem korlátlan és szabad, s viszont a vezérek inkább példaadással, mint parancsszóval érdemlik ki az elismerést, ha tettekre készek, ha mindenütt láthatók, ha előljárnak a csatában. Különben pedig se ítékezniök, se bilincset rendelniök, se verniök nem szabad, hanem csak a papoknak; de azok sem büntetésül vagy a vezér rendeletéből tehetik, hanem mintegy annak az istennek parancsára, kiről azt hiszik, hogy a harczolók oldalán áll. S csakugyan magukkal szoktak vinni a csatába a berkekből némely bálványokat s jelvényeket; s a mi vitézségöknek legélesebb sarkantyúja szokott lenni: nem a véletlen s nem is a történetes csoportosulás alkotja a dandárt vagy az éket, hanem a családok és rokonságok, s közelben vannak szeretteik, úgy hogy hallhatják asszonyaik üvöltését, gyermekeik sirását. Ezek mindenkire nézve a legszentebb tanúk, ezek a legfőbb dicsőrök. Anyáikhoz, feleségeikhez mennek sebeikkel, s ezek nem rettegnek megszámlálni s vizsgálni a vágásokat, s a harczolók számára ételt hordanak, buzdító szóval.

8. Emlékezetben maradt, hogy némely már hanyatló és ingadozó csatát az asszonyok állítottak helyre kitartó kérésökkel s azzal, hogy keblöket kitárván, közeli rabságukra mutattak rá, a melytől a férfiak feleségeiket maguknál is jobban féltik, annyira, hogy erősebben tartják lekötöttnek az oly néptörzsek hűségét, a melyektől a tűszok közt nemes leányokat is kívánnak adatni. Sőt bizonyos szentséget s jósadományt is látnak a nőkben, valamint hogy se tanácsukat nem vetik meg, se jóvendőmondásukat nem mellőzik. Láttuk, hogy dicsőült Vespasianus alatt Velædat hosszú időn át sokan isteni lénynek tartották; de hajdan is imádták Albrunát és több más nőt, nem hízelgésből, s nem mintha istenőket akarnának belőlük csinálni.

9. Az istenek közül kiváltképen Mercuriust tisztelik, kinek bizonyos napokon emberáldozatot is szabad hozniok. Herculest és Marsot szertartásos állatokkal engesztelik. A svébek egy része Isist is szolgálja; hogy ez az idegen szertartás honnan veszi okát és eredetét: nem tudtam meg, kivéve, hogy gályá módjára alakított képe bizonyítja ez istentiszteletnek idegenből lett behozatalát. Egyébiránt pedig az égiek nagyságával megegyeztethetőnek nem vélik

akár falak közé zárni isteneiket, akár emberi arcz képére hasonlónvá tenni. A berkeket és ligeteket szent helyekül tekintik, s istenek nevén szólítják azt a titokzatos lényt, a kit csak imájokban látnak.

10. A jeljöslást és sorsvetést nagyon szorgosan gyakorolják. A sorsvetés szokása igen egyszerű. GyömölcsTERMŐ fának gallyát levágván, szilánkokra szelik, s bizonyos jelekkel megkülönböztetvén őket, vaktában s taláalomra elszórják egy fehér lepedőre. Azután, ha a jóskérdés a közönség érdekében van, a néptörzs papja, ha csak magánérdekű, a családtya könyörögvén az istenekhez, s az égre tekintve, mindet egyenkint háromszor fölemeli s a fölemelt szilánkok jelentőségét az előbb rájuk nyomott jegyhez képest magyarázza. Ha a magyarázat tiltólag hangzik, aznap arról az ügyről nem szabad többé tanácskozni; ha pedig megengedi a magyarázat, még a jeljöslat hitelesítése is megkívántatik. Itt náluk is ismeretes a madarak hangjából s röptéből venni tanácsot; de sajátja e nemzetnek a lovak jóslatát s intelmét is megfigyelni. Az említett berkek és ligetekben tart a közönség fehér és még semmi emberi munkától nem érintett lovakat, s miután a szent szekérbe befogták, a pap vagy király, vagy a törzs főnöke kíséri őket s megfigyeli nyerítésöket s horkantásukat. És semmiféle jeljöslatnak nincs ennél nagyobb hitele se a köznép, se az előkelők szemében; mert azt hiszik, hogy a papok az isteneknek szolgálai, de e lovak akaratuknak tudói. Van a jeljöslatoknak más megfigyelési módja is, melylyel a háborúk kimenetelét kutatják. Annak a népnek, melylyel a háború folyik, egy bármiképen kézrekerített foglyát a saját honosaik közül kiválasztott emberrel, mindegyiket a maga hazai fegyvereivel ellátva, párviadalra bocsátják, s egyiknek vagy másiknak győzedelmét döntő jelentőségűnek tekintik.

11. Kisebb ügyekről a főnökök tanácskoznak, nagyobbakról mindnyájan, úgy azonban, hogy a mi a nép döntése elé tartozik is, előbb a főnökök tárgyalásán kell hogy keresztül menjen. Össze gyűlnek, ha csak valami véletlen és hirteleni esemény nem adja elő magát, meghatározott napokon, hold újulása vagy töltekor, mert az ügyek tárgyalására azt tartják a legáldottabb kezdetnek. Nem napok szerint számítnak, mint mi, hanem az éjek szerint; úgy rendelkeznek, úgy tűzik ki a határidőt, mintha az éj vezetné be a nappalt. Szabadságukkal az a baj jár együtt, hogy nem egyszerre s nem a parancs szerint gyülekeznek össze, hanem két-három nap is elpocsékolódik a késedelmes gyülekezés miatt. Úgy a hogy a tömegnek kedve tartja, telepednek le fegyverestül; csöndet paran-

csolnak a papok, kiknek ilyenkor fenyítő hatalmuk is van. Azután a királyt vagy a főnököt, ahhoz képest, a mint egyiknek és másiknak kora, nemessége, hadi érdeme, ékesszólása előnyt ad, hallgatják meg; de ezeknek is csak inkább tanácsadó tekintélyök van, mint parancsoló hatalmuk. Ha indítványuk nem talál tetszésre, zajongással útasítják vissza; ha pedig megnyeri helyeslésöket, összeütik kopjájukat, mert a jóváhagyásnak legmegtisztelőbb módja a fegyverrel való dicséret.)

12. A gyűlésen váddal is lehet előállani és büntető eljárást indítványozni. A büntetések a vétséghez képest különböznek. Az árulókat és szökevényeket fára akasztják; a gyávákat, harczból hátrálókat és a testi fajtalanóságban találtakat sárba vagy mocsárba fúlasztják, fonott kosarat nyomván rájuk. A kivégzés különfélesége azt a célzatot tartja szem előtt, hogy a fenyítésnél mutatni kell a büntetteket, ellenben a galádságokat el kell vonni a szemek elől. De könnyebb kihágásokért is jár arányos büntetés: az elmarasztaltakat bizonyos számú ló és marha fizetésére birságot adják, s a birság egy része a királynak vagy a közönségnek, másik rész pedig annak, a kinek az elégtétel kijár, vagy rokonainak fizettetik. Ugyancsak a gyűléseken választatnak a főnökök is, kik a megyében és a falvakon igazságot szolgáltatnak. Mindegyik mellett a népből választott száz kíséző áll, tanácsadás és tekintélyének emelése végett.

13. De akár köz-, akár magánügyet, csak fölfegyverkezve vegeznek. Fegyvert viselni azonban nem szabad előbb senkinek, míg arravalóságát a közönség el nem határozta. Akkor még ott a gyűlésen akár valamelyik főnök, akár az atyja vagy rokonai paizszsal és kopjával díszítik föl az ifjat. Ez náluk a toga, ez az ifjúságnak első kitüntetése; azelőtt a családnak volt tagja, most már a közállományé. Kiváló nemesi származás vagy az ősök nagy érdemei megszerzik a főnöki méltóságot serdülő ifjak számára is; míg a többiek erősebb s már rég kipróbált bajnokok mellé osztatnak be, s nem szégyen azok kíséretében láttatniok. Sőt a kíséretben is vannak fokozatok, annak elhatározása szerint, a kit kísérnek, s nagy a verseny egyrészt a kísézők közt, hogy melyik foglalja el a főnök mellett az első helyet, más részt a főnökök közt, hogy kinek legyenek a legszámosabb s legvitézesebb kísérei. Abban áll a méltóság, abban az erő, hogy a válogatottaknak mindenkor nagy csapatával legyen a főnök környezve; békében tisztesség, hadban oltalom. S nemcsak saját népe előtt, hanem a szomszédos törzsek-

nél is hírnevet s dicsőséget ad, ha valaki kíséretének számával és kiválóságával tündöklök. Mert az ilyeneket követségekkel keresik föl, ajándékokkal halmozzák, s csupán tekintélyökkel is véget vetnek a háborúságoknak.

14. Ha csatába mennek: szégyen a főnöknek vitézség dolgában megelőztetnie, szégyen a kíséretnek a főnökkel egyenlő vitézséget ki nem fejteni. Az meg már egész életre kiható becstelenség és gyalázat, ha valaki főnökét túlélve távozik a harczból; őt védeni, földözni, saját vitézi tetteit is neki tulajdonítani: az a legszentebb kötelesség. A főnökök a diadalért harcolnak, a kísérők a főnökért. Ha az a törzs, melyből származnak, hosszú békében s nyugalomban tessed: a nemes ifjak többnyire önként fölkeresik azokat a nemzeteket, melyek akkor valamely háborút viselnek, mivel a törzsnek kellemetlen a tétlenség, s veszélyek közt könnyebb hírt szerezni, a nagy kíséretet pedig csak erő kifejtéssel s háborúval lehet összetartani. Mert főnökük bőkezűségétől várják a harczy paripát, a véres és győztes szablyát; étkezésök ugyanis, valamint bár egyszerű, de bőséges ellátásuk zsoldképen jár ki. Bőkezűségök anyagát a háború és rablás szolgáltatja. Földet szántani és az év áldását várni, nem birhatók rá oly könnyen, mint az ellenséget harczra hívni és sebet érdemelni. Tunyaság, sőt gyávaság számba megy náluk izzadsággal nyerni meg, a mit vérrel lehet megszerezni.

15. Mikor háborút nem viselnek, nem töltenek sok időt vadászattal, többet heveréssel, alvásnak és evésnek adván magukat, s épen a legbátrabbak s harcziasabbak nem csinálnak semmit, a család és tűzhely meg a szántóföld gondozását a nőkre, vénekre és a legerőtlenebb szolgálókra bízván, míg maguk henyélnek. Csudás ellentéte az a természetnek, hogy ugyanazok az emberek annyira szeretik a tétlenséget, a kik gyűlölik a nyugalmat. Szokásban van a törzseknél, hogy önként és fejenkint barmokból és terményekből álló ajándékokat visznek a főnököknek, a mi irántuk való tiszteletnyilvánításnak vétetvén, egyszersmind szükségleteik kielégítésére is szolgál. Örömeiket találják főleg a szomszéd népek oly adományaiban, melyek nem csak egyesektől, hanem a közönségtől küldetnek, mint válogatott lovak, nagy fegyverek, mell-ék és nyakláncz. Most már rászoktattuk őket, hogy pénzt is kapjanak.

16. Hogy Germania népei nem laknak városokban, jól ismert dolog; még azt sem tűrik, hogy lakóhelyeik egyfolytában egymás mellett álljanak. Külön s távol laknak egymástól, a mint kinek-kinek tetszését egy forrás, vagy mező, vagy liget megnyerte. Falvaikat,

nem a hogy mi szoktuk, folytatólagos és összefüggő épületekből alkotják, hanem mindenki térséggel veszi körül a maga házat, vagy mert ebben óvszert látnak a tűzveszély ellen, vagy mert járatlanok az építkezésben. Kő vagy téglá nincs náluk használatban; mindenhez faragatlan anyagot vesznek, tekintet nélkül a szépségre vagy tetszősége. Némely helyiségeket oly tiszta és ragyogó agyaggal kennek be gondosan, mely festéshez vagy színes rajzhoz hasonlít. Földalatti barlangokat is szoktak ásni s felül sok trágyával rakják meg, téli menedékül és gabonarakárul, mivel az efajta helyiségek enyhítik a fagy szigorát; ha pedig olykor ellenség út be, a szabadon fekvő dolgokat elpusztítja, míg a mi el van rejtve és ásva, azt nem veszi észre, vagy épen azért kerüli el figyelmét, mert keresni kellene.

17. Takaró gyanánt mindenkinek van egy kapocscsal, vagy annak híján tüskével összetűzött köpenye; különben pedig egész napon át a tűzhely és kemence mellett felsőruha nélkül lebselnek. A legvagyonosabbak oly öltönnyel különböztetik meg magukat, mely nem bő, mint a sarmatak és párthusoké, hanem szűk és minden tagot ki hagy domborodni. Állatbőröket is viselnek, a Rajna partjához közel lakók inkább csak szükségből, míg a távolabbiak díszesebb alakban is, mint a kikhez kereskedés útján nem jutnak finomabb cikkek. Válogatnak a vadak közt, s a lehúzott bőrt oly tengeri állatok tarka szőrmejével /czifrázzák, melyeket a szélső oceán és ismeretlen tenger terem. A nők öltözete sem különbözik a férfiakétól, kivéve hogy a nők gyakrabban burkolóznak lenvászonba, melyet biborral czifráznak, s felső öltönyüknek nincs ujjasa, mert karjaikat meztelen hagyják, sőt a mell közeli része is födetlen marad. A házassági kötelék szigorú náluk, s erkölcsiségök egyik tulajdonságát sem lehet jobban dicsérni ennél. Mert a barbárok közül ők csaknem az egyedüliek, kik egyetlen feleséggel érik be, kivéve azon igen kis számú egyéneket, a kik nem érzéki vágyból, hanem előkelőségük fitogatása végett vesznek több feleséget.

18. Hozományt nem a nő ad férjének, hanem a férj feleségének; szülők és rokonok jelen vannak és megvizsgálják az ajándékot. Az ajándékokat nem a nő hiúságra való tekintettel, nem is az új jegyesnek adandó ékszer gyanánt választják meg, hanem ökröket, fölkanározott lovat, paizst kopjával s karddal együtt szoktak adni. Ily ajándékokkal fogadják a feleséget, viszont az is valami fegyvert visz az urához. Ezt tekintik a legerősebb köteléknek, szent titoknak és a hitvesi viszonyt őrző istenek akaratának. S nehogy az asszony a vitézi étellel való törődéstől mentnek és a hadi esélyeken kívül-

állónak gondolja magát: mindjárt a kezdődő házasság küszöbén figyelmeztetik, hogy a fáradoalmak s veszélyek részestársául jött férjéhez; békében és harczban vele együtt kell tűrni és mernie; ezt hirdetik neki a járomba összefogott ökrök, ezt a fölkontározott ló s az ajándékul adott fegyverek. Így kell élnie, halnia. Olyant kap, a mit sértetlenül és méltóan kell gyermekeinek átadnia, a mit menyei fognak majd megkapni, hogy viszont az unokákra szállítsák át.

19. Tehát a szemérem oltalma alatt élnek a nők, színjátékok csábjaitól, lakomák izgalmaiktól el nem rontva. Levélbeli titkolódzás-hoz férfi és nő egyaránt nem ért. Az oly nagyszámú nemzet közt nagyon ritka a házasságtörés, melyet nyomon követ a büntetés s a férj tetszésére van bízva, ki a meztelenre vetköztetett asszonyt, hajának levágása után, rokonai jelenlétében kiűzi házából s a falun végig korbácsolva hajtja. Mert a szemérem árúba bocsátása nem nyer bocsánatot; se szépsége, se fiatal kora, se vagyona árán nem talál többé férjet. Ott ugyanis senki sem nevet a bűnön, s a vesztegetést és megvesztegethetőséget nem mondják korszellemnek. Még jobb pedig az állapot azoknál a törzseknél, hol csak a hajadonok mehetnek férjhez, s a feleség egyszerre leszámol minden reményével és vágyával. Úgy kapnak egyetlen férjet, mint egy a testök s életök; hogy ne gondoljanak azontúl semmire, hogy ne terjedjen vágyuk messzebbre, hogy ne annyira férjüket, mint a házasságot szeressék. A gyermekek számának határt szabni vagy az utánszülöttek valamelyikét megölni, bűnnek tartatik, s többet érnek ott a jó erkölcsök, mint másutt a jó törvények.

20. A házon belül meztelenül és pizsokban nőnek föl oly tagokkal és testtel, melyeket bámulva nézünk. Minden gyermeket saját anyja szoptat s nem bízzák leánycselédekre vagy dajkákra. Urat és szolgát nem különböztet meg egymástól finomabb nevelés; egyaránt a barmok közt, egy ugyanazon talajon nőnek föl, míg a kor elválasztja, s az egyéni kiválóság fölismerhetővé teszi a szabadszületésüeket. Az ifjak nemi élete későn kezdődik, s ezért nemző erejük kimeríthetlen. A leányokat sem siettetik; fiatalságuk ugyanúgy folyik, és szintoly szálas természetűek; hasonlók s erősek párosulnak egymással, s a szülők derék-voltát tanúsítják a gyermekek. A nagybátya csak oly becsben tartja nővérének fiait, mint tulajdon atyjok, sőt ezt a vérbeli kapcsolatot némelyek szentebbnek és szorosabbnak tartják, és túsok vételénél többet adnak rá, abban a föltevésben, hogy ez a szíveket szilárdabban és a családot tágabb alapon tartja össze. De kinek-kinek saját gyermekei az örökösei és jogutódai,

végrendelkezés pedig nincs. Ha gyermekek nincsenek, legközelebbi fokon kapják a birtokot a testvérek, az atyai s anyai nagybátyák. Minél több a rokonoknak, minél nagyobb a sógoroknak száma: annál kellemesebb az öreg kor; gyermektelenségre nem csábít semmi.

21. Az atyának s rokonoknak szintűgy ellenséges, mint baráti viszonyait mindenki tartozik magára vállalni; de az ellenséges viszony sem marad engesztelhetlen, mert az emberölés is megváltható bizonyos számú barommal s marhával, s az egész család részt kap az elégtételből, a mi hasznos a közérdek tekintetében, mert szabad alkotmány mellett veszélyesek a viszálykodások. Lakomákban s vendégeskedésben egy másik nép sem talál akkora gyönyörűséget. Házát bármely halandó elől elzárni: bűnnek tekintik; vagyoni állapotához képest mindenki terített asztallal fogadja a jövevényt. Ha már nincs mit adnia, az a ki eddig gazda volt, útát mutat neki s el is kíséri egy másik szállásra, s hivatlanul beléphetnek egy másik házba, a hol, akárki legyen a gazda, egyenlő emberséges fogadtatásra talál. Ismerős és ismeretlen közt a vendégjogot illetőleg senki sem tesz különbséget. Ha a távozó vendég kíván valamit, meg szokták adni, s viszont hasonló könnyűséggel tőle is lehet kérni. Örülnek az ajándéknak, de se az adottat nem róják föl, se a kapottért nem érzik lekötelezve magukat. A vendéglátás nyájas szokott lenni.

22. Mindjárt alvás után, mely többnyire viradatig nyúlik, megmosakodnak, gyakrabban meleg vízzel, mivel náluk az év nagyobb részét a tél foglalja el. Fürdés után ételt vesznek magukhoz; mindenkinek megvan a maga ülése és a saját asztala. Azután ügyeik végzésére s épen nem ritkán lakomára mennek fegyveresen. Éjtenapot dőzsölve tölteni, senkinek nem szolgál gyalázatára. Az ittas emberek közt gyakran előfordulni szokott czivódások ritkán végződnek szidalommal, gyakrabban agyonütéssel vagy sebesüléssel. De az ellenségek kölcsönös kibékítése, rokonsági viszony kötése, főnökök választása, végre béke és háború felől is többnyire lakoma közben tanácskoznak, mintha a lélek semmi más alkalommal nem nyílnék meg annyira az őszinte gondolatok befogadására s nem hevülne jobban a nagy eszmékért. Ez a nem képmutató, nem ravasz faj a vidám tréfa szabad levegőjén föl tudja még tárni szive titkait, s mindenkinek belső lénye leplezetlenül és a maga valóságában nyilatkozik meg. Másnap újra előveszik a dolgot, s a kettős határidőnek oka igazolva lesz azzal, hogy akkor tanácskoznak, mikor színlelni nem tudnak, s akkor határoznak, mikor nem tévedhetnek

23. Italul árpából vagy rozsból főzött levet használnak, melynek romlott borhoz hasonló íze van. A partjaink közelében lakók kereskedés útján bort is vesznek. Ételeik egyszerűek: erdei gyümölcs, friss vad húsa vagy aludt tej; költekezés és ingyenczkedés nélkül verik el éhüket. De szomjuk csilapításánál nem tanusítanak ily mértéktartást. Ha torkosságuknak kedvez az ember, annyit adván nekik, a mennyit kívánnak: nem nehezebb őket e hibájokkal, mint fegyverrel meggyőzni.

24. A látványos multságoknak egyetlen fajtája dívik náluk, s minden gyűlésökön ugyanaz. Meztelen ifjak, a kik a játékot rendezik, kardok és kinyujtott kopják közt lejtve, ugrálnak. A gyakorlat ügyességet szül, az ügyesség tisztességet szerez, de nem számít keresetre vagy bérre, mert a merész pajkosságnak jutalma csak a nézők gyönyörködése. A koczkajátékot — a mi csudálatos — a komoly foglalkozások közt józan állapotban úzik, de a nyereséknél s veszteséknél oly vakmerőséggel, hogy ha mindenökből kifogytak, szabadságukat és személyöket teszik föl az utolsó dobásra. A vesztés önként megy szolgáltatásba; ha fiatalabb is, ha erősebb is: engedi, hogy megkötözzék és eladják. Ily makacsok e rossz dologban, melyet ők becsületnek tartanak. Az ilyfajta rabszolgákat vásáron adják el, hogy a saját győzelmök szégyene alól meneküljenek maguk is.

25. Többi rabszolgáikat nem úgy használják ki, mint mi szoktuk, hogy a különböző tennivalókat fölosztjuk az egész had között, hanem mindegyik a maga udvarán és házában él; a gazda csak a beszolgáltatandó gabona, barom vagy öltözet mennyiségét rója ki rá, mintha bérlője volna, és a rabszolga tartozása addig terjed; a ház egyéb kötelességeit pedig a feleség meg a gyermekek teljesítik. A rabszolgát korbácsolni, bilincscsel, munkával fenýítni: ritka dolog; de előfordul, hogy megölik, nem büntetésül és szigorból, hanem indulat és harag kitörése következtében, mint ellenségeköt, azzal a különbséggel, hogy tettök büntetlen marad. A szabadon-bocsátottak nem sokkal állnak a rabszolgák fölött, ritkán van valami jelentőségök a családban, soha a községben, kivéve csupán azokat a néptörzseket, melyek királyi uralom alatt állanak; mert ott megelőzik úgy a szabad, mint a nemes embereket is; míg a többieknél a szabadonbocsátottak az ő szűkebb jogosultságukkal a szabadság mellett tesznek bizonytságot.

26. A pénz kamatoztatása és uzsorára való kiadása ismeretlen náluk, s azért jobban tartózkodnak tőle, mintha tiltva volna. A szántóföldeket, a művelők számához mért nagyságban, a község foglalja

le magának, s aztán maguk közt a rangkülönbségekre való tekintettel osztják föl; az osztozást könnyűvé teszi a földek nagy terjedelme. Évenként cserélik az eke alá fogott telkeket, mert föld van bőven. A talaj termékenységét s bőségét nem igyekeznek munkával is fokozni, hogy gyümölcsös kerteket ültetnének, réteket különítenének el és kerteket öntöznének; csak gabonatermést kívánnak a földtől. Ezért az évet sem osztják annyi szakra, mint mi; a télnek, tavasznak s nyárnak megvan a maga jelentősége és neve; az őznek ellenben se nevét se áldását nem ismerik.

27. A temetkezésnél semmi szertartás nincs; csak arra ügyelnek, hogy kiváló férfiak holttesteit bizonyos fanemekből rakott máglyán hamvasztassanak el. A máglyarakást sem ruhaneműekkel, sem illatszerekkel nem hintik be; kinek-kinek saját fegyverét, olykor lovát is dobják a tűzbe. A sír fölé gyepes hantot emelnek; mellőzik ellenben a magas és művészies emlékekkel való tiszteletadást, mint a mely terhével nyomná az elhunytakat. A siratással s könnyekkel hamar fölhagynak, a fájdalmat és bánatot soká vetkőzik le. Az asszonyokhoz illőnek tartják a gyászolást, a férfiakhoz az emlékezést. Általánosságban az összes germánok eredetéről s erkölcséről ezeket az adatokat vettük; most az egyes néptörzseknek intézményeit és szokásait, a mennyiben egymástól különböznek, meg azt fogom elbeszélni, hogy mely törzsek költöztek át Germaniából Galliába.

28. Hogy hajdan a gallok birodalma volt a hatalmasabb, mondja e tárgyban a legfőbb kútfőnk, a dicsőült Julius;* minélfogva hihető, hogy gallok is mentek át Germaniába. Mert mily csekély akadályt alkothatott a folyam, hogy a melyik nép túlerőre emelkedett, lakhelyet ne foglaljon és cseréljen oly földeken, melyek még mindenkié levén, királyságok hatalma által egymástól elválasztva nem valának. Így aztán a hercyni erdő meg a Rajna s Majna folyó közt a helvétek, azontúl a bójok, mindkettő gall néptörzs, laktak. Ma is fönmaradt még a bohémok neve, és jelzi a helynek régi emlékét, noha lakosai változtak. De hogy vajon az araviskok Pannoniába az osoktól, e germán néptől, avagy az osok költöztek-e az araviskoktól Germaniába, midőn még most is nyelvök, intézményeik és szokásaik azonosok: nem lehet eldönteni, mivel az egyenlő szegénység és szabadság mellett mind a két part** ugyanazokat az előnyöket és hátrányokat nyújtotta. A treverek és ner-

* Julius Cæsar „De bello Gall.“ VI. 24.

** A Duna jobbpartján lakott az *araviskok*, balpartján az *osok* népe.

viek nagyon nagyra vannak germán eredetök fitogtatásával, mintha véröknek e nemességével meg akarnák különböztetni magukat a gallok pulyaságától. Magát a Rajna partját kétségtelen germán népek lakják: a vangiónok, tribokok, nemetek. Még az ubiok sem szégyenlik ez eredetüket, noha római gyarmat rangjára emelkedtek, és szivebben hívják magukat alapítójok nevéől Agrippinaiaknak. Ők ugyanis hajdan átkelvén s hűségöket megbizonyítván, épen a Rajna partján kaptak lakóhelyet, hogy ott őr álljanak, nem hogy őket őrizzék.

29. Mind e néptörzsek közt vitézség dolgában a legkiválóbbak, a batávok, a part melletti földből nem sokat birnak, hanem a Rajna folyam szigetét lakják. Egykor a chattok népéből kiszakadt törzs ez, mely belvillongások következtében e vidékre jött át, hogy a római birodalomnak alkatrészévé legyen. Ma is megvan becsületök és a régi szövetség emléke, mert fölmentve a terhek és adózás alól, csupán hadi czélokra tartogatjuk őket, paizs és fegyver gyanánt. Ugyanily alattvalói viszonyban áll a mattiakok törzse, mert a római nép nagysága, régi határain átcsapván, a Rajnán túlra is kiterjesztette birodalmunk tiszteletét. Így lakhelyök és határuk szerint a maguk partján, de szívben és lélekben velünk élnek, egyébként hasonlítván a batávokhoz, csakhogy földjük talaja s éghajlata azoknál is erősebben hevíti lelköket. Nem vagyok hajlandó a germán népek közé számítani, habár a Rajnán és Dunán túl laknak azokat, a kik a tizedes földeket művelik. Gall kalandorok, kiket az inség tett merészekké, szállták meg azt a kétes tulajdonba tartozó területet; később, mikor a határ kijebb tolatott s az őrségek előbbre helyeztetek: a birodalomnak lett egyik zugává és a tartományak részévé.

30. Ezeken túl vannak a chattok, kiknek hazájok a hercyni erdőségnél kezdődik, nem oly sík és mocsaras vidékeken, mint a többi törzseké, melyekből a tág Germania áll. Mert a dombok szakadatlanul követik egymást és csak lassankint ritkulnak; a a hercyni erdőség tehát végig kíséri az ő chattjait s velök együtt szűnik meg. E népnek testalkata kemény, termete zömök, tekintete merész s természete élénk. Germán létökre sok belátás és finom elmeél jellemzi őket; választottakat állítanak ügyeik élére, előljáróikra hallgatnak, rendet tartanak, a kellő időpontot ki tudják használni, a támadást tudják elhalasztani, a nappalt őrállásra, az éjet sánczmunkára fordítják, a szerencsét forgandónak, a vitézséget biztosnak hiszik, s a mi a legkritkább s csak a római fegyelmezett-ségnek szokott eredménye lenni: nagyobb súlyt helyeznek a vezérre,

mint a hadseregre. Összes erejük a gyalogságban fekszik, melyet fegyvereken kívül munka és élelmi szerekkel is terhelnek. A többiek csak verekednek, míg a chattok tudnak harczolni. Ritkán szoktak portyázó kirándulást tenni, vagy rögtönös csatát kezdeni. A lovaság dolga gyors győzelmet vívni, gyorsan meghátrálni; a hebe-hurgyaság határos a gyávasággal, míg a lassúság jobban megfér az elszántság mellett.

31. Azt a más germánoknál is ritkán gyakorolt és magánvállalkozásból eredő szokást, hogy a fölserdült ifjak megeresztik hajukat és szakálukat, és csak egy ellenség megölése után hagynak föl megint ezzel a vitézség nevében fogadott s kötelezett arczviselettel: a chattoknál általánossá tette a közmegegyezés. A vér és harci zsákmány láttára eltakarják homlokukat, s mondják, hogy most arattak oly jutalmat, melyért érdemes születni s melylyel méltókká lettek hazájokra és szülőikre. A gyávák és harczkerülők tovább is kőczosan járnak. A legbátrabbak azonfölül vasgyűrűt is (a mi e népnél meggyalázó) viselnek bilincs gyanánt, míg egy ellenség elejtésével meg nem váltják magukat. A chattok legtöbbször az ily viselkedésben leli kedvét, s már szürkülő fővel lesznek oly híresekké, hogy az ellenség és övéik ujjal mutatnak rájuk. Mindenkor ezek kezdik meg a harczot, járnak elül a csatában, megkapó látványúl, de a békeidő alatt sem vesznek föl szelidebb szokásokat. Egyiknek sincs háza, földje vagy valami foglalkozása; a kihez mennek, az ad enniök; a máséval pazarúl bánnak, a saját tulajdont megvetik, míg az erőtlen vénség alkalmatlanokká teszi őket az ily durva vitézkedésre.

32. A chattokhoz legközelebb a már biztos mederben folydogáló s határúl szolgálni elegendő Rajna mellett az usipok és tenctérek lagnak. A tenctérek szokott hadi jelességükön kívül derék lovasságukkal tűnnek ki, s a chattok gyalogságának nem nagyobb a híre, mint a tenctér lovasoké. Úgy csinálták az ősök, s úgy versenyeznek velök az utódok; erre irányúl a gyermekek játéka, erre az ifjak versengése; állhatatosan ragaszkodnak hozzá az öregek. A cselédség, a családi tűzhely s a hagyatéki javak közt örökül szállnak át a lovak is, de nem a legidősebb fiú kapja ezeket, mint egyebet, hanem a ki köztük a legvitézebb és legjobb harczos.

33. A tenctérek mellett valának találhatók hajdan a bructérok; most, a hogy mondják, chamavok és angrivarok költöztek helyökre, miután a bructerok elűzetének s teljesen kiirtatának, akár a szomszéd népeknek egyetértő határozata folytán, akár a kevélységök

miatt föltámadt gyűlölet következtében, akár zsákmányra való vágyból, vagy irántunk való különös kedvezéséből az isteneknek; a kik e harcznak még látványát sem vonták meg tőlünk. Hatvanezren felül estek el, nem római fegyverektől, hanem — a mi nagyszerűbb — a mi gyönyörűségünkre és szemünk láttára. Maradjon meg — ezért könyörgök — e népeknél, ha nem is az irántunk érzett vonzalom, de legalább egymás közt való gyűlöletök; mivel most, mikor a birodalom végzete felé siet, nem nyujthat a sors nekünk ellenségeink viszálykodásánál nagyobb segítséget.

34. Az angrivárokot és chamavokat, hátulról a dulgubinok és chasuarok környezik, s más nem annyira ismeretes törzsek. Elül a frizek érintkeznek velök. Nagy és kis frizek néven oszlanak meg, erejük arányához képest. Mind a két néptörzsnek határát a Rajna képezi az oceánig, s azonfelül körülveszik azokat a roppant nagy tavakat is, melyeket a római hajórajok is bejárnak. Sőt a világ-tengerre is ki mertünk ott szállni, s a monda beszéli, hogy még megvan ott a Hercules oszlopa, vagy mert csakugyan járt ott Hercules, vagy mivel mindazt, a mi valahol nagyszerű találkozik, az ő híres nevével szoktuk összekötni. Nem is hiányzott volna Drususban a vállalkozó szellem, de megakadályozta az oceán, hogy ezt magát meg Herculest kikutassa. Később senki sem tett erre kísérletet, s a vallással és tisztelettel megegyezőbbnek tartották az istenek műveit hinni, mint tudni.

35. Ennyire terjed ismeretünk nyugati Germania felől, mely észak felé egy roppant görbülettel visszakanyarodik. Mindjárt ennek az elején a chaukok népe, ámbár a frizeknél kezdődik és a tengerpart egy részét is elfoglalja, mégis mindazoknak a törzseknek, melyekről szólottam, oldalában terjed el, sőt még a chattok közé is beöbölük. De ezt a mérhetetlen földterületet nem csak bírják, hanem be is töltik a chaukok, mint legkiválóbb nép a germánok közt, mely a saját nagyságát jobban szereti igazsággal * megvédeni. Vágy és telhetetlenség nélkül, nyugalomban, magukra szorítkozva, nem idéznek föl háborút, nem járnak rabolni és haramia módon pusztítani. Az ő vitézségöknek s hatalmuknak legfőbb bizonyítéka, hogy elsőbbségüket nem jogtalansággal tartják fönn. De azért mégis mindig készek fegyvert fogni, s ha a szükség kívánja, sok vitézből és lóból álló hadsereg áll talpra; ám ha békében élnek, akkor is csak oly nagy a hírök.

* T. i. mint fegyverrel.

36. A chaukok és chattok oldalán tanyázó cheruskok sokáig élveztek zaklatatlanul hosszú és fonnyasztó békét; de kellemesb volt az nekik, mint a milyen biztonságot nyújtott; mivel féktelen és hatalmas két szomszéd közt kár nélkül nem lehet nyugton maradni, és a hol erőszak határoz, ott a szerénység és jámborság czíme csak az erősebbet illeti meg. Így esett aztán, hogy a kiket hajdan jó és becsületes cheruskoknak neveztek, most haszontalan és ostobáknak nevezik; míg a győztes chattok szerencséje bölcsesség számba megy. A cheruskok romlásába bele sodortatott a főzok szomszédos törzse is, egyenlő osztályos társakká válván a balsorsban, míg a szerencséjében kisebb szerepet vittek amazok mellett.

37. Germania ugyanazon kanyarulatában, a tenger mellett tanyáznak a cimberok, most kicsiny, de roppant dicső multú törzs. Régi hírességének még széles nyomai maradtak fenn; mind a két parton táborok és pihenő állomások maradványai, melyeknek körvonaliból ma is fogalmat lehet alkotni e nép tömegéről s erejéről meg a bizodalomról, melylyel oly nagyszerű kirándulásokhoz fogtak. Hatszáznegyvenedik évét élte a mi fővárosunk, mikor Cæcilius Metellus meg Papius Carbo consulságuk alatt az első hír jött a cimber fegyverekről. Ha attól fogva Trajanus császár második consulságáig számítunk,* mintegy kétszázötven év jön ki; ilyen régóta harczolunk Germaniában győzelmesen, s ily hosszú időszak lefolyása alatt kölcsönösen sok veszteségünk volt. Se a szamniták, se a punok, se Hispania és Gallia, sőt még a parthusok sem hívták föl maguk ellen gyakrabban figyelmünket, mert Arsacus királyságánál erősebb a germánok szabadságszeretete. Mit hányhat ugyanis nekünk szemünkre egyebet a Ventidius előtt meghódolt kelet, mint Crassus megöletését, mikor maga is elveszté Pacorust? Ellenben a germánok megszalasztván vagy fogságba ejtvén Carbót, Cassiust, Scaurus Aureliust, Servilius Cæpiót és Cnejus Malliust, egyszerre öt consuli hadseregtől fosztották meg a római népet, Varustól s három legiójától pedig a császárt is. És C. Marius Italiában, a dicsőült Julius Galliában, Drusus és Nero meg Germanicus saját földükön sem könnyű szerrel verték meg őket. Majd Cajus császár roppant fenyegető készülétei nevetségesen ütöttek ki. Azután nyugalmas idők állottak be, míg a mi viszálykodásunk és polgárháborúink alkalmat nem nyújtottak a legiók téli táborainak megvívására; sőt még Galliára is szemet vetettek, míg onnan ismét elúzetvén, a legközelebb

* Addig az időpontig, mikor Tacitus e sorokat írta.

mult időkben inkább diadalt ültünk rajtok, mint sem hogy legyőztük volna őket.

38. Most a ^{hell}svébekről ~~lesz~~ beszélünk, a kik nem egy törzset alkotnak, mint a chattok és tenctérek, hanem Germania nagyobb részét birják, s külön törzsek és nevek szerint válnak szét, noha egyetemesen svébeknek hívják őket. E népnek ismertető jele az, hogy haját hátrafésűli és csomóba kötve hordja; ezzel különböztetik meg magukat a svébek a többi germánoktól, ezzel a szabadszületésűek a rabszolgáktól. Más népeknél is fordul ez elő, akár a svébekkel való valami rokonság révén, akár — a mi gyakori eset — utánzó ösztön folytán, de mégis csak ritkán és a fiatalság szakában; míg a svébek őszülő korukig hátracsavarják bozontos hajukat s gyakran fejük búbján kötik össze. A főemberek még díszesebben hordják. Divat ez náluk, de ártatlan; mert nem azért hogy szeressenek és szerelmet keltsenek maguk iránt, hanem az ellenség szeme számára díszítik így magukat, hogy csatába menve, még magasabb természetűeknek tűnjenek föl s annál félelmetesebb látványt nyujtsanak.

39. A svébek közt legrégibb s legerősebbekül a semnonokat említik. Régiségök hitelét egy vallásos szertartás erősíti. Meghatározott időben az ősök választása s valami ódon rejtelem által megszentelt erdőben összegyűlnek az ugyanazon vérből származó népeknek követségei, s közösben levágván egy embert, így ünneplik barbár szertartásuknak borzalmas kezdetét. Más tiszteletben is részesül ez a berek; senki sem léphet belé, csak bilincsre verve, mintegy azt jelezve, hogy az istenség alattvalójának vallja magát és elismeri hatalmát. Ha véletlenül elesett, nem szabad fölemelni vagy fölkelnie, hanem a földön vonszolják ki. És egész hitrendszerök arra czéloz, hogy náluk van a népnek bölcsője, ott van a mindennek fölött uralkodó isten; minden ember annak van alá rendelve és annak engedelmeskedik. A semnonok tekintélyét növeli külső helyzetök; száz megyében laknak, s nagy közönségök eredményezi, hogy magukat tartják a svébek fejének.

40. Ellenben a longobardokat csekély számuk teszi annál híresebbekké; mert sok és hatalmas néptörzsektől környezve, nem hódolattal, hanem harcz és a veszélyekkel való szembeszállás által biztosítják magukat. Azután a reudignok, aviónok, angolok, varinok, eudosok, suardonok és nuitónok folyam s erdők mögött találnak védelmet. Egyenkint nincs rajtok semmi följegyezni való, csak az, hogy közösen Nerthust, a földanyát tisztelik, s hiszik róla, hogy beavatkozik az emberi dolgokba és megjelen népei között. Van a

tenger szigetén egy szűztiszta liget, s ebben egy szőnyeggel borított fölszentelt szekér, melyhez egyedül a pap nyulhat hozzá. Ez, ha észreveszi, hogy az istennő jelen van a szentélyben; a tehenektől vont szekerre ülteti s folytonos imádkozás közt kíséri. Örvendetes napok ezek, és ünnepi díszbe öltöznek azok a helyek, melyeket átogatására és ottidőzésre méltat. Ezalatt nem mennek hadba, nem fognak fegyvert; minden vas el van zárva; akkor csak a békét s nyugalmat ismerik, csak azt szeretik, míg aztán ugyanaz a pap a halandókkal való érintkezést elégező istennőt visszaviszi a templomba. Majd a szekeret, a ruhát és — ha ugyan hinni lehet — magát az istennőt is lemossák a rejtélyes tóban. Rabszolgák segítkeznek, a kiket mindjárt ugyanaz a tó elnyel.* Ezért titkos borzalom és szent homály borul azon lény fölé, a kit csak halálra szánt emberek szolgálnak ki.

41. A svébeknek e része Germania ismeretlen vidékeire terjed el; közelebb pedig hozzánk — hogy mint előbb a Rajnát, úgy most a Dunát kövessem — a hermundurok néptörzse tanyáz, hű szövetségese a rómaiaknak, s ezért a germanok közt az egyedüli, mely nem csak a parton üz kereskedést, hanem a belföldön is, meg Rætia tartományának virágzó gyarmatvárosában. Össze-vissza őrizetlen járnak-kelnek; és míg a többi népeknek csak fegyverünket s táborainkat mutogatjuk: ezek előtt megnyitjuk mezei és városi házainkat, a nélkül, hogy mindez fölingerelné birvágyukat az idegen tulajdon iránt. A hermundurok földjén ered az Albis,** nevezetes és hajdan ismert folyó; most csak hírből ismerjük.

42. A hermundurok mellett a naristok, azután a markomanok és quadok tanyáznak. Első sorban áll a markomanok dicsősége s ereje; magát hazájokat is, elűzvéen egykor a bojokat, vitézségökkel szerezték. De a naristok és quadok sem fajultak el. És ez Germaniának, úgy szólván, a homloka, mivel a Dunától van övezve. A markomannok és quádoknál a mi emlékezetünkig megmaradtak a saját nemzetökből származott királyok, Marobud és Tuder híres nemzetségéből; de most már külföldieket is eltűrnek. Azonban királyaik ereje és hatalma Róma elismerésein alapszik. Ritkán segítjük őket fegyverrel, gyakrabban pénzzel, de ezért nem csökken az értékök.

43. Tovább a marsignok, cotinok, osok, búrok sorakoznak

* Azaz: a tóba fojtják őket.

** Elba.

a markomanok és quadok háta mögött. Közülök a marsignok meg a búrok nyelvökkel s viseletökkel a svébekhez hasonlítanak. A cotinokról gall, az osokról pannon nyelvök bizonyítja, hogy nem germánok, meg az is, hogy tűrik az adófizetést. Az adóteher egy részét a sarmaták, más részét a quadok róják ki rájok, mint idegenekre. A cotinok, nagyobb szégyenökre, vasat is ásnak.* És mindezek a népek kevésbé sík vidékeken, mint inkább az erdőségeken, a hegyháton és gerinczeken vannak megszállva. Mert Svebiát egy folytonos hegyláncz választja el és vágja ketté, a melyen túl sok nép lakik, melyek közül legismertebb a több törzsre szakadt lugiak** népe. Mint legjelentősebbeket elég lesz nevezni a hariokat, helveconákat, manimokat, elisiokat és nahanarválokat. A nahanarváloknál mutogatnak egy ősrégi szent ligetet, hol női díszbe öltözött pap elnököl, de isteneiket római magyarázattal Castor és Polluxnak jelzik; mert olyan az istenség jellege, a nevök azonban Alcis. Nincsenek képeik, nyoma sincs valamely idegen istentiszteletnek, hanem mint testvéreket s ifjakat tisztelik őket. Egyébiránt pedig a háriak azon a hatalmon felül, melylyel az imént fölsorolt népeket meghaladják, természetes vadságukat még mesterséggel és az idő segítségével is emelik. Fekete paizsot hordanak, testöket festik, csatára az éjszaka sötétjét választják, s már az ijesztő had borzasztóságával és árnyékszerű megjelenésével rémületet okoznak, egy ellenség sem bírván kiállani a szokatlan és majdnem pokoli látványt; mert minden harcban először a szem győzetik le.

44. A lugiakon túl a gótok király alatt vannak s kissé már szorosabb féken, mint a germán népek, de mégsem kívül a szabadság határán. Azután mindjárt a tenger mellett tanyáznak a rugok és lemóvok, s mind e népeket kerek pajzsuk, rövid kardjok jellemzi, meg hogy királyoknak hódolnak. Azontúl a suionok törzsei következnek, épen a tenger mellett, a kik bajnokaikon és fegyvereiken kívül hajóikkal hatalmasok. Hajóik alakja annyiban különbözik, hogy orra és fara mindenkor az alkalmas oldalt tolja a kikötőhez. Nem vitorlával irányozzák s nem alkalmaznak oldalaira soros evezőlapátokat; szabadon van az evező-készülék, hogy mint némely folyókon, vagy a szükséghez képest, ide s oda mozdítható legyen. A vagyonnak tekintélye van náluk s azért egyeduradalom áll fönn, már

* Vasbányákat is művelnek, s mégis szolgaságban tudnak élni.

** *Lugiak, lygok, a szláv lechek, a lengyelek ősei.*

minden korlátozás nélkül s az engedelmesség nincs föltételhez kötve. Fegyvert se viselhet mindenki egyaránt, mint a többi germánoknál, hanem elzárva tartják a fegyvereket, még pedig egy rabszolga őrizete alatt, mivel az ellenség hirteleni betörését akadályozza a tenger, a tétlen fegyveres kezek pedig könnyen vetemednének garázdálkodásra. De a király érdeke sem hozza magával, hogy akár valamely nemesnek, akár szabadszületésűnek, akár még föl-szabadított rabszolgának is fegyvert adjon rendelkezésére.

45. A suionokon túl még egy másik tenger van, poshadt s majdnem mozdulatlan. Hogy ez övezi és zárja be a földkerekséget, onnan lehet hinni, mert a lehunyó napnak végső ragyogása fölkelteig kitart s oly fényes, hogy a csillagokat elhomályosítja. Azonfelül a babonás hit azt is hozzáteszi, hogy a fölbukkanó napnak hangját hallani, lovainak alakját és a fejnek sugárkoszorúját is lehet látni. Ha ez általános hiedelem alapos: addig terjed a természet. Már a svéb tenger jobb partján az esztek néptörzsei laknak, kiknek szokásaik s életmódjuk a svébekéhez hasonlók, nyelvök közelebb áll a britannokéhoz. Az istenek anyját imádják; vallásos hitök jelvénye gyanánt a vadkan képét hordják magukon, mely fegyverül s teljes védelmül szolgálván, biztonságba helyezi az istennő tisztelőjét még az ellenség előtt is. Ritka a vasfegyver, rendszeren fadorongot használnak. A gabonát s egyéb terményeket nagyobb szorgalommal művelik, mint a germánok szokott renyhességétől várható. De kutatják a tengert is, s mindenek közt egyedül ők gyűjtik a mélységben és a parton a borostyánkövet, a mit ők glesumnak hívnak. Hogy micsoda teremtmény és miféle ok hozza létre: mint barbárok nem keresik s nem igyekeznek kitapasztalni; sőt sokáig a tenger egyéb vetődékei közt hevert, míg a mi fényűzésünk nevet adott neki. Ők maguk mire sem használják; nyers állapotban szedik, földolgozatlanul hozzák piacra s csudálkozva kapják érte a pénzt. Azonban faszuroknak ismerhetjük föl, mivel gyakran földi, sőt szárnyas állatkák is feküsznek benne, melyeket a folyadék-szurok körülfogott s az anyag megkeményedése után magába zárt. Azt hiszem tehát, hogy mint kelet pusztáin, melyek tömjént és balzsamot izzadnak ki, úgy a nyugat szigetein és földlein is dús ligetek és berkek vannak, melyekből a szomszédos nap sugárai által kisajtott folyadék a közeli tengerbe ömlik, a hullám ereje pedig a tulsó partokra sodorja. Ha a borostyánkő természetét tűzön kísérlet tárgyává tesszük: fákllya módjára ég, kövér szagos lángot táplál, majd szurok- és gyantaszzerű péppé nyúlósodik. A suionok után

folytatólag következnek a sítónok törzsei. Egyebekben hasonlók levén, abban különböznek, hogy asszony uralkodik fölöttük. Ennyire elfajultak nemcsak a szabadság, hanem még a szolgaság dolgában is.

46. Itt van Svebia véghatára. Hogy a peucinok, vendek, finnek nemzeteit a germánok vagy a sarmaták közé kell-e sorozni: nem tudom; ámbár a peucinok, a kiket ugyan bastarnoknak is hívnak, nyelv, ruházat, lakhely és házi berendezés tekintetében olyanok, mint a germánok. Mindnyájan pizszokban, szennyben úsznak; előkelő embereik arcza a vegyes házasságok következtében a sarmaták ocsmány vonásait mutatja. A vendek is sokat átvettek amazok szokásaiból; mert a mely erdők és hegyek a peucinok és finnek közt elterülnek, mindazt rabolva kalandozzák be. De mégis inkább a germánok közé számítandók, mivel állandó házakban laknak, paizst hordanak s gyors gyaloglásukkal tűnnek ki; a mi mind ellenkezőleg áll a szekéren és lovon élő sarmatákra nézve. A finnek borzasztó vadságban, útalatos szegénységben tengődnek; nincsenek fegyvereik, lovaik, házi tűzhelyeik; fűvel táplálkoznak, bőrökkel ruházkodnak, a puszta földön hálnak; szükségleteiket nyíllal szerzik be, melyet vas hiányában csonthegygyel látnak el. Vadászat táplálja a férfiakat meg a nőket egyaránt, a kik amazokat mindenüvé kísérik s a zsákmányból részt kérnek. A kis gyermekeknek nincs más menedékek a vadállatok s az időjárás ellen, mint hogy összefűzött faágak közé dugják el őket. Oda térnek vissza a fiatalok, az az öregek szállása is. De boldogabb állapotnak tartják ezt, mint a szántóföld művelésében lihegni, házak építésében fáradozni, saját és mások vagyonát remény és félelem közt kezelni. Ha biztonságban vannak az emberekkel, biztonságban az istenekkel szemben: elérték a legnehezebbet, hogy kívánni-valójok se maradjon többé.) — A mi még ezeken is túl van: mind mesének látszik; hogy például a hellusoknak s oxionoknak emberi arczuk s állati testök és tagjaik volnának: mint nem igazoltat, eldöntetlen hagyom.

Magyarázatok a Germaniához.

1. fejezet. Az *Abnoba* a mai Schwarzwald, mely egy része a nagy hercyni erdőnek.

2. fej. A germanok ez általános nevének keletkezését homályosan magyarázza Tacitus. Első *legyőzőjök* alatt Julius Cæsar értendő. Mint ő maga beszéli (De bello Gall. I. 39.), az Ariovistus vezetése alatt álló germanok eleinte roppant félelmet keltettek az egész római seregben, mindaddig, míg a rómaiaknak sikerült őket legyőzni. A *german* nevet *Grimm* egy ily hangzású gall szóból magyarázza, mely *csatakiáltót* jelent. Ugyanis a gallok, mikor a betört germánoknak ijesztő harci kiáltásukat hallották, így nevezték el a betörő idegen törzset. Tőlük vették át a nevet a rómaiak is, s alkalmazták azután a többi germán törzsekre is, úgy, hogy lassanként az összes nemzet elnevezésére szolgált.

Tacitus fölosztásánál helyesebb a *teuton* nemzeteket három ágra osztani. Első ága ezeknek a *germán* népesoport, melynek birtokát a tulajdonképeni úgynevezett *Germania* teszi, a Rajnától az Elbe torkolatáig és a hercyni erdőtől az északi tengerig. A második ág a *svév* nemzetké vala. Területét délen a Duna, keleten a Kárpátok határolták; északra a Balti tengerig nyult, mely akkor svév tengernek nevezteték. Nagy különbségek voltak a germanok és svévek közt és még nagyobbak azok a harmadik teuton ágat képező *skandinávok* közt, kik a skandináv félszigeten laktak. A teuton csoporton kívül tanyáztak keletfelé a szláv-szarmata, meg északra a finn népek csoportjai. Tacitus, az akkori hiányos ethnografiai ismeretek mellett, nem különbözteti meg biztosan a szláv-szarmata és finn csoportbeli nemzeteket azoktól a germánoktól, a kikkel ezek a határvonalakon érintkeztek.

3. fej. *Asciburgnak* némelyek a rajnai porosz tartományban fekvő Asberget tartják.

5. fej. *Serratos bigatosque* (numos), azaz oly római aranypénzeket, melyeknek széle rovátkos és rajtok egy kétfogatú kocsii képe van.

6. fej. *Singuli nudi aut sagulo leves*. Hogy valóságos meztelenséget kell érteni, bizonyítja Paulus Diaconus (I. 20.) is, mondván, hogy a herul harcosok csak szeméremrészőket takarták el, különben pedig meztelen vonultak a csatába.

Centeni ex singulis pagis sunt, idque ipsum inter suos vocantur, et quod primo numerus fuit, jam nomen et honor est. A százankint kiválasztottak századosoknak neveztettek, természetesen germán nyelven, s a számmeghatározó szó azután cím és rang jelentőségét nyerte. Olyanforma, mint a hogy nálunk a *huszár* nevezet a *hús*-ból származtatják. Tacitus nem tudja — vagy elmulasztotta — megmondani, hogy a századosoknak mi volt tehát germánul a nevök.

7. fej. *Effigies et signa lucis detracta in prælium ferunt*. V. ö. Hist. IV. 22.

8. fej. *Velæda*, a brukterok törzséből származó szűz (Germ. 33., Ann. I. 51. Hist. IV. 61. 65; V. 22. 25.), egy toronyban lakott a Lippra mellett, s nagy tiszt-

teletben állt a germánoknál jóstehetségeért. Vespasianus alatt római fogságba jutott s Rómába vitették. — *Albrunáról* csak itt van említés.

Nem hízélgésből s nem mintha istennőket akarnának belőlük csinálni, t. i. mint a rómaiak csináltak a császári család egyik-másik nőtagjából.

9. fej. *Mercurius* alatt a germán Wódan-t, Wustánt kell érteni, a scandinav germánok *Ohdin* istenét.

Berkek és ligetek. Még nagy Károly alatt is a frankfurti conciliumon intézkedni kellett a pogány szertartások s a berkek s ligetekben végzett áldozatok ellen.

10. fej. *Nec ulli auspicio major fides non solum apud plebem, sed apud proceres; sacerdotes enim ministros deorum, illos conscios putant.* A mondat második fele homályos; valószínű, hogy hézagos és el van rontva. Kétségtelennek tartom, hogy a *nec ulli auspicio* alatt a lovak nyerítéséből észlelt jóslat értendő, mint a melynek a legnagyobb hitelességet tulajdonítanak a germánok, akár a közrendűek, akár a nemesek. Ehhez képest az *illos conscios putant* a lovakra (equos) vonatkoztatandó, hogy t. i. azok a lovak be vannak avatva az istenek akaratába, míg a papok az isteneknek csak szolgái. Egyébiránt a lovak jósképességéről táplált hit nem csak a germánoknál volt elterjedve; a magyar *táltos* szó szintén ily rejtelmes lovat jelent. A harci mén a költészetben gyakran előre megérzi a veszedelmet s figyelmezteti rá urát. „Háromszor fordul paripád, hogy visszaragadjon“, Vörösmarty: Cserhalom.

11. fej. *Úgy a hogy a tömegnek kedve tartja, telepednek le fegyverestül*, azaz nem tribuson- és curiánként, mint a római népgyűlés, és nem fegyver nélkül, a hogy Rómában kellett.

13. fej. A római ifjú a *toga virilis* fölvetelével lett igazi férfivá; a germán ifjak a paizs és kopja ünnepélyes átadásával.

17. fej. *Gerunt et ferarum pelles, proximi ripæ negligenter, ultiores equisitius.* Állatbőröket viselnek úgy a Rajna parthoz közel lakó, mint a távolabb lakó germánok, csak hogy amazok *negligenter*, ezek pedig *exquisitius*. A *negligenter* itt helyesen nem lehet másként fordítani, mint *szükségből*. Ugyanis a part közelében lakó germánok már gyakori érintkezésben vannak a műveltebb gallokkal, meg a rómaiakkal is; tehát csak az visel már köztük bőrből készült bundát vagy más gúnyát, a ki éppen rá van szorúlva. Ellenben a Rajna partjától távol lakók a kulturzikkékhez nem jutván könnyen hozzá, az állatbőr-öltönyöket díszesebben készítik s általánosan használják.

19. fej. A germanok javára kiemelt pontok mind — hallgatag is — szembeállítják a római hanyatlás és romlás tüneteivel. A germán nőket nem rontják a színházak és a lakomák erkölestelen üzelmei; titkos leveleket nem irogatnak, mint a római nők; a házasságtörés ritka és halálos bűn, nem úgy mint Rómában; a férjeket nem szabad cserélgetni; a gyermekek számát nem apasztják mesterségesen és bűnös módon; nincs szükség e végett törvényekre, mint Rómában; a jó erkölcsök nagyobb hatást gyakorolnak, mint a törvény ereje.

20. fej. *Sororum filiis idem apud avunculum, qui apud patrem honor.* Tehát a leányágon való leszármazás (de csak a nővérek fiaira szorítva) hasonló értékű a fiági leszármazással; sőt ha valaki ily leányágú rokonát, tehát nővérének fiát adja kezesül, még biztosabb zálognak tekintik, mintha saját fiát adná; mert nagyobb lelkiismeretbeli kötelezettséget tételnek föl a túsadónál a más gyermekei, mint a sajátjai iránt; másrésről pedig a nővér-gyermekeinek a saját gyermekeivel egyenlő tekintetbe vétele következtében a család alapja is szélesebbé válik.

A germánok szokásjoga szerint csak a szerzett javakról rendelkezhetett mindenki; ellenben az örökölt vagyon a családban maradt. Ezért mondatik, hogy *a végrendelet ismeretlen előttük*. A leányok is csak fiak nemlétében örökölhették az ily javakat.

21. fejr. Minden szabad ember élete bizonyos vérdíjjal volt értékelve, melyet a megöltnek rokonai követelhetnek a tettestől, ha nem akarnak rajta inkább vérbosszút állani. A szolgának nem volt vérdíja, a nemesé nagyobb volt, mint az egyszerű szabadé.

22. fejr. A nélkül, hogy a rómaiakról szólna Tacitus, e fejezetnek minden egyes tételét a római ellenkező szokásokkal állítja párhuzamba.

25. fejr. Midőn a szabadosok — liberti — sorsáról is megemlékezik a germánoknál, önkéntelen rá irányozza a figyelmet arra, hogy Rómában úgy a császári udvarban, mint a hatalmas urak palotáiban is mily nagy szerepet vittek az elhatalmasodott volt-rabszolgák.

26. fejr. A germánoknál nincs tiltva az uzsoráskodás s ezért nem is ismerik ezt a bűnt. A rómaiaknál ellenben számos tiltó törvény mellett el volt harapózva az uzsora.

27. fejr. A rómaiaknál szokásban volt, hogy kedves halottjaik máglyájára ruhadarabokat, ékszereket, illatszereket dobáltak. Így történt pl. Julius Cæsar temetésén (s másutt is az Ann.-ben).

28. fejr. A *helvétek* is, kiket Julius Cæsar győzött le, gall törzs volt, azaz annak a celta népfajnak egyik ága, mely az oceántól kezdve a Duna déli partján el volt terjedve egész Pannoniáig. Ide tartoztak az araviskok és osok is, a kikről azonban semmi bővebb tudomás nincs. A *treverek* (Trier vidékén) és a *nerwiek* a Sambre és Schelde folyók mellett, Galliába átköltözött germán törzsek. A *vançonok*, *tribokok* és *nemetek*, Worms, Strassburg és a Vogesek környékén, tehát már mind a Rajna balpartján, kétségtelen germán származásúak. Érdekes, hogy a *nemet* ritkán emlegetett törzsének neve lett általános nevévé a germánoknak a szlávok nyelvében s azután a mienkben is. — Az *ubiok* germán törzse még Julius Cæsar idejében a Rajna jobb partján volt, szemben a treverekkel. Augustus alatt M. Agrippa helyezte át őket közvetlen a balpartra, hol aztán hű alattvalók lettek, bizonyára gyorsan elrómaisodtak, s azontúl eredeti nevök mellőzésével *Agrippinensek*-nek nevezték magukat, mivel M. Agrippának dédunokája Agrippina — Claudius neje — eszközölte ki, hogy az ő nevét (Colonia Agrippinensis, mai Cöln) kapja a fölvirágzott gyarmat.

29. fejr. A *mattiakok* lakóhelye a mai Hessen területén volt. Plinius (H. N. XXX. 17.) *Mattiaci fontes* hévizekről emlékezik, melyek valószínűleg a mai Wiesbadennel azonosak.

Agri decumates, tizedes föld, az a terület, mely a felső Duna és felső Rajna közt fekszik, a Duna forrásától egy irányban Regensburgig, másfelé Mainzig, mely terület tehát a mai badeni nagyhercezséget, a württembergi királyságot, valamint Hessen és Bajorországnak egy részét is magában foglalja. E terület lakosságáról mondja Tacitus, hogy Galliából bevándorolt csöcselék volt. Megjegyzendő azonban, hogy a Kr. u. 3-ik században e területeket az alemánok foglalták el s magukba olvasztották az ott talált régi lakosokat. A birodalom határát egy a Duna és Rajna közt vont hatalmas sáncz képezte, erődökkel. Ez Domitianus alatt létesült, a mikor a tizedes föld a római birodalom alkatrészévé, és lakosai római alattvalókká lettek.

30. fejr. A *chatlok* neve a mai *hessek* nevében maradt meg. Grimm mondja, hogy ez a german néptörzs egyetlen a frizek mellett, mely régi nevével ma is ugyanazon a helyen lakik, hol róla az első történelmi tudósítás szól.

A *hercyni* erdőség együttes neve az azon időkben összefüggő hegyi erdőségeknek, melyek a mai Németországot Baseltől kezdve a Duna északi partján kelet

felé Magyarorszáig borítottak. E helyen azonban, midőn T. mondja, hogy a hercyni erdőség a chattok határával kezdődik és azzal ér véget: ez erdőségnek csak egy kis része értendő. A hercyn szónak maradványai megvannak ma is a *hart*, *hard*, *harz* végű hegy- és helynevekben.

32. fej. Az *usipio*k a Rajna mellett laktak, mintegy Bingen táján. A tenctérek Cölnnel átellenben. Mind a két néptörzset együtt szokták említeni, s együtt enyészik el nevök a történelemből. Valószínűleg beolvadtak a 3. században abba a nagy népelembe, mely az alemannok neve alatt foglaltatik össze.

33. fej. A *bructérek* az Ems és Ruhr folyó közt laktak. Az egész törzs kiirtásáról szóló tudósítása Tacitusnak téves, mivel a bructérekkel még a 4. században is sok baja volt Rómának. Csak a nép egy része semmisülhetett meg abban a csatában, melyről T. itt általánosságban szól s melyről bővebb adatot más forrásokból sem tudunk.

Chamavok a Harz-hegység északnyugati oldalán laktak; az *angrivárok* a Weser és Aller összefolyásánál.

34. fej. *Dulgubínok* a Weser jobb partján; a *chasuárok* vagy *chattuárok*, a főntebb említett usipiok és tenctérek közt laktak egy keskeny földterületen.

A *frízek* most is ugyanazon helyen s ugyanazon név alatt laknak. *Roppant nagy tavak*, melyekből később természetes egyesülésök következtében a Zuider-tó keletkezett. Tacitus idejében még azon a helyen több tó és sziget állott. E tavak észak felé összefüggésben voltak az északi tengerrel, hová Drusus, Tiberiusnak öccse, Kr. e. 12 évvel ki is hajózott. Ugyanezt az utat tette meg Kr. u. 16-ban fia Germanicus, Ann. II. 8.

35. f. A *chaukok* a frízek földjétől kezdve az északi tenger partjától délre fekvő területeken, a mai Oldenburg és Hannovera vidékén laktak. A nagy dicséret, melylyel itt Tacitus rajzolja őket, kívánatossá tenné, hogy ismertetne meg bennünket a magasztalás okaival is.

36. fej. A *cheruskok* a mai Hannovera és Braunschweig területét, sőt Westfalia tartomány északkeleti vidékeit is lakták. Mikor különben ezt Tacitus írta, látszik, hogy még nem foglalkozott a cheruskok és rómaiak közt lefolyt eseményekkel, melyekről az Ann. I. és II. könyveiben tudósít. A cheruskok hatalmának bukásáról is tulzott véleménye van, mert hiszen még a negyedik és ötödik században is hatalmasoknak nevezik őket a történelmi források. Az ötödik század után eltűnik nevök a történelemből, s valószínű, hogy a századokban éled újra föl, kikről Tacitus itt egyáltalában nem emlékezik meg. — A *fözok* nevét ma is őrzi a *Fuse* folyó, mely az Allerbe ömlik.

37. fej. A cimberek *Jütland* félszigeten laktak; már régebben is a teutonokkal együtt fenyegették Itáliát s több római sereget megvertek, míg Marius 102. Kr. e. a teutonokat, 101-ben pedig a cimberet tönkre tette. Még ismeretesebb Varus veresége Arminiuszal szemben a teutoburgi erdőben Kr. u. 9-ben; míg Drusus, Tiberius meg Germanicus véres harcokban diadalokat arattak rajtuk. *Cajus* császár nevetséges kudarczczal járó előkészületeiről I. Ann. VII—X. k. pótlását. — A *polgárháború* Galba, Otho, Vitellius alatt folyt. L. a Hist. — A *legközelebbi múlt idők* alatt érti Domitianus uralkodását, a ki a chattok fölötti győzelme öröme diadalmenetet tartott, noha a chattokat igazában nem győzte le.

Arsaces Kr. e. 256-ban alapította a parthus birodalmat. Kr. e. 53-ban Crassus római vezér nagy vereséget szenvedett s elesett a parthusok ellen. De Ventidius Bassus, M. Antonius alvezére, ezt a vereséget fényes diadallal boszulta meg.

38. fej. A *svédek* azaz *svábok* több szövetkezett törzsből álló népcsalád voltak. Tacitus előadása szerint Germaniának a Dunától északra fekvő részét Skandináviáig mind svédek lakták volna.

39. fej. A *semnonok* az Elbe és Odera közt laktak, tehát a mai porosz királyság törzstartományjaiban. A népvándorlaskor bekövetkezett változások azonban eltűntették onnan a germán fajta népeket s már a 9., 10. században szlávok laktak ott. Csak később és lassan történik, hogy a németek a szlávokat részint kiszorítják, részint magukba olvasztották.

40. fej. A *longobardok* az Elba balpartján a mai Lüneburg vidékén laktak. A népvándorlás folyamán nagy hirre emelkedtek; ősi lakhelyükről délre Cseh- és Magyarországon keresztül vándoroltak, míg végül Felső-Olaszországban telepedtek meg, fényes királyságot alkotván, melynek N.-Károly császár vetett véget a 7. század utóján.

A *neudignok* Mecklenburg-Strelitzben, az *evionok* Mecklenburg és Lauenburg, az *angolok* Schleswig, a *barinok* Mecklenburg területén laktak nyugatra a neudignoktól, míg azoktól keletre az *eudások*; a *suardonok* a mai Lübeck környékén, a *nuihonok* a semnonoktól délnyugatra az Elbe jobb partján laktak.

A régés *szigetel*, melyről itt szó van, *Rügen* szigetnek tartják, a hol később a szláv pogányoknak is híres szentélyök és bálványuk volt.

41. fej. A *hermundurok* e cseherdőségtől le a Duna balpartjáig laktak. — Raetia fényes gyarmatvárosa: *Augusta Vindeliciorum*, a mai Augsburg.

A hermundurok kíséret nélkül járhattak Rætiában, míg ellenben a tenktérekerről el van mondva (Hist. IV. 64.), hogy Cölbe csak úgy volt szabad belépniök, ha fegyvereiket letették, belépti díjat fizettek s csak örök kísérete mellett.

42. fej. A *nariskok* tanyái a mai Bajországnak északi részén feküdtek; a *markomanok* Csehországban s a *quádok* Morvában laktak.

Marobodról szó van az Ann. II. 26,

Germania homloka, t. i. Italia felől nézve.

43. fej. *Tovább*, t. i. északra a markomanok és *quádoktól*, laktak a *marsignok*, *colinok*, *osok*, *burok*, *lugiok* vagy *lygiok*, mind a Visztula forrásvidékén s a mai Poroszország délkeleti részeiben. Az *osokról* már szó fentebb 29 fej.

A *folytonos hegyláncz* alatt az Óriás-hegység értendő.

44. fej. A *gótoknak* nem sokára azután oly nagy hirre emelkedett nemzete, ekkor még a Visztula mellett tanyázott. Közelmében, Pomeraniában laktak a *rugok* és *lemónok*. — A *suionok* alatt a svédek értendők. Úgy látszik azonban, hogy Tacitus hallott róluk valamit, a nélkül, hogy hazájokról csak megközelítőleg is helyes fogalmat szerzett volna.

45. fej. *Ez a tenger övezi és bezárja a földkerekséget*. Tacitus azt a home-rusi képzetet teszi magáévá, hogy a föld egy lapos korong, mely körül az ocean folyik. A nap és a többi égitestek az oceanból kelnek föl és abba szállnak le.

Az *eszteket* T. a germánok közé sorozza, holott a finn-ugor fajhoz tartoztak, s ugyanazon lakóhelyeken — megfogyatkozott számban — élnek ma is.

46. fej. A *peucinok* és *vendek* kétségtelenül szláv népek voltak; valamint a finnek, *fennek*, faji hovátartozások iránt sincs kétség. Mindezek a népek a keleti tenger északkeleti partjain laktak. Az állapotaikról itt adott leírás — mégha túlzottnak nem mondható is — szintén olyan, a melyre ráillik a *fabulosa* szó, melyet T. a rajtok túl fekvő ismeretlen népekre alkalmaz.

BESZÉLGETÉS A SZÓNOKOKRÓL.

(DIALOGUS DE ORATORIBUS.)

BIZNÉLÉTS ÉS ENFOROKRÓI

OSZK

OSZK

BESZÉLGETÉS A SZÓNOKOKRÓL.

1. Gyakran kérdezed tőlem, Justus Fabius barátom: hogy míg az előző századok oly sok kitűnő elméjű s híres szónokokkal dicsekedtek, épen ez a mi korunk elszegényedve és az ékesszólás dicsőségétől megfosztva, a szónoknak még nevét is alig ismeri. Mert csak a régieket nevezzük úgy; ellenben a mai idők ékesszóloít ügyvívőknek, ügyvédeknek, törvényszéki képviselőknek, s mindennek inkább, mint szónokoknak szoktuk hívni. E tudakozódásra válaszolni, és oly fontos kérdés súlyát magamra venni — úgy hogy ha a föladatot megoldani nem tudom, akkor saját tehetőségemnek, ha pedig nem akarom, törvényszékeinknek keltem rossz hírét — bizony alig merném, ha a magam véleményét kellene előadnom, és nem azoknak a mi időnk méreteihez képest legékesebben szóló férfiaknak beszélgetését ismételnem, a kiknek épen e tárgyát illető fejtegetéseit nagyon fiatal koromban hallgatám vala. Igy nincs szükségem szellemi erőfeszítésre, csak emlékezésre s visszagondolásra, hogy a miket kiváló férfiak szájából finom eszmei tartalommal és méltó alakban kifejezve hallottam, — midőn mindegyik más meg más, vagy ugyanoly, de igazolt okokat hozott föl, s mindegyik a maga lelkének és szellemének képét domborította ki —, ugyanazon fejtegetésekkel s megokolással adjam vissza, megtartván a vita sorrendét. Volt ugyanis köztük olyan, a ki az ellenkező nézetet vallotta, és a régi kort nagyon ócsárolva s gúnyolva, a mi időnk ékesszólásának előnyt adott az ősök képessége fölött.

2. Másnap ugyanis, mikor Curiatius Maternus a maga CATÓJÁT fölolvasta, melylyel — úgy mondák — botránkozást okozott a hatalmasok körében, mintha e tragoedia tárgyában magáról megfeledkezve, csak Catóra gondolt volna, és az ügyről város-szerte sokat beszéltek: meglátogatták őt Marcus Aper és Julius Secundus, köz-

életünk akkori nagytehetségű kitűnőségei, a kiket én, mindegyiket, nemcsak szorgalmasan hallgattam a törvényszékek előtt, hanem házukban és az utcán is kíséretém őket, csuda tudásvágygyal eltelve és oly ifjú buzgósággal, hogy szintűgy kedélyes beszélgetésöket, mint vitáikat s nyilvánosságra nem szánt bizalmas mondasáikat is lellem mélyébe véstem; ámbár sokan rosszakaratúlag úgy vélekednek, hogy Secundus beszédéből hiányzik a folyamatosság; Aper pedig inkább veleszületett tehetsége és természetes ereje, mint művelés és tanulmány révén nyerte el a jó szónok hírét. Igazában véve azonban Secundusnál sem hiányzott a tiszta, tömör és — a mennyi épen elegendő volt — a folyékony beszélő képesség adománya; Aper pedig, minden oldalú műveltség birtokában, inkább lenézte, mint sem hogy nem ismerte volna a tudományokat; meg levén győződve, hogy iparkodása és munkája nagyobb dicsőséget fog teremni, ha szelleme semmi idegen művészet mankójára nem támaszkodik.

3. Midőn tehát beléptünk Maternus szobájába, ülve találjuk őt, kezében tartván azt az iratsomót, melyet előtte való napon fölolvastt.* Ekkor Secundus így szólt: „Maternusom, nem ijesztett el a rosszindulatú emberek szóbeszéde, hogy CATÓD botránkoztató helyeiben kevesebb gyönyörűséget találj? vagy azért vetted föl azt a könyvet, hogy figyelmesebben átvizsgáld és kitorúlván azokat a helyeket, melyek ferde magyarázatra szolgáltatnak okot, nem ugyan jobb, de megtámadhatlanabb alakban bocsásd Catódat a nyilvánosságra?” Akkor ő így válaszolt: „Ha majd olvasod, látni fogod, hogy mivel tartozott Maternus magának, és újra föltaláld azt, a mit hallottál. Ha netalán CATO valamit elmúlasztott mondani, majd elmondja a legközelebbi fölolvastson THYESTES; mert e tragoedia tervét már kigondoltam s magamban megalkotám. És épen azért sietek ennek az iratnak kiadásával, hogy megszabadulva az előbbi munka gondjától, teljes erővel feküdjem újabb tanulmányomnak.” — „Hát annyira nem csilapítják szomjadat azok a tragédiák — mondá Aper —, hogy a szónoki és ügyvivői foglalkozás mellőzésével minden idődet az imént MEDEARA, most ime Thyestesre pazarlod, holott oly sok barátod egyes-bajos dolgai, annyi gyarmat- és szabad-városok fölött viselt védnöki tiszted a forumra hívnának téged, s mindezeknek akkor is alig tudnál eleget tenni, ha nem vállalkoztál volna arra az újabb föladatra, hogy Domitiust és CATÓT,

* A Catóról írott tragoediát.

tehát a mi történeteinket és a római neveket sorakoztasd a görög regék mellé.“

4. Maternus erre: „Megzavarna szigorú ítéleted, ha a köztünk gyakran és majdnem szakadatlanul folyó vitatkozás már jóformán természetünké nem vált volna. Mert te sem hagysz föl a költők bántalmazásával s üldözésével; én pedig, a kinek az ügyek vitelében való lanyhaságot hánysz szememre, viszont napról-napra teljesítem veled szemben a költészet védelmének tisztét. Annál jobban örülök, hogy bíróra találtam* benned, a ki jövőre vagy eltílt a verscsinálástól, vagy, a mit már rég óhajtok, saját tekintélyével is indít, hogy fölhagyván a törvényszéki ügyködés szorongásaival, melyek közt eleget, sőt túlfon-túl izzadtam, azt a szentebb és magasztosabb ékeszólást műveljem.“

5. „Én pedig, szólott Secundus, mielőtt Aper visszaútasítaná bíróságomat, azt fogom cselekedni, a mit a becsületes és szerény bírák tenni szoktak, hogy fölmentetik magukat az olyan vizsgálatok teljesítése alól, melyekben az egyik fél baráti viszonyánál fogva nyilván előnybe jutna. Mert hiszen mindenki tudja, hogy senki sem áll hozzám közelebb akár baráti viszonyunknál, akár folytonos együttélésünknel fogva, mint Saleius Bassus, ez a derék férfi és tökéletes költő. Ha már most a költészet ellen vád emeltetik, nála terheltebb vádlottat nem látok.“ „Legyen nyugodt, felelé Aper, mind Saleius Bassus, mind bárki más, a ki a költészet művelését és a versírás dicsőségét szereti, de a törvényszék előtt ügyködni nem tud. Mert én, miután a pörnek bíráját megtaláltam, nem engedhetem Maternust a többiek társaságában védelmeztetni, hanem egyedül őt vádoló elöttetek, hogy midőn a férfias és ékes szónoklásra született, melylyel baráti viszonyokat szőni és föntartani, rokoni kötelet létesíteni, tartományokat lekötelezni tudna: elhanyagolja azt a tevékenységet, melynél a mi államunkban akár a közérdek szempontjából hasznosabbat, akár az élvezetre édesebbet, akár a méltóságra gyarapítóbbat, vagy a főváros hírnevére szebbet, vagy az összes birodalom és minden nemzetek tudomására hozni méltóbbat kigondolni sem lehet. Mert ha minden gondolatunkat s cselekvésünket az élet hasznosságára kell irányozni: mi nyújt nagyobb biztósítékot, mint azt a művészetet gyakorolni, melylyel mindenkor fölfegyverkezve, barátaidnak oltalmat, idegeneknek segílyt, a veszélyben forgóknak szabadulást adhatsz, az irigyeket s ellenségeket pedig

* Julius Secundus személyében

megfélemlítheted s rémületbe ejtheted, magad sérthetetlen s mintegy örökkétartó hatalom és tekintély birtokában levén? Ereje és haszna szerencsés körülmények közt abból tetszik meg, hogy menedéket s oltalmat nyújt másoknak; ha pedig őt magát* fenyegeti veszedelem: bizony pánccél és kard nem ad szilárdabb védelmet a csatában, mint a vádlottnak s bajban forgónak az ékesszólás tehetsége; vért és dárdá ez egyaránt, melylyel egyszerre lehet védekezni és támadni akár a törvényszéken és a tanácsban, akár a császár előtt. Hát a bőszült tanácsurakkal szemben mi egyebet szegzett minap Eprius Marcellus, mint ékes szónoklatát, melylyel övezve s daczos állásban, játszva verte vissza Helvidiusnak bár szintén ékes szavú, de gyakorlatlan és az efajta küzdelemre ügyetlen bölcselkedését? A hasznosságról többet nem szólok, s a dolog e részének, úgy hiszem, legkevésbbé fog az én Maternusom ellenmondani.“

6. „Áttérek most a szónoki beszéd által nyújtott élvezetre, a melynek gyönyörűsége nem egy és más pillanatban, hanem majdnem minden nap és csaknem minden órában jelentkezik. Mert mi édesebb, a szabad, a nemes és a tisztos élvezetek befogadására teremtett léleknek, mint a saját házat mindig tele és a leghíresebb férfiak gyülekezetétől látogatva szemlélni? s tudni, hogy mindez nem pénzünkért, nem gyermektelenségünkért, nem valamely hivatalos szolgálatért történik, hanem egyenesen a mi személyünknek szól. Sőt épen a gyermektelenek, gazdagok és hatalmasok jönnek a többnyire fiatal és szegény emberhez, hogy akár saját ügyeiket, akár barátaikét reá bizzák. Találhat-e az ember roppant gazdagságban s nagy hatalomban akkora gyönyörűséget, mint látni, hogy ősi származású, öreg s az egész város tiszteletét élvező emberek, minden dologban duskálkodók, vallják be, hogy épen a mi legbecsesebb, az nincs nekik. És azután, mily kíséretet alkotnak körötte a polgárok, ha kimegy! milyen a közhelyeken való megjelenése! mily tisztelettel tekintenek rá a törvényszéken! mily öröm fölkelni s ott állani a hallgató s egyedül ő rá figyelő közönség közepett! összecsoódik a nép, sűrű tömegben gyülekszik köréje, s átragad rá minden indulat, mely a szónok lelkéből kiárad! Ezzel csak a közönséges és az avatatlan szemek előtt nyilván látható gyönyörűséget rajzolom; de a bensők, melyek csak magának a szónoknak jönnek tudatára, még nagyobbak. Ha kidolgozott s betanult beszédet mond, olyan lesz gyönyörének súlya és egyenletessége, a milyen az előadásaé. Ha pedig új és

* A szónokot.

csak akkor sebtében támadt gondolatot — nem minden lelki izgatótság nélkül — hoz létre: akkor a szorongás még jobban szépíti a sikert és fokozza a gyönyört. De a rögtönző bátorság vagy épen vakmerőség szüli aztán a legkiválóbb élvezetet. Mert a szellem talajában is, mint a szántóföldön, némely dolgok hosszas megmunkálást s ültetést igényelnek; de mégis legkedvesebb az, a mi magától terem.“

7. „Hogy magamról tegyek vallomást: nekem nem volt kedvesebb az a napom, midőn a széles szegélyű tógával ruháztak föl, vagy a mikor mint nem-nemes családból s kevésbé jelentékeny városból származott ember, a quæstori vagy tribuni vagy prætori hivatalt megkaptam, mint azok a napok, a melyeken alkalmam nyílt valamelyes beszélő tehetségem közepszerű adománya szerint a tanácsurak előtt egy vádlottat sikeresen védelmezni, vagy a százas bíróságnál valamely ügyet szerencsével képviselni, vagy a császár előtt a császári szabadosok és tisztartók mellett tartani védbeszédet. Mert akkor úgy hiszem, hogy magasabbra emelkedtem a tribuni, prætori és consuli méltóságnál, és hogy akkor olyas valami van a birtokomban, a mi ha nem gyökerezik valakiben, nem adható neki végrendelet által, sem másnak kegyelméből nem kaphatja. Mely művészet híre s dicséréte ér ugyanis föl a szónokok dicsőségével? és kiket becsülnek többre a fővárosban is nemcsak az ügyes-bajos meg a közdolgokkal foglalkozó emberek, hanem a tétlenkedők meg az ifjak is, a kiknek egészséges érzékek van s reményt táplálnak a jövőre? kiknek nevére tanítják a szülők először fiaikat? ez a tudatlan csöcselék is, meg a zekeviselő nép, előtte elmentőkben kiket szólít gyakrabban nevökön és mutat ujjal rájuk? A jövevények s idegenek is, kik már gyarmat- és szabad-városaikban hallottak felőlük,* mihelyt a fővárosba léptek, keresik s vágynak megismerni őket.“

8. „Merem állítani, hogy Marcellus Eprius, a kiről az imént szóltam, valamint Crispus Vibius is** (mert örömebb hozok föl újabb s még élő, mint messze fekvő s már feledés homályába merült példákat) nem kevésbé ismeretesek a föld véghatárain, mint Capuában vagy Vercelliben, a hol állítólag születtek. És ezt nem annak a két, illetőleg három millió sesterciusnak, a mivel egyik és a másik bir, (ámbar föltehető, hogy e vagyonhoz is

* A híres szónokokról.

** A 5. fejezetben.

ékesszólásuk jótéteményéből jutottak). hanem egyenesen ékesszólásuknak köszönhetik, melynek isteni volta és égi hatalma minden korszakban számos példáját mutatta ugyan föl annak, hogy mily magas állásba jutottak föl emberek szellemök ereje segélyével: de mindez, mint föntebb mondám, közelből vett példák, melyek nem csak hallás útján fölismerhetők, hanem szemekkel is láthatók. Mert minél alacsonyabb s megvetettebb sorsban születtek s minél szembetűnőbb szegénység és szorultság vette körül bölcsőjüket: annál fényesebb és az ékes szónoklat hasznának bizonyítására alkalmasabbak e példák, a mennyiben születési előnyök nélkül, vagyoni állomány hiányában, egyik sem kiváló jellemtulajdonokkal megáldott, az egyik pedig épen visszataszító külsejű ember, — már sok év óta a polgárságnak legbefolyásosabb tagjai, s míg tetszett nekik, első szerepet vittek a forumon; most pedig elsők levén a császár baráti környezetében, ők intéznek s végeznek mindent, s maga a fejedelem is bizonyos becsúlással tűnteti őket ki, mivel a tiszteletreméltó, öreg és az igazságot túrelmesen hallgató Vespasianus helyesen belátja, hogy az ő többi barátai arra támaszkodnak, a mit tőle kaptak és a mit tetszése szerint akár magánál halmozhat össze, akár másoknak osztogathat: Marcellus és Crispus ellenben olyat hoztak magukkal a vele való baráti viszonyba, a mit nem kaptak s nem is kaphattak a császártól. A legutolsó helyet oly nagy és oly sok dolgok közt* a képek, fölírások és szobrok foglalják el, bár azokat szintén csak úgy nem lehet megvetni, mint a gazdagságot és kincseket, melyeknek gyalázóit sokkal könnyebb találni, mint olyanokat, a kik elútasítnák maguktól. Tehát ezekkel a tiszteletjelekkel, diszítványokkal s vagyoni tárgyakkal megtömvé látjuk azoknak házait, a kik kezdő fiatalságuktól fogva a törvénykezésre és szónoki foglalkozásra szentelték magukat.“

9. „Mert a költemények és versek, melyekre Maternus teljes életét kívánja pazarolni (ebből indult ugyanis ki egész beszélgetésünk), nem adnak szerzőiknek se méltóságot, se hasznukat nem gyarapítják, gyönyört pedig rövid ideig tartót, meg üres és meddő dicséretet szereznek. Lehet, hogy ezt s a mit még ezután mondandó leszek, kedvetlen hallod, Maternus; de hát kinek mi hasznot hajt, ha nálad** Agamennon vagy Jason ékesen beszél? ki tér meg házába attól megvédve és irántad lekötelezve? Hát a mi Saleiusunkat, a

* Melyet az ügyvédő szónokok kapnak.

** Költői munkáiban.

jeles költőt, vagy ha az a név tiszteletadóbb: a kitünő dalkot, ki környékezi, ki üdvözli, ki kíséri el? Hiszen, ha barátja, ha rokona, ha végre önmaga is valami bajba kerül: Secundushoz folyamodik, vagy hozzád Maternus, nem azért, hogy költő vagy és hogy verset írj számára; mert az effélék Bassus házában teremnek, szépek és kellemesek ugyan; de a melyeknek mégis az a végsorsuk, hogy miután egész esztendő alatt naponkint, sőt az éjszakák nagy részének is fölhasználásával egyetlen kötetet összekalapált s napvilágra szült, kénytelen eljárni és kérni az embereket, hogy méltóztatnának föl-olvasását meghallgatni; de még ahhoz sem jut ingyen, mert házat kell kölcsön venni, termet rendez be, padokat bérel, meghívókat szór szélnek. És ha fölolvasása a legszebb sikert eredményezi is, az egész egy-két napra terjedő dicsőség, s mintha zöld állapotban vagy virágában szakították volna le, nem jut a biztos és tökéletes gyümölcs megéréseig, s nem is szerez a költőnek barátságot vagy pártfogói állást, sem a lekötelezettség érzelme nem marad utána senkinek szívében, csak tartalmatlan láрма, üres bókók és gyorsan eltűnő öröm. Dicsérettel magasztaltuk a minap Vespasianus csudás és kiváló bőkezűségét, mikor Bassusnak ötszázezer sesterciust ajándékozott. Szép dolog ugyan, ha valaki a császár hajlandóságát tehetségével kiérdemli; de mennyivel szebb, ha vagyoni állapota engedi, a maga érdekét szolgálni, saját geniusát ünnepelni, a maga bőkezűségét élvezni. Tegyük hozzá, hogy a költők, ha ugyan valami méltót akarnak kidolgozni s létesíteni, kell hogy elhagyják barátaik társaságát és a főváros élveit, mellőzni kell egyéb kötelességeiket, és a hogy maguk mondják, ligetek s berkekbe, tehát a magányba kell visszavonulniok.

10. „A közvélemény meg hírnév, melynek pedig egyedül hódolnak, s melyet minden munkájok egyedüli jutalmának vallanak, még az sem jut a költőknek ugyanazon mérvben osztályrészökül, mint a szónokoknak, mivel a középszerű költőket senki sem ismeri, a jókat is csak kevesen. Mert a legritkább fölolvasások híre is mikor járja be az egész fővárost? nem hogy az oly nagyszámú tartományoknak tudomásukra jutna. Mert ugyan hány ember van, a ki Hispaniából vagy Ázsiából — Galliánkról nem is szólva — a fővárosba jön és Saleius Bassus után tudakozódik? Ha mégis valaki fölkeresi, mihelyt látta, tovább megy, s olyképen érzi kielégítettnek magát, mintha valamely festményt vagy szobrot látott volna. De nem szeretném, hogy a fejtegetésem úgy magyaráztassék, mintha azokat, kiktől a tefmészet a szónoki tehetséget megtagadta, akarnám

eliasztani a költészet művelésétől, ha a tudományos működés e fajával élvezetet tudnak szerezni maguknak szabad óráikban és nevöket be tudják vésni a történelem táblájára. Én ugyanis minden ékesszólást és annak minden fajtát szentnek és tiszteletreméltónak ítélem, és nemcsak a ti drámai és hősi költészetők hangzatosságát, hanem a lantosok báját, a szerelmi dalok érzékiességét, a jambusok keservét, az epigrammák játékát, meg bármely alakját az ékesszólásnak magasabbra becsülendőnek vélem minden más művészeti foglalkozásnál. De veled szemben, Maternus, az a kifogásom van, hogy midőn téged a te természeti tehetséged az ékesszólásnak föllegvárába hív, inkább akarsz kívül kalandozni, és a legdicsebbre hivatva, megmaradsz a csekélyebb mellett. Ha Görögországban születnél volna, a hol a művészet apró játékait gyakorolni is tisztesség, s ha Nicostratus hatalmas erejét adják vala is az istenek neked: akkor sem túrném, hogy harczra termett izmos karjaidat könnyű kopja és korong dobására alacsonyítsad; úgy most a hallgató-teremből és a színházból a forumra, ügyvédkedésre és az igazi csatára hívlak el, midőn főleg azzal sem védekezhetsz, a mivel sokan mentik magukat, hogy a költői működés kevesebb botránkozásnak van kitéve, mint a szónok foglalkozása. Mert ha a te pompás lényed ereje föllángol, nem valamely barátodért követsz el sértést, hanem a mi nagyobb veszélylyel jár, Cato érdekében. És nem menti a sértést a hivatal kényszerűsége, az ügyvédi tiszt kötelessége vagy a szónoklás hevében előforduló véletlen és rögtöni esély. Úgy tűnik föl, hogy megfontolva választottál ki egy nevezetes személyt, kinek szava súlylyal esik a latba. Sejtem: mit válaszolhatsz erre, hogy épen ebből támad nagy tetszészaj, hogy főképen ezt kíséri elismeréssel a hallgatóság, és csakhamar minden száj erről beszél. Csak-hogy akkor mondj le a nyugalom és biztonlét vágyának hangoztatásáról, mivel magad keresel egy nálad erősebb ellenfelet. Mi érjük csak be azzal, hogy magánügyi és a magunk korából származó pörös kérdéseket vitassunk meg, s ha ezekben a szükséghez képest s veszélyben forgó barátunkért a hatalmasok fülét is meg kell botránkoztatnunk: legalább megbizonyítottuk hűségünket s mentséget nyer szabad szavunk.“

11. Midőn Aper ezeket szokása szerint hévvel és komoly arcczal mondá, Maternus szelíden és mosolyogva válaszolt: „Arra készültem, hogy nem kevésbé hosszasan fogom vádolni a szónokokat, mint Aper dicsérte őket (mert azt hittem, hogy azok magasztalásától eltérve, kicsinyelni fogja a költöket s a versírással való

foglalkozást elveti); azonban egy műfogással kibékített engem, mikor megengedte, hogy a ki pörlekedni nem tud, verset csinálhasson. Már pedig én, habár talán az ügyvédkedés terén is tudok valamit elérni és létrehozni, mégis tragédiáim fölolvásával tettem szert hírnévre, midőn a tudományok szentségéből is csúfot űző Vatiniusnak Neróra gyakorolt gonosz befolyását megtörtem, s ha ma is van valami hírem és nevem, hiszem: inkább költeményeim, mint szónoklataim dicsőségével szereztem azt. El is határoztam már, hogy a törvényszéki működéstől megválok; a környezők és kíséretők csapatára s az udvarlók sokaságára pedig épen oly kevéssé vágyom, mint a bronz csecsebecsére és szoborművekre, melyek akaratom ellen belopóztak hajlékomba. Mert vagyoni állapotomat, meg személyes biztonlétemet, jobban őrzöm becsületességgel, mint ékesszólással, s nem félek attól, hogy valaha a tanács előtt védő szót kelljen emelnem, ha csak nem valaki más üldözöttnek érdekében.

12. „Ligetek, berkek meg a magány pedig, melyet Aper ócsárolt, oly nagy gyönyört szereznek nekem, hogy a költészet legfőbb jutalmi közé sorozom, ha nem zajban, nem úgy hogy a peres fél ajtóm előtt ácsorog, nem a vádlottak szennyes és síró csapatától környezve kell dolgoznom, hanem tiszta és békés vidékre vonúl el lelkem s élvezi a szent helyek csöndjét. A szó művészetének ott van az előcsarnoka és szentélye; ezen alakjában s külsejében, megnyervén a halandók tetszését, szivárgott be először a szűztisztaságú, még semmi vétektől nem érintett keblekbe; ezen szóltak a jósdák. Mert annak a nyereségre számító s vérmes szónoklásnak gyakorlata csak minapi eredetű s rossz szokásból származott, és — a hogy mondád, Aper — fegyver gyanánt találták föl. Egyébiránt pedig az a boldog, s a hogy nevezni szoktuk, arany kor, mely nem ismert ügyvédöket és bűnöket, bővelkedett költőkben és dalnokokban, a kik a dicső tetteket énekeltek meg, s nem a rossz cselekedetet védelmezték. És senkinek nem volt nagyobb dicsősége és magasztosabb tisztelete, mint nekik, elsőben is az istenek előtt, a kiknek — mondják — válaszukat ők közvetítették s lakómaikban is részesültek, azután azok előtt az istenektől származott szent királyok előtt, a kik között ügyvivőt egyet sem találhatunk, de ott látjuk Orpheust és Linust, s ha magasabbra akarunk tekinteni: magát Apollót is. De ha mindez csupán mesének és képzeleti dolognak látszik is: azt bizonyára meg fogod engedni nekem, Aper, hogy Homerusnak nem kisebb becsülete van az utóvilág előtt, mint Demosthenesnek, s Euripides

vagy Sophocles híre nem szorúl szűkebb határok közé, mint a Lysiasé vagy Hyperidesé. Több oly embert találsz ma, a ki Cicerónak, mint a ki Virgiliusnak dicsőségét kifogásolja, s Asiniusnak vagy Messallának egy műve sem oly olvasott, mint Ovidius Medeája vagy Varius Thyestese.

13. De a dalnokok külső helyzetét és boldog otthonukat sem félek összehasonlítani a törvényszéki szónokok nyugtalan s aggodalmas életével. Mégha ezeket küzdelmök s veszélyes vállalkozásuk consuli polczra emeli is, becsesebbnek tartom Virgiliusnak biztos és békés magányát, melyben még sem nélkülözte se az istenült Augustusnak kegyét, sem a római nép elismerését. Tanúságot szolgáltatnak erre Augustus levelei, tanúságot maga a nép, mely midőn Vergilius költeményeit a színházban hallá, mint egy ember állott föl, s látván az épen jelenlevő Vergiliust, oly tisztelettel üdvözölte, mint akár magát Augustust. Még a mi időnkben sem marad hátra Secundus Pomponius Domitus Afer mögött akár életének méltósága, akár hírének örökkévalósága tekintetében. Mert annak a Crispusnak és Marcellusnak, kiknek példájára fölhívod figyelmemet, mi van kivánni való sorsukban? Hogy ők másoktól, vagy hogy mások ő tőlük félnek? hogy mikor naponta kérnek tőlük valamit, azok maguk haragusznak rájok, a kiknek akarát teljesítették? hogy bár kutyához méltó farkcsóválásra kötelezve, még sem látszanak uraik szemében eléggé rabszolgáknak, a mi szemünkben pedig eléggé szabadoknak? Aztán miben áll az az ő nagy befolyásuk? a mennyi a komornyikoké szokott lenni. Engem azonban az édes Muzsák, a hogy Vergilius mondja, elvonván az aggodalmaktól s gondoktól, meg attól a kényszertől, hogy napról-napra kelljen valamit tennem, a mi lelkemnek csömör: vigyenek ama szent helyekre és azokhoz a forrásokhoz; és ne kelljen a bős és sikamlós forumot járnom, s remegve nézni szembe a sápasztó közvéleménnyel. Ne izgasson az udvarlásomra sietők zajongása, sem a lihegő szabados, s bizonytalanságban a jövődő felől, nem fogok zálogúl végrendeletet írni, s ne legyen többem, mint a mit tetszésem szerint hagyok valakire (mert egyszer el fog jőni az én utolsó napom is), és siromra állítsák nem szomorú és zord, hanem vidám és koszorús szobromat; emlékem megörökítésére pedig ne tegyen és ne kérjen senki intézkedést.

14. Alig végezte még beszédét Maternus izgatott s majdnem lelkes hangulatban, midőn Vipstanus Messalla lépett be a szobába, s a mindnyájok arczán előntő komolyságból gyanítván, hogy vala-

mely fontos beszélgetés folyt köztük, megszólalt: „Vajon nem alkalmatlan pillanatban lépek-e közétek, midőn valamely bizalmas ügyben. vagy valaki perének elintézése fölött tanácskoztok?“ — „Épen nem, egyáltalában nem — mondá Secundus, — sőt szerettem volna, ha hamarabb érkezel; mert te is gyönyörködtél volna. Aperünk nyomós beszédében, melylyel Maternust buzdítá, hogy minden tehetségét s tanulmányát az ügyvédi működésre fordítsa; másrésről élvezted volna Maternusnak a maga költészetéért lelkesedő, s a hogy a költőket védeni illik, bátor s inkább költői, mint szónoki beszédét.“ — „Valóban — mondá* — engem az a beszélgetés kimondhatatlan élvvel töltött volna el, s az is gyönyörködtet, hogy ti derék férfiak s a mi korunknak szónokai, nem csak ügyvédi foglalkozásban és szavalati tanulmányban gyakoroljátok tehetségeteket, hanem oly vitákba is bocsátkoztok, melyek a lelket táplálják, és szintűgy magatoknak, a kik vitéztok, mint azoknak is, kik eszmecsereketek hallják, a tanulás és tudomány legédesebb örömét szerzik meg. Valóban úgy látom, hogy te Secundus nem kisebb elismerésre tarthatsz számot azért, hogy Julius Africanusnak életét megírván, több ily könyvre nyujtottál reményt az embereknek, mint a mennyire kárhoztatják Apert azért, hogy az iskolás vitatételkel foglalkozni nem szűnt meg, és szabad idejét jobban szereti az újabb rhetorok, mint a régi mesterek példája szerint eltölteni.“

15. Erre Aper ezeket mondá: „Te Messalla, folyvást csak a hajdani és régi dolgokat csudálod; a mi korunk törekvéseit pedig gúnyolod s lenézed. Mert gyakran hallottam tőled olyan beszédet, midőn megfélelkezve magad és testvéred ékesszólásáról, állítod, hogy a mi időnkben nincs a régiekkel egyenrangú szónok, a mi — azt hiszem — annál merészebb állítás, mivel nem félhetsz a rosszakarató közvéleménytől, midőn megtagadod magadtól azt, a mit mások megadnak neked.“ — „Nem is bánom azt a mondásomat — válaszolt neki** —, mert hiszem, hogy se Secundus vagy Maternus, se te magad, Aper, habár olykor az ellenkezőt vitatjátok, nem más-képen vélekedtek. Szeretném is, ha közületek valaki indítatva látná magát, hogy e végtelen nézetkülönségnek okait, melyeket én magamban többször fontolgatok, kutatná és előadná. Az pedig, a mi sokaknak vigaszul szolgál, az én kérésemet még csak sürgetőbbé teszi: midőn a görögöknél is látom fönforogni azt az esetet,

* Vipstanius Messalla.

** Messalla.

hogy mennyivel messzebb áll Aeschinestől és Demosthenestől az a papi Nicetes vagy más valaki, a ki Ephesusban vagy Mytilenæben a tanítványok tetszésével s lármájával megrengeti a hallgatótermet, mint a mennyire Aper vagy Africanus avagy ti Cicerótól vagy Asiniustól eltávolodtatok'.

16. „Nagy és tárgyalásra méltó kérdést mozgattál meg, mondá Secundus. De ki fogja azt helyesebben megfejtetni, mint te, a kinek tanultságához s kiváló elméjéhez a tárggyal való foglalkozás és elmélkedés is járul?“ — Messalla pedig válaszolá: „Elő fogom adni gondolataimat, ha megígéred, hogy te is támogatom azt, a miről beszélni fogok‘. — „Mindkettőnk nevében — mondja Maternus — ígérem; mert mind én, mind Secundus magunkra vállaljuk azokat a részleteket, melyekről észreveszszük, hogy te azokat nem annyira mellőzted, mint inkább ránk hagytad. Mert hogy Aper ellenkezni szokott, te magad is mondád az imént, s ő maga is eléggé bizonyítá, hogy már rég föl van készülve az ellenmondásra, s nem tűri nyugodt szívvel a régiek dicsőítése mellett hangoztatott egyetértésünket.“ — „Igen, mondá Aper, mert nem tűrhetem, hogy ezt a mi korunkat meghallgatatlan és védelem nélkül elítélje a ti összeesküvéstek. De először is azt fogom kérdezni, hogy kiket neveztek ti régieknek, s a szónokok melyik nemzedékét jelölitek azzal az értelmezéssel? Mert ha én régiekről hallok beszélni, olyanokat értek, kik sokkal ezelőtt a hajdankorban születtek, s szemeim előtt Ulixes meg Nestor forognak, a kiknek kora mintegy ezer és háromszáz évvel előzi meg a mi századunkat. Ti pedig Demosthenest és Hyperidest hozzátok föl, kikről világosan tudjuk, hogy Fülöp és Sándor* alatt virágoztak, úgy azonban, hogy mind a kettő ma is él. A miből kitűnik, hogy négyszáz évnél nem sokkal több van a mienk és Demosthenes kora közt, a mely időszakasz, ha testünk gyarlóságához viszonyítjuk, talán hosszúnak látszik, de a korszakok természetéhez mérten és a világ életére való tekintettel nagyon rövid és csak nem rég múlt idő. Mert ha — mint Cicero írja Hortensiusában — az az igazi és nagy esztendő, a melyben az ég és a csillagok állása megint a jelenlegi lesz, és az az esztendő ezekből az évekből, a mit most így hívunk, tizenkétezer kilencszáz ötvennégyet foglal magában: akkor a ti Demosthenestek, a kit ti réginek és hajdaninak képzeltek, nem csak abban az évben, a mikor mi, hanem épen abban a hónapban is kezdett létezni‘.

* A macedon királyok.

17. „De áttérek a latin szónokokra, a kik közül — úgy hiszem — nem Menenius Agrippát, a kit réginek lehet tartani, szoktatók a mi időnk ékesszóló embereinek eléjük tenni, hanem Cicerót meg Cæsart, és Cæliust meg Calvust, és Brutust, meg Asiniust és Messallát, a kiket hogy miért soroztok inkább a régiek, mint a mi korunk fiai közé: nem látom az okát. Mert hogy épen Ciceróról szóljak: mint szabadosa, Tiro, megírta, Hirtius és Pansa consulsága alatt december 7-én gyilkoltatott meg, mely évben a dicső Augustus Pansa és Hirtius helyébe magát és Qu. Pedium tette consulokká. Vedd azt az ötvenhat évet, a meddig azután a dicsőült Augustus az államot kormányozá; add hozzá Tiberiusnak huszonhárom, Cæjusnak majdnem négy és Claudiusnak meg Nerónak kétszer tizennégy évét, Galbának, Othónak és Vitelliusnak azt az egy hosszú évét, meg a mostani szerencsés uralkodásnak már hatodik állomását, mióta Vespasianus boldogítja a világot: Cicero halálától a mai napig százhusz évet számítunk, a mi csak egy ember életkorának felel meg. Hiszen én magam láttam Britanniában egy vén embert, a ki vallotta, hogy ő részt vett abban a csatában, melyben a haddal betörő Cæsart a britannok a partra szállásban megakadályozni és elűzni törekedtek. Ha tehát ezt az embert, a ki fegyveresen állt szemközt C. Cæsarral, akár fogságba esés, akár saját akarata vagy valami véletlen a fővárosba sodorta vala: épen úgy hallhatta volna magát Cæsart meg Cicerót s jelen lehetne itt a mi beszélgetésünknel is. Hiszen a legközelebbi múlt ajándékosztáskor is láttatok több öreg embert, a kik beszélték, hogy ők a dicsőült Augustustól is kaptak egyszer-másszor jutalékot. A miből következtetni lehet, hogy ezek Corvinus és Asinius szónoklatát hallhatták volna, mert Corvinus Augustus uralkodásának közepéig, Asinius majdnem a végeig élt. Tehát ne oszszátok föl a századot s ne mondjátok régi és hajdani szónokoknak azokat, a kiket egyazon hallgatók ismerhettek s jóformán egymással összekapcsolhattak s párosíthattak’.

18. „Annak bizonyítása végett bocsátottam mindezt előre, hogy ha e szónokok hiréből s dicsőségéből valami érdem a korukat illeti, úgy az az érdem egyenesen a mienk s közelebb áll hozzánk, mint Servius Galbához, vagy C. Læliushoz, vagy C. Carbóhoz, meg másokhoz, a kiket méltán régieknek nevezünk; mert valóban kóczyak, bárdolatlanok, durvák és idomtalanok, a kiket bár semmi részben se utánzott volna az a ti Calvustok, vagy Cælius vagy épen Cicero. Mert most már erősebben s bátrabban akarom a kérdést

tárgyalni, ha előbb megmondom, hogy az idővel együtt változnak a szónoklás alakjai s fajtái is. Így az öreg Catóhoz hasonlítva C. Gracchus teljesebb s gazdagabb; Gracchusnál ismét csiszoltabb s díszesebb Crassus, s viszont mind a kettőnél választékosabb, finomabb s mélyebb Cicero; Cicerónál pedig szelidebb, kellemesebb s a szavak megválasztásában erősebb Corvinus. Nem keresem, hogy ki köztük a legékesebb szóló; beérem annak bizonyításával, hogy a szónoklásnak nem egy arcza van, hanem azoknál is, kiket ti régieknek mondatok, többféle alakban jelenik meg, s nem mindig rosszabb az, a mi eltérő; csakhogy az emberi rosszakarat hibája folytán a régi mindenkor dicséretben részesül, míg a jelenvaló gáncsoltatik. Kételkedhetünk-e, hogy találkoztak olyanok, a kik Cato fölött Appius Cæcusnak adóztak nagyobb csudálattal? azt is jól tudjuk, hogy Cicerónak is voltak kisebbítői, a kik őt üres, dagályos, nem elég tömör, szerfölött élénk s bőbeszédű, egyáltalában nem attikai jellegű szónoknak tartották. Hiszen olvasátok Calvusnak s Brutusnak Ciceróhoz intézett leveleit, melyekből könnyen kivehető, hogy Calvust Cicero élettelennek és száraznak, Brutust pedig fölületesnek s kapkodónak ítélte; viszont Cicerót Calvus áradozó s erőtlen szónoklata miatt nem örömet hallgatta; Brutus pedig — hogy saját szavaival éljek — azért, mert rokkant és inaszakadt beszélőnek tartá. Ha véleményemet kérdezed, úgy hiszem: mind egyiknek igaza volt; de majd egyenkint rájok térek, most mindnyájokkal együtt kell foglalkoznom’.

19. „Mert, a mennyiben a hajdaniak bámulói, a régiségnek — úgy szólván — határkövét Cassiusnál szokták föllátni (a kit azzal a váddal illetnek, hogy először tért le a szónoklásnak amaz ősi és egyenes útjáról): állítom, hogy ő nem szellemi gyöngeségből, nem is tudományának hiányossága miatt ment át a szónoklásnak azon másik fajára, hanem megfontolás és helyes belátás következtében. Mert látta, mint az imént mondám, hogy az idők viszonyaihoz s a hallgatóság változásához képest az előadás alakját és minőségét is változtatni kell. Az az előbbi járatlan és tanulatlan nép könnyű szívvel tűrte a leghosszadalmasabb szónoklatot is, sőt még dicsérté azt, a ki az egész napot ki tudta beszélni. Azután becsben tarták a bevezetés hosszas előkészítését, az elbeszélés fonálának messziről való legombolyítását, a sokszoros fölosztásban kifejtett tetszelgést, az érvek ezer meg ezer fokozását s mindazt, a mit Hermagoras és Apollodorus oly száraz könyvei előírnak. Ha meg olyik valamelyes illatát is érezteté a bölcséletnek s abból valami tételt beszédébe

szótt: egekig magasztalva dicsérték. Nincs is csudálni-való rajta; mert mindez még új és ismeretlen dolog vala, s maguk a szónokok közül is csak kevesen voltak a rhetorok és bölcselők tanaival ismeretségben. De bizony mikor már mindez mindenki előtt annyira általánosan ismeretes, hogy még a karzaton is alig található olyan, a ki a tanulmányok ez elemeiben ha nem is beavatott, de legalább némileg jártas ne volna: az ékesszólásnak új és kiválasztott azon ösvényeire kell lépni, melyeken a szónok kikerüli a hallgatók unalmát, főképen oly bírák előtt, a kik erőszakosan s hatalmasul, nem jog és törvény szerint ítékeznek, s nem hagyják magukra parancsolni az időt, hanem maguk határozzák meg s nem várakoznak a szónokra, a meddig annak tetszik az ügyről beszélni, hanem gyakran maguk figyelmeztetik és visszatérítik a másfelé kalandozó szónokot, bizonykodván, hogy nekik sietniök kell'.

20. „Ki túrne ma egy oly szónokot, a ki beszéde elején gyöngélgelkedő egészségéről panaszkodnék? — a hogy rendszerint szokott bevezető szavaiban Corvinus. Ki várná végig a Verres ellen mondott öt beszédet? Ki szenvedné át a pörbeli válaszok és törvénykezési szabályoknak azt a rémitő halmazát, melyet M. Tullius vagy Aulus Cæcina védelmében olvasunk? A mi időnkben a bíró elibe vág a védőnek, s ha csak vagy a bizonyítékok gyors folyamata, vagy az eszmék kápráztató színezése, avagy a leírások ragyogó pompája meg nem nyeri s el nem szédíti: hátat fordít a szónoknak. Maga a közönség tömege, meg a becsődülő s ide-oda szállongó hallgatóság is megszokta már követelni a szónoklás csinját és szépségét, s épen úgy nem tűri a törvényszéken a rideg és fésületlen ócska modort, mint ha valaki Rosciusnak vagy Turpio Ambiviusnak taglejtését akarná a színen érvényre juttatni. Mert bizony ma már még a tanulmányok kohójában edződő fiatal emberek is, a kik maguk tökéletesítése céljából kísérgetik a szónokokat, nemcsak hallani akarnak, hanem valami jelest és az emlékezetbentartásra méltót is haza vinni magukkal; és ha akár egy-egy finom és rövid mondatban valamely szellemszakra pattant ki, akár választékos s költői alakban villan meg valamely gondolat: egymással közlik azt, sőt gyakran szülő-városukba és tartományukba is megírják. Manapság ugyanis oly költői díszet is kívánnak a szónoktól, mely nem Accius és Pacuvius álmos modorával éktelenkedik, hanem Horatius meg Vergilius vagy Lucanus ihletett hagyományaiból van merítve. És midőn ilyenek hallását s íteletét fogadja el mértékadónak a mi szónokaink nemzedéke: azzal szebbé és pompásabbá is lett. De azért

nem kisebb hatást is keltenek a mi szónoklataink, mivel gyönyörködtetve érintik a bírálók fülét. Mert hát gyöngébbeknek tartaná-e valaki a mi korunkbeli templomokat azon okból, mivel nem durva kőtömbökből és idomtalan téglából épülnek, hanem márványban pompáznak s aranytól ragyognak'.

21. „Én bizony őszintén megvallom neknek, hogy a hajdaniak egynémely munkájának olvasásánál alig tudok tartózkodni a nevetéstől, máskor meg az elszunnyadástól. Még a nép gyermeke sem találja szépnek Canutiusnak vagy Attiusnak Turnius és Turanium ügyében tartott beszédeit vagy azokat a többi csont- és aszott vázakat, milyenek a kórházban láthatók. Maga Calvus, a kí pedig — ha jól tudom — huszonegy könyvet hagyott hátra, alig elégít ki engem egyik vagy másik beszédkéjével; s úgy látom: mások sincsenek tőlem eltérő véleményben; mert ki olvassa még Calvusnak Asitius vagy Drusus ellen tartott beszédét? Ellenben a Votinius ellen mondott védbeszédei, bizony minden tanulmányozónak a kezén forognak, főleg közülök a második, mivel az kifejezésekben s gondolatokban egyaránt ékes, s a bírák fölfogásához illeszkedik; a miből meglátszik, hogy Calvus maga is értette, mi a jobb, s nem akarátán, hanem tehetségén s erején mult, hogy magasabb szárnyalással és finomabb modorban ne szónokoljon. Aztán, a mi a Caelius beszédét illeti, közülök azok tetszenek hol egészökben, hol részökben, a melyekben a mi korunk ragyogását s mélységét fölismerjük; ellenben a szavaknak disztelenségén, a hézagosszerkezeten és a kiforratlan gondolatokon megérzik a régi kor íze, s nem hiszem, hogy legyen oly ócskaságkedvelő, a ki Caeliust abban a részben dicsérje, a mi nála ódonszerű. Megengedhetjük igazában Cajus Cæsarnak, hogy nagy állami gondja s elfoglaltsága mellett kisebb eredményt ért el az ékesszólás terén, mint isteni szellemétől várni lehetett volna; valamint hogy Brutust se bíráljuk az ő bölcseleti foglalkozásában, mert hogy a szónoklásban kisebb volt hirénél, azt dicsőítói is vallják; hacsak nem találkozik valaki, a ki Cæsarnak Decius Samnis mellett és Brutusnak Deiotarus király védelmében tartott s a többi hasonló lassúságú s bágyadt iratait olvassa, vagy verseiket is csudálja. Mert csináltak ők költeményeket is s bevitték a könyvtárakba; nem jobbakat mint Cicero, de nagyobb szerencsével, mert róluk kevesebb ember tudja, hogy verset is csináltak. Asinius is, ámbár hozzánk közelebbi időben született, úgy tűnik föl nekem, mintha Meneniusék és Appiusék közt tanult volna. Annyi bizonyos, hogy Pacuviust és Acciust nem csak tragédiáiban, hanem beszédei-

ben is másolta; épen oly kemény és száraz. A szónoklat végre is, mint az emberi test, akkor szép, ha nem állanak ki belőle az erek, s a csontokat nem lehet megszámolni, hanem egészséges jó vér árasztja el a tagokat, kidagad az izmok közt is, s magukat az idegeket is vörös szín fődí és teszi széppé. Nem akarom Corvinust megróni, mivel nem is rajta állt, hogy a mi korunk élénkségét s ragyogását érvényesíthesse, s csak azt veszszük tekintetbe, hogy mennyire segítette izlését a lélek és szellem ereje.

22. „Ciceróra térek át, kinek ugyanoly harcztot kellett kortársaival megvívnia, mint nekem veletek. Mert azok a hajdaniakat bámulták, ő pedig többre becsülte a maga korának ékesszólását. S valóban ő semmi egyében nem előzi meg annyira azon kornak szónokait, mint izlésével. Mert ő volt az első, a ki kicsinosítá a beszédet; első, a ki választékosan alkalmazta a szavakat, művésziessé tette a szerkezetet, a ki színesebb részletek előállítására is kísérletet tett s némely velős mondatot is talált föl, főképen azon beszédeiben, melyeket már öreg korában s élte vége felé alkotott, miután fejlődött, s gyakorlatból meg tapasztalásból megtanulta a szónoklásnak legjobb fáját. Korábbi beszédei ugyanis nem nélkülözik a régi kor hibáit; lassú a bevezetésben, hosszadalmas a kifejtésben, sok időt veszít a kitérésekkel, nehézkesen buzdúl föl, ritkán melegszik neki; csak kevés gondolata fejeződik ki szabatosan és kellő világosságban. Semmit sem kaphatsz ki és vihatsz el belőle, s mint a még nyers épületnél, szilárd ugyan már és tartós a fal, de még nincs bevakolva s kisimítva. Én azonban kívánom, hogy a szónok, mint egy gazdag és előkelő családtya, ne csak olyan hajlékban lakjék, mely eső és szél ellen megóvjá, hanem olyanban, a mely a szemet és látást is gyönyörködteti; hogy ne csak azzal a bútorzattal legyen ellátva, mely a mindennapi szükségletet kielégíti, hanem legyen háztartásában aranyemű is, meg drágakő, a mit kézbe venni és gyakrabban nézegetni lehessen. Némely dolgokat pedig, mint már divatja multakat s dohosokat, el kell távolítani; egy ige se legyen, úgyszólván rozsdás; egy gondolat se legyen vontatott s erőtlen szerkezetbe foglalva, mint a krónikákban szokták; kerülje az ocsmány és ízetlen bohóczkodást; legyen változatos az alkotásban, s ne zárja be minden mondatát egyformán.”

23. „Nem akarok gúnyolódni a *szerencse kerekén*, a *vaddisznó-levesen*, sem azon, hogy minden beszédében minden harmadik mondat után *úgy tetszik nekem*-et mond a határozott állítás helyett. Mert ezeket sem szívesen hoztam el, s még többet mellőztem, a miket

pedig csudálnak és utánoznak azok, kik magukat ó szabású szónokoknak mondják. Egyet sem fogok közülök névszerint említeni, megelégedve azzal, hogy az egész iskolát jellemeztem. De nektek bizonyára szemetök előtt forognak azok, a kik Luciliust olvassák Horatius, Lucretius és Virgilius helyett, a kiknek szemében Aufidus Bassus vagy Servilius Nonianus ékesszólása háttérbe szorúl a Sisennával és Varróval való összehasonlításnál, a kik a mi szónoklattanáraink magyarázatait kicsinylik, míg a Calvuséit magasztalják. A kiket, mikor a bíróság előtt mesélnek, a hallgatóság nem kísér figyelemmel, a nép pedig nem hallgat rájok, sőt maga a pörös fél is alig tudja őket túrelemmel kivárni; s ily gyászos és dicstelen előadásuk még azt a józanságot is, melylyel nagyra vannak, nem erős szervezetökkel, hanem bőjtöléssel éri el. Hiszen még az orvosok sem nézik jó szemmel a testnek azt az egészségi állapotát, mely túlságos gondossággal tartatik fönn; nem sokat ér, ha valaki csak nem beteg; erősnek, vidámnak, üdének kell lennie. Nincs messze a gyöngeségtől az, a kiben egyedül az egészséget dicsérik. Ti azért, ékesszóló férfiak, a mire képesek vagytok, s a hogy teszitek is, ragyogjátok be ezt a mi korszakunkat a művészies szónoklás legszebb fajával. Mert látom, hogy te, Messalla, a hajdaniaknak legbájosabb tulajdonait tudod utánozni, s ti Maternus és Secundus, az eszmék súlyával a kifejezéseknek oly fényét és díszét, a föltalálásnak oly választékosságát párosítjátok, a tárgyalásnak oly rendszeressége, oly nagy bőség, ha az ügy úgy kívánja, oly nagy rövidség, mikor a tárgy megengedi, az alkotásnak oly finomsága, a gondolatoknak oly átlátszósága áll rendelkezésetekre, úgy fejezitek ki érzelmeiteket, úgy mérséklitek a szabad szót, hogy ha a mi törvénykezési működésünket a rosszakarat és irigység megrövidíti is, rólatok igazságot fognak hirdetni utódaink'.

24. Mikor Aper ezeket elmondá, megszólalt Maternus: „Nem ismeritek-e föl a mi Aperünk erőteljes és tüzes lelkét? Mily szóáradattal, mily rohanó hévvel veszi védelmébe korunkat! Mily bő és változatos érvekkel támadta a régieket! Hogy nem csak nagy találékonysággal és szellemmel, hanem tanultsággal és művészettel is kölcsönözte tőlük el azt, a mivel azután ellenök fordult! De azért, Messalla, még sem kell, hogy téged ígéretedtől eltérítsen. Mert a hajdaniak védelmezőjére nincs szükségünk, s magunk közül, bár csak újabban arattunk dicséretet, senkit sem hasonlítottunk össze azokkal, a kiket Aper megtámadott. Sőt ő maga sem gondolja azt; hanem a régi s böleselőink által sokszor gyakorolt szokás szerint

csak vállalkozott az ellenmondás szerepére. Tehát ne a hajdaniak dicséretét add elénk — mert eléggé dicséri őket a maguk híre — hanem fejsd ki az okokat, a melyek miatt mi az ő szónoklati módjoktól annyira eltávoztunk, midőn főleg Cicero halálától a mai napig az időszámítás nem ad ki többet százhusz esztendőnél*.

25. Erre Messalla így válaszolt: „Követni fogom, Maternus, az általad előírt tárgyalási módot; mert nem kell hosszasan czáfolnom Apert, a ki — gondolom — elsőül vetette föl az elnevezés fölötti vitát, mintha nem lehetne jogosan régieknek mondani azokat, a kikről tudva van, hogy csak száz évvel ezelőtt éltek. Hát én a szó fölött nem akarok vitázni, akár régieknek, akár őseinknek, vagy bármely más néven nevezze őket, csak elismerje, hogy azon idők ékesszólása magasabb színvonalon állt; sőt még beszéde azon részének sem mondok ellene, melyben egyenesen megvallja,* hogy még egy ugyanazon s nem csak különböző korszakokban is többféle jelleggel bírtak a szónoklatok. De mint az attikai szónokok közt az elsőség Demosthenesnek tulajdonítatik, az utána következő helyet pedig Aeschines meg Hyperides, Lysias meg Lycurgus foglalják el, mindenek egybehangzó véleménye szerint pedig a szónokoknak e nemzedéke a legkiválóbbnak tartatik: úgy nálunk ugyanazon kornak többi ékesbeszélőit Cicero ugyan felülmultha, de Calvus és Asinius, meg Cæsar és Cælius, meg Brutus joggal tétetik eléjük mind a korábbiaknak, mind az utánok következőknek. És nem tesz semmit, hogy egymástól sajátosságra nézve különböznek, midőn megegyeznek általánosságban. Calvus merevebb, Asinius hangzatosabb, Cæsar ragyogóbb, Cælius kesernyésebb, Brutus méltóságosabb, Cicero pedig hevesebb, teljesebb és hatalmasabb; de mindnyájan ugyanazt az egészséges szónoki művészetet tanúsítják; úgy hogy ha mindnyájok könyveit egyszerre veszed kézbe, fölismerheted különböző szellemi adományaik mellett is az ízlés és akarat bizonyos hasonló-voltát s rokonságát közöttük. Mert hogy kisebbitették egymást és hogy leveleikben található beszúrva egy-egy megjegyzés, a mely a kölcsönös rosszakaratot leleplezi: nem szónoki-voltuk hibája, hanem az embereké. Hiszem ugyanis, hogy úgy Calvus meg Asinius, mint maga Cicero is szoktak irigykedni, kajánkodni s más emberi gyarlóságokban leledzeni, s közöttük — úgy vélem — csak Brutus nyilvánította, nem rosszindulattal, nem irigységből, hanem nyíltan és őszintén lelkének

* A szöveg hiányos, s azért kétes.

tiszta meggyőződését. Avagy irigykedett volna-e Ciceróra ő, a ki nézetem szerint még Cæsart sem irigyelte? A mi Servius Galbát és C. Læliust illeti, vagy ha kiket a régiek közül megtámadni jónak látott*: nem szorúl védelmemre, midőn magam is bevallom, hogy az ő kezdetleges és még fejletlen szónoklásukban volt egy és más fogyatékoság.

26. Különben pedig, ha az ékesszólásnak lehető legjobb s legtökéletesebb nemét mellőzvé, választani kellene a szónoklás külső formája közt: istenemre inkább választanám C. Gracchusnak tüzes lendületét vagy L. Crassusnak érett komolyságát, mint Mæcenas idres-bodros czikornyáit, vagy Gallio üres pengését; mert sokkal jobb, ha a szónoklat bár bozontos tógát ölt, mint ha cziczomás és kihívó ruhában kevélykedik. Mert ez nem szónokhoz, sőt istenemre, nem is férfihoz illő viselet, melyet a mi korunknak sok szereplője úgy alkalmaz, hogy beszédének ledér szavaival, illetlen mondaival és rakoncátlan szerkezetével színész módjára mutassa be magát. És a mit még másnak szájából sem volna szabad hallaniok: sokan dicséret, dicsőség és szellemesség gyanánt kérkednek azzal, hogy az ő értekezéseik énekelhetők s eltánczolhatók. Innen ered az az ostoba és fonák, de némelyektől gyakran hallható fölkiáltás, mely azt mondja, hogy szónokaink finoman beszélnek és a színészek kifejezően tánczolnak. Én egyébiránt nem tagadnám meg, hogy Cassius Severus, a kit Aperünk egyedülit mert megnevezni, szónoknak legyen mondható, ha az utána következőkkel összeméretik; ámbár munkáinak nagy részében több az epe, mint a vér. Mert ő az első, a ki a dolgok természetes rendjét elvetvén, a szavak józan és szemérmes jelentését mellőzvé, magukkal a tőle használt fegyverekkel is ügyetlenül bánván, s ütni készülő hevében maga is megtántorodván: nem harczol, hanem csak czivakodik. Különben, a mint mondám, az utána következőkkel összehasonlítva, úgy tanultságának sokoldalúsága, mint műveltségének finomsága és tehetségeinek ereje által is nagyon megelőzi a többieket, a kik közül Aper egyet sem mert megnevezni és mintegy csatatérre állítani. Pedig én vártam, hogy Asinius, Calvus és Cælius megvádolása után más csapatot fog élénk vezetni, s hogy többet vagy legalább annyit nevez meg, hogy közülök egyet Ciceróval, másikat Cæsarral s azután mindenikkel egyet-egyet lehessen szembe állítani. De így beérve azzal, hogy névszerint ócsárolta a régi szónokokat, az azután

* Aper.

következők közül senkit nem mert dicsérni, csak úgy általánosságban és összeségökben; igen ám, mert attól tartott, hogy sokakat sért, ha csak keveset markol ki közülök. Mert melyik tanítvány nem érezne boldogságot abban a meggyőződésben, hogy magát Cicero elé sorozza, ha szinte közvetlen Gabinianus után is? Én azonban nem vonakodom egyeseket megnevezni, hogy a fölhozott példákban annyival könnyebben kitűnjék: miként gyöngült és csökkent fokról-fokra a szónoklás művészete.⁴

27. „De állj meg kissé — mondá Maternus — és teljesítsd inkább ígéretedet. Mert nem azt óhajtjuk bizonyíttatni, hogy a régiek ékesebb szólók valának, a mit ugyan én is elismerek, hanem azokat az okokat kívánjuk hallani, a melyekről mondád, hogy fejtegetni akarod, mikor kevéssel előbb még szelidebb hangulatban valál s kevésbé haragudtál a mi korunk szónokaira,* mielőtt Aper elődeid bántalmazásával fölbosszantott.” — Nem érzem magamat — válaszolá — Aper vitájától sértődve, s viszont nektek sem illenék megbotráncozni, ha történetesen valami szó érdesen hatna füleitekre, midőn tudjátok, hogy az efféle társalgásnál törvényül kell tekinteni, hogy lelkünk ítéletét megbántás veszélye nélkül nyilváníthassuk. „Csak folytasd — mondá Maternus — és mivel a régiekről beszélsz, élj a régi szabadsággal, melytől még jobban elfajultunk, mint az ékesszólástól.”

28. Erre Messalla így folytatá: „Nem rejtett okok után kérdezősköddöl Maternus, s nem olyanokról, melyek akár előtted, akár Secundus vagy Aper előtt ismeretlenek volnának, mégha nekem teszitek is föladatommá előadni azt, a mit mindnyájan ismerünk. Mert ki nem tudná, hogy valamint a szónoklat, úgy egyéb művészetek is lehanyaglottak hajdani dicsőségek polczáról, nem az emberek tehetetlensége miatt, hanem az ifjúság hívalkodása, a szülők gondatlansága, a tanítók tudatlansága és az ősi erkölcsök meglazulása következtében. Ezek a fővárosban született bajok csakhamar egész Italiára szétáradtak, most pedig már a tartományokba is kiömlenek. És mivel a titeket illető bajok nektek jobban ismeretesek: én a fővárosról és annak tulajdon és házi nyavalyáiról fogok szólni, melyek mindjárt az újszülötteket karjaikra veszik és az életkor egyes fokozatain folyvást halmozódnak. Előbb azonban őseinknek gyermekeik nevelése és képzése körül kifejtett szigoráról és fegyelméről fogok egyet és mászt elmondani. Mert hajdan kinek-kinek

* A szöveg itt romlott és vitás.

szűzies anyától született fia, nem a bérbe fogadott dajkának kamrájában, hanem annak az anyának ölében és kebelén neveltetik, kinek legfőbb dicsősége vala a ház fölött őrködni s magzatait ápolni. Kiválasztottak pedig egy rokon éltesebb nőszemélyt, a kinek elismert és kipróbált erkölcsű gondjaira bízatték az egy családnak összes sarjadéka; a ki előtt se ocsmány szót ejteni, se tisztességtelent cselekedni nem volt szabad; a ki a gyermekeknek nemcsak tanulmányait s foglalkozását, hanem pihenését s játékait is jámbor és szemérmes érzülettel kormányozá. Tudjuk, hogy így intézte Cornelia a Gracchusoknak, Aurelia Cæsarnak, így Atia Augustusnak nevelését, s fejedelmi gyermekeket állítottak a világ elé. Ez a fegyelem és szigor azt eredményt szülte, hogy mindegyiknek tiszta, feddhetlen és semmi rosszaságtól el nem csavart természete mindjárt egész lélekkel ragadta meg a szépet és jót, s akár a hadi pályára, akár a jogtudományra, akár a szónoklásra irányozta törekvését: egyedül annak adta magát, azt igyekezett egészében elsajátítani.

29. „Most pedig a megszületett csecsemő valamely görög nőcselédre bízatik, a ki mellé egyet vagy kettőt adnak az összes rabszolgák közül, rendszerint a leghitványabbat, a ki semmi más komoly szolgálatra nem alkalmazható. Ezek meséi és babonái töltik meg mindjárt a zsenge és képezetlen gyermeki lelket; és az egész házban senki sem ügyel arra, a mit tesznek s mondanak a kisedd úr előtt. Sőt maguk a szülők sem jámborságra és szerénységre szoktatják kicsinyeiket, hanem pajkosságra s kötnyelességre, melyek révén lassankint a szemérmatlenség s magának s másoknak megvetése harapózik el lelkökön. Azután meg ennek a városnak sajátos és különleges vétkei, a színjáték kedvelése, a viadorok és lóversenyek iránti érdeklődés — úgy tetszik nekem —, már az anyaméhben fogamzanak meg; s az ilyenekkel elfoglalt és megszállott lelkekben mily kevés hely marad még a jó és a szép számára? hány embert találhatsz, a ki otthon is valami másról beszélne? s mi egyébről halljuk társalogni az ifjakat, ha valamely tanterembe lépünk? Még a tanítók sem fecsegnek hallgatóikkal gyakrabban valamely más tárgyról; mert nem a fegyelem szigorúságával, s nem tehetségök bebizonyításával gyűjtenek sok tanítványt maguk köré, hanem azzal, hogy bókolnak nekik és hízelgéssel csábítják magukhoz.

30. „Mellőzöm a tanítás első elemeit, a melyekre máris kevés gondot fordítanak; de se az írók olvastatásában, se a régiség föltárásában, se az emberek és korok megismertetésében nem fejtenek ki

elegendő munkát, hanem sietnek az úgynevezett rhetorokhoz, a kiknek működése hogy mikor terjedt el először a fővárosban, és hogy mennyire nem volt semmi hitele: mindjárt el fogom mondani; de előbb szükséges figyelmemet arra a tanulmányi módszerre irányoznom, a melyet, hallomás szerint, azok a szónokok alkalmaztak, a kiknek roppant munkássága, mindennapos gondolkozása, meg a tudományok minden nemében való gyakorlottsága saját könyveikből kitűnik. Ismeretes előttek Cicerónak *Brutus* című könyve, melynek utolsó részében — mert az első a régi szónokokról emlékezik meg — a maga kezdő lépéseit, fokozatos haladását, szónoki tehetségének kifejlődését beszéli el; hogy Q. Muciusnál tanulta a polgári jogot, az akadémikus Philónál, a stoikus Diodotusnál mélyrehatóan foglalkozott a bölcsélet minden részével; s nem elégedvén meg a fővárosban bőven található tanárokkal, bejárta Achaját és Ázsiát,* hogy a tudományos képzést minden részében elsajátítsa. És valóban Cicero műveiből látni lehet, hogy nem hiányzott nála sem a mértan, sem a zeneelmélet, sem szóval bármely tudományos műveltség ismerete. Átértette ő a dialektika finomságait, az erkölcsstan gyakorlati hasznát, a mindenség mozgató erőit és okait. Mert úgy áll a dolog, nemes barátaim, hogy abból a bő tanulmányból, a sokféle műveltségi elemekből s mindenre kiterjedő tudásból árad ki és forrong az az ő csudálatos ékesszólása; mert a szónok ereje és hatalma nem szorítkozik, mint egyéb dolgoknál, szűk és rövid határok közé, hanem az az igazi szónok, a ki minden kérdésről szépen, ékesen s a meggyőző erővel, a tárgy fontosságához képest, a főforgó körülmények hasznára és a hallgatók gyönyörködtetésére tud beszélni'.

31. ,Ez volt a régiek meggyőződése, e célnak eléréséhez tartották ők szükségesnek, nem hogy a rhetori iskolákban szavaljanak, nem hogy költött és az igazság földerítésére egyáltalában nem tartozó vitákban csak nyelvöket s hangjokat gyakorolják, hanem hogy azzal a tudással töltsék meg keblöket, a melylyel a jó és rossz, a tisztas és rút, a jogos és jogtalan kérdéseit el lehet dönteni; mert ez az anyag áll a szónoknak rendelkezésére hivatása gyakorlásában. A bíróság előtt ugyanis körül-belül csak az igazságról, a tanácskozásokban a hasznosságról, a dicsérő beszédekben a tisztességről értekezünk, úgy azonban, hogy mindezek többnyire vegyesen fordulnak elő, s róluk bőven, változatosan és ékesen senki más nem

* Görögországot és Kis-Ázsiát.

szólhat, csak a ki az emberi természetet, az erény hatalmát, a bűnök rosszságát ismeri, s átérti azt, a mit se az erények, se a bűnök közé nem lehet számítani. E forrásokból még az is folyik, hogy könnyebben ingerli vagy csilapítja a bíró haragját az, a ki tudja, hogy mi a harag; és hamarabb indítja könyörületre, a ki tudja, hogy mi legyen a könyörület és mily lelki indulatok által ébresztetik föl. Ha az ily ismeretekben és gyakorlatokban jártas szónoknak akár ellenséges indulatú, akár szenvedélyes, akár elfogúlt, akár rosszkedvű vagy félelemtől izgatott hallgatóság előtt kell beszélnie: megnyeri a szívek hangulatát, és a szerint, a mint kinek-kinek természete kívánja, alkalmazza eljárását s intézi beszédét, minden eszközt készletben s minden használatra félretéve tartván magánál. Vannak, a kiknél a szoros, tömör és minden érvet mindjárt következtetéssel záró beszédmód nagyobb hitelre talál; ilyeneknél a dialektikát lehet hasznosan érvényesíteni. Másokat a folyamatos és egyenletes s az általános fogalmakból elvont szónoklat jobban gyönyörködtet; az ilyenek megindítása végett a peripatetikusoktól kell alkalmas és minden vitára kész helyeket kölcsönöznünk. Az akademikusok harcziaságot, Plato mélységet, Xenophon kellemet fognak adni; sőt még attól se idegenkedjék a szónok, hogy Epicurus és Metrodorusnak néhány tisztességes kifakadását átvegye és azzal a körülmények kívánalma szerint éljen. Mert nem valamely bölcs embert vagy a stoikusok tanítványát leszünk meggyőzendők, hanem olyat, a kinek bizonyos ismereteket kell szereznie és mindenből izelítőt kapni. Ép ezért a hajdani szónokok a polgári jog tudományát is fölhasználták, valamint a nyelv-, zene- és mértanból is vettek üdítő erőt. Mert fordulnak elő oly ügyek, sőt a legtöbb s majdnem mind olyan, melyekben a jog ismerete kívánatos, sok pedig olyan, a melyhez ez a tudomány föltétlenül is szükséges.

32. Ne hozza föl pedig velem szemben valaki, hogy elegendő, ha időnkint bizonyos egyszerű és egységes tant elsajátítunk. Mert elsőben is másként használhatjuk azt, a mi tulajdon tudásunkban megvan, és másként a kölcsönzöttet, s nyilvánvaló, hogy nagy különbséget tesz: vajon bírja-e valaki azt, a mit előad, vagy pedig csak úgy kölcsön vette. Továbbá a sokféle tudomány ismerete más foglalkozási körökben is ékességünkre szolgál, s ott is tündököl s kitűnik, a hol legkevésbé várnök. És észreveszi azt nem csak a művelt és avatott hallgató, hanem a nép is, s nyomban azzal a dicsérő vallomással kíséri, hogy az illető kellőleg végezte tanulmányait, hogy az ékesszólásnak minden fokozatát megjárta, szóval,

hogy igazi szónok, a milyen másképp nem lehet senki, s állítom, hogy soha nem is létezett, csak az, a ki, valamint a csatába mindenféle fegyverzetten ellátva, úgy a köztérre is mindenféle tudással fölfegyverkezve száll ki. Ezt pedig a mi korunk szóvivői annyira elhanyagolják, hogy szereplésükben még a mindennapi beszédnek ocsmány és szégyenletes hibáit is föl lehet találni; hogy a törvényeket nem ismerik, hogy a tanácshatározatokhoz nem tartják magukat, a polgári jogokból nyegle módon gúnyt is űznek, a bölcselet tanulmányától pedig, meg a szakértők tanácsától alaposan iszonyodnak; az ékes-szólás művészetét, mint egy trónjáról elűzve, csekély méretű gondolatokra és szegényes mondásokra süllyesztik alá; hogy a mi hajdan, minden nemes művészetnek királynője gyanánt, díszes kíséretével együtt betöltte a kebleket, most lenyesve, megcsonkítva, dísz és méltóság nélkül, úgy szólván, születési rangjából kivetkőztetve, mint valamely alsórendű mesterség képezi a tanítás tárgyát. Tehát ezt tartom én az első és legfőbb oknak, a miért a régi szónokok beszédbeli művészetétől annyira eltávolodtunk. Ha tanúk kívánatnának, kit nevezhetnék meg elsőbb sorban, mint a görögöknél Demosthenest, a kiről emlékezetben maradt, hogy Platónak legszorgalmasabb hallgatója volt. Cicero pedig, úgy gondolom, szóról-szóra mondja, hogy a mit ő a szónoklat terén elért, nem a rhetorok műhelyében szerezte, hanem az Akadémia folyosóin. Vannak más nagy és nyomatékos okok is, melyeket méltányos volna nektek hozni tisztába, mivel én már teljesítém föladatomat, és mivel rendes szokásom szerint elég sokakat megsértettem, a kik, bizonyosnak tartom, ha szavaimat történetesen hallják vala, azt fogják mondani, hogy midőn a jog és bölcselet tudományát a szónokra nézve szükséges kelléknek magasztalom, saját izetlenségemnek gyujtottam tömjént.'

33. Maternus erre így szólt: „Nekem pedig úgy tetszik, hogy föladatodat még annyira nem végezted be, hogy csak mintegy bele kezdettél, s csupán alapjait s körvonalait rajzoltad meg. Mert előadtad ugyan, hogy mily tudományos eszközökkel szoktak a régi szónokok fölszerelve lenni, s bebizonyítottad a mi tétlenségünk és tudatlanságunk különbözőségét azoknak fáradhatatlan és termékeny tanulmányaival szemben; de kíváncsi vagyok a továbbiakra is, hogy — mint tőled tanultam — mit tudtak azok s mit nem tudunk mi; megismerjem azt is, hogy miféle gyakorlatokkal szokták ők már fiatal korukban s mikor a nyilvános működés piaczára léptek, szellemöket erősíteni s táplálni? Mert hogy az ékesszólás nemcsak

a művészet és tudás dolga, hanem sokkal inkább természeti tehetőségen és gyakorlaton is alapszik: azt hiszem, te sem fogod tagadni, s úgy látom, barátaink tekintetéből is azt lehet kiolvasni.“ — Mikor erre Aper és Secundus is helyeslőleg intettek, Messalla mintegy újból kezdve folytatá: „Mivel úgy hiszem, hogy a hajdani szónoklásnak kezdetét s magvait eléggé bizonyítottam, kimutatván a régi szónokok idomításának s tanításának szokásos módját: most gyakorlati képeztetésökön fogok végig menni, ámbár az elméletben is bent foglaltatik a gyakorlat, és senki sem foghat föl oly sok rejtett és annyi különféle dolgot a nélkül, hogy a tudáshoz a gondolkozás, a gondolkozáshoz a tehetség, a tehetséghez a szónoki gyakorlat hozzá ne járuljon. A miből következik, hogy úgy annak fölfogásához, a mit előadunk, mint annak előadásához, a mit fölfogtunk, egy ugyanazon út vezet. Ha valaki előtt ez homályosnak tűnnék föl, és a tudást a gyakorlattól elválasztaná: azt legalább megengedheti, hogy az ily tudományos ismeretekkel fölruházott s megtelt lélek sokkal jobban van előkészítve azokra a gyakorlatokra átmenni, melyek a szónokot kiválóképen érdeklik‘.

34. „A mi őseinknél téhat az az ifjú, a kit a közélet és szónoki hivatás szerepére szántak, miután komoly házi nevelésben részesült s lelke tisztas tanulmányokkal el volt látva, atyja vagy rokona kíséretében ahhoz a szónokhoz ment, a ki a városban az első rangot foglalta el. Ennek oldalán tartózkodott, ennek a környezetében volt mindig, minden szavának tanúja lenni, megszokta úgy a törvényszék sorompói előtt, mint a népgyűlésen; hallgatta annak támadó s védekező vitáit egyaránt, s úgy szólván, a harctéren tanult meg csatázni. Ebből nagy gyakorlottság, sok határozottság s még több ítélő-erő jutott azonnal osztályrészül az ifjaknak, midőn a napvilágon végezték tanulmányaikat s a küzdelem kellőközepében, a hol senki ostobaságot nem beszélhet, vagy magának ellen nem mondhat a nélkül, hogy a bíró le ne hurrogassa, ellenfele meg ne rója és maguk a mellé rendelt ügyvivők is elforduljanak tőle. Így csakhamar elsajátíták az igazi és hamisítatlan ékesszólást; és ámbár csak *egy* után indultak, mégis a sokféle ügyes-bajos perekben s törvényszéki tárgyalásokban megismerték a korukbeli összes szónokokat is. Bő alkalmuk volt azonkívül a közönségnek különféle izlésével is megismerkedni, a miből könnyű volt észlelniök, hogy mindenben mit helyesel s mi nincs tetszésére. Ennélfogva sem a legjobb s legválogatottabb tanítónak nem voltak szükében, a ki előttük az ékesszólásnak igazi lényegét, nem árnyékát tűntette föl;

sem aczéllal — de nem bunkós bottal — harczoló ellenfelek s versenytársak nem hiányzottak; volt mindig telt hallgató-terem, mindig megújulva az irigyek és a jóbarátok sokaságától, hogy sem a sikerült, sem a helytelen szó ne maradjon észrevétlenül. Mert hiszen tudjátok, hogy az ékesszólásnak az a nagy és tartós híre nem kevésbé készül az ellenzéki padokon, mint a saját pártján, sőt hogy ép amonnan emelkedik nagyobb állandóságra és ott erősbül biztosabban. És bizony az ily oktatók szárnya alatt fejlődő ifjú, a kiről szölok, a szónokok tanítványa, a forum hallgatója, a törvényszékek látogatója, az idegen tapasztalatokon okult és azokhoz szokott fiatal ember, ki a mindennapi hallomásból ismeri a törvényeket, kinek nem újság a bírák arcza, kinek szemei előtt gyakran forognak a gyűlések jelenetei, sokszor, hallotta a nép véleménynyilvánítását, akár vádat emel, akár védelmébe vegye az ügyet: mindjárt egyedül és önállóan az ilyen lesz képes bármely pörös kérdésnek képviselőjére. Hiszen L. Crassus tizenkilencz éves korában támadta meg C. Carbót, Cæsar mint huszonegy éves ifjú Dolabellát, Asinius Pollio huszonkét éves korában C. Catót, s nem sokkal volt idősebb Calvus, midőn Vatiniust olyan szónoklatokkal szoritották sarokba, melyeket még ma is csudálva olvasunk⁴.

35. „Most pedig ifjonczainkat bevizik azok iskoláiba, a kiket rhetoroknak hívnak, a kik hogy kevésel Cicero kora előtt még nem léteztek s őseinknek tetszésével nem találkoztak, abból is nyilván kitűnik, hogy Crassus és Domitius censoroktól parancs adatott ki e „szemérmertlenség iskoláinak“ — a hogy Cicero mondja — bezárására. A mint tehát elbeszélni kezdém, bevizik a fiatalokat az iskolákba, a melyekben nehéz eldönteni, hogy maga a helyiség, vagy a tanuló-társak, vagy a tanítás módja okoznak-e több kárt az elmékben. A helyiség ugyanis, melybe csak egyaránt tudatlan emberek lépnek be, nem kelti a tisztelet benyomását; a tanuló-társak semmi serkentő hatást nem gyakorolnak egymásra, mivel gyermekek a többi gyermekek közt, ifjak más ifjak közt egyenlő biztonsággal beszélnek és hallatják magukat; a gyakorlatok pedig jórészen ellenmondók egymásnak. Ugyanis a rhetoroknál az anyagnak két faját tárgyalják: a tanácsadót és a vitázót. Közülök a tanácsadót, mint sokkal könnyebbet s kevesebb belátást igénylőt a gyermekekhez útasítják, míg a vitázót a fejlettebbeknek adják föl; de hitemre, milyenek ezek a beszédek! mily hihetetlen módon vannak összetakolva! Pedig még az is jön hozzá, hogy a való-

ságtól eltérő tárgyhoz a szavalás is illeszkedik. Így esik aztán meg, hogy a zsarnokölők jutalma, a megrontott szűzek választása vagy a pestis orvosszerei és az anyák vérfertőztetése, meg mind a mi az iskolában naponkint előfordul, míg a forumon vagy ritkán vagy sohasem, — nagy szószátyársággal adatik elő; de ha az igazi bírák elé kerül.*

36. . . . „a dologra gondolnak. Alacsonyyságot s nemtelen szót nem tudott ejteni. A nagy ékesszólás olyan, mint a láng, saját tárgyától kap tápot, saját mozgásától éled és tűzével fényt áraszt. A mi fővárosunkban is ezek a körülmények emelték a régiek szónoklását. Mert habár a mai kor szónokai azt az előnyt élvezik, melyet a rendezett, nyugodt és szerencsés közállapotok nyújtanak: mégis úgy tetszik, hogy abban a kavarodás** és féktelenség korszakában többet értek el, midőn minden föl volt fordulva, s nem lévén egy kormányzó kéz, mindegyik szónok annyit ért, a mennyi befolyást tudott az ingatag népre gyakorolni. Ennek eredménye lettek a szakadatlan folyamatban keletkező törvények, a népszerűség, a tisztviselőknak majdnem az éjszakába benyúló beszédei a szószékekről; innen a vizsgálat alatt álló hatalmasok ellen tartott vádbeszédek, sőt egész családok ellen folyó ellenségeskedések is; ebből származtak a főrendek pártoskodásai s a tanácsnak a néppel való szakadatlan harczai. Mindezek az állapotok, habár szétszaggatták a hazát, mégis gyakorlatban tarták annak a korszaknak ékesszólását, s úgy látszik, nagy jutalmakkal is halmozták el, mert minél nagyobb súlyt tudott valaki szavába fektetni, annál könnyebben nyert hivatalokat s magukban a hivatali fokokban is annál inkább megelőzte tisztársait; annál több jóakarót szerzett magának a nagyok közt; annál több tekintélyt a tanácsurak előtt s több ismeretséget s hírnevet a köznép köreiben. Az ilyenek pártfogását a külső nemzetek is vetekedve keresték; a tartományokba menendő tisztviselők tisztelegtek náluk, a visszatérők pedig keresték kegyöket. Ilyeneknek a praetori s consuli méltóság mintegy önként kínálta magát; de még magán-ember létökre sem voltak hatalom nélkül, mivel úgy a népet, mint a senatust irányíták tanácsukkal s tekintélyökkel. Sőt maguk is abban a meggyőződésben éltek, hogy a beszéd művésze nélkül a városban senki sem nyerhet vagy nem tarthat meg valamely tekintélyes és kiváló állást. És ezen nincs is

* Hézag van itt a szövegben.

** Az Augustus császársága előtti időkből lefolyt zavaros viszonyokat érti.

mit csudálni, midőn akaratum ellen is a nép elé hívták őket s a tanácsban sem volt elegendő röviden leszavazni, hanem mindenki szellemmel s ékesszólással erősítette a maga véleményét; mert a valamely vétség vagy büntett miatt törvénybe idézett ember saját szavaival volt köteles felelni magáért s bizonyítást tenni, és a törvénykezési eljárásban nem kívülről és írásilag lehetett, hanem ott helyben és személyesen kellett azt végezni. Így az ékesszólás legfőbb jutalmához járult még a nagy kényszerhelyzet is; és valamint ékesszóló embernek mondatni szép és dicsőséges dolog volt, úgy viszont szégyenletesnek tartották a némaságot és nyefegő nyelvet.“

37. „Tehát nem kevésbé sarkalta őket a jutalom, mint az a szégyen, nehogy inkább a védenczek, mint a védők közé soroztassanak; nehogy elődeiktől örökölt összeköttetések* másokra szálljanak át; hogy tehetetlenségök s államtisztségre való alkalmatlanságuk miatt ne kapjanak hivatalt, vagy ha kaptak, meg ne tarthassák azt. Nem tudom, kezetekhez jutottak-e azok a régi iratok, melyek az ódonság-kezelőknek könyvtáraiban még megvannak s melyeket épen most Mucianus összegyűjt, s ha jól tudom, már tizenegy kötetben jegyzőkönyvek, háromban pedig a levelek vannak rendezve és kiadva. Ezekből meg lehet érteni, hogy Cn. Pompejus és M. Crassus nemcsak erő és fegyver dolgában tűntek ki, hanem szellemökkel s ékesszólásukkal is; hogy Lentulus, Metellus, Lucullus és Curio, meg az előkelőségek nagy csapata sok és jelentékeny munkát s gondot fordítottak e tanulmányokra, s alig volt valaki azon időkben, a ki nagy befolyásra valamelyes szónoki tehetség nélkül szert tehetett volna. Ehhez járult a vádlottak fényes neve és a peres ügyeknek fontossága, a mi magában véve nagy lendületet kölcsönöz a szónoki hatásnak. Mert lényeges különbség, hogy vajon lopásról, vagy keresetlevélről, vagy tiltó rendeletről kell-e szólnod, avagy a választók megvesztegetéséről, a szövetségesek kifosztásáról, a polgárok öldökléséről. Jobb volna persze, ha e bajok elő sem fordulnának, s legkedvezőbb lenne a közállamdalomnak oly állapota, a melyben semmi efféle nem kell túrnunk; de mivel mégis előfordulnak, roppant anyagot szoktak szolgáltatni a szónoki működés számára. Mert a föladat nagyszerűségével együtt nő az ész ereje és senki sem lesz képes fényes és kitűnő beszédet tartani, ha nem talált megfelelő ügyet magának. Azt

* Régi clientálajok.

hiszem, Demosthenes nevét nem azok a beszédei teszik híressé, melyeket gyámjai ellen mondott; Cicerót sem a P. Quintius vagy Licinius Archias védelme teszi nagy szónokká, hanem Catilina, Milo, Verres meg Antonius fonták homloka köré a hír koszorúját, nem mintha közömbös lett volna a köztársaságra nézve oly elvetemült férfiakkal bírni, csupán azért, hogy a szónokok gazdag anyagot kapjanak a beszédre; hanem mert — mint ismételve hangoztatom — tartsuk eszünkben a kérdést s vegyük tudomásul, hogy oly dologról van szó, mely zavaros és nyugtalan időkben könnyebb szerrel áll elő. Ki nem tudná, hogy hasznosabb és jobb a békét élvezni, mint harctól zaklattatni? De több jó harczost szül a háború, mint a béke. Ép így áll a dolog az ékesszólásra nézve. Mert minél gyakrabban áll a szónok mintegy csatatéren, s minél több csapást osztogatott s kapott, s minél nagyobb ellenfeleket és tüzeőbb harczokat választott magának: annál magasabban, fönségesebben és a küzdelmek által nemesbült színben áll az emberek szemei előtt, a kiknek természete hozza magával, hogy míg magukat biztonságban tudják, szeretik a mások veszedelmét látni.“

38. „Áttérek a régi bíróságok alakjára és szokására, mely habár most már alkalmasabbá lett, de a szónoki művészetnek mégis jobb gyakorlatot nyújtott az a forum, a mely előtt senkinek sem kellett csak néhány rövid óra alatt végezni beszédét; szabad volt napokra kinyújtani, és kiki maga mérte ki a beszéd határát, s nem volt korlátozva se a napok, se az ügyvédek száma. Cn. Pompejus szoritotta ezt meg elsőben, harmadik consulsága alatt, s mintegy zabolát tett az ékesszólás szájára, úgy azonban, hogy minden a forumon, a törvények szerint és a praetorok előtt folyjon. Hogy pedig ezek előtt hajdan mennyivel fontosabb ügyeket szóltak tárgyalni, arra nézve nincs nagyobb bizonyíték, mint az, hogy a százas bíróság elé tartozó ügyek, melyek most az első helyen állanak, a többi bíróságok fénytől annyira homályba borultak, hogy sem Cicerónak, sem Brutusnak, sem Caeliusnak vagy Calvusnak, általában egy nagy szónoknak sincs egyetlen munkája, melyről olvasnók, hogy a százas bizottság előtt mondatott volna el, Asinius beszédeinek kivételével, melyek az „Urbinia örökösei mellett“ címét viselik; de Pollio ezeket is dicsőült Augustus korának középső éveiben tartá, miután a hosszú nyugalom ideje, a népnek folytonos békés állapota, és a tanácsnak szakadatlan csöndes működése s főleg a császár fegyelmező kormánya a szónoki művészetet is, mint minden mást, rendbe szedte.“

39. „Kisszerű s nevetséges dolognak lássék bár, a mit mondanó vagyok, mégis elmondom, még akkor is, ha kinevettek. Hogy ugyanis mennyire lealacsonyítottnak kell tartanunk a szónoklást már azzal a köpenynyel is, melybe magunkat befűzzük s mintegy becsukjuk, mikor a bírakkal terécselünk? mennyire csökkentik a hatást azok a termek s iródák, melyekben a perek legnagyobb része tárgyalatik? Mert valamint a nemes lovakat a verseny és pálya próbálja ki: úgy a szónokok részére is van mező, melyen ha nem mozoghatnak szabadon és korlátlanul, elgyöngül és megrokkann az ékesszólás. Sőt még a gondosság és a szabatos stylra való aggodalmas törekvést is hátrányosnak tapasztaljuk, mivel a bíró gyakran kérdezi, hogy mikor kezdesz a tárgyba, s kérdésére bele is kell kezdeni. Gyakorta pedig túrelmetlen kedvében a bizonyításnak és tanúknak parancsol hallgatást. Aközben, míg beszél, egy vagy két ember van jelen, és a tárgyalás úgy folyik, mintha pusztaságban volnának; holott a szónoknak lármára, tapsra, mintegy színházi közönségre van szüksége, a milyen a régi szónokoknak naponkint jutott osztályrészül, midőn egyszerre oly sok és oly előkelő emberek szorongtak a köztéren, midőn a védenczek és a tribusbeli társak és a vidéki városok küldöttségei is, meg Italia egyes részei nézték végig a küzdelmet; midőn sok pörös esetben azt hitte a nép, hogy az ő érdeke forog az ítélet kockáján. Hiszen tudva van, hogy C. Cornelius, M. Scaurus és T. Milo, L. Bestia és P. Vatinius az egész polgárság csődülete mellett vádoltattak s védekeztek, és hogy a nép vetélkedő részvéte még a leghidegebb szónokokat is fölízgathatta és tűzbe hozhatta. Így aztán bizony olyan munkák maradtak ránk, melyeket csak úgy nem lehet másokkal összemérni, mint azokat sem, a kik csinálták.“

40. „Azután pedig a szakadatlan népgyűlések és az a megadott jog, hogy még a leghatalmasabbakat is szabad volt megtámadni, sőt dicsőséges dolog volt az ellenségeskedés, mikor a szónokok közül sokan még Publicus Scipiót vagy L. Sullát és Cn. Pompejust sem kimélték, s a vezérférfiak bosszantására, mint az irigy emberi természet hozza magával, a nép is, színészek módjára, fölhasználta a gúny nyilait; — mindez mennyire tüzelte az elméket, milyen lángot gyújtott a szónokok lelkében! Nem beszélek itt valamely békés és nyugodt községről, mely a jámborság és szerénység gyakorlásában leli örömét; mert hiszen ez a nagy és nevezetes szónoki művészet annak a korlátlanságnak nevelt leánya, melyet a bolondok szabadságnak neveznek; a lázadások kísérője,

a fékeveszett népnek izgatója, engedetlen, hazug, makacs, vakmerő, elbízott, mely a jól rendezett államokban nem terem. Hát tudunk-e valamit Lacedæmonban vagy Cretában szónokokról, mely városokban a legkeményebb fegyelemről s a legszigorúbb törvényekről szól a történelem? Nincs tudomásunk még a macedonoknál, persáknál, sőt egyetlen nemzetnél sem, mely szilárd kormányzattal megelégedett, a szónoki művészetről. A rhodusiaknál néhány, de Athénben élt a legtöbb szónok, a kiknél a nép, az értelmetlen tömeg, a kiknél, úgy szólván, mindenki minden hatalommal rendelkezett. A mi fővárosunk is, míg szakadatlan mozgásban volt, míg pártoskodásban, míg meghasonlásban és viszálykodásokban vergődék, mikor még sohasem honolt béke a forumon, nem volt egyetértés a tanácsban, mérséklet a törvényszékeken, semmi tisztelet a felsőbbek iránt, nem volt mértéktudás a tisztviselőknél: kétségtelenül erőteljesebb ékeszölást szült, miként a föl nem szántott föld is bujábban terem némely növényzetet. De a görögök szónoki tehetsége nem bírt annyi értékkel az államra nézve, hogy a törvények elviselésére is képesítse, és ékesszólásának hírért Cicero sem váltotta meg méltó halállal.

41. „A mi pedig ilyképen a régi közéleti tevékenységből a szónokok javára fönmaradt, nem bizonyíték a megjavított vagy a kellő módon rendezett társadalom létezésére. Mert ki folyamodik hozzánk, ha csak nem a vétkes és szerencsétlen? Melyik vidéki város keresi pártfogásunkat, ha csak valamely szomszéd nép vagy belső viszály nem bántja? Milyen tartományt fogadunk védelmünkbe, ha nem olyant, a mely ki van fosztva és zsarolva? Pedig jobb lett volna nem panaszkodniok, hanem kivívni jogukat. Ha találkoznék oly közönség, melyben nem volna vétkező, époly fölösleges volna az ártatlanok közt az ügyvéd, mint egészségesek közt az orvos. Mert valamint az orvosi tudománynak a legcsekélyebb alkalmazása s hatása van azoknál a népeknél, melyek a legszilárdabb egészséggel s legerőteljesebb testalkattal dicsekesznek: úgy a szónokoknak kisebb a tiszteletök s halványabb a dicsőségek a jó erkölcsű és a kormányzónak engedelmeskedni kész emberek közt. Mert mi szükség volna a tanácsülésben hosszas véleménynyilvánításokra, ha a jóérzelműek gyorsan egyetértésre jutnak? Mire való volna a nép előtt a sok beszéd, midőn a közügyekről nem a tapasztalatlanok és sokan határoznak, hanem a legokosabb és egy ember? Mire volnának jók a szenvedélyes vádbeszéddek, a hol oly ritkán és kis mértékben követnek el vétséget? Mire valók volnának a gyűlöletes és mértéken túllépő védbeszéddek, mikor a vizsgáló bírónak

kegyelmes hajlandósága előzékenyen megy az üldözött felé? Higyjétek meg, ti derék s a mennyiben szükséges, ékesen is szóló férfiak, hogy ha akár ti az előbbi századokban születtetek volna, akár azok, kiket csudálunk, a mai korban születtetek volna; és ha valamely isten az életet és az időket hirtelen kicserélné: nem hiányoznék sem bennetek az ékesszólásnak az a legfőbb díszé és dicsősége, sem ő bennök a mérséklet és önmegettartóztatás. Most azonban, mikor senki nem nyerhet egy időben nagy hírnevet és teljes nyugalmat: kiki élvezze a maga korának áldását a másikénak kisebbitése nélkül.“

42. Maternus bevégezte beszédét, mire Messalla még így szólt: „Volt egy és más, a mit megczáfolni szeretnék, volt olyan, a miről többet akartam volna még mondani, ha a nappal már végére nem járna“. — „Legyen — mondá Maternus — máskor tetszésed szerint; és ha előadásomban valamit homályosnak láttál volna, beszéljük meg újra.“ Egyszersmind fölállván s Aper megölelvén, mondá: „Én téged a költők közt foglak vádolni, Messalla pedig a régiségkedvelők közt“. — „Én pedig téged együtt a rhetorokkal és szónoklattanárokkal“ — válaszolá Aper. Nevettek, s búcsúztak egymástól.

Magyarázatok a Beszélgetéshez.

1. fej. *Fabius Justus*, Trajanus alatt consul; barátja volt az ifjabb Pliniusnak. Az előző századok alatt az Augustus előtti korszakot érti.

A szónoklásnak három fajtát ismerték s gyakorolták a régiek: a politikai, a törvénytörvényesítési meg a dícsőtörvényesítő — *demonstrativa* — szónoklást. Ennek az utóbbi fajnak semmi más célja nem volt, mint hogy a szónok csillogtatni akarta a maga tehetségét és hízelegni annak, a kinek dícséretét zengette, mint Plinius *panegyricusa* Trajanusra s annak színe előtt Kr. u. 100. évben. Csak a szónoklás két első fajtát tartották a rómaiak igazi szónoklásnak. A politikai szónoklat a szabad köztársasággal együtt tönkre ment. Most, a császárság alatt, csak a törvénytörvényesítési ékesszólás érvényesülhetett még (erre vonatkozólag fejtegeti Aper az 5. fejezetben a szónok föladatát), s a jogszolgáltatás minéműségéhez képest virágozhatott vagy sülyedt az ékesszólásnak ez a faja.

Volt köztük olyan is, t. i. a 2. fejezetben föllépő Aper.

2. fej. *Curvatus Maternus* és *M. Aperről* bővebb tudósítást nem nyújtanak a források. Az első e hely szerint az utikai Catóról tragédiát írt, melynek szabad szelleme a hatalom embereit megbotránkoztatá. *Julius Secundusról*, mint tehetséges szónokról emlékezik meg *Quintilianus*.

3. fej. *Annvi gyarmat- és szabad-város fölött viselt védnöki tisztet*, azt jelenti, hogy városok, egész tartományok és országok bízták egy-egy római nagyságra, rendszerint híres ügyvédekre, érdekeik képviselőjét a fővárosban. A gyarmatvárosok és a municipiumok közt lassankint és már a császári korszakban elenyészett a jogi különbség. Eredetileg előkelőbbek voltak a gyarmatvárosok — *coloniák* —, melyek úgy keletkeztek, hogy a meghódított városba rómaiakat telepítettek be, kik a földnek egy harmadát kapták, s kiváltságos osztályt képeztek a benszüllött lakosság közt, míg aztán azzal összeolvadtak. E városok alkotmánya római mintára alakították át. Ellenben a *municipiumok* — szabadvárosok — a nélkül, hogy saját intézményeiket megváltoztatták volna, vétettek föl a római állam kötelékébe. Mikor már a municipális városok a gyarmatvárosokkal egyenlő jogállapotnak örvendtek: akkor is törekedtek a *colonia* czímét és rangját elnyerni.

Görög regék. Előbb a római drámairók is a hellén regekörből vették darabuk hőseit: Heraklest, Oedipust, Agamemnon stb.; de most már hazai és történeti hősoket is választanak, mint Maternus Catót, Domitius pedig Ahenobarbust, Nero császár őst.

4. fej. *Azt a szentebb és magasztosabb ékesszólást*, t. i. a költészetet.

5. fej. *Saleius Bassus* Quintilianus nagy tehetségű költőnek mondja.

Eprius Marcellus híres és félelmes árulkodó volt Nero alatt s ezért Nero halála után *Licinus Cæcina* megtámadta a tanácsban, Hist. II. 53. A Hist. IV. 43-ban pedig el van mondva, hogyan verte vissza az idősb *Helvidius*nak támadását a tanácsban.

6. fej. *Ha kidolgozott s betanult beszédet mond*, stb., azt akarja e rövidre fogott mondatrészben kifejezni, hogy a szónok, ha előre elkészített beszéddel lép föl a szószeiken, biztos és állandóan egyenletes előadásával nyilvánítja a siker iránti bizodalmát, s egyszersmind gyönyöre is a biztos és egyenletes előadásnak megfelelő lesz, tehát ment minden izgalomtól.

7. fej. *Kevéssé jelentős város*, egy galliai, de közelebről nem ismert városka, a hol született.

Százas bíróság, egy birói testület négy tanácsra oszolva egy-egy praetor elnöksége alatt polgári perekben ítelt. Plinius (Ep. VI. 33.) e bíróság összes tagjainak számát 186-ra teszi.

Szabadosok és tisztartók. Plinius beszéli (Ep. VI. 31.), hogy Trajanus császár maga biráskodott egy *Eurythmus* nevű libertusa és procuratora fölött.

8. fej. *Vibius Crispus* említve van még alább is (13. fej.) *Eprius Marcellus*szal együtt. A Hist. II. 10-ben elbeszéltetik, hogy ez a V. *Crispus* bevádolta *Annius Faustus*t a tanács előtt, mivel az Nero alatt besugó szerepet játszott; de vádjával föléleszté annak emlékezetét, hogy előbb ő is űzte ezt a czudar mesterséget.

Mert minél alacsonyabb s megvetettebb sorsban stb. szavakkal kezdődik egy hosszú s mindenféle betétekkel megrakott mondat, egyike azoknak, melyek bizonyítják azt a nézetet, mely a mienk is, hogy a *Dialogus*t nem írhatta *Tacitus*. Az egésznek nemcsak stylja, hanem szelleme is más, mint az övé.

9. fej. *Meghívókat szór széllyel* = et libellos dispergit. Hogy a költők műveik fölolvasására csodítsék az embereket, meghívóczédulákat szórtak szét mindenfelé; az előkelőbb közönséget pedig személyesen hívták meg. De mint e helyből és sok más adatból tudjuk: az efféle fölolvasások még sem gyakoroltak nagy vonzerőt s rendszeren unalmat okoztak. Plinius (Ep. I. 13.) élénken festi, hogy a fölolvadásokra meghívottak mennyire unták ezt a mulatságot. *Juvenalis* még az *augustusi* hőség közepett is oly csapásnak mondja a költői fölolvadásokat, mely miatt menekülni kell Rómából (III. 9.).

10. fej. *Minden ékesszólást*, azaz nem csak a tulajdonképeni szónoklatot az *ars oratoriá*t, hanem az ékesszólásnak akár a tragödiában, akár a vígjátékban és a dalban való megnyilatkozását nagyra becsülöm.

Nicostratus, híres görög ökölvívó, ki az olympiai játékokon nyert diadalmi koszorút.

Egy nevezetes személyt, t. i. *Cato* személyét, kinek szájába oly szavakat ad, melyek a hatalmasokat sértik épen azon nagyobb súly által, melyet a kijelentéseknek *Cato* történelmi egyénisége kölcsönöz.

11. fej. *Midőn a tudományok szentségéből is csúfot űző Vatinius* stb. mondatrész nagyon homályos, valószínűleg romlott a szövege. *Tragödiájában* támadta meg *Maternus* a gonosz *Vatinius*t, s ezzel nagyobb sikert ért el, mint egy vádbeszéddel lehetett volna elérni. Egyébiránt az esemény lefolyásáról nincs semmi bővebb tudomásunk; a *studiorum quoque sacra profanatio* mibenlétét sem ismerjük. *Vatinius*ról szól *Tacitus* Ann. XV. 34.

12. fej. *Asinius Pollio* és *Messalla Corvinus* e párbeszéd folyamán is többször vannak említve, mint hirneves szónokok. Ugyanolyanok valának Athénben *Lysias* és *Hyperides*.

Ovidius Medeája és *Varius* Thyestes cz. tragœdiája kedvelt darabok voltak, de nem maradtak ránk.

13. fej. *Pomponius Secundus*, szomorújátékiró, kinek életrajzát megírta barátja, az idős Plinius, *Domitius Afer* tekintélyes szónok.

Ne izgasson az udvarlásomra jövők zajongása. A híres ügyvédek előcsarnokát már hajnalban meg szokták tölteni, az üdvözlésre sietők és az ügyes-bajos emberek, s a szabados lihegve rohan a hálószobába, urát felkölteni.

Nem fogok zálogul végrendeletet tenni. Rossz császárok alatt oly végrendeletet tettek a gazdag emberek, mely az által, hogy a császárnak is rendelték hagyományt, zálogul szolgált, hogy végintézkedésök érvényben marad. Lásd *Agr.* 43.

14. fej. *Vipstannus Messalla* hirneves szónok és jeles hadvezér. Szó van róla *Hist.* III. 9. 11. IV. 42.

15. fej. *Sacerdos iste Nicetes.* Híres görög szónok és bölcséleti tanár.

Aferről már említés volt a 13. fejezetben. A Galliából származó *Julius Africanus* szónok volt.

17. fej. *Menenius Agrippa*, ugyanaz, a ki a szent hegyre kiköltözött népet ismeretes parabolikus beszédével rábirta a visszatérésre.

M. Călius Rufus, Cicero barátja. Ellenben *Licinius Calvus* ellenfele volt Cicerónak.

Congiarium-ajándék, jutalék, melyet tisztviselők, urak, sőt maguk a császárok is szoktak a népnek kiosztani, s mely eleinte borból, olajból, sóból vagy más élelmi czikkekből állt, később pedig pénzadományyá lett. A katonáknak osztogatott ajándékot a *congiarium*tól megkülönböztetve, *donativum*-nak nevezték.

18. fej. *Servius Sulpicius Galba* Kr. e. 144-ben *consul.* *C. Papirius Carbo* szintén *consul* Kr. e. 129. Mind a kettő szónok is volt.

Az öreg *Cato* a *consul* *M. Porcius Cato*, a ki 90 éves korában Kr. e. 149-ben halt meg, Cicero még száznegyven beszédét ismerte.

C. Sempronius Gracchus, a híres néptribun, ki Kr. e. 121-ben öletett meg. Ugyanakkor halt meg *L. Crassus*, kiről alább is van szó.

Appius Căcus, a ki *Pyrrhus* király békeajánlatait a tanácsban visszaütástotta. *Caton*ál is régebben élt egész századdal.

M. Junius Brutus többször említetik a *Dialogus*ban. Tacitus az *Ann.* IV. 34-ben szól beszédéről.

Valamennyi itt megnevezett szónoknak — Cicero kivételével — nem maradt ránk egy beszéde sem.

19. fej. *Mert a mennyiben* stb. — romlott szöveg. Értelme oda megy ki, hogy a régiak csudálói az ódon és új szónoki korszak határkövét *Cassius Severus* szal jelölik, úgy hogy ő már az új iskola embere. Ez a *Cassius Severus* Kr. u. 8-ban *Augustustól* *Cretába* száműzetett, majd *Seriphus* szigetére hozatott s ott halt meg Kr. u. 33. Száműzetésének okát azon gúnyiratokban találják, melyeket magas állású személyek ellen szerzett és terjesztett.

Hermagoras és *Apollodorus* görög rhetorok *Augustus* alatt.

Még a karzaton is = *cum vix in cortina*. A basilikának, melyben a törvénykezési tárgyalások tartatának, felső része (boltozata), hol *Plinius* tudósítása szerint a férfiakból s nőkből álló hallgatók gyűltek össze.

20. fej. *Szónok, ki a beszéde elején gyöngéledő egészségi állapotáról panaszkodik.* Kossuth is élt egy alkalommal 1848-ban a szónoki hatás ez eszközével, midőn vidékről lelkesítő útjáról érkezve, lépett a parlament elé.

M. Tullius, A. Cæcinát, valamint *Roscius* színészt Cicero védelmezte a törvényeszek előtt.

Turpio Ambivius, színigazgató, ki Terentius vígjátékait megkedvelteté a néppel. *Accius* és *Pacuvius* régi római tragikusok.

Lucanus, a római hősköltő Nero alatt. L. Ann. XV. 70.

21. fej. *Még a nép gyermeke sem találja szépnek stb.* E mondat eredeti szövege romlott. A valószínű értelmet adtam vissza.

Canulius szónok volt Cicero korában. *Attiust* nem ismerjük, valamint *Turaniust* sem. *Furnius*ról, mint ügyvivőről, többször emlékezik Cicero a maga leveleiben.

23. fej. *A szerencse istenasszonyának kereke,* Cicerónak Piso ellen tartott beszédében használt kifejezés. A *vaddisznó-leves — jus verrinum —*, visszaadhatlan szójáték, Cicerónak Verres ellen mondott beszédéből. Ugyanis *jus* jogot is, levest is jelent. A Cicerótól bevádolt sicíliai praetornak a neve *Verres*, a mely egyúttal vaddisznót is jelent. Az idézett hely azt akarja mondani, hogy Verres igazságszolgáltatása romlott és megvesztegetéssel teljes volt, igazi *vaddisznó-leves*. — „*Ugy tetszik nekem*“ stb. szokta volt Cicero olyankor is mondani, mikor pedig határozott ítéletet akart kijelenteni. Ezt a szólásmodorát neveték bírálói.

Lucilius Horatiusnak előde volt a satira-írás terén.

Lucretius „de rerum natura“ című hat könyvében verses formában (Fábian Gábor fordította magyarra) Epicurus bölcselemi rendszerét fejtette ki. Tulajdonképen nem lehet Virgilius elődének tartani, kivéve, hogy V. is irt verses munkát a földművelésről. Bár nem sokkal volt idősebb Virgiliusnál, mégis nyelve azéhoz hasonlítva, jóval ódonabbszerű és kevésbé megragadó.

Aufidius Bassus Augustus és Tiberius korában élt. — *Servilius Nonianus* consul volt Kr. u. 35-ben. Mindakettő történetírással is foglalkozott. — *L. Sisenna* történetíró volt a Kr. e. első században. Ugyanakkor élt *Terentius Varro*, polyhistor, ki negyvenegy könyvben a *római régiségekről* írt.

26. fej. *Idres-bodros cikornyia, calamistri,* tulajdonképen *süítővas* a haj göndörítésére. — *Gallio* Mæcenasnak kortársa volt, a szónoklat tanára.

Az ő értekezéseiket énekelni s eltánczolni lehet. Általában azt jelenti, hogy a szónokok beszédeiket éneklő hangon és színészi testmozdulatok kíséretében adták elő. Más részről az az értelme is lehet a mondatnak, hogy némely szónokok dicsékednek azzal, hogy beszédök gyakran verses alakba megy át s alkalmassá lesz arra, hogy énekeljék és tánczoljanak rajta. Ezt pedig méltán hibának tartották a prózában.

Szónokaink finoman beszélnek és a színészek kifejezőleg tánczolnak. A szónoklat elfajultságának befolyása alatt a közvélemény is oly fonák irányban alakult, hogy a szónokot dicsérték olyanért, a mi csak a színésznél volna dicséretre méltó, és megfordítva.

Gabinianus szónoklati tanár Galliában, Vespasianus alatt.

28. fej. *A titeket illető bajokat ti jobban ismeritek.* Aper és Secundus gallok voltak; Maternus is gall vagy hispan. Egyedül Messalla volt köztük római. Azt mondja tehát, hogy nem szükség neki a tartományokra kiáradt bajokat is rajzolni, mert azokat jobban ismerhetik meg ők.

31. fej. A *tanácskozásokban* stb. Lásd a szónoklás fajaira nézve az 1. fejezethez csatolt magyarázatot. A tanácskozó szónoklat, *oratio deliberativa*, a császár korszak alatt elvesztette jelentőségét.

Az *akademikusok* — Plato iskolája — nagyon kedvelték a vitázást.

Epicurus görög philosophus laza erkölcsant hirdetett. *Metrodorus* az ő egyik előkelő tanítványa volt.

32. fej. *Elegendő, ha időnkint bizonyos egyszerű és egységes tanulmányt elsajátítunk*. A megelőző fejezet végén azt fejtegeti Messalla, hogy a szónoknak bizonyos ismereteket teljesen el kell sajátítani, másokat legalább megízlelni. E nézettel szembe lehet azt a másik elvet állítani, hogy a ki csak egyetlen tudományral is alaposan foglalkozott, elegendő éleslátást szerzett, hogy alkalmilag a tudás más területén is tájékozódni bírjon. Ez utóbbi elvet czáfolja aztán a következőkben.

Hogy a mi hajdan, minden nemes művészet királynője gyanánt, díszes kíséretével, pulcherrimo comitatu, együtt stb. A szónoklat, mint a nemes művészetek elsője, a többi tudományokkal együtt úgy lép föl, mint egy úrnő szolgáló leányai kíséretében.

Mint alsóbbrendű mesterség stb. Petronius, Sat. 3. 4. mondja, hogy ha a szónoklás tanítója horgára nem tűz csalétket, a halacsák (tanítványai) nem kapnak utána, s a tanító zsákmány nélkül ülhet helyén.

Cicero mondja Or. 3. 12.

Az *Akadémia folyosóin*, Athénben egy oszlopcsarnokos kert, hol Plato tanított.

33. fej. *Annak fölfogásához, a mit előadunk és annak előadásához, a mit fölfogtunk* stb. Valamely tárgy fölött előadandó beszédhez szükséges az a belső cselekmény, mely a tárgy alapos átértésére irányul. Abban a mértékben, a mint ez a belső cselekmény végbement, fog sikerülni a külső cselekmény, az előadás is. Tehát a fölfogás és gondolkozás, másfelől az előadás lényegileg ugyanegy alapon áll.

35. fej. *Crassus és Domitius consuloktól parancs adatott ki*, stb. Kr. e. 92-ben bocsátottak ki e consulok edictumot, ily szavakkal: „Jelentetett nekünk, hogy találkoznak oly emberek, a kik egy új tudományt hoztak be; a kinnél az előkelő ifjúság iskolába gyűl össze. *Latin rhetorok*-nak nevezik ezek magukat; náluk a fiatalok egész naphosszat lebzselnek. Őseink intézkedéseket tettek az iránt, hogy fiaik mit tanuljanak és milyen iskolába járjanak. Az ilyen új dolgokat, melyek a régiek szokásával ellenkeznek, nem tartjuk se jóknak, se helyén valóknak. Minélfogva úgy azokkal, kik ily iskolát tartanak, mint azokkal is, kik az ilyeneket látogatják, tudatjuk rendeletünket, hogy azt nem engedjük meg.“

Szemérmelenség iskoláinak nevezi Cicero az ily rhetori iskolákat. *De Orat.* III. 24. 94.

A valóságtól eltérő tárgyhöz illeszkedik a szavalás is. Oly gondolatokat, melyekben semmi igaz tartalom nincs, álpáthosszal szavainak el a gyermekek, mintha értenék azt, a minek pedig nincs is igaz értelme.

De ha az igazi bírák elé kerül — szavak után a szövegben hézag van, melyben elveszett Messalla fejtegetéseinek vége, és Maternus válaszában eleje, mely válasz a 42. fejezetig tart. Hogy e hézag mennyi csonkulást okozott az egész értekezés szövegében: meghatározni nem lehet, mert a fejezetekre való fölosztás nem a szerzőtől, hanem a középkori kiadóktól s magyarázóktól származik, kik előtt már a szöveg hézagos állapotában feküdt; s így nem is határozhatjuk meg, hogy e hézag mily terjedelmű elveszett részletét képviseli e munkának.

36. fej. *Mert habár* szavakkal kezdődő mondatnak az az értelme, hogy a mai (Trajanus korabeli) szónokok a jelen nyugalmas közállapotok által nyújtott előnyöket élvezik; de viszont a köztársasági szónokok még több előnyt merítettek abból, hogy egy erős központi kormány hiányában a néptömegek megnyerése által nagy befolyást gyakorolhattak a közügyek irányítására.

37. fej. *Mucianus*, Vespasianus hadvezére, a kiről a Historiákban sűrű megemlékezés van.

Keresellevel — *formula* — egy perirat, melyet a tisztviselő a felek meghallgatása után állított ki, mely mindenek előtt egy vagy több bíró kinevezését foglalta magában, s a bíróhoz intézett azt a meghagyást, hogy a jogesetet döntse el a fölperes javára, ha annak jog- és ténybeli állításai igazaknak bizonyulnak; különben pedig alperes javára. — *Tilalmak* — *interdicta* — parancsoló vagy tiltó rendeletei a hatóságnak, melyeket a felek meghallgatása után adhat ki személyi vagy családi jogok sérelmének elhárítása, tényleges birtokállapotok zavarának megakadályozása végett. E helyen úgy van e pörbeli dolgokról szó, hogy az ügyvéd ily törvénykezési formaságok és apró kérdések körül nem arathat nagy dicsőséget.

Catilina, *Milo* stb. *fonták Cicero homloka köré a koszorút*, t. i. az azok ellen tartott híres vádbeszédei.

38. fej. *Cn. Pompejus* Kr. e. 54. a vádló szónokra nézve két, a védőre nézve három órában szabta meg a beszéd idejét. Időmérésre használtak egy vízzel telt edényt, mely már a görögöknél *clepsydra* néven használatban volt. De az elnöknek hatalmában állt több *clepsydrát* is, azaz több időt engedélyezni a szónok részére. Plinius beszéli, — Ep. II. 11. 14. — hogy a császár elnöklete alatt a tanácsban Marius Priscus ellen tartott vádbeszédéhez tizenkét nagy *clepsydra* volt neki engedve, s azután még utólag négyet engedtek, és hogy ő majdnem öt óra hosszáig beszélt; a miből következtetni lehet, hogy egy-egy vízóra körülbelül 20 perc alatt folyt le.

Százas bíróság — *centumviri* — Cicero korában a tulajdon- és rokonsági viszonyok körül keletkezett, a császárság alatt örökösödési perekben ítélkeztek.

39. fej. *Köpeny*, — *pænula* — egyszerű mindennapi felöltő, mely nélkülözötte a redős tóga méltóságát és díszét. E pongyola viselet tehát az ügyvéd megjelenésének hatását is rontotta.

Terécseliünk, — *fabulamur*. A bíróval való szóváltás is vesztett ünnepélyességéből s pusztá tereferévé vált.

Irodák, — *tabularia* — tulajdonképen *levéltár*; de minden oly hivatalos helyiség, hol okiratokat állítanak ki.

A fejezet utolsó mondatá homályos. Többféle mesterkélt magyarázat mellett legegyszerűbb módon így láttam jónak fordítani, ámbar az sem fűdi az eredeti, talán romlott alakban ránk szállt szöveget.

40. fej. *Mikor a szónokok közül sokan* stb. A szöveg kétségkívül romlott.

Cicero sem váltotta meg ékesszólásának híret méltó halállal. Úgy Demosthenes, mint Cicero, erőszakos halállal fizette meg szónoki nagy híret. Más véget érdemeltek volna.

TACITUS ÖSSZES MŰVEINEK

TARTALOMJEGYZÉKE.



I. KÖTET.

	Lap.
1. A fordító előszava	III
2. Tanulmány Cornelius Tacitus életéről és műveiről	IX
3. Átnézete Róma történetének Julius Cæsar halálától Augustus végeig	XXV
4. <i>Évkönyvek</i> , 16 könyv. Tiberius trónraléptétől Nero haláláig	1

II. KÖTET.

1. <i>Történetek</i> , 5 könyv. Galba, Otho, Vitellius harczeit a trón birtokáért. Vespasianus uralkodásának eleje	1
2. <i>Agricola élete</i>	231
3. <i>Germania</i>	265
4. Beszélgetés a szónoklatról	293



